LUND UNIVERSITY

Duellanten och rättvisan

Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede

Collstedt, Christopher

2007

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Collstedt, C. (2007). *Duellanten och rättvisan: Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Sekel Bokförlag.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

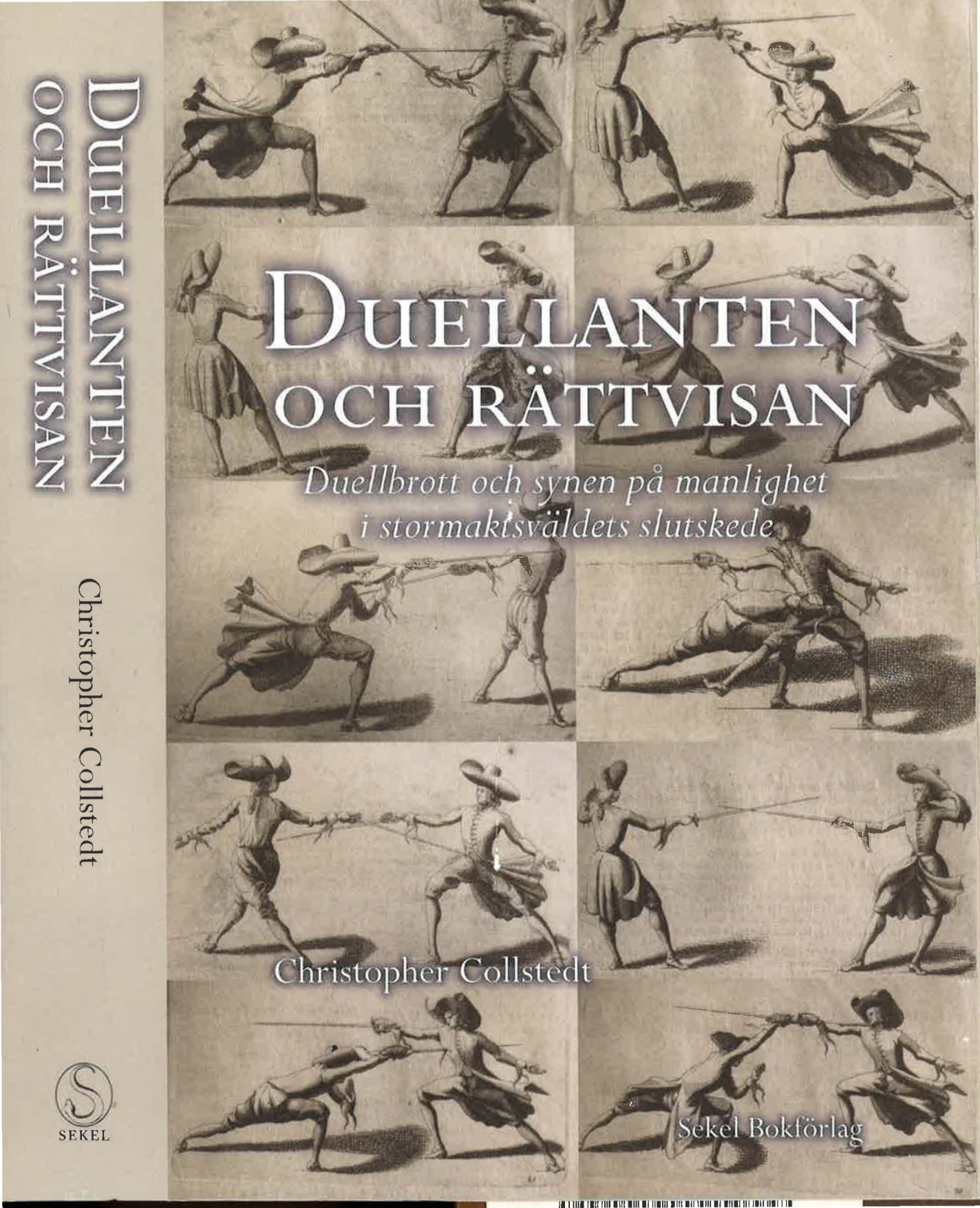
DUELLANTEN OCH RÄTTVISAN
Christopher Collstedt
SEKEL
DUELLANTEN
OCH RÄTTVISAN
Duellbrott och synen på manlighet
i stormaktsväldets slutskede
Christopher Collstedt
Sekel Bokförlag

DUELLANTEN OCH RÄTTVISAN

Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede

Av Christopher Collstedt

Akademisk avhandling

som för avläggande av filosofie doktorsexamen
vid Humanistiska fakulteten vid Lunds universitet kommer att
offentligen försvaras på Historiska institutionen, sal 3,
lördagen den 21 april, kl. 10.15.

Lund 2007

Organization	Document name
LUND UNIVERSITY Department of history P.O. Box 2074 S-220 02 Lund Sweden	DOCTORAL DISSERTATION
	Date of issue April 2007
	Sponsoring organization
Author(s) Christopher Collstedt	

Title and subtitle

Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede

Abstract

This dissertation examines duelling crimes in Sweden during the first half of the 18th century. During this period such crimes could involve verbal insults concerning honour as well as duelling, resulting in death. Inspired by the methods and perspectives of New Cultural History and by theories of masculinity the study argues that masculine violence is a cultural category that is historically developed. The focus is on the discourses that defined the legitimacy of masculine violence and honour in its cultural and historical context as well as elucidating perceptions of masculinity related to these.

Based on texts such as legal Acts, judicial records, verdicts, defence and prosecution Acts, letters of remission, Royal Council protocols and forensic reports this thesis highlights how the judicial discourse involving crimes of duelling included discourses and values of the time and how these expressed an understanding of violence and masculinity. In their argumentation in court the various actors employed discourses of their time such as religion, an advanced jurisprudence, perceptions of virtue and honour, policies involving penalty, and to a certain extent their knowledge of medicine, health, and the human body. This study has shown that the judicial argumentation on justified and unjustified violence in crimes of duelling above all had its origin in a Christian, hegemonic cultural perception where binary oppositions of good and bad are combined with jurisprudence.

Contemporary research has maintained that much discourse concerning violence has defined the borders of masculinity in contrast of what is regarded as feminine and emasculated. This study argues how in the early 18th centuries the discourse of peace and non-violence, based on the jurisprudence of the time as well as on the narratives of the New Testament that preached a Christian lifestyle and love, constituted the argumentation in court and also the image of the masculine ideal. However, duels and breaches of honour need to be understood as expressions of an masculine culture of honour rather than a religious practice, which elucidates how early modern conceptions of masculinity spanned over a wide range from the most peaceful, meek and forgiving to the militant and violent. This specific honour consisted of components derived from the prevailing cultural perceptions of morality, notions of gender, combined with an aristocratic ideology. Possible reasons for a duellist to make use of insults, challenges to duel and violence were disrespectful treatment in the public arena, calling in question a military person's role, and accusations of lying and spreading of rumours.

Key words: crimes of duelling, culture, early modern, ethics, honour, judicial discourse, jurisprudence, masculinity, military, New Cultural History, nobility, religion, Sweden, violence, virtue.

Classification system and/or Index termes (if any):

Supplementary bibliographical information: English summary		Language: Swedish
ISSN and key title:		ISBN: 978-91-976529-3-3
Recipient's notes	Number of pages: 342	Price
	Security classification	

Distribution by (name and address)

I, the undersigned, being the copyright owner of the abstract of the above-mentioned dissertation, hereby grant to all reference sources permission to publish and disseminate the abstract of the above-mentioned dissertation.

Signature _____ Date 2007 03 13

DOKUMENTDATABLAD enl SIS 61 41 21

Duellanten och rättvisan

Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede

Duellanten och rättvisan

Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede

CHRISTOPHER COLLSTEDT

SEKEL

Denna bok publiceras med stöd av
Crafoordska stiftelsen.

© Sekel Bokförlag och författaren, Lund 2007
Omslag och grafisk form: Lotta Hansson
Tryck: Printing House Pozkal, Polen 2007
Omslagsbilder ur *Palaestra Svecana eller Den Adelige Fächtare-Konsten*
av Diedrich von Porath, Stockholm 1693
ISBN 978-91-976529-3-3

Innehåll

Förord 9

1. Inledning 11

Duellen på vinterfältet – problemformulering

Duellen som ritualiserat våld mellan män – bakgrund och forskningsläge 13

Syfte och frågeställningar 19

Tidsperioden 21

Källmaterial och den militära rättsskipningen 24

Att närma sig det förflutnas röster om våld 29

Våld 30

Kultur och våld 32

Rättskultur och rättslig diskurs 33

"Rättsfantasier" och retorik 37

Manlighet och våld i en västeuropeisk kontext 40

Rättslig argumentation och synen på manlighet 42

Avhandlingens disposition 44

2. Staten och duellanten 47

Rättspraxis och våldets nedgång – några förklaringsmodeller 47

Duellbrotten och rättspraxis 1700–1740 51

"Det förfinade våldet" 54

Benådning, lejd och straffen som uteblev 56

Sammanfattning 62

3. Ett etiskt och ideologiskt landskap 65

Stormaktstidens idéer, normer och värden

Den kristna religiösa världsbilden 66

En evangelisk-luthersk stat och bekännelsekyrka 66

Luthers etik 67

Hustavleideologin 68

Människan, Gud och djävulen 72

Hederns och ärans tid 76

Ära, världsbild och människosyn 78

Äran och lagen 83

Ära, tillhörighet och sanning 84

Privat och offentligt, kropp och genus 86

Äran och adlig ståndsideologi 88

Krigare och ämbetsmän 89

Gamla och nya idéer 90
Börd och blod 92
Duglighet och rang 94
Etikett, distans och ståndsmässigt uppförande 95
Dygd, last, begär, lidelse och affekt 98
Rättsläran 103
Rättsmedlet leuteratio och läran om omständigheterna 104
Lagen, nåden och kärlekstanken 105
Vänskap och plikt 107
Brottets definitioner 108
Sammanfattning 109
4. Att främja adlig dygd 113
Dogmer, idéer och värden i kungamaktens straffpolitik
Kungamaktens och adelsståndets syn på dueller – två blickfält 114
Duellagstiftningen 117
Dygden som livets riktmärke 120
Straffen – mål och värden 123
Duelldöden, minnet och saligheten 127
Den frivilliga döden och dess följder på kropp och själ 127
Den straffrättsliga hanteringen av duelldöden 129
Sammanfattning 132
5. Rudolph Clingel, Simon Isogaeus och den religiösa kritiken 135
"Djävulens martyrer" 135
Duellkritik i det tidigmoderna Europa 135
Rudolph Clingel och Simon Isogaeus 136
"Du skall icke dräpa" 136
Sammanfattning 147
6. Adelsmannen, ärekränkningen och rätten 149
Adelsmannens och officerens ära 149
Konstruktionen av "duellvärdighet" 150
Hundsfatten och den adliga hederskulturens gränser 151
Hederskonflikternas orsaker 155
Ifrågasättanden av militär position och duglighet 157
Militära normer och värden 158
"Du sakramentskade karl och hundsfått" 160
Order och kommandon 163
Mod och tapperhet 168
Respektlösa uppträdanden i det offentliga 171
Manlig vänskap 172
Kränkande och utmanande ord och handlingar vid hovet 178
Beskyllningar om lögn och ryktesspridning 185
Att tilldelas en skälmsk karaktär 190
"Det skall ingen ärlig karl kunna bevisa" 194
Sammanfattning 201
7. Den dråpanklagade duellantens röst 207
Ett dödligt möte på krogen 207

Den fredlige 207
Den sinnesförvirrade 212
Den offervillige och trogne 215
En planerad duell till döds 217
Den plikttrogne 218
Avsikter och uppsåt 220
Den rädde 223
Omanliga kroppar 226
Våld som människans naturliga drift och kristna plikt 228
Redlighet och lojalitet 230
Förböner för den kungliga familjen 232
Att dräpa en vän 233
Livsfara 237
"Karln blev stucken" 240
Fäktningens konst 241
Käre bror 242
Friska och sjuka män 243
Avvikaren från kristlighet och dygd 245
Överdådighet 245
Den onde 248
Det manliga dygdeexemplet 249
Hat, arghet och raseri 251
För ärans skull 252
Sammanfattning 255
8. Domen och de rättslärdas syn på dödliga dueller 257
Furstens ansvar och plikt 257
Att missbruka kärleksbudet 257
Uppsåtet 261
Riksrådet greve Cronhielm och hotet om Guds vrede 266
Att slå i bordet 269
Vem drog sin värja först? 270
Medicinvetenskapliga influenser 271
Generalauditör Dalman och synen på nödvärn 273
Galenskap 276
Ärans tvång mot kristen plikt 277
Fredrik I och rädslan för blodskuld 281
Sammanfattning 282
9. Läkare, kirurger och fältskärer 285
Medicinvetenskapen och dueller med dödlig utgång
Inledning 285
Läkaren som specialist på våldsbrott 285
Läkarna i Collegium Medicum 287
Fältskärers berättelser 293
Hälsa, temperament och sedlighet 293
Kirurgiska ingrepp och hälsolära 296
Sammanfattning 300

10. Duellanten och rättvisan 303
Slutsatser och sammanfattning
Konstruktionen av rättfärdigt och orättfärdigt våld 306
Duellagstiftning och rättspraxis – disciplineringen av adeln 306
Rättslig argumentation 308
Tidigmoderna manligheter 314
Summary 321
Källor och litteratur 331

Förord

Denna avhandling har kommit till under några roliga och lärorika år vid Historiska institutionen i Lund och det är många som på olika vis har bidragit till detta.

Jag vill börja med att rikta det allra varmaste av tack till mina handledare Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg. Eva var min huvudhandledare. Vi har under årens lopp haft många och långa diskussioner och handledarmöten som alla varit lika berikande och inspirerande. Trots stor arbetsbelastning har hon alltid tagit sig tid och läst och kommenterat mina texter med samma skarpa blick för såväl små detaljer som avhandlingens helhet. Det har varit ett privilegium att ha Eva som handledare och få ta del av hennes stora kunskaper.

Marie Lindstedt Cronberg har engagerat sig helhjärtat i min forskning ända sedan jag som student på C-nivån mumlade något om att jag ville skriva en uppsats om föreställningar om manlig ära bland bönder i Bohuslän på 1600-talet. Marie var min handledare under studenttiden och när jag sedan antogs till forskarutbildningen blev hon min biträdande handledare. Marie har med sin uppmuntrande vägledning och kunniga kritik varit ett stöd från början till slut.

Tack Eva och Marie för era värdefulla insatser.

Jag vill också rikta ett stort tack till Yvonne Maria Werner för att hon entusiastiskt har följt min forskning, givit goda råd och lästips och för att hon hade den stora vänligheten att läsa hela avhandlingsmanuskriptet och komma med många viktiga kommentarer.

Forskarmiljön i Lund har över huvud taget varit stimulerande. Många är de kolleger och vänner som i olika sammanhang har granskat och diskuterat de texter som till slut kom att bli min avhandling. Doktorandseminarierna under ledning av Eva Österberg har varit viktiga tillfällen, liksom sammankomsterna under de kurser och internat som arrangerats av Forskarskolan i historia. Tack till er alla för konstruktiv kritik, stöd och god gemenskap.

Ett särskilt tack vill jag rikta till mina rumskamrater Martin Wiklund och Joachim Östlund för gott kamratskap och trevliga samtal om forskningen och livet i största allmänhet.

Också Bodil E.B. Persson skall ha ett varmt tack för viktiga synpunkter på kapitel 9 och för att hon hjälpte mig att översätta läkar- och fältskärsprotokollens latinska termer till svenska.

Under min doktorandtid i Lund har jag dessutom haft den stora förmånen att delta inom olika forskarnätverk. Jag vill rikta ett stort tack till alla deltagare i nätverket "Våldets kulturhistoria" och särskilt kärngruppen som utgörs av Eva Österberg, Marie Lindstedt Cronberg, Irene Andersson, Eva Bergenlöv, Kenneth Johansson, Roger Johansson, Malin Lennartsson, Jens Lerbom och Roddy Nilsson. Tack för trevliga konferenser och inspirerande samtal kring fenomenet "våld".

Jag vill även rikta ett varmt tack till deltagarna i nätverket "Kön, heders- och äresföreställningar i de nordiska länderna från medeltid till nutid – i relation till dagens hedersmord" för givande diskussioner.

Min tacksamhet riktas också mot Yvonne Maria Werner och projektmedlemmarna i det av henne initierade projektet "Kristen manlighet – en modernitetens paradox. Män och religion i en nordeuropeisk kontext 1840–1940". Vid en av projektets konferenser i Farfa utanför Rom fick jag möjligheten att presentera en avhandlingstext. Tack till er alla för värdefulla synpunkter och för en trevlig samvaro.

Under ett tungt elvatimmarspass en lördag i början av december översatte Rose Bloem sammanfattningen till engelska. Jag är skyldig Rose ett stort tack för hennes fina insats.

Många har på olika sätt varit inblandade i mitt arbete, men eventuella fel och brister i avhandlingen vilar helt på mitt eget ansvar.

För oumbärlig hjälp med alla praktiska detaljer och administrativa bestyr under min doktorandtid tackar jag Ingegerd Christiansson och Evelin Stetter.

Det är påfrestande att skriva en avhandling i historia, kanske särskilt för nära och kära. Till min Jessica vill jag därför säga tack för att du haft tålamod med mig under den här tiden. Du har givit mig ett ovärderligt stöd och visat förståelse, trots att du många gånger måste varit betydligt mer trött på min avhandling än jag själv.

Jag vill också tacka mina föräldrar, Christina och Kjell, för att ni alltid har stöttat mig i de saker jag bestämt mig för att genomföra. Boken tillägnar jag er båda.

Avhandlingen har tryckts med hjälp av ett generöst bidrag från Crafoordska stiftelsen.

Lund i december 2006

I

Inledning

Duellen på vinterfältet – problemformulering

Strax före middagstid på nyårsdagen år 1722 stod ett stort antal människor på en fästningsvall och skådade ut över ett fruset vinterlandskap. Därifrån fick de bevittna hur en officer i den svenska krigsmakten, överstelöjtnant Christoffer Bure, sköts ihjäl på fältet utanför den skånska fästning där han tidigare hade fört befälet. Hans baneman var Tuve Johan Schulman, överstelöjtnant vid samma regemente.

På förmiddagen hade de båda herrarna träffats vid fästningsporten. De hälsade hövligt på varandra och red sedan ut tillsammans med fyra andra män i följe. När de kom ut på fältet red de åt varsitt håll och stannade så småningom ett hundratal meter från varandra. Folket på fästningsvallen såg hur en man red mellan de båda herrarna och talade med dem, som om han förmedlade deras ord. Efter ett tag steg de två officerarna av sina hästar. Från sadlarna lossade de sina två pistoler som de tagit med sig och började sedan med bestämda steg vandra mot varandra. Det första skottet avlossades av Bure från ungefär fyrtio eller femtio meters avstånd. Men kulan missade sitt mål. Strax därefter avlossade Bure sin andra pistol. Kulan träffade Schulman i foten. Schulman, som lyckades hålla sig stående, sköt ett skott och träffade Bure i närheten av hjärtat. Bure avled strax därefter och begravdes några dagar senare, enligt lag, som en duellant, utan präst och kyrkliga ceremonier. Schulman dömdes till döden genom halshuggning.[1]

Under 1500- och 1600-talen hade duellen utvecklats inom adeln som en form av privat hämnd och ritual för upprättelse. Duellfenomenet, som var ett extremt uttryck för en adlig, manlig och militär hederskultur, ger en inblick i en värld där adelsmän och officerare nitiskt bevakade sin heder och ära, där alla ord och handlingar iakttogs och värderades av den åskådande omgivningen. Krogar, fästningar, gator och torg, middagar och bröllop var miljöer och tillfällen där livsfarliga och livshotande situationer

1. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 2/10 1722.

kunde uppstå genom ett förfluget ord, en gest eller en respektlös knuff. De kunde emanera ur rangstrider, ur beskyllningar om att inte kunna sköta sina militära plikter, eller ur anklagelser om lögn och ryktesspridning. Det gällde för adelsmannen att leva upp till de förväntningar som innebar att han skulle tillgripa våld när hedern och äran ifrågasattes. Det handlade om att leva upp till de krav och roller som rymdes inom denna särskilda hederskulturs manlighetsideal.

Adelsmän och officerare tillhörde det krigande ståndet med en skyldighet att inte framstå som fysiskt fega. De var dessutom enligt sitt eget tänkande utrustade med ovanligt mycket ära. Ju högre upp i de sociala hierarkierna, desto mer ära att bära, beskydda och förlora hade man.

Men staten och kyrkan strävade å sin sida under denna period efter att motverka duellerna som ett sätt för privilegierade grupper i samhället att göra upp konflikter utanför de rättsliga arenorna. Genom en sträng lagstiftning, de upprepade så kallade duellplakaten, ville staten motarbeta duellerandet. Duellplakaten var exklusiva lagtexter som riktade sig enbart mot samhällets elit, den grupp som kallades "ridderskapet, adeln, krigsbefälet och dess vederlikar", det vill säga adelsståndet i en vidare mening. Dueller som ledde till dråp bestraffades, enligt duellplakatet från 1682, med döden. Den dräpte duellanten skulle, i likhet med den avrättade dråparen, begravas avsides på kyrkogården, utan präst och utan de kristna religiösa begravningsceremonierna.

En viktig och intressant faktor i sammanhanget är att duellagstiftningen inte bara riktade in sig mot egentliga dueller utan också mot utmanande kränkande handlingar och beteenden som kunde leda till duell. Även straffet för kränkningar var mycket strängt. Duellplakatet förskrev 2.000 daler i böter, förlust av tjänst och två års fängelse. Det skall här understrykas att ordet "ärekränkning", som är ett centralt begrepp i den här avhandlingen, får en särskild betydelse i samband med adeln. För andra grupper i samhället var straffet för ärekränkningar inte lika strängt, men kränkningarna hade inte heller samma följder. Häri ligger alltså en viktig skillnad. Adelns ärekränkningar var direkt eller indirekt en utmaning till strid med livet som insats och bedömdes därför som särskilt allvarliga i sin samtid. Avståndet mellan en verbal eller fysisk skymf och dödligt våld var litet, vilket kanske just berodde på att det inom krigarståndet fanns ett djupt förakt för fysisk feghet. Vetskapen om att förolämpningar var livshotande och att äran måste försvaras ledde till att den adliga, manliga och militära kulturen kom att bli uppskruvat vaksam och värderande.

Bland det totala antalet registrerade ärekränkningsmål och våldsbrott var duellförseelserna få i början av 1700-talet, men de fick detta till trots

en mycket stor uppmärksamhet i sin samtid, inte minst inom det militära domstolsväsendet. Duellbrotten orsakade omfattande rannsakningar och förhör och långdragna brevväxlingar mellan män i olika positioner.

Denna avhandling belyser den rättsliga hanteringen av duellbrott i början av 1700-talet. I undersökningens fokus står tre överlappande problemområden som var länkade till den rättsliga hanteringen av sådana brott under den aktuella perioden. Jag avser att med utgångspunkt i den *rättsliga argumentationen* analysera hur den *rättsliga diskursen* kring duellbrott som *utmanande ärekränkningar* och *dueller med dödlig utgång* var sammansatt av olika element ur den rådande kulturens uppsättning av idéer, normer och värden. Annorlunda uttryckt riktas analysen mot hur tidens olika uppfattningar om dueller och duellbrott förenades i duellagstiftningen och i rättspraxis. Jag kommer vidare att undersöka hur duellhandlingar kunde konstrueras som *legitimt/rättfärdigt* respektive *illegitimt/orättfärdigt våld* inom denna diskurs samt hur *synen på adlig manlighet* kunde ta sig uttryck i detta sammanhang.

Duellen som ritualiserat våld mellan män – bakgrund och forskningsläge

Ovan har konturerna för avhandlingens problemformulering skisserats. Men innan jag preciserar avhandlingens frågeställningar skall först forskningen kring dueller diskuteras mer ingående.

Som den tyska historikern Ute Frevert har framhållit har duellfenomenet nära kopplingar till tre äldre ritualiserade våldsfenomen, framför allt tvekampen eller envigen men också den adliga fejden och de ridderliga övningarna i tornerspelen. I den tyska lagtexten *Sachsenspiegel* från 1200-talet ingick exempelvis tvekampen som ett sätt att lösa konflikter genom juridiskt sanktionerat våld. Käranden och svaranden slogs med svärd inför domaren och den som vann förklarades fri från straffrättsligt ansvar. Utgången av kampen betraktades dock inte som en följd av kämpens skicklighet, utan som en gudsdom. Den vinnande parten hade Gud och därmed sanningen på sin sida.[2]

Jonas Liliequist, som forskat om manlighet i äldre tid, har poängterat att tvekampen även tycks ha förekommit i det medeltida Sverige som ett sätt att lösa konflikter mellan män. Den så kallade hednalagen, ett lagfragment från 1200-talets Uppland samt de isländska sagorna vittnar om förekomsten av ett ritualiserat våldsfenomen som i flera avseenden liknar handlingsmönstret vid dueller. Om en man kränkte en annan man med orden "Du är ej mans make och ej man i bröstet" och fick svaret "jag är man som du" skulle de mötas där tre vägar korsade varandra. Om utmanaren dök upp vid

2. Frevert, 1991, s. 20–22. För en intressant fallstudie av den medeltida rättsliga tvekampen se Jager, 2005.

vägskälet men inte den utmanade förskrev lagen att "då må han vara som han heter" och betraktas som icke vittnesgill för vare sig man eller kvinna. Om utmanaren inte dök upp vid vägskälet "då ropar han [den utmanade] tre nidings rop och göt märke på jorden".[3]

Bärande element i den medeltida tvekampen och i fejder mellan adliga stormannagrupper var, liksom i duellen, som exempelvis Dag Lindström har betonat, kopplingen mellan fysiskt våld och heder och ära. Lindström beskriver duellen som ett uttryck för ett socialt och kulturellt regelverk, en ritual, med föreskrivna normer och riktlinjer för vad som var kränkande och hur hedersrelaterade konflikter skulle hanteras och lösas. Duellen som kulturellt fenomen och ideologi i tidigmodern tid skapades, enligt de flesta forskare, vid de italienska renässanshoven. Duellerandet spreds sedan snabbt till Spanien, Frankrike, England och mer avlägsna delar i Europa som Sverige och Danmark. De europeiska statsmakterna vidtog redan på 1500-talet kraftfulla åtgärder mot duellväsendet genom att utfärda stränga duellförbud. Även kyrkan tog bestämt avstånd från duellerandet. Vid kyrkomötet i Trient 1563 stadgades att både duellanter och de härskare som inte motarbetade dueller skulle straffas med bannlysning.[4]

Enligt krigshistorikern Thomas Roth skall hertig Karl genom sin gårdsrätt ha förbjudit sina hovtjänare att duellera redan på 1590-talet. I Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1621 förekommer straff för utmaningar till duell. Men det var först 1662 som ett mer preciserat duellförbud presenterades i Sverige genom att Kungl. Maj:t utfärdade det så kallade duellplakatet.[5]

Forskningen kring dueller har influerats av juridik, statsvetenskap och rättshistoria och av teorier kring social kontroll och civilisationsteori (särskilt Norbert Elias) samt mentalitets- och kulturhistoria. I den senaste forskningen har någon form av manlighetsperspektiv varit en gemensam komponent.

Till det internationella forskningsläget kring dueller kan man alltså räkna en rad olika områden. Några är analyser av den kultur- och rättshistoriska aspekten, av synen på tidigmodern manlighet och homosocialitet. Det finns vidare forskning som berör duellens representationer i dramer och teaterstycken, duellväsendet som ideologi och som en civilisationshistorisk fråga, det finns studier av kritiken mot dueller samt analyser av duellfenomenet som en central aspekt av det moderna borgerliga samhället och dess mansideal.[6]

3. Citerat efter Liliequist, 1999a, s. 79 (min anm.).
4. Lindström, 2002, s. 51.
5. Roth, 1998, s. 9.
6. Billacois, 1990; Kiernan, 1988; Guttandin, 1993; Prokowsky, 1965; Gilbert, 1976; Shoemaker, 2002; Hitchcock & Cohen, 1999; Low, 2003; Andrew, 1980; Peltonen, 2002; Frevert, 1991; se även Frevert, 1998; Nye, 1993; se även Mosse, 1996, särskilt s. 17–39. Mosses framställning bygger i stort på Frevert, 1991 och Nye, 1993; McAleer, 1994; Elias, 1996, se särskilt s. 53–122; Dieners, 1991.

I internationell forskning finns det ett antal större undersökningar som anlägger ett bredare kulturhistoriskt perspektiv på duellväsendet. En av de mer omfattande studierna är den franske historikern Francois Billacois verk *The duel. Its Rise and Fall in Early Modern France*. Billacois försöker närmast ta ett helhetsgrepp på det tidigmoderna duellväsendet i Frankrike med fokus på perioden 1550–1700. Här undersöks såväl de ritualiserade och symboliska aspekterna av duellfenomenet som de materiella. Faktorer som ära, blod och vapen underkastas intressanta analyser liksom kyrkans och kungamaktens inställning och den straffrättsliga diskussionen.[7]

I boken *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France* undersöker Robert Nye det moderna franska samhällets syn på manlig ära och dess rötter i det förmoderna adliga hederstänkandet. Historiskt sett hade, menar Nye, den adliga äran att göra dels med arvs- och reproduktionsstrategier, dels med den militära makten och ideologin. I det borgerliga franska samhället var det främst två områden där den manliga äran artikulerades; äran var inbäddad i synen på manligt kön, kropp samt hygien och i offentliga ritualer för manlig socialitet och dueller. Mellan åren 1875 och 1900 skall runt 200 dueller ha utkämpats i Frankrike, uppskattar Nye. De bakomliggande orsakerna till dueller kunde vara förolämpning på offentlig plats, missförstånd, kritiska påpekanden eller kränkningar som riktades mot privatlivet såsom familjenamnet, den personliga integriteten eller kvinnor. Till skillnad från den tidigmoderna ärans och duellens nära koppling till adeln var, hävdar Nye, den moderna duellen mer jämlik eftersom den var avhängig en manlighet som alla män hade i egenskap av män.[8]

Som exempel på engelsk forskning bör Victor Kiernans studie *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy* och Markku Peltonens *The Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour* nämnas. Kiernans studie är en brett upplagd, marxistiskt influerad analys av duellväsendet med fokus på 1600-talet. Kiernan menar i likhet med Billacois att duellernas "storhetsperiod" började någon gång kring mitten av 1500-talet och utvecklades ur den rättsliga tvekampen samt den italienska renässansens idéer och normer för hövligt uppträdande. På grundval av pamfletter, litterära verk, skådespel och debattartiklar ger han en bild av duellen som ett instrument att skapa ett klassmedvetande för samhällets övre skikt.[9]

Peltonen studerar debatten kring begreppen "civility" och "politeness" i det tidigmoderna England och hur synen på dueller var en del av diskus-

7. Billacois, 1990.
8. Nye, 1993.
9. Kiernan, 1988.

sionerna. Han är inte intresserad av det faktiska bruket av dueller utan fokuserar på dess representationer och dess betydelse för det hövliga uppträdandet. Studien avser perioden från 1500-tal till mitten av 1700-talet, och Peltonen lyfter fram hur 1700-talet kan ses som en brytningstid, då en äldre hederskultur övergick i en mer modern kommersiell och marknadsanpassad kultur.[10]

I boken *Manhood and the Duel. Masculinity in Early Modern Drama and Culture* analyserar Jennifer Low hur duellen som kulturell uttrycksform formade synen på manlighet. Med utgångspunkt i fäktningsmanualer, duellförbud och dramer av exempelvis Shakespeare och Jonson visar hon hur duellen definierade manlighetens sfärer och gränser mot exempelvis personer med lägre social status, mot fysisk svaghet och mot kvinnlighet.[11]

Jag vill också nämna tre kortare men nog så intressanta och belysande uppsatser som berör det engelska duellväsendet. I uppsatsen *Law and Honour among Eighteenth-Century British Army Officers* undersöker Arthur N. Gilbert den rättsliga hanteringen av ärekränkningar och oanständigt uppträdande bland officerare. Den militära hederskoden var, menar Gilbert, uppbyggd kring faktorer som officerens funktion som militärt befäl, kring medlemskapet i ett militärt brödraskap, kring mod och rang/social position. Den svåraste kränkningen var anklagelsen om lögn. Konflikterna mellan officerare bottnade i dispyter mellan officerare av samma rang, gräl om kvinnor, verkliga eller grundlösa skymfer, skulder och ekonomiska transaktioner och karaktärsrelaterade förolämpningar. Sistnämnda kategori kunde innefatta beskyllningar om feghet, nedvärderande av en hel militär enhet och att bli anklagad för att ha umgåtts med meniga soldater.[12]

Donna T. Andrews har undersökt kritiken mot dueller i uppsatsen *The Code of Honour and its Critics. The Opposition to Duelling in England, 1700–1850*. I likhet med Gilbert menar Andrews att anklagelsen om lögn var den värsta kränkningen samt att ifrågasätta en gentlemans hederlighet och mod. Dueller var något som tilltalade i synnerhet militärer, just på grund av hederns nära koppling till mod. Kritiken mot dueller var, menar Andrews, inte bara en kritik mot ett förargligt beteende. Det var också en kritik mot vad duellen representerade. I kritiken formulerades så ett nytt samhällsideal, där människors lika värde, lagen och marknaden betonades.[13]

Den tredje artikeln som jag vill lyfta fram är Robert B. Shoemakers *The Taming of the Duel. Masculinity, Honour, and Ritual in London, 1660–1800.*

10. Peltonen, 2002.
11. Low, 2003, s. 6–9.
12. Gilbert, 1976, s. 75, 78, 84–86.
13. Andrew, 1980, s. 411–412, 414, 434.

Shoemaker menar att duellens betydelse kraftigt förändrades under loppet av 1700-talet vilket han sätter i samband med en ökad intolerans mot våld i allmänhet och nya uppfattningar om ära och heder inom eliten. Dessutom introducerades, menar han, nya normer för manligt offentligt uppträdande baserade på begreppet "politeness", alltså hövligt uppträdande. Han visar vidare att en tredjedel av alla duellanter mellan 1660–1774 var militärer. Under det sista kvartseklet på 1700-talet stod militärerna för 44 procent av duellerna. Detta var, menar Shoemaker, en konsekvens av det nya mansidealet[14].

I engelsk forskning har man vidare betonat att det gradvisa skiftet från en hedersbaserad manlig kultur till en kultur som vilade på begrepp som "civility" och "politeness" innebar ett skifte från homosocialitet till hetereosocialitet. Den nya kulturen krävde nämligen ett deltagande av kvinnor, vilket den manliga hedersgemenskapen inte hade gjort.[15]

I tysk forskning har man i första hand intresserat sig för dueller i det moderna samhället. Det viktigaste och mest omfattande verket är Ute Freverts studie *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft.* Frevert studerar duellen utifrån ett kultur- och manlighetsperspektiv och visar hur samhälleliga institutioner som det militära och akademiska bidrog till att bruket av dueller kom att fortsätta långt in på 1900-talet.[16] Även om Frevert fokuserar på duellen i det moderna samhället tecknar hon även en bild av det tidigmoderna duellväsendet.[17] Liksom furstar i andra länder utfärdade även de tyska furstarna duellförbud med drakoniska straff, men dödsstraffen exekverades i regel aldrig. Frevert tolkar denna benådningspraxis som ett uttryck för den nära relationen mellan furstemakt och adel. Även om fursten representerade staten var han också adelsman och omfattades därmed av det adliga hedersbegreppet och delade adelsståndets ideal och värderingar.[18]

Det danska duellväsendet har undersökts av Sune Christian Pedersen i boken *På liv og død. Duellens historie i Danmark.* Studien är brett upplagd och berör flera viktiga teman, såväl adlig och militär ära och statsmaktens syn på duellerandet i tidigmodern tid, som dueller bland borgerligheten, studenter och politiker under 1800-talet. Pedersen fokuserar på tiden efter 1750 och gör en intressant analys av det sena 1700-talets och 1800-talets duelldiskussioner i ljuset av upplysningstänkandet.[19]

I svensk forskning har ingen tidigare tagit ett samlat grepp om den rättsliga

14. Shoemaker, 2002, s. 525ff.
15. Hitchcock & Cohen, 1999, s. 14–15.
16. Frevert, 1991, s. 178; se även Frevert, 1998.
17. Frevert, 1991, se särskilt s. 28–34.
18. Frevert, 1991, s. 33.
19. Pedersen, 2003.

hanteringen av duellbrott i Sverige. Däremot finns det ett antal intressanta artiklar som behandlar duellproblematiken utifrån olika aspekter. Under 1960-talet togs den strikt rättshistoriska aspekten upp av Stig Jägerskiöld och Ivar Nylander. Med utgångspunkt i brott mot duellplakatet undersöker Jägerskiöld tillämpningen av den karolinska straffrätten utifrån två duellmål från 1668 respektive 1723. Jägerskiöld visar att viktiga konfliktorsaker bakom duellerna kunde vara tillkortakommanden i samband med tjänstetillsättningar och beskyllningar om att ha handlat fegt i krig. Jägerskiölds studie visar även att de konflikter som kunde ligga bakom dueller också kunde leda till allvarliga brott mot kungamakten. I fallet från 1668 inleddes en undersökning om huruvida en av duellanterna även hade gjort sig skyldig till olydnad och uppror samt till att ha kritiserat Kungl. Maj:t.[20]

I uppsatsen *Duell och ärekränkning. En studie rörande tillämpningen av 1682 års duellplakat och lagkommissionens arbete på en reformering av duellagstiftningen under den tidigare frihetstiden,* visar Ivar Nylander hur duellbrotten i början av 1700-talet hanterades i praxis och att duellplakatet ofta tillämpades bokstavstroget i fall som rörde ärekränkningar. Dödsdomar utfärdades men dödstraff exekverades dock av olika orsaker aldrig. Nylander anlägger vidare ett intressant komparativt perspektiv genom att diskutera samtida preussiska och franska duellförbud i relation till de svenska.[21]

Den kultur- och mentalitetshistoriskt influerade svenska forskningen har framför allt berört teman som ära och social exklusivitet, men i viss mån också civilisering och manlighet. Duellen som symbol för adlig exklusivitet framhålls tydligt av historikern Fabian Persson i den kortare artikeln *Bättre livlös än ärelös. Symbolik och sociala funktioner i stormaktstidens dueller.* Persson argumenterar för att duellen var intimt förknippad med adelns egen självbild under 1600-talet. På ett liknande sätt reflekterar även Thomas Roth i artikeln *Officer och adelsman. En spegling av mentalitet och yrkesroll genom Karl XI:s duellplakat.* Roth menar att dueller under 1600- och 1700-talen var uttryck för tidens officersideal samt militära mentalitet.[22]

Att duellera samt att åberopa duellplakatet i rättsliga sammanhang kunde vara ett sätt för adeln och dess jämlikar att manifestera sin ära och befästa sin sociala exklusivitet och distans gentemot andra stånd. Detta har jag själv tidigare diskuterat i artikeln *Som en adlig vederlike. Duellbrottet i det svenska stormaktsväldet.* Här tar jag även upp rangen som ett särskilt känsligt område för den manliga, adliga och militära äran.[23] I artikeln *Duellpolitik*

20. Jägerskiöld, 1963, s. 39–82, 99–107.
21. Nylander, 1966.
22. Roth, 1998.
23. Collstedt, 2004. Se även Collstedt, 2005b. Här analyserar jag den adliga militära hedersuppfattningen som låg bakom dueller i relation till dagens hedersmord.

och duellestetik under 1800-talets första hälft. Representationer av våld i politisk debatt och skönlitterär fiktion undersöker jag bilden av duellen i politisk debatt och skönlitteratur. Här belyser jag bland annat hur liberala tankegångar på det straffrättsliga området och en borgerlig adelskritik låg bakom 1800-talets politiska debatt som slutligen ledde till att duellagstiftningen avskaffades.[24]

I artikeln *Kanske vill du huggas. Om en duell mellan löjtnant Joen Joensson och fänriken Olof Larsson i Karlstad år 1650* berör historikern Dag Lindström duellen ur ett civiliseringshistoriskt perspektiv.[25] Den dödsbringande duellen mellan de båda officerarna vittnar, menar Lindström, om att det existerade ritualer och sociala koder som motverkade att våldet brukades i hastigt mod. Från första provokationen till dråp var vägen lång och det fanns, enligt Lindström, flera tillfällen då upptrappningen kunde ha hejdats genom förlikning eller andra strategier som motverkade att våldet gick så långt som till dråp.

Sociala och kulturella koder för uppträdande står även i fokus i Jonas Liliequists uppsats *Manlighet och socialitet. Från duellernas hedersretorik till 1700- och 1800-talens vänskapskult.* Liliequist diskuterar duellfenomenet som en aspekt av den manliga socialitetens historia. I duellen artikulerades, framhåller han, den form av homosocialitet som särskilt omhuldades av aristokratin. Här var fegheten och svagheten omanlighetens mest grundläggande uttryck. Denna form av manlighet började dock försvinna i Sverige under 1700-talet och framför allt under 1800-talet då andra socialitetsmönster tog form. Under denna period blev vänskap en viktig faktor i manlighetskonstruktionen och vänskapens språk blev, menar Liliequist, allt mer känslofyllt, med nästan homoerotiska undertoner. Mot mitten av 1800-talet tycks den manliga vänskapskulturens gränser ha definierats allt tydligare, vilket enligt Liliequist kan ses som ett uttryck för att en mer strikt hetereonormativitet hade slagit igenom.[26]

Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med den här avhandlingen är, som antytts ovan, att undersöka den rättsliga hanteringen av duellbrott i början av 1700-talet. Med utgångspunkt i den rättsliga argumentationen analyseras hur den rättsliga diskursen kring duellbrott var sammansatt av olika element ur den rådande kulturens uppsättning av idéer, normer och värden. Hur, med andra ord, sammanfördes olika uppfattningar kopplade till dueller

24. Collstedt, 2006.
25. Lindström, 2002.
26. Liliequist, 2004.

och duellbrott i duellagstiftningen och i rättspraxis? Avhandlingen syftar också till att kasta ljus över hur duellhandlingar kunde konstrueras som legitimt/rättfärdigt respektive illegitimt/orättfärdigt våld inom den rättsliga diskursen samt vilken syn på adlig manlighet som kom till uttryck i detta sammanhang.

I det svenska och internationella forskningsläget finns det inte någon mera omfattande undersökning om den rättsliga hanteringen av duellbrott och samspelet mellan den rättsliga hanteringen och den omgivande samhällskontexten/kulturen. Inte heller har man i någon högre grad tagit hänsyn till vilken betydelse religionen, rättsläran och medicinvetenskapen spelade för synen på våld, ära och manlighet i samband med den rättsliga hanteringen av duellbrott. Jag avser således att fylla denna forskningslucka genom att resa frågan om vilken betydelse religiösa normer och värden, tidens rättslära samt medicinska uppfattningar hade för den rättsliga bedömningen av duellhandlingar under tidigt 1700-tal.

Avhandlingen bygger på ingående analyser av argumentation och berättelser i texter som producerats i samband med att duellbrotten drogs inför rätta. De brottskategorier som står i fokus är alltså utmanande ärekränkningar och dueller med dödlig utgång. Argumentationen och berättelserna kring dessa brott analyseras utifrån de olika deltagande aktörernas perspektiv. Således undersöks såväl duellförbrytarens som de rättsliga representanternas samt det kungliga rådets argumentation och ståndpunkter. I viss mån kommer även den medicinska argumentationen kring de sårade duellanters kroppar och hälsa att analyseras.

I fokus står alltså *talet kring vad som hade hänt*, inte vad som verkligen hänt, och hur duellbrotten bedömdes och avdömdes med utgångspunkt i de argument som framfördes i rättsliga sammanhang.

I likhet med historiker som Eva Bergenlöv och Martin Dinges utgår jag från att den rättsliga argumentationen i hög grad var styrd av en bakomliggande samtalsordning, en rättslig diskurs som inneslöt olika aspekter av de idéer, normer och värden som genomsyrade den rådande kulturen och samhället i stort. Lagen bör naturligtvis ha varit mycket betydelsefull för den rättsliga argumentationen men vid sidan av strikt juridiska argument krävdes också andra argument för att övertyga rätten om sin sak, eller för att en övertygande dom skulle kunna levereras. Argumenten torde då ha hämtats från andra övergripande diskurser i tiden. Man kan också förmoda att de anklagade duellanternas synsätt och bruk av rätten skilde sig i olika avseenden från de professionella juristernas. Jag utvecklar detta resonemang nedan.

Mot bakgrund av undersökningens syfte söker jag svar på följande mer konkreta frågor:

1. Hur kommer den adliga, manliga hedersuppfattningen till uttryck i den rättsliga hanteringen av duellbrott? Vem var duellanten och hur var hans ära konstruerad? Vilka var de bakomliggande konfliktorsakerna vid dueller? Vilka var de utmanande ord och handlingar som drev män ur adelsståndet att duellera?
2. Vad påbjöd lagen och den religiösa diskursen? Vilken inställning hade kungamakten och kyrkan till duellväsendet? Vilken syn på rättfärdigt och orättfärdigt våld kan skönjas hos dem? Hur formades bilden av duellanten i lagtexter, i politiska diskussioner och i den religiöst färgade kritiken mot dueller?
3. Vilka omständigheter undersökte domstolarna när de utredde duellbrotten? Vilka sakförhållanden efterfrågades? Vilka omständigheter sågs som förmildrande respektive försvårande? Vilka argument brukade jurister och rättens ledamöter som grund för domen?
4. Vilka omständigheter åberopades som förmildrande respektive försvårande av den anklagade duellanten? Vad teg de anklagade om? I vilken mån stämmer den anklagades argument överens med de omständigheter som lagen beaktade och de som efterfrågades av rätten?
5. Vilken syn på manlighet låg inbäddad i den anklagades respektive i de rättsliga representanternas och rådsherrarnas argumentation kring duellbrotten?

Tidsperioden

I undersökningens fokus står perioden 1700–1740. Perioden är intressant av flera skäl. Under 1600- och 1700-talen skärptes kontrollen över rikets inbyggare. Kungamakten strävade efter att skapa monopol på våldet. Genom lagstiftning, rättspraxis och moraliska påbud från predikstolarna skulle våldsbrott förhindras. Befolkningen skulle undervisas och fostras till goda och gudfruktiga människor, som inte brukade våld mot varandra. För den period som behandlas i avhandlingen, alltså 1700–1740, utgjorde det så kallade *duellplakatet* från år 1682 en viktig utgångspunkt för rikets domstolar när de skulle bedöma våldshandlingar som dueller. Genom att duellplakatet riktade sig enbart mot adelsståndet markerades dels en juridisk särskillnad mellan människor från olika stånd och dels svarade det mot adelsståndets privilegierade ställning och ambition att distansera sig från övriga stånd.[27] I samband med stora lagkommissionens arbete inför 1734 års lag försökte centralmakten få till stånd en ändring i duellagstiftningen. År 1738 pre-

27. Denna tematik har jag tidigare diskuterat i Collstedt, 2004. Adelns strävan efter att distansera sig från andra sociala grupper är kännetecknande för 1600- och 1700-talen. Se exempelvis Elias, 1991; Burke, 1983.

senterade Kungl. Ma:jt ett duellplakat som byggde på det föregående från 1682 samt på preussiska och franska duellförbud och som i allt väsentligt innebar en hårdare straffpolitisk linje. Det är dock oklart om den förnyade lagen verkligen trädde i kraft. Året efter stadgades nämligen, efter påtryckningar från ständerna, att 1682 års duellplakat åter skulle gälla, vilket det också gjorde fram till år 1861, då man helt avskaffade duellagstiftningen. Förutom allmän lag och duellplakatet spelade även den stränga militära lagstiftningen en viktig roll för adelsmän i det militära och därmed för lejonparten av adelsståndets vuxna män. Krigsartiklarna och andra militära förordningar ställde höga krav på adelsmannens och officerens mod, disciplin och moraliska karaktär.

Under hela 1600-talet hade statsmakten, som en del av sina konsolideringssträvanden fört en aggressiv utrikespolitik, som nådde sin kulmen med stora nordiska kriget (1700–1721). De många krigen under stormaktstiden samt utvecklingen av den militära organisationen medförde, enligt en del forskare, att samhället kom att militariseras och genomsyras av en militär mentalitet och värdehierarki långt in på 1700-talet. Denna militarisering berörde i särskilt hög utsträckning adelsståndet. Officersyrket var adelsmannens främsta yrkesval. Men det inverkade även på den politiska makten. Officerare var i övervägande majoritet på Riddarhuset. I rådet var exofficerarna så många att de som grupp betraktat ägde majoriteten av rösterna. Även på ett kulturellt plan, som exempelvis inom de litterära, humanvetenskapliga och teologiska områdena, var den militaristiska och krigsförhärligande normbildningen och värden som mod och tapperhet ett tydligt inslag under 1700-talets första hälft.[28]

Det svenska samhället i allmänhet och adelsståndet i synnerhet var på många vis hårt ansatt under tidigt 1700-tal. Under perioden 1700–1721 pågick stora nordiska kriget. Kriget erbjöd förvisso goda karriärsmöjligheter för både adelsmän och ofrälse, men i dess spår följde massdöd, en kraftig försvagning av den agrara ekonomin samt en ökad oro i det civila samhället.[29] Kriget skördade sina offer bland adelsståndets vapenföra män, vilket ledde till en akut brist på officerare. Lösningen blev en gigantisk nyadling vilken i sin tur medverkade till att adelsståndets gränser gentemot andra stånd luckrades upp.[30] Karl XII:s död 1718 markerade slutet på det karolinska enväldet och början på ett nytt politiskt styrelseskick. Med krigsslutet och den påföljande freden från och med 1721 var också Sveriges roll som stormakt över.

28. Artéus, 1982; de Bejczy, 1984; se även Göransson, 1990, särskilt s. 165–176.
29. Se exempelvis Österberg m.fl. 2002, s. 30ff; Elmroth, 2001, s. 297.
30. Elmroth, 1981, s. 251ff; Elmroth, 2001.

Tidsperioden 1700–1740 kännetecknas emellertid inte bara av militarisering utan också av framsteg på det natur- och medicinvetenskapliga området. Medicinalväsendet professionaliserades och förvetenskapligades genom inrättandet av Collegium Medicum år 1663. Man trängde allt djupare in i den mänskliga kroppens gåtor, de anatomiska upptäckterna blev allt fler och kunskaperna allt mer omfattande. Men detta hindrade inte att den traditionella galenska läkekonsten och humoralpatologin, läran om kroppsvätskornas balans, levde kvar i den medicinska vardagsrutinen bland fältskärer, barberare, apotekare och andra vårdgivare.[31] Medicinska kunskaper hade länge varit en betydelsefull faktor i rättsliga sammanhang när våldsbrott skulle bedömas och avdömas men, menar en del forskare, först mot slutet av 1700-talet tycks den medicinska vetenskapen i modern mening ha slagit igenom på vissa områden.[32]

Under denna virvlande yta av sociala och politiska förändringar låg äldre synsätt och tankesystem som präglade människors uppfattning av den tid och värld de levde i. Den övergripande världsuppfattningen var djupt religiös.[33] Grundsynen i denna världsbild var att människan stod i ett dialogiskt förhållande till Gud och andra bortomvärldsliga makter som både kunde bestraffa och beskydda.[34] Den kristna religionen hade i Sverige liksom i det övriga Europa en konfessionell prägel. I Sverige var konfessionen evangelisk-luthersk, men den låg inbäddad i en världsbild som sedan medeltiden utgjorde en blandning av antika läror och idéer och äldre kristna föreställningar.[35] Grundläggande byggstenar i den rådande världsbilden och kulturen var Gud, äktenskapet, hushållsordningen, dygden och äran samt värden som fred (*pax*), rättvisa (*justitia*), frihet (*libertas*) och endräkt (*concordia*), vars rötter kan sökas i det medeltida tankesystemet.[36] Så såg, i mycket grova drag, den värld ut som omgav de rättsliga arenor där adelsmäns duellbrott hanterades och bedömdes.

---

31. För en översiktlig diskussion kring medicinalväsendet och läkekonsten under 1600-talet och tidigt 1700-tal se Lindroth, 1997, s. 376–412.
32. För en bra redogörelse för medicinalväsendet i äldre tid, samt dess inverkan på den rättsliga bedömningen av brott, se Persson, 1998 och där anförd litteratur. Angående medicinska influenser i bedömningen av brott som barnamord från sent 1600-tal till tidigt 1800-tal se Bergenlöv, 2004, s. 359–386.
33. Se exempelvis Österberg, 1997a; Lindstedt Cronberg, 1997a; 1997b; Sanders, 2001; Bergenlöv, 2004.
34. Se exempelvis Sanders, 2004; Krogh, 2000, s. 23–29.
35. Österberg, 1997a; Lindberg, 1992.
36. Österberg och Sandmo, 2000, s. 24. För en diskussion kring grundläggande värden som dygd och ära se även exempelvis Österberg, 1997a; Lindstedt Cronberg, 1997a; 1997b; Bergner, 1997; Johansson (red.), 2005, Jarrick och Söderberg, 1998.

Källmaterial och den militära rättsskipningen

Eftersom avhandlingen analyserar hur den rättsliga diskursen kring duellbrotten var sammansatt och hur den ingick i och präglades av andra diskurser i tiden är det nödvändigt att arbeta med ett ganska brett källmaterial. Studien baseras på rådsprotokoll, riksdagsprotokoll, lagtexter, teologiska texter och framför allt rättsligt material som inkommit till justitierevisionens, rikets högsta dömande instans, som domar, rättsprotokoll, anklagelseskrifter, nådebrev och rättsmedicinska rapporter. I det följande skall jag kort redogöra för mitt val av material samt diskutera dess möjligheter.

Det finns flera skäl till att valet föll på just dessa typer av texter. För det första har jag strävat efter att hitta ett material som svarar mot undersökningens syfte och som bäst hjälper mig att få svar på de frågor som jag ställt. Av detta följer ett första urval som innebär att jag riktar in mig på de texter som i någon mening producerats i anslutning till det offentliga samtalet.[37] Texter av mer privat karaktär har jag tyvärr tvingats utelämna av tids- och utrymmesskäl. Adelsmäns betraktelser över egna och/eller andras våldshandlingar i exempelvis dagböcker och brev hade annars kunnat ge ett mycket intressant perspektiv på den rättsliga offentliga diskursen.[38]

Vilka analytiska möjligheter medför då detta material? Själva lagen var mycket betydelsefull för hur rättens texter utformades. Den norske historikern Erling Sandmo har till exempel formulerat det som att lagens funktion var att "samle hendelser i kategorier og foreskrive ensartede reaksjoner på dem". Men det fanns ändå ett visst utrymme för vittnen och de anklagade själva att undvika lagens fasta kategorier och istället betona det specifika genom att hävda att våldsamma händelser skulle bedömas utifrån sina egna premisser.[39] Det är därför nödvändigt att analysera lagtexternas innehåll för att förstå hur duellförbrytare förhöll sig till statsmaktens definitioner av rättfärdigt respektive orättfärdigt våld.

Riksdagsdebatten blir också viktig att analysera, eftersom den ger en inblick i vilka olika uppfattningar om adelsmäns dueller som existerade på politisk nivå. Dessa riksdagsdiskussioner ledde bland annat fram till att

37. Till skillnad från länder som exempelvis England och Frankrike fördes, förutom i straffrättspolitiska och rättsliga sammanhang, egentligen inget omfattande samtal om duellfenomenet i Sverige. Jag har även gjort vissa stickprov i 1600-tals och 1700-talsprosan och poesin, men utan att finna något som direkt berör frågan om dueller. Historikern Jonas Liliequist har dock funnit att det riktades kritik mot duellfenomenet i exempelvis i tidskriften *Den svenska Argus* från 1733, se Liliequist, 1999a, s. 87.

38. Att söka igenom brev och dagböcker i diverse adliga personarkiv som högst eventuellt berättar om våld och dueller är ett oerhört tidskrävande arbete. Dock är detta en mycket intressant infallsvinkel som jag hoppas få återkomma till och utreda närmare.

39. Sandmo, 1999, s. 189; se även Bergenlöv, 2004, s. 16–17.

statsmaktens definition av rättfärdigt respektive orättfärdigt våld mellan adelsmän slutligen avgjordes och fixerades genom 1682 års duellplakat.

Lagverket och dess straffparagrafer vilade på ett kristet religiöst fundament och de religiösa aspekterna spelade en avgörande roll för synen på brott och straff under den aktuella perioden. För att få en uppfattning om hur den kristna synen på våld och dueller kom att prägla den rättsliga diskursen kring duellbrotten är det nödvändigt att undersöka den mer teologiska och religiöst färgade diskussionen. För detta kommer Rudolph Clingels skrift *En liten tractat de duellis eller Enviges kamp,* tryckt 1674, och prästen Simon Isogaeus betraktelse "Om enviges kamp" i hans gigantiska verk *Carla Segersköld,* som utgavs i Stockholm 1714, att analyseras.

Avhandlingen baseras dock främst på de texter som producerats i anslutning till den rättsliga hanteringen av duellbrotten. Duellplakatet föreskrev att duellhandlingar skulle rannsakas av landshövdingen i länet. Adelsmän och krigsbefäl skulle biträda honom och därefter skulle målet avdömas i hovrätten. Men långt ifrån alla duellbrott hamnade på hovrätternas bord. Inom den militära organisationen avdömdes officerares brott mot duellplakatet i generalkrigsrätt eller amiralitetsrätt. Slottsrätten kunde döma i de brott som begicks av adliga tjänare på rikets slott och borgrätten avdömde duellförbrytarna bland hovets tjänare.[40]

Grunden för undersökningen utgör de handlingar angående duellbrott som skickades till Kungl. Maj:t och Justitierevisionen mellan åren 1700–1740. Dessa sorterar under beteckningen Generalauditörshandlingar och Utslagshandlingar. Justitierevisionen var rikets högsta dömande instans och bestod av kungen och delar av rådet. Hit inkom handlingar från hela det svenska riket, inklusive provinserna och det innefattar en rad olika typer av texter som till exempel anklagelseskrifter, förhörsprotokoll, försvarsskrifter, domar, rådsprotokoll, lejdansökningar, nådebrev och rättsmedicinska rapporter. Här återfinns material från civila domstolar som hovrätt, slottsrätt och borgrätt. Framför allt baseras avhandlingen dock på det material som härstammar från den militära rättskipningen. De allra flesta duellbrott begicks som vi skall se av militärer, och duellbrotten blev därför ofta en fråga för generalauditören och den militära jurisdiktionen, i synnerhet dess övre domstol, generalkrigsrätten. Jag vill därför uppta några rader med att beskriva generalauditörens roll, generalkrigsrättens straffrättsliga funktion och befogenhet samt dess refereringsskyldighet gentemot Kungl. Maj:t och justitierevisionen.

Generalauditören var det militära rättväsendets viktigaste tjänsteman.

40. Modéer, 1974, s. 258–259.

Hans uppgift var att kontrollera de militära underdomstolarna samt å sitt ämbetes vägnar anmäla alla brott mot de så kallade krigsartiklarna, den militära lagen. Här fanns avdelningar även för officerares våld och ärekränkningar. Generalauditörens uppgift var också att påtala felaktigheter i det rättsliga förfarandet samt att referera generalkrigsrättens domar inför Kungl. Maj:t och justitierevisionen.[41]

Generalkrigsrätten var den högsta militära domstolen. Under stora nordiska kriget bildades en generalkrigsrätt vid varje armé som förordnades vid de mål som krävde särskilda juridiska befogenheter. Fältmarskalken eller den kommenderande befälhavaren satt som ordförande. Med freden 1721 förändrades arméorganisationen. Därmed upplöstes även de generalkrigsrätter som existerat under kriget. Kungl. Maj:t bestämde då att generalkrigsrätter skulle sättas samman och förordnas för varje enskilt mål. År 1727 bildades en permanent generalkrigsrätt, vars jurisdiktionsområde täckte hela Sverige och Finland. 1727 års reform vållade till en början stora praktiska och kommunikationstekniska problem, men den ledde också till kvalitativt bättre resultat. Större enhetlighet i rättspraxis och domar var en följd av den ökade rutin som de permanenta ledamöterna hade möjlighet att tillskansa sig.[42] Nära knuten till generalkrigsrätten var krigsfiskalen, vars uppgift var att fungera som åklagare i de mål där militärer i tjänst hade gjort sig skyldiga till brott mot de allmänna och militära lagarna och förordningarna. Krigsfiskalen skulle också personligen spåra upp brott och brottslingar och dra dessa inför rätta.[43] Vad hade då generalkrigsrätten för juridiska befogenheter? Den skulle granska och leuterera (mildra) brottmålsdomar från respektive underrätter. Men de mål som skulle avdömas i generalkrigsrätten som första instans skulle även refereras inför Kung. Maj:t. Sådana mål kunde handla om brott mot majestätet, både det himmelska och det världsliga, brott som handlade om spioneri, landsförräderi, myteri och brott mot de högsta militära tjänstemännen. Slutligen var generalkrigsrätten också första dömande instans för "förnäma" officerares och svenska adelsmäns brott. Med förnäma officerare avsågs lägst regementsmajors grad och dessa var i regel adliga under den aktuella perioden.[44] När det rörde duellbrott pekar dock mycket på att även lägre icke-adliga officerares duellbrott av olika skäl kunde avdömas i generalkrigsrätten som första instans, men först efter att ha rannsakats i militära underrätter och kommissioner.

I ett antal förordningar under 1600- och 1700-talen stadgades det att

41. Modéer, 1974, s. 317–318.
42. Modéer, 1974, s. 280–281, 314–315.
43. Modéer, 1974, s. 331.
44. Modéer, 1974, s. 300–306.

adelsmän skulle dömas av sina jämlikar i överrätterna. Detta var även tumregeln i rättegångsförordningen från 1683, där det föreskrevs att mål som angick adelsmäns "liv, ära eller lem" skulle avdömas i överrätterna. I adelsprivilegierna från 1719 bekräftades den rätten för adelsmannen i det militära. I praktiken hade det dock pågått länge. Adelsmän som stod under den militära jurisdiktionen skulle dömas vid generalkrigsrätten i de mål som rörde "liv, ära och gods". Men även för mindre förseelser garanterades de samma privilegier.[45] Generalkrigsrätten hade också en skyldighet att referera domar inför Kungl. Maj:t och justitierevisionen som rörde särskilt grova brott. Under den period som står i fokus för avhandlingen rörde refereringsskyldigheten för det första de mål där generalkrigsrätten avdömde som första instans. Till dessa mål hörde alltså de brott och förseelser som adelsmän och "förnäma officerare" gjorde sig skyldiga till. Andra typer av mål som behandlats av generalkrigsrätten och som skulle skickas till Kungl. Maj:t var fall där det rådde tvivel om rättstillämpningen, det vill säga i fall som inte direkt reglerades av något lagrum eller någon förordning. Vidare skulle mål där det rörde sig om särskilt grova gärningar som krävde straffskärpning refereras, liksom också de mål där generalkrigsrättens ledamöter inte kunde enas kring domen. Samma refereringsskyldighet rörde även mål som ställdes under Guds dom eller som gällde en persons heder och ära.[46] Till Kungl. Ma:jt och justitierevisionen vände sig också de personer som ansökte om lejd och nåd.

Man kan alltså förmoda att de duellbrott som hamnade på justitierevisionens bord gjorde det på grund av att adelsmän och högre officerare var inblandade samt att brotten ansågs som särskilt allvarliga och svårbedömda eftersom de handlade om liv, heder och ära och att de därför kunde vara värda kunglig nåd. I svårbestämda mål gjorde generalkrigsrätten en sammanfattning av målets karaktär och presenterade de synpunkter som framkommit under rannsakningen. I skrivelsen till Kungl. Maj:t brukade ett förslag på dom läggas fram som sedan Kungl. Maj:t fick granska och ta ställning till. Efter att den slutgiltiga domen fattats i justitierevisionen fick generalkrigsrätten uppdraget att verkställa domen.[47]

Något som pekar på att det ansågs problematiskt att bedöma duellbrott är de mycket informationsrika textmassor som många mål gav upphov till. Det var inte ovanligt att rättsprotokollen tillsammans med brev översteg hundra sidor handskriven text. I vissa fall rör det sig om runt tre- till femhundra sidor. Ett par fall uppgår till och med till åttahundra sidor, och

45. Modéer, 1974, s. 307.
46. Modéer, 1974, s. 296–300.
47. Modéer, 1974, s. 300.

ytterligare ett till nästan tvåtusen. I andra rör det sig dock enbart om korta ansökningar om lejd. I regel är handlingarna tyvärr onumrerade. Jag har givit sidhänvisningar där så har varit möjligt.

Analysen bygger inte primärt på kvantitativa undersökningar, utan på kvalitativa tolkningar av texter. Jag arbetar utifrån en av kulturhistoriens "grundtankar", nämligen att särfallen, de mest förbryllande händelserna och extrema fenomenen, säger mest om den tid och kultur som undersöks. I mötet med det "annorlunda" framträder rådande normer och värderingar i blixtbelysning samtidigt som det är just sådana extrema situationer, som ställer de största kraven på individens förmåga att förklara och övertyga. Därmed kan historikern genom en analys av sådana fall också nå en djupare förståelse av det kulturella fenomen som studeras.[48] De duellmål som togs upp i justitierevisionen tycks alltså ha betraktats som mycket allvarliga och svårbedömda. Förutom de anklagade kallades mängder med vittnen med olika social härkomst till förhör. Långdragna brevväxlingar mellan olika aktörer var ofta ett viktig led i utredningarna.

Här står som ovan nämnts duellförbrytarnas, de rättsliga representanternas och i viss utsträckning det kungliga rådets argumentering kring duellbrottskategorierna ärekränkningar (fysiska och verbala) och dueller med dödlig utgång i centrum för analysen. Den rättsliga diskursens olika nivåer bör, menar jag, kunna avläsas allra tydligast i de positioner och ståndpunkter som intogs av duellförbrytarna å ena sidan och de rättsliga representanterna inklusive rådet å den andra. Valet att studera de båda ovan nämnda brottskategorierna motiveras av att de representerar två grundläggande komponenter i dåtidens syn på det adliga våldet. De ringar in två centrala, delvis överlappande, etiskt och moraliskt laddade områden i den rådande kulturen som kan sammanfattas som *mäns vardagliga relationer* respektive *det mänskliga/manliga livets värde*. Den rättsliga argumentationen kring kränkningar bör kunna ge en intressant inblick i hur man såg på det vardagliga livets förutsättningar och normerna för män inom adelsståndet. Dueller med dödlig utgång utgjorde den mest extrema formen av manligt våld. Argumentationen kring sådana brott kan därför sannolikt ge en god inblick i hur man tänkte kring frågor som om och när det i sådana fall kunde vara berättigat att bruka våld och döda en annan människa.[49]

Jag har strävat efter att finna så talande fall som möjligt för den kvalitativa näranalysen. I mitt urval av de fall som valts ut för detaljanalys har jag utgått från följande kriterier:

48. Jfr exempelvis Carlo Ginzburgs lysande bok om mjölnaren Menocchio i Ginzburg, 1996.
49. Jfr en liknande problematisering hos Eva Bergenlöv rörande kvinnors våld mot egna spädbarn, i Bergenlöv, 2004.

- Att rättsfallen är så intakta och informationsrika som möjligt, det vill säga att både domen och duellförbrytarens/duellförbrytarnas försvarsskrifter och anklagelseskrifter samt nådebrev finns med.
- Att rättsfallen har en tidsmässig spridning så att både krigs- och fredsperioden täcks in.
- Att några av rättsfallen skall ha remitterats till högsta dömande instans och därmed tagits upp i det kungliga rådets och justitierevisionens interna diskussioner.
- Att uttalande från den medicinvetenskapliga expertisen finns med i bedömningen av rättsfallen.

Som underlag för huvudanalysen har fjorton mera omfattande rättsfall av totalt cirka hundra valts ut ur justitierevisionens arkiv. Nio av fallen behandlar utmaningar och kränkningar i duellplakatets mening och fem av fallen rör dueller med dödlig utgång. Mera sekundärt, för vissa frågor, berör jag också andra mål.

Att närma sig det förflutnas röster om våld

Våld har länge varit ett viktigt tema i historisk forskning. Många undersökningar har gjorts av våldsbrottsligheten i Norden och övriga Västeuropa och man har numera en ganska god uppfattning om de övergripande tendenserna från medeltid till nutid. Denna avhandling är ingen sådan social eller demografisk studie även om jag emellanåt för sådana resonemang. Studien har ett utpräglat kulturhistoriskt perspektiv och faller inom ramen för ett forskningfält som fokuserar på vad som i olika perioder har definierats som legitimt respektive illegitimt våld samt vem/vilka som i olika sammanhang har dragit upp gränserna mellan dessa våldskategorier.

I den äldre, mer socialhistoriskt inriktade våldsforskningen har den analytiska utgångspunkten ofta tagits i moderniseringsteoretiska antaganden och frågeställningar. Nedgången i den västeuropeiska våldsbrottsligheten från medeltid till nutid har förklarats mot bakgrund av olika aspekter av statens konsolidering i tidigmodern tid som exempelvis disciplineringstesen och teorier om civilisering (detta diskuteras utförligt i kapitel 2). Sådana utgångspunkter kan, menar en del forskare, vara problematiska eftersom det våldsbegrepp som ligger inbäddat i sådana teorier vilar på en modern västerländsk diskurs kring våld, det vill säga en diskurs där våldets betydelse redan är fixerad som något illegitimt, irrationellt och meningslöst. Därmed är den historisk-analytiska räckvidden begränsad. Våldets historiska och kulturella variationer och tvetydigheter tenderar att förbigås i analysen och döljas bakom ett allomfattande våldsbegrepp som speglar ett modernt tän-

kande kring våld och som i sämsta fall saknar all mening och betydelse för människorna i det samhälle som studeras. Att utgå från att våldet alltid betytt det samma är, som exempelvis den nederländske antropologen Anton Blok har framhållit, liktydigt med att uppge ambitionen att söka förstå våld samt förklara varför och på vilka grunder man i olika tider hanterat våldsproblematiken.[50] Som Eva Österberg och hennes medarbetare har uttryckt det framstår det som historikerns viktigaste uppgift "att i konkreta samhällen och situationer avgöra vad som definierats som *legitimt* respektive *illegitimt* våld – av vem och på vilka grunder".[51] I detta sammanhang förefaller det därför, menar de vidare, som högst angeläget att fördjupa frågorna kring exempelvis diskurser som legitimerar våld men också kring betydelsen av ickevålds- och fredsdiskurser i ett samhälle/kultur.[52]

Avhandlingens teoretiska och metodologiska utgångspunkter har främst kommit att baseras på resonemang kring begreppen *kultur, diskurs* och *manlighet* samt hur dessa kan vara kopplade till varandra och till begreppet *våld.*

Våld

Den teoretiska diskussionen kring våld är omfattande och visar tydligt hur komplicerat fenomenet är. Den här studien anknyter till freds- och konfliktforskaren Johan Galtungs definition av våld som syftar till "avoidable insults to basic human needs, and more generally to *life* [...]"[53]. Galtungs definition är vid, men just därför kan den fånga in en mycket viktig aspekt av vad våld sannolikt betydde för människorna under 1600- och 1700-talen, i synnerhet för män ur adelsståndet. Tidigmodern diskurs kring interpersonellt manligt våld omfattade även andra kränkningar än sådana som riktades mot livets helighet. Också kränkningar som riktades mot äran var, menar jag, en del av denna diskurs om våld. Detta blir särskilt tydligt när det rör adelsmän och officerare. För dessa män var äran ett grundläggande behov och värde, som ibland rentav kunde överordnas livet.

Våld har tre dimensioner, menar Galtung vidare. Direkt våld, det vill säga våldshandlingar som utförs av aktörer som är möjliga att identifiera. Denna typ av våld kan vara både fysisk och psykisk, organiserad och oorganiserad, offentlig och dold som till exempel hustrumisshandel, gänguppgörelser och krig. Strukturellt våld är institutionaliserat och inbyggt i de samhäl-

50. Blok, 2001; se även Riches, 1986; Sandmo, 1999.
51. Österberg m.fl., 2002, s. 13.
52. Österberg m.fl., 2002, s. 13, 41–46. Se även "Introduktion" i Österberg och Lindstedt Cronberg, (red.), 2004.
53. Galtung, 1990, s. 292.

leliga strukturerna. Här är aktören svår att lokalisera. Strukturellt våld kan till exempel vara orättvisor av olika slag som ekonomiskt förtryck, etnisk segregering och marginalisering.[54] Kulturellt våld slutligen, ses som aspekter av en kultur som kan legitimera direkt och strukturellt våld. Detta kan verka på flera sätt. Ett sätt, menar Galtung, är att det skiftar handlingens moraliska innehåll från fel till rätt eller åtminstone till acceptabelt. Som exempel på kulturellt våld nämner Galtung våld som legitimeras eller kommer till uttryck genom exempelvis religion, ideologi, språk, konst, och vetenskapliga idéer.[55]

I föreliggande avhandling står den dimension av våld som Galtung kallar för kulturellt våld i centrum, alltså de olika sätt att tala och skriva om våldshandlingars legitimitet och rättfärdighet som kan härledas ur den rådande kulturens normer och värden, ideologier och världsbilder. Det rättsliga talet om duellbrott som står i fokus för min undersökning, syftade dock inte enbart till att våldshandlingar kunde rättfärdigas, utan också till att implicita och explicita fördömanden kunde levereras.

För att skärpa och fördjupa analysen av våld finns det, som exempelvis Johan Galtung och Eva Österberg har framhållit, viktiga poänger med att fråga sig vad som kan ha uppfattats som våldets motsats i den kultur eller samhälle som studeras. Galtung menar att fred och icke-våld teoretiskt kan ses som våldets motsats. För Eva Österberg framstår vänskap och förhandling som våldets motpol i det medeltida isländska samhället och i den politiska retoriken på 1600-talet.[56] En viktig del i denna avhandling är att undersöka

54. Inom feministisk forskning har man ofta betonat vikten av att definitioner av våld (särskilt mot kvinnor) måste innefatta mer än den fysiska handlingen och den fysiska skadan. Hot och kränkningar är också våld. Det förekommer ett strukturellt våld mot kvinnor som kommer av att kvinnans underordning är inbyggd i samhällets patriarkala strukturer. Se exempelvis Eldén, 2003, och där anförd litteratur. Se även Eldén och Westerstrand, 2004, samt Österberg, 2005c. Begreppet strukturellt våld kan även jämföras med Pierre Bourdieus begrepp symboliskt våld som syftar till ett slags osynligt våld, en tvingande sociokulturell kontext eller diskurs om man så vill, som manifesteras fysiskt i människors kroppar. Bourdieu menar att de dominerade i ett samhälle använder sig av kategorier som konstruerats utifrån de dominerandes perspektiv på de sociala relationerna och som därför framstår som naturliga och självklara. Detta kan, menar Bourdieu, leda till att de dominerade på ett systematiskt vis undervärderar sig själva. Effekterna av det symboliska våldet verkar, menar Bourdieu, via de perceptions-, värderings- och handlingsscheman som ingår i habitus. Se Bourdieu, 1999, särskilt s. 47–56. I historisk forskning har exempelvis Kenneth Johansson genom en begreppshistorisk analys framhållit att våld hade två betydelser i medeltidssvenskan som levde kvar under den tidigmoderna perioden. I första hand syftade begreppet till kraft, styrka, auktoritet och makt (*potestas*, *potentia*). Parallellt med denna förståelse existerade även begreppet våld i betydelsen övergrepp (*violentia*). Johansson, 2004. Jfr även Österberg, 2004.

55. Galtung, 1990, s. 292–302.

56. Österberg, 2004; Österberg, 2005a.

vad som ansågs som motsatsen till utmanande ärekränkningar och duell-ler med dödlig utgång under tidigt 1700-tal. Jag väljer för detta syfte att anknyta till Galtungs mer allmänna termer som fred och icke-våld.

Kultur och våld

Som framgått ovan utgår jag från att våld är ett historiskt och kulturellt betingat fenomen. Men vad innebär begreppet kultur mer konkret och hur kan det bäst förstås i relation till våld? Ett intressant perspektiv på våld som kulturell företeelse har utvecklats av antropologen Anton Blok. Han pläderar för att forskningen om våld måste utgå från att våldet alltid har mening. Han skriver till exempel: "we should consider it [violence] as a changing form of interaction and communication, as a historically developed cultural form of *meaningful* action".[57] Med begreppet mening avser Blok att våld har betydelse och innebörd som är historiskt och kulturellt konstruerad. Våld är ett uttryck för rådande kultur och det är forskarens uppgift att försöka förstå på vilket sätt. Blok anknyter till antropologen Clifford Geertz, vars kulturanalytiska resonemang på olika vis har varit mycket betydelsefulla för "den nya kulturhistoriens" utformning.[58]

I den numera klassiska artikeln *Thick description. Toward an Interpretive Theory of Culture* lanserade Geertz ett semiotiskt influerat kulturbegrepp. Han skriver:

> Believing, [...] that man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun, I take culture to be those webs, and the analysis of it to be therefore not an experimental science in search of law but an interpretive one in search of meaning. It is explication I am after, construing social expressions on their surface enigmatical.[59]

Utgångspunkten för Geertz resonemang är att kultur är det övergripande systemet av meningsskapande och betydelsebärande tecken och symboler som alltid är närvarande i mänskliga aktiviteter i vitt skilda sammanhang och uttrycksformer. De analyseras bäst utifrån ett hermeneutiskt perspektiv. På samma vis som en läsare söker mening och betydelse i skönlitterära böcker eller andra texter kan också kulturella uttrycksformer som exempelvis våld läsas och tolkas utifrån samma förutsättningar som texter. Geertz "textualisering av kultur" har inspirerat många historikers sätt att tolka företeelser i det äldre samhället. Robert Darntons bok *Stora kattmassakern*

57. Blok, 2001, s. 104 (min anm). Se även Riches, 1986.
58. Hunt, 1989, s. 12ff; Sandmo, 1999, s. 77–83.
59. Geertz, 1973, s. 5.

och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid är kanske det mest kända exemplet på sådan analys.[60] Men kritiken har också varit häftig. Den franske historikern Roger Chartier ifrågasatte tidigt uppfattningen om att mänskliga uttrycksformer är organiserade i ett övergripande semiotiskt system. Enligt Chartier förutsätter ett sådant antagande att det existerar ett symboliskt universum som är gemensamt för alla och där symbolerna och tecknen i detta system är kopplade till och beroende av varandra. I anslutning till Chartiers kritik har Lynn Hunt framhållit att forskaren i sitt sökande efter mening och betydelse i Geertz anda tenderar att förbigå de kulturella variationerna, skillnaderna och gränsdragningarna. Därmed försvinner möjligheten att se och förstå konflikter mellan olika kulturella uppfattningar, tolkningar och synsätt *i* kulturen.[61] Detta är en principiellt viktig ståndpunkt som jag delar med Chartier och många andra forskare och som ligger till grund för mitt val av kulturanalytiskt perspektiv på våld och således för hur jag närmar mig det tidiga 1700-talets texter om duellbrotten. Jag utgår från att det i det tidiga 1700-talets kultur fanns olika och konkurrerande diskurser om våld, som medförde olika sätt att tänka, tala, skriva och skapa mening kring adelsmäns våldshandlingar som ärekränkningar och dueller med dödlig utgång.

Rättskultur och rättslig diskurs

I denna avhandling står alltså den rättsliga hanteringen av duellbrott i fokus och hur bedömningarna av brotten påverkades av den rådande kulturen/samhällskontexten. Ett viktigt begrepp, som betonar samspelet mellan rätt och samhälle är rättskultur. Med utgångspunkt i begreppet, som myntades av Lawrence M. Friedman under slutet av 1960-talet, har forskare analyserat hur kulturella normer, värden och uppfattningar präglar rättsuppfattningen samt vilka regler som gäller i rättsliga sammanhang och vilka som inte är giltiga. Men rättskulturbegreppet har ibland kritiserats för att vara alltför funktionalistiskt och för att det inte fäster någon vikt vid de politiska och ideologiska implikationerna inom olika rättskulturer. Istället har man till exempel föreslagit att forskaren bör ta utgångspunkten i rättsliga ideologier. Begreppet är inte liktydigt med rättslig doktrin utan kan, menar vissa forskare, användas just för att identifiera olika kulturella värdeelement, idéer och strukturer inom en viss rättskultur och i jämförelse med andra rättskulturer. Därmed kan det också vara ett centralt verktyg vid analyser av rättskulturens inneboende logik och förhållandet mellan dess interna

60. Darnton, 1987.
61. Hunt, 1989, s. 12–13.

och externa nivåer, där den interna står för juristernas synsätt och där den externa syftar till övriga deltagares uppfattningar och bruk av rätten.[62]

I historisk forskning har man relativt länge och på olika vis betonat och undersökt samspelet mellan rätt och kultur/samhällskontext. Äldre socialhistoriskt influerade undersökningar utgick ofta från att rätten var överhetens instrument för social kontroll och disciplinering av undersåtarna. På den rättsliga scenen manifesterade överheten sin makt över undersåtarna. Men under sent 1970-tal och tidigt 1980-tal började ett kulturanalytiskt perspektiv, som ofta har förknippats med Carlo Ginzburgs, Natalie Zemon Davis och Peter Burkes viktiga arbeten, vinna mark i forskningen. Med inspiration från antropologer, etnologer och litteraturvetare hävdade de att de rättsliga texterna inte bara berättar om förtryck och klasskillnader utan också att de var en mycket viktig ingång till de idéer, världsbilder och värderingar som cirkulerade i den folkliga kulturen utanför domstolens skrank.[63] Metoderna har därefter utvecklats och förfinats under 1990-talet med utgångspunkt i bland annat nyare antropologisk kulturteori, litteraturteori, berättelseanalys, diskursanalys, begreppsanalys och retorikanalys.[64]

I modern historisk forskning riktas fokus ofta mot det rättsliga talet. Men att analysera rösterna i rättsliga texter kan göras på flera olika sätt. Det gäller därför att hitta det perspektiv och den analytiska nivå som är mest fruktbar för undersökningens syfte. Den här avhandlingens teoretiska utgångspunkt ligger på sätt och vis nära begreppet rättskultur så som det presenterats ovan. I fokus för analysen står, som tidigare nämnts, de olika kulturella värden och normer som låg till grund för hur duellbrott bedömdes i rättsliga sammanhang. I likhet med flera andra forskare fokuserar jag emellertid på språkets betydelse för den rättsliga hanteringen av kriminaliserade handlingar. Utifrån ett sådant perspektiv blir det centralt att undersöka hur den rättsliga argumentationen konstruerades när det gällde duellbrott och hur de anklagades argumentation skilde sig från rättsliga representanters och professionella juristers resonemang. Hur såg den bakomliggande samtalsordning ut

62. Modéer, 2000, s. 388–391.

63. Burke, 1983, s. 83–106; Davis, 1987; Ginzburg, 1996, s. 9, 12.

64. Det historisk-antropologiska perspektivet att se det rättsliga materialet som "text" återfinns hos till exempel Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 36–41; Andersson, 1998, s. 47–49. Rättsliga texter har också analyserats som berättelser se exempelvis Telste, 1997, s. 75–82; Telste, 1999; Lövkrona, 1999, s. 31–47; Lennartsson, 1999, s. 58–78. Historikern Andreas Marklund läser det rättsliga materialet bland annat utifrån ett begreppshistoriskt perspektiv som utvecklats av den tyske historikern Reinhard Koselleck, se Marklund, 2004, s. 26–31. Flera historiker kombinerar olika teoretiska perspektiv, se till exempel Eva Bergenlöv som läser det rättsliga materialet som diskurs och retorik i Bergenlöv, 2004, s. 29–53. Diskurs och berättelse är centrala begrepp även för Sandmo, 1999, s. 59–96. Se även Dinges, 1993; Dinges, 1994, s. 30–42.

som i mångt och mycket angav reglerna för vad som var möjligt att tycka och tänka, säga och skriva om sådana våldsbrott i rättsliga sammanhang, och för vem? I en studie som fokuserar på bruket av språket, på konstruktioner, brytningar och gränsdragningar i rättsliga sammanhang utgör diskursbegreppet ett betydelsefullt verktyg. Jag har valt att studera argumentationen kring duellbrott i de rättsliga texterna som uttryck för en rättslig diskurs och som en central dimension i den tidigmoderna rättskulturen, i synnerhet den militära i detta avseende. På så vis fästs stor vikt vid analysen av hur olika aspekter av den rådande kulturens uppfattningar kring dueller och duellbrott, som exempelvis religiösa, etiska, sociala, politiska, ideologiska och vetenskapliga, låg inbäddade i den rättsliga bedömningen av brotten.

Diskurs är dock ett diffust begrepp och det har använts på olika sätt i många olika typer av undersökningar. Ofta förknippas diskursbegreppet med Michel Foucault, som definierar diskurs som ett sätt att tänka och tala som sätter effektiva gränser för vad som ger mening. Detta är ett synsätt som de flesta diskursanalytiska perspektiv har grundats på.[65] Men Foucaults diskursbegrepp har kritiserats för att vara alltför statiskt, eftersom det tycks bygga på föreställningen om att det under varje epok bara finns en enda dominerande diskurs. Inom stora delar av det diskursanalytiska fältet har denna syn mer eller mindre ersatts av en mer komplex och konfliktfylld bild där olika diskurser existerar parallellt och överlappande.[66] Mycket förenklat kan man alltså säga att en diskurs är "ett bestämt sätt att tala om och förstå världen (eller ett utsnitt av världen)."[67] Diskurser avgör vad som kan sägas och nedtecknas i olika sammanhang och i en specifik historisk och kulturell kontext. Som historikern Lars M Andersson på ett relativt lättillgängligt sätt har formulerat det har diskursbegreppet mer precist att göra med:

> begreppslig- och begripliggörande, att det sätter fokus på hur företeelser och fenomen definieras och kategoriseras, hur hierarkier upprättas och vidmakthålls. Det är i och genom diskurser de grundläggande dikotomiseringar som strukturerar tänkandet reproduceras och befästs.[68]

Som nämnts ovan bygger de flesta diskursanalytiska perspektiv på Foucaults diskursbegrepp, men diskurser har beskrivits och analyserats på olika sätt. Man kan skilja mellan en strukturell förståelse, som ofta har förknippats med Foucaults diskursbegrepp, där aktörens möjlighet att påverka diskursen egentligen är obefintlig, och en förståelse som mer betonar ett dialektiskt förhållande mellan subjekt och diskurs.

65. Winter Jörgensen & Phillips, 2000, s. 19–20.
66. Winter Jörgensen & Phillips, 2000, s. 20.
67. Winter Jörgensen & Phillips, 2000, s. 7.
68. Andersson, 2000, s. 20.

En strukturell syn på diskursbegreppet ligger till grund för exempelvis religionsvetaren Robert Wutnows resonemang kring olika kulturanalytiska perspektiv. Wuthnow skiljer mellan fyra olika utgångspunkter; *subjective, structural, dramaturgical* och *institutional.* Diskursbegreppet är centralt i det kulturanalytiska tillvägagångssätt som Wuthnow kallar för strukturellt (*structural*), vilket innebär att:

> [...] culture is separated analytically from the internal, subjective states of the individual believer. Rather than being associated with the individual, its elements are regarded as relatively autonomous entities. [...] Rather than it consisting of attitudes, beliefs and values, it is characterized by boundaries, categories and elements. [...] If information is obtained from individuals, say, in interviews, this material is treated as evidence in its own right – as discourse – instead of being taken as an indicator of deeper feelings and predispositions.[69]

För Wuthnow har diskurs att göra med en kulturs strukturer och språkliga regler. Den rör hur olika kulturella element förhåller sig till varandra och vilka gränser, skillnader och kategorier som är synliga i sådana relationer samt vilka mekanismer som underbygger detta. Men människan blir genom Foucaults och Wuthnows synsätt snarast till ett objekt som är underkastat diskursens effekter och produktivitet.

En annan bild av förhållandet mellan subjekt och diskurs, som tilltalar mig mer, ger Edward Said i sin studie av den så kallade orientalismen. Said, som i likhet med många andra diskursanalytiker är tydligt influerad av Foucault, menar att orientalismen är trögrörlig och att den baseras på en tämligen enhetlig samling texter. Men han betonar samtidigt att vissa texter haft en normerande betydelse vilket innebär att det finns möjlighet för aktören att påverka diskursen i olika riktningar.[70] När allt kommer omkring är, menar Said, orientalismdiskursen ett "system för att citera verk och författare".[71] Genom noggranna textstudier strävar Said efter att "klarlägga dialektiken mellan den individuella texten eller skribenten och den komplicerade kollektiva gruppering som texten är ett bidrag till".[72]

---

69. Wuthnow, 1987, s. 12.
70. Said, 1997, s. 92.
71. Said, 1997, s. 92.
72. Said, 1997, s. 92. Även andra forskare, som exempelvis Norman Fairclough och Nancy Fraser, betonar dialektiken mellan aktör och diskurs. Diskurser uppfattas här som både konstituerande och konstituerade, det vill säga att aktören präglas av diskursen men kan även forma diskursen och på så vis medverka till förändring. För ett bra resonemang kring Faircloughs kritiska diskursanalys se Winther Jörgensen & Phillips, 2000, s. 66–96; se även Eva Bergenlövs diskussion och bruk av Faircloughs och Frasers diskursanalytiska perspektiv i Bergenlöv, 2004, s. 29–32.

Jag vill anknyta till Saids ståndpunkt. Här framträder ett diskursbegrepp som ger den enskilda människan ett visst handlingsutrymme. Den som talar eller skriver i ett givet sammanhang upprätthåller den rådande diskursen, men har även möjlighet att påverka och förskjuta diskursen i olika riktningar, genom ett strategiskt bruk av andra texter och diskurser.

På ett mer specifikt plan har även Martin Dinges och Eva Bergenlövs resonemang kring rättslig argumentation och diskurs varit viktiga för avhandlingens teoretiska och metodologiska inriktning. Utifrån begreppen "rättsfantasier" och retorik betonar Dinges respektive Bergenlöv, i likhet med Said, det dialektiska förhållandet mellan individ och diskurs.

"Rättsfantasier" och retorik

I den tankeväckande artikeln *Michel Foucault, Justizphantasien und die Macht* har Dinges resonerat kring vad som "stod på spel" i tidigmoderna domstolar. Dinges är tydligt influerad av Michel Foucault och anknyter till dennes diskurs- och maktbegrepp. I rättsliga sammanhang handlade det inte i första hand om överhetens makt över undersåtarna. Makten utgår inte från det historiska subjektet, den enskilda talaren eller skribenten, utan kan snarare beskrivas som ett historiskt och kulturellt maskineri som omfattar alla relationer, personer, institutioner, handlingar och vetande. Men effekterna av denna makt kan, menar Dinges, vara olika och dess specifika uttrycksformer uppstår tydligast i förbindelse med olika institutioner, som exempelvis den tidigmoderna rätten.

Dinges beskriver den rättsliga institutionen som ett diskursivt fält som kännetecknas av olika maktrelationer. Han utgår från att fältet, som också kan kallas för den rättsliga diskursen, är uppbyggt av en uppsättning historiska och kulturella normer, värden och uppfattningar kopplade till rätten som institution som exempelvis rättsuppfattningar, lagar, handlings- och umgängesnormer och så vidare. Den tidigmoderna rätten präglades således av en viss ambivalens och den rättsliga diskursen var inget slutet fält, utan påverkades ständigt av andra diskurser som olika aktörer brukade i rättsliga sammanhang.[73] Lagstiftarens disciplineringsdiskurs var naturligtvis viktig men utgjorde, menar Dinges, endast en av flera diskurser som konkurrerade om vilka uttalanden som skulle betraktas som sanna och meningsfulla. Som jag tolkar Dinges ståndpunkt präglades individen i det tidigmoderna samhället i stor utsträckning av en rad olika diskurser, vilka å ena sidan begränsade hennes valmöjligheter men som å andra sidan kunde användas på ett strategiskt sätt i rättsliga sammanhang. Människors bruk av och

73. Dinges, 1993, s. 189–212. Jfr Aalto, Johansson och Sandmo, 2000, s. 202–203. För begreppet *diskursiv arena* se Österberg och Sandmo, 2000, s. 11–12.

uppfattningar om rätten, vilket Dinges betecknar som *Justizphantasien*, "rättsfantasier", kunde därmed bidra till att påverka och förändra den rättsliga diskursen. Den dödsdömde brottslingen, svaranden, käranden, juristen eller läkaren kunde läsa av de olika maktrelationerna och positionerna som kom till uttryck när brott drogs inför rätta och spåra de olika möjligheter som fanns att använda rätten för sina egna syften. Aktören kunde alltså påverka den rättsliga diskursen genom sitt sätt att argumentera och anknyta till andra övergripande diskurser i tiden. Häri ligger en potentiell möjlighet att utmana och förskjuta gränserna för den rättsliga diskursen. Det är därför, menar Dinges, inte orimligt att se "rättsfantasierna" som ett sätt för ett samhälle att omdefiniera synen på vad som är rätt och rättfärdigt i mänskligt handlande. Att exempelvis väcka åtal kan, framhåller han, ses som en handling där en person aktivt deltar i den rättsliga process som syftar till att definiera vad som är rättfärdigt. På så vis innebär "rättsfantasierna" alltså en strategisk handling, där individen gör anspråk på att vara med och bestämma över hur diskursen kring rättfärdighet skall utformas.[74]

På svensk botten har Eva Bergenlöv studerat rättsliga texter som uttryck för rättslig diskurs. I likhet med Dinges understryker hon att den rättsliga diskursen kan påverkas och förändras genom individens bruk av språket och sättet han eller hon förhåller sig till andra diskurser i samhället. Hon betraktar den rättsliga hanteringen av barnamordsbrott som en retorisk situation. När argument skulle framföras i domstolen krävdes det att man anpassade sig till lagen, men också till rådande diskurser i tiden som kunde slå an i en konkret rättslig situation. Med inspiration från rättsforskaren Katarina Sobota, framhåller Bergenlöv att rättslig text och argumentation måste verka på flera nivåer för att verka övertygande. Argumenten måste utgå från *logos* (refererar exempelvis till normer och lagar, rättsliga principer och regler för vardagslivet), *etos* (handlar till exempel om traditioner och juristernas självbild och rättsuppfattning samt inbegriper referenser till auktoriteter och källor) och slutligen *patos* (som står för de känslor, vrede, medlidande, rädsla osv., som talaren vill väcka hos sina åhörare och som kan innebära att man använder sig av ord och begrepp som rör exempelvis den egna eller motpartens goda eller onda karaktär).[75]

I sin avhandling om synen på barnamord och barnkvävning visar Bergenlöv tydligt att argumentationen tog sin utgångspunkt i såväl strikt juridiska element, som exempelvis lagtexter, som i religion, politik och vardagliga föreställningar. Men även argument från de vetenskapliga fälten påverkade det rättsliga samtalet om brotten och inverkade på vad som kunde ut-

74. Dinges, 1993, s. 202–209.
75. Bergenlöv, 2004, s. 29–35.

tryckas och nedtecknas i sådana sammanhang. Från slutet av 1700-talet kom, hävdar Bergenlöv, även befolkningspolitiska idéer samt argument från den medicinvetenskapliga diskursen att spela en allt mer framträdande roll i den rättsliga hanteringen av brott mot spädbarn. I rättsliga sammanhang räckte det alltså inte med att anföra rationella argument. Andra aspekter av argumentationen var alltså minst lika viktiga som de rent juridiska.

Dinges och Bergenlöv understryker båda att den rättsliga diskursen påverkades av andra diskurser och att den var mångtydig, vilket i sin tur kom till uttryck i olika aktörers berättelser och argumentation på den rättsliga scenen. Ett liknande perspektiv återfinns inom den så kallade nyhistoricismen och förknippas särskilt med litteraturvetaren och Shakespeareexperten Stephen Greenblatt.[76] Enligt Greenblatt kännetecknades den engelska renässanskulturen av en inre dynamik och motsägelsefullhet som kom sig av att olika diskurser i tiden ständigt cirkulerade, konkurrerade och överlappade varandra.[77] Med nyckelbegreppet *embeddedness* avser Greenblatt hur mentala strukturer och konkurrerande meningssammanhang på ett komplext vis ligger "inbäddade" i den aktuella periodens texter. Som Erling Sandmo har framhållit innebär Greenblatts perspektiv ett sätt att se på det förflutna som en mångfald diskurser – ett dynamiskt spänningsfält, vilket kommer till uttryck genom ambivalenta och flertydiga texter.[78]

Sammanfattningsvis ser jag alltså de texter som författades i anslutning till den rättsliga hanteringen av duellbrotten som uttryck för en mångbottnad rättslig diskurs. Jag utgår från att dessa texter i sig kan vara mångtydiga och motsägelsefulla och innehålla flera betydelsebärande dimensioner. I likhet med Dinges och Bergenlöv tänker jag mig också att den rättsliga diskursen rymmer en retorisk dimension där talaren eller skribenten har möjlighet att bruka andra av sin tids diskurser än enbart de strikt juridiska. Detta för att på bästa sätt kunna övertyga åhörare och läsare om sin egen oförvitlighet och/eller motpartens skuld till brott. Med ett sådant perspektiv kan man anta att rättsliga texter som rättsprotokoll, domar och nådebrev inte enbart återger en juridiskt, rationell diskurs, utan att de också belyser andra diskurser som på olika vis överlappar den strikt juridiska.[79]

De texter och uttalanden som ingår i den rättsliga diskursen kan i hu-

76. Se särskilt Greenblatt, 1988, s. 1–20.

77. Greenblatt, 1988, s. 8.

78. Sandmo, 1999, s. 90–95. Sandmo för här en intressant diskussion kring nyhistoricismen samt hur Greenblatts textanalytiska perspektiv kan tillämpas på tidigmodernt rättsmaterial. Se även Österberg, 2002, s. 62–65. Greenblatts perspektiv har även tydliga beröringspunkter med begreppen interdiskursivitet och intertextualitet. Härom se exempelvis Winter Jörgenssen och Phillips, 2000, s. 77–79.

79. Bergenlöv, 2004, s. 35.

vudsak beskrivas som normativa i den meningen att de efterlämnat spår av tidens och kulturens rationella och juridiska tänkande, men också av djupt liggande attityder, värderingar och känslor. Det diskursiva anslaget, som skisserats ovan, innebär att allt som faktiskt uttalades (och inte uttalades) i rättsliga sammanhang var betydelsefullt för både talaren/författaren och åhöraren/läsaren. För den anklagade duellanten som bad om nåd och försökte argumentera för att våldet varit rättfärdigt, eller för den rättslige representanten som pläderade för det orättfärdiga i duellerandet var valet av ord, begrepp och argument avgörande för att göra sig förstådd och verka övertygande. Jag har därför strävat efter att i möjligaste mån få det som uttrycktes i de rättsliga texterna att framträda i sitt textuella sammanhang. Detta gör att jag valt att citera flitigt och ofta relativt långa stycken ur texterna för att sedan låta argument, begrepp och metaforer osv., få vara bärande inslag i analysen.

Manlighet och våld i en västeuropeisk kontext

I denna undersökning är frågan om hur synen på manlighet kom till uttryck inom rättslig diskurs kring duellbrott central.[80] Men innan jag redogör för hur jag teoretiskt tänker kring detta vill jag lyfta fram några generella drag i den numera omfattande genus- och manlighetshistoriska forskningen samt hur man här har resonerat kring våld.

I både svensk och internationell forskning har historiker som Lyndal Roper, Kekke Stadin och Marja Taussi Sjöberg hävdat att ett nytt och fastare genussystem växte fram efter reformationen under 1500-talet. Detta skapade tydliga gränser mellan vad som ansågs vara manligt respektive kvinnligt.[81] I motsats till denna uppfattning har emellertid flera andra historiker som exempelvis Eva Österberg, Andreas Marklund, Martin Dinges och Susan Amussen, gjort gällande att kategorierna manligt och kvinnligt inte började fixeras förrän långt senare och att gränserna för manlighet respektive kvinn-

80. Det bör här framhållas att manlighetsperspektivet i min avhandling vilar på en konstruktivistisk grund. Jag intresserar mig inte för vad manlighet egentligen är ur ett essentiellt eller biologiskt perspektiv. Istället undersöker jag hur synen på manlighet konstruerats kulturellt i relation till olika uppfattningar om våld.

81. Historikern Lyndal Roper hävdade tidigt att det existerade ett genussystem under tidigmodern tid som skapade ogynnsamma förhållanden för kvinnor i största allmänhet. Detta till följd av statsbildningen och den patriarkala lutherska ideologin. Roper lokaliserar en så kallad "theology of gender" som medverkade till att skapa skarpa distinktioner mellan manligt och kvinnligt. Se till exempel Roper, 1989, s. 1–5. I Sverige har historiker som Marja Taussi Sjöberg och Kekke Stadin företrätt ett liknande synsätt. Se exempelvis Sjöberg, 1996, s. 155–168; Stadin, 2004, s. 16–21.

lighet under tidigmodern tid var mer ambivalenta och flytande.[82] Detta är en uppfattning som också företräds av framstående teoretiker på det manlighetshistoriska fältet som exempelvis idéhistorikern George L. Mosse och sociologen Robert Connell. Förutsättningarna att systematiskt kunna ringa in "manlighetens mottyper" fanns enligt Mosse först under slutet av 1700-talet. Först då, i samband med framväxten av stabilare samhällsstrukturer och naturvetenskapens allt starkare ställning, kunde manlighetens "mottyper" (*countertypes*) urskiljas och definieras och gränserna för manlighet fixeras. Judar, zigenare och homosexuella fick utgöra den omanliga typ som krävdes för att definiera den normativa manligheten, alltså egenskaper och karaktärer som samhället krävde av riktiga män.[83]

Connell har en liknande uppfattning. Enligt honom bygger den moderna västerländska genusordningen på vad han betecknar som hegemonisk maskulinitet, alltså på de idéer om en dominerande och eftersträvansvärd manlighet, som började ta form under 1700-talet. Först då, menar han, skapades förutsättningarna för de "konfigurationer av social praktik" som i dagens moderna samhälle kallas för maskulinitet.[84]

Mosse, Connell och många andra mansforskare utgår från att egenskaper och ideal kopplade till våld i olika former utgör ett viktigt fundament för den västeuropeiska manligheten. Tidigmoderna aristokratiska krigarideal som mod, plikt och ära var, enligt Mosse, bärande element i den västerländska manlighetsdiskursen långt in i modern tid.[85] Duellen var en viktig

82. Se till exempel Österberg, 1997a, s. 11–23; Dinges, 1998b, s. 7–19; Amussen, 1999, s. 98–99; Marklund, 2004, s. 285–299. Manlighetens flytande gränser behandlas även i flera av artiklarna i Hitchcock and Cohen (eds), 1999. Inte ens det biologiska könet var nödvändigtvis en fixerad kategori enligt en del forskare. Se exempelvis Sandmo, 1995, s. 477–507; jfr även Andersson och Perlestam, 2001, s. 108–111.

83. Mosse, 1996, s. 3–40, 56–74.

84. Connell, 1999, s. 101–105, 184–190. Connells begrepp "hegemonisk maskulinitet" har fått ett oerhört stort genomslag. Helt nyligen har även Connell tillsammans med en annan framträdande maskulinitetsforskare James W. Messerschmidt diskuterat begreppet och de kritiska aspekterna på nytt samt reviderat och "uppdaterat" begreppet på flera punkter. Se Connell och Messerschmidt, 2005, s. 809–828.

85. Mosse, 1996. Krigsvåldet var konstituerande för den moderna manligheten. Se Mosse, 1990. Här formulerar Mosse sina tankar om "the Myth of the War Experience" (Myten om krigserfarenheten). Myten var, enligt honom, normerande för konstruktionen av manlighet från och med tidigt 1800-tal, men i synnerhet under första världskriget. Mosses tankar har legat till grund för många intressanta studier. Myten om krigserfarenheten och bilden av den riktige mannen som krigare var, som den svenske historikern Sanimir Resic har visat i sin analys av amerikanska marinsoldaters brev och dagböcker, även central för konstitueringen av manlighet bland soldaterna under Vietnamkriget. Se Resic, 1999.

symbol för denna manlighet. I annan genus- och kvinnohistorisk forskning har mäns våld mot kvinnor belysts utifrån köns- och maktsperspektiv. Våldet förstås här ofta som strukturella problem och missförhållanden, och som en kulturell uttrycksform som speglar mäns makt och överordning över kvinnor.[86]

Att krig och våld som idé, myt eller diskurs har varit grundläggande för synen på manlighet är också centralt i den amerikanska statsvetaren och etikern Jean B. Elshtains teoretiska resonemang. Sedan antiken har, hävdar hon, den västerländska genuskonstruktionen och könsdikotomiseringen med få undantag vilat på de stereotypa bilderna av mannen som "a just warrior" och "a life taker" och kvinnan som "a beautiful soul" och "a life giver".[87] Även den svenska dominerande manligheten har beskrivits som nära kopplad till våld. Den svenske historikern Jonas Liliequist hävdar att manlighet formas i relation till vad det vill säga att vara omanlig. Från vikingatid till tidigt 1700-tal var svaghet och feghet de bärande komponenterna i den svenska omanlighetsdiskursen. Under 1700-talets lopp avlöstes fegheten av fåfängan och liderligheten som de främsta tecknen på omanlighet. Hotet mot manligheten var, menar Liliequist, detsamma under hela perioden, nämligen okontrollerade begär och lidelser. Manlighet i en svensk historisk kontext kan, menar han, sammanfattas i triaden styrka, kontroll och självbehärskning. I en vidare bemärkelse har manlighet hela tiden handlat om att upprätthålla manlig makt och styrka och till detta kopplades inte sällan bruket av "rätt" våld.[88] Man kan alltså med fog säga att västerländsk manlighet har vilat på en våldsdiskurs under en mycket lång tid. Men vad som ofta har saknats i teorier som söker klargöra kopplingen mellan manlighet och våld är djupare problematiseringar av våldets betydelse och dess kulturella och historiska variationer. Framför allt framstår det som viktig att klargöra var, vem och på vilket sätt gränser har dragits för vad som var legitimt/rättfärdigt respektive illegitimt/orättfärdigt våld, och hur detta i sin tur var kopplat till uppfattningar om manlighet.

Rättslig argumentation och synen på manlighet

Jag menar att frågan om manlighet aktualiseras i sammanhang där våldets legitimitet och rättfärdighet förs på tal, problematiseras och kritiseras, det vill säga när olika sätt att se på våld ställs mot varandra. I det tidigmoderna

86. Se till exempel Liliequist, 2001; Hassan Jansson, 2002; Bergenlöv, Lindstedt Cronberg & Österberg, 2002; Lövkrona (red.), 2001, s. 9–32; Lindstedt Cronberg, 2004; Eriksson, 2005; Lindstedt Cronberg, 2005a.
87. Elshtain, 1995, s. 4–6, 47–91, 163–258.
88. Liliequist, 1999a, s. 73–94.

samhället var inte minst rätten en av de viktigaste arenorna för den typen av frågeställningar.

I etikern Anna T. Höglunds avhandling *Krig och kön. Feministisk etik och den moraliska bedömningen av militärt våld* förs ett liknande resonemang, men här med fokus på krigsvåld i modern tid. Höglund framhåller att spänningsfältet mellan olika kulturella uppfattningar om våld och icke-våld är en viktig arena för skapandet av kön. Våld och icke-våld är, menar hon, en grundläggande del av den så kallade könskonstitueringsprocessen.[89] Hon beskriver konstituering som en ständigt pågående process där subjektet alltid är deltagare i formandet av sin egen identitet, exempelvis som man, som moralisk varelse eller som politisk varelse. Subjektet, skriver hon "finns inte bakom agerandet utan, *i* det; det konstitueras i en *samtidighet*." Att subjektet antas stå under ständig konstituering betyder dock, framhåller hon, inte att det är "upplöst", utan att det också kan ses som *situerat*, det vill säga bestämt av sitt sociala och kulturella sammanhang.[90]

Enligt Höglund kan alltså manlighet ses som en syntes av individens inre åskådning och erfarenheter och av kulturellt betingade krav och förväntningar i en viss situation. Jag kommer i min analys på ett liknande sätt utgå från att manlighet är en fråga om situering och sammanhang. Den tidigmoderna samhällsdoktrinen utgick från en hierarkisk och anti-individualistisk världsbild bestämd av värden som auktoritet, lydnad och underordning. Men detta till trots hade 1700-talsmänniskan säkert sina privata funderingar kring vad som var rätt och fel, vilket även uppmuntrades indirekt genom den evangelisk-lutherska doktrinen, som ju ställde människan i direkt relation till Gud. Men tradition och sedvänja hade en stark ställning i det dåtida samhället. Människosynen var, som bland andra Per Johan Ödman har framhållit, nästan den motsatta jämfört med i dag. Det var en värld där det unika och individuella starkt underordnades det välkända, uttalade och synliga. Människan var, menar Ödman, en spegel av sin omgivnings förväntningar. Den kristna religiösa diskursen formulerade den övergripande synen på människan, vars liv och erfarenheter ingick i ett större eskatologiskt sammanhang, i Guds stora plan.[91] Genom dopet befriades människan från arvsynden och införlivades i den kristna gemenskap som ansågs vara en förutsättning för evigt liv. I den kristna religiösa kultur som präglade det tidigmoderna Sverige kunde enstaka händelser ges universell betydelse och giltighet för samtliga i den kristna gemenskapen. Förebilderna hämtades från de bibliska berättelserna och från redan väl-

89. Höglund, 2001, s. 55–65.
90. Höglund, 2001, s. 62.
91. Ödman, 1995, s. 61.

kända tankefigurer i kulturen. Detta bör ha varit centralt för hur manlighet uppfattades under 1600- och 1700-talen.

Jag utgår alltså från att manlighet i första hand avspeglar de regler och krav som den rättsliga diskursens moral och etik ställde på de män som argumenterade för sin sak i rättsliga sammanhang. Dessa manligheter hade med andra ord en grund i den rättsliga retoriska situationen och i de förväntningar och uppfattningar som fanns om rättens arbete och befogenheter.[92] För att tala med Dinges kan man säga att de manligheter som artikulerades i den rättsliga argumentationen kring duellbrott var uttryck för tidens "rättsfantasier". För den anklagade duellanten eller juristen handlade det om att i sin argumentation använda sig av kulturellt erkända bilder av manlighet som kunde verka övertygande i ett rättsligt sammanhang. När en man stod inför rätta och skulle argumentera sig fri från dödsstraff, höga böter eller fängelsestraff, var det förmodligen särskilt viktigt att han anpassade sig till lagens bud men även till andra diskurser i tiden som kunde slå an hos åhörare och läsare. Annorlunda uttryckt handlar det här om en analys av rättsligt situerade manligheter.

Sammanfattningsvis har alltså tidigare forskning ofta understrukit att den västerländska manligheten historiskt sett har vilat på diskurser om våld som effektivt definierade gränsen mot det kvinnliga och omanliga. Jag vill emellertid försöka nyansera denna bild något. Den rättsliga diskursen och argumenteringen var mycket betydelsefulla för hur duellbrott mellan män legitimerades och rättfärdigades, men också för hur de fördömdes. Varken rättfärdigande eller fördömande av sådana brott torde emellertid ha hotat manligheten. Snarare bör sådana uttalanden om våld ses som förhandlingar om manlighetens legitima gränser. En intressant och viktig fråga blir därför att undersöka om även freds- och icke-våldsdiskurser kom till uttryck i den rättsliga argumentationen om adelsmäns duellbrott samt, om så är fallet, vad detta kan avspegla för uppfattning om manlighet under tidigt svenskt 1700-tal.

Avhandlingens disposition

Avhandlingen kan delas in i två större delar. Den första delen (kapitel 1–5) utgörs av både litteraturstudier och empiriska analyser. Det handlar här om samhällsprocesser, världsbild, ideologier och värden. Syftet är att teckna en

92. Jfr Bergenlöv, 2004, s. 28–29. För ett liknande, mer postrukturalistiskt, resonemang se även Sandmo, 1999, s. 259–262; Edgren, 2004. Se även McLaren, 1997, s. 37ff. McLaren menar att man kan likna den rättsliga hanteringen av brott vid ett melodrama. Fiktionens värld, i det här fallet de viktorianska skådespelen, erbjöd en uppsättning välbekanta kulturellt etablerade roller, karaktärer och melodramatiska berättelser som nästan är identiska med de anklagades framställningar av sig själva och av det brott de hade begått.

bild av den värld och det mentala universum som omgav de rättsliga arenorna under perioden. I kapitel 2 diskuteras vissa aspekter av tidigare forskning, både internationell och nationell. Med detta avsnitt skall jag placera in duellen som våldsfenomen i ett omfattande forskningsläge som hittills enbart kretsat kring våldet bland människornas flertal i agrarsamhället och i städerna. Jag kommer att diskutera rättspraxis rörande duellbrott utifrån civiliserings- och disciplineringsperspektiv. Syftet med detta kapitel är framför allt att belysa relationen mellan kungamakten och adelsståndet. Kapitel 3 är idéhistoriskt till sin karaktär. Här diskuteras dominerande aspekter av den tidigmoderna kulturen som religion, ära/adlig ståndsideologi, dygdeetik och själslära samt rättsläran. Dessa aspekter bildade ett "landskap" av idéer, normer och värden som tillsammans utgjorde en viktig grund för hur argumentionen kring duellbrotten kunde ta sig uttryck i rättsliga sammanhang. En djupare inblick i detta "landskap" är således av central betydelse för analysen av hur den rättsliga diskursen kunde vara sammansatt av andra diskurser och värden i tiden. I de empiriska kapitlen 4 och 5 undersöker jag kungamaktens straffpolitik genom riksdagsdebatt och duellagstiftning, respektive den teologiska och religiösa kritiken av duellfenomenet.

Därefter följer avhandlingens andra del där den rättsliga diskursen och argumentationen står i blickfånget. I kapitel 6 analyserar jag de duellbrottsanklagades argumentation rörande kränkningar. Detta avsnitt syftar dels till att undersöka hur den adliga manliga äran var konstruerad och dels hur duellanterna inför rätta uttryckte sig om verbala och fysiska kränkningar och utmaningar samt i viss mån lindrigare fysiskt våld. I kapitel 7–9 undersöks dueller med dödlig utgång. Jag kommer här först att ta upp den dråpanklagade duellantens argumentation för att därefter analysera de rättsliga representanternas och det kungliga rådets diskussioner kring händelsen och deras formuleringar av domen. I det kortare kapitel 9 utvidgar jag analysen av den rättsliga argumentationen kring dueller med dödlig utgång genom en undersökning av den tidiga medicinska vetenskapens syn på den skadade eller döde duellantens kropp. På så vis hoppas jag kunna få en inblick i vilken roll naturvetenskapliga uttalanden spelade i en i övrigt etisk och moralisk rättslig diskurs. I ett avslutande kapitel 10 sammanfattar jag mina resultat och presenterar mina slutsatser.

2

Staten och duellanten

I detta kapitel kommer statsmaktens relation till adeln att analyseras så som den konkret kunde komma till uttryck i rättspraxis som rörde duellbrott. Framställningen består av två delar. I den första delen kommer statens roll i det tidigmoderna samhället att diskuteras med hjälp av tidigare forskning. Den övergripande frågan är här hur man skall förstå nedgången i våldsbrottsligheten under 1600- och 1700-talen; som ett uttryck för en stark statsmakt som med hot och bestraffningar tvingade undersåtarna till foglighet och fredlighet, eller som en mer komplex förändring som en del av en övergripande politisk kultur som kännetecknades av interaktion och dialog mellan överhet och undersåtar och byggde på både hierarkier, ömsesidighet och gemensamma värden?

Den andra delen behandlar rättspraxis rörande duellbrott. Utfärdandet av duellplakatet år 1682 var ett mycket viktigt led i statsmaktens disciplinering av den samhällsgrupp som åsyftades med benämningen "ridderskapet, adeln, krigsbefälet och deras jämlikar". Enligt denna lagtext skulle dueller som ledde till dråp bestraffas med halshuggning. Den som kränkte och/eller utmanade en annan person skulle mista sin tjänst, sitta i fängelse i två år och böta 2.000 daler silvermynt. Men hur omsattes duellagstiftningens stränga straffparagrafer i den rättsliga praktiken? Vilken relation mellan stat och adel kan skönjas här och vem var duellanten med avseende på funktion och uppgift inom statsapparaten?

Rättspraxis och våldets nedgång – några förklaringsmodeller

Våldsbrottslighetsfrekvensen från sen medeltid till nutid har undersökts grundligt i nordisk forskning. Man har funnit att förekomsten av dråp och såramål inför rätta var klart högre under exempelvis 1500-talet än under 1800- och 1900-talen. Även om nedgången i dråpfrekvensen tycks ha motverkats av tillfälliga toppar i samband med krig är det dock, sett på en längre tidsaxel, tydligt att det registrerade interpersonella våldet har minskat

kraftigt sedan 1500-talet. I såväl svensk som internationell forskning har man hävdat att en klar nedgång i våldsbrottsfrekvensen kan skönjas från mitten av 1600-talet som pågick stadigt under seklets lopp och fortsatte också under 1700-talet.[1] När forskare har försökt förklara nedgången under perioden har vissa aspekter återkommit som mer eller mindre tydligt faller tillbaka på Max Webers syn på statsbildningsprocessen. Aspekterna är att makten centraliseras, budgeten expanderar, statens funktioner blir mer vidsträckta, byråkratin utvecklas, staten skapar monopol på våldet, inskärper den sociala kontrollen och det juridiska systemet blir alltmer standardiserat och professionaliserat.[2] Jämfört med vad som var fallet i många andra länder i Europa har man hävdat att statsbildningsprocessen var lyckad i Skandinavien. Svenska historiker som Sven A. Nilsson och Jan Lindegren har talat om de skandinaviska länderna under 1600-talet som centraliserade starka militärstater, med full kontroll över undersåtarna, som med benhård disciplinering lyckades i sina projekt att exempelvis skriva ut soldater ur allmogen och bedriva stora krigsprojekt på kontinenten.[3]

Utifrån olika disciplineringsperspektiv har även kyrkan, och det juridiska systemet ofta setts som ideologiska och pedagogiska redskap för överheten och den lärda eliten att förtrycka, hota och skapa kontroll över undersåtarna. Man har liknat rätten vid en "maktens arena" där människorna enbart var objekt för de disciplinerande myndigheterna och kungamakten. Människorna blev kontrollerade uppifrån av en stark statsmakt och enväldig furste och direkt tvingade till att anpassa sig till statens krav och ambitioner och att inordna sig i den hegemoniska kulturen. Detta framtvingade fredligare sociala relationer bland människorna i det tidigmoderna samhället.[4] I svensk forskning framträder ett sådant perspektiv särskilt tydligt hos Per-Johan Ödman. Ödman talar om disciplineringen som ett lyckat pedagogiskt projekt från överhetens sida.[5]

Att se nedgången i det interpersonella våldet i de nordiska länderna som enbart ett resultat av sträng kontroll och disciplinering ovanifrån framstår dock för andra forskare som en alltför ensidig bild. I stället har man, ofta med utgångspunkt i den tyske sociologen Norbert Elias teori om civilisationsprocessen, försökt teckna en mer komplex bild. Elias menar att civiliseringen inte enbart är ett disciplineringsprojekt ovanifrån genom

1. Se till exempel Österberg, 1991a; Österberg m.fl., 2002, s. 18–21.
2. Österberg & Sandmo, 2000, s. 14.
3. Lindegren, 1980; Nilsson, 1990; Se även Florén, 1997. Militärstatsperspektivet betonades tidigt av den tyske forskaren Gerhard Oestreich se exempelvis Oestreich, 1969.
4. Jfr Foucault, 1993; Muchembled, 1985; Dülmen, 1988.
5. Ödman, 1995.

lagstiftning, hot och brutal strafftillämpning. Istället försöker han belysa sambanden mellan samhälleliga strukturomvandlingar och förändringar i människors beteende och uppträdande gentemot varandra. Teorin bygger i stort på uppfattningen om att det västeuropeiska samhället under tidigmodern tid blev allt mer komplicerat och differentierat. I samspel med en mer komplex ekonomi och en stark statsmakt med ökat monopol på våld, kom även de mänskliga nätverken att bli mer och mer vidsträckta. Människorna kom i högre grad än tidigare att bli mer beroende av andra människor i allt längre kedjor. Detta förhållande kallar Elias för interdependens. Det ömsesidiga beroendet krävde fredliga icke-våldsamma relationer. Och hovadeln gick i spetsen för den ökade affektkontrollen och självbehärskningen, de förfinade uppträdandeformerna och känslor av obehag inför blod, vapenskrammel och våldets brutaliteter. När krigaradeln ersattes av en mer domesticerad hovadel skapades, menar Elias, en förutsättning för en "inre pacificering av samhället." Samhället kom att ställa indirekta krav på mera fridsamma relationer.[6]

I Sverige uppmärksammades Elias teori tidigt av Eva Österberg, som också i olika sammanhang ifrågasatt synen på den starka militärstaten och disciplineringsperspektivet som förklaring till nedgången i våldsbrottsligheten i Sverige. Istället har hon hävdat att den tidigmoderna staten hade "sprickor i rustningen" och formulerat en tes där överhetens och den lärda elitens disciplinerande inslag är nedtonade. Österberg talar till exempel i termer av att en så kallad "bondementalitet" slog igenom i agrarsamhället på 1600-talet, vilken ersatte blodshämnden och istället kännetecknades av "ekonomisk kalkyl och sansat nyttotänkande, som inte bara sparade säd och pengar utan även liv".[7] Det existerade, menar hon, en särskild politisk kultur i det svenska tidigmoderna samhället som utmärktes av dialog och en ömsesidig vilja att hantera och lösa konflikter med fredliga medel.[8] Naturligtvis var det så att drakoniska straff emellanåt verkställdes för människor som anklagats för brott som exempelvis trolldom, tidelag, mord, och sexuella förbindelser utanför äktenskapet, men uppseendeväckande ofta mildrades straffen till böter och skamstraff. Människornas möten med lagen och dess representanter byggde på interaktion och dialog snarare än enbart överhetens hot,

6. Elias, 1991, s. 285–334.
7. Österberg, 1995, s. 147.
8. Se till exempel Naess & Österberg, 2000, s. 149, 160–162. Begreppet politisk kultur har länge varit centralt i svensk historisk forskning kring den tidigmoderna statens konsolidering och överhetens förhållande till undersåtarna. Begreppet användes tidigt av Eva Österberg och har sedan utvecklats av en rad historiker, se exempelvis Österberg, 1989; Aronsson, 1992; Sennefelt, 2001; Lerbom, 2003.

befallningar och förtryck.[9] I det viktiga nordiska projektet som utmynnade i boken *People meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts* presenterar författarna på motsvarande sätt en nordisk modell ifråga om den sociala kontrollen i tidigmodern tid. Modellen byggde, menar de, inte enbart på kontroll ovanifrån, det vill säga på order av staten, utan också underifrån genom folkligt deltagande, och inifrån genom att det religiösa värdesystemet också nådde långt in i allmogens värld, i deras stugor, hushåll och sängar.[10] Det fanns offentliga arenor som befolkningen hade tillträde till som exempelvis rätten, kyrkan och sockenstämman. Den lutherska kyrkan i såväl Sverige som övriga nordiska länder var intimt förknippad med den sekulära makten. Kyrkan förmedlade information från världsliga auktoriteter till undersåtarna, genom att man läste upp förordningar från predikstolarna och genom att de lokala prästerna medverkade i disciplineringen av befolkningen.[11] Prästerna levde emellertid nära allmogen och deras roll mellan stat och folk kunde vara komplicerad. Till detta hör att befolkningen själv var aktiv i flera av de kontrollerande processerna i lokalsamhällena. I viss utsträckning överensstämde befolkningens normer med de offentligt proklamerade normerna. Detta var en modell, framhåller de, som i praktiken tillät att kontroll och konfliktlösning gick hand i hand, som tillät en ömsesidighet inom samma arenor.[12] Befolkningen deltog så på olika sätt i uppfostran eller i civiliseringen av sig själva där fredliga relationer mellan människor uppfattades ha ett högre värde än våld.

Också Arne Jarrick och Johan Söderberg har hävdat att synen på disciplineringen är något överdriven i svensk forskning. De har även bidragit med ett viktigt och intressant försök att utveckla Elias teori. Med sin modell försöker de nå djupare än vad Elias teori egentligen kan åstadkomma. Istället för att som Elias rikta stor uppmärksamhet på förändrade matvanor, förändrade inställningar till nakenhet och så vidare, söker de spåren av en civiliseringsprocess i faktorer som ökad tolerans för olikheter, människors ökade empatiska förmåga och den ökade respekten för människors liv och värde.[13] Den sistnämnda aspekten av civiliseringsprocessen är särskilt viktigt i ett samhälles/kulturs syn på våld eftersom den också aktualiserar frågan om det statliga våldet, straffrättsutvecklingen och rättspraxis. Eva Österberg har också senare diskuterat en sådan form av civilisering ur genusperspektiv.[14]

9. Österberg & Sandmo, 2000, s. 22–24.
10. Österberg, Lennartsson, och Naess, 2000, s. 262.
11. För kyrkan som förmedlare mellan kungamakt och lokalsamhälle se Reuterswärd, 2001.
12. Österberg & Sandmo, 2000, s. 9–27; Österberg, Lennartsson och Naess, 2000, s. 237–266.
13. Jarrick & Söderberg (red.), 1994, s. 9–20, se även Jarrick och Söderberg, 1998.
14. Österberg, 2005b, s. 285–302.

En sista förklaringsmodell kan hämtas från kriminologin. Här har man ofta hävdat att unga män i alla kulturer och tider varit i majoritet bland våldsverkarna. Detta innebär, som bland andra Eva Österberg har framhållit, att en befolkning som av ett eller annat skäl har en extrem demografisk sammansättning, där män är i minoritet, kan uppvisa en annan våldsbrottslighet än en normalbefolkning.[15] Särskilt under två perioder i svensk historia decimerades den manliga befolkningen kraftigt, nämligen stormaktstidens inledande fas 1620–1640 och perioden 1700–1720 det vill säga stormaktsväldets sista tjugo år. Under dessa perioder beräknas cirka nittiotusen respektive tvåhundra tusen män ha dött till följd av strider men framför allt av de fruktansvärda sjukdomar som härjade i krigslägren. Siffrorna är katastrofala med tanke på att den totala befolkningen i Sverige-Finland precis översteg en miljon vid 1600-talets början. Kring år 1700 låg siffran på ungefär 1,8 miljoner.[16] För att sammanfatta kan man förklara våldsbrottens nedgång utifrån i huvudsak tre perspektiv:

- Disciplineringsperspektivet. Den starka militärstaten framtvingade fredlighet hos befolkningen genom direkt kontroll, lagstiftning och hot om straff.
- Civiliseringsperspektivet. Till följd av att samhället blev mer komplicerat ställdes högre krav på fredligare mellanmänskliga relationer. Befolkningen ses som aktörer i den process som innebar en förändrad inställning till våld.
- Det demografiska perspektivet. 1600-talet var ett krigets århundrade. I två böljande vågor decimerades den svenska och finländska manliga befolkningen. Den extrema demografiska sammansättningen med en tydlig frånvaro av män innebar färre våldsbrott i riket.[17]

Hur kan man då tolka förekomsten av dueller och den rättspraxis som rörde duellbrott i Sverige under perioden 1700–1740?

Duellbrotten och rättspraxis 1700–1740

Det är svårt att få en klar bild av hur vanligt det var med dueller under 1600- och 1700-talen. Dueller var ofta, men inte alltid, offentliga fenomen. Vi kan dock förmodligen räkna med ett stort mörkertal, i synnerhet när det gällde duellbrott som verbala och fysiska kränkningar, utmaningar och slagsmål. Jag har för min studie inventerat justitierevisionens arkiv för generalaudi-

15. Österberg, 1996, s. 114ff; Österberg, m.fl., 2002, s. 21; Österberg, 2005b, s. 294–295.
16. Österberg, 2005d, s. 157.
17. Jfr Österberg, 2005b, s. 295.

törshandlingar och utslagshandlingar rörande "duellmål" under perioden 1700–1740 och här funnit cirka 100 mål som berör våld och hedersrelaterade konflikter inom den grupp som duellplakatet omnämner som "ridderskapet, adeln, krigsbefälet och deras vederlikar". Men inte alla var rannsakade och avdömda som just duellbrott. I en del privata skrivelser som exempelvis lejdansökningar som skickades till Kungl. Maj:t talade man inte om konflikterna i termer av dueller eller brott mot duellplakatet, trots att de tycks ha varit hedersrelaterade. Istället kunde de beskrivas med ord som "sidvördnad", en sak "angående heder och ämbete", osv.[18]

Det råder alltså en viss osäkerhet om huruvida samtliga mål som samlats upp och kategoriserats av Riksarkivet verkligen betraktades som brott i duellplakatets mening i sin egen samtid. Den här avhandlingen baseras därför på de fall där det går att fastställa att dueller och duellbrott faktiskt fördes på tal och att målen verkligen hanterades och bedömdes i relation till duellagstiftningen. Förekomsten av beteckningar och begrepp som exempelvis "duell", "duellist", "duellmål" och "duellplakat" har fått styra urvalet. Av de totalt ca 100 målen beskrevs konflikterna i runt 80 av fallen uttryckligen som brott eller förseelser i duellplakatets mening.[19] Av dessa bedömdes och hanterades elva stycken explicit som dråp enligt duellplakatets föreskrifter.[20] Det är en allmän uppfattning i forskningen att de flesta våldsbrott med dödlig utgång i regel kom allmänheten och myndigheterna till kännedom och att anmälningsbenägenheten var hög. Även dråp i samband med dueller torde i regel ha blivit kända i sin samtid. Dock var bevisföringen mer komplicerad än vid vanliga dråp, eftersom de ståndssociala aspekterna skulle vägas in i brottsdefinitionen och domen. Endast ridderskapet, adeln, krigsbefälet och dess jämställda kunde ju fällas som duellanter och dråpare i duellplakatets

18. Se exempelvis, RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 61, 18/6 1702; Generalauditörshandling nr 31, 17/9 1709; Utslagshandling nr 82, 31/7 1711.
19. Jag har gjort stickprov i rådsprotokollen och funnit ytterligare några duellmål som inte finns med i justitierevisionens samlade arkiv för generalauditörshandlingar och utslagshandlingar. De påträffade fallen rör emellertid inte kategorin dödlig våld. Se RA. Rådsprotokoll i justitieärenden, BIJ:10 a+b, s. 67–71; 1287–1288. Jag har även gjort stickprov i Göta hovrätts arkiv (GHA) angående brottmålsutslag och domar för perioden 1700–1730 och där funnit ett antal fall som inte hittas bland handlingarna i justitierevisionen. Se exempelvis GHA, Brottmålsutslag 17/3 1725, BIIA:31; Brottmålsutslag 7/3 1730, BIIA:34; Brottmålsutslag 27/5 1730, BIIA:34.
20. Se RA. Justitierevisionen, Utslagshandling (oläsligt) 3/9, 1708; Generalauditörshandling nr 43, 25/8 1712; Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715; Generalauditörshandling nr 50, 10/10 1715; Generalauditörshandling nr 7, 9/4 1719; Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720; Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720; Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722; Utslagshandling nr 22, 31/8 1726; Utslagshandling nr 21, 6/12 1727 Generalauditörshandling nr 44, 12/12 1735.

mening. Dessutom hade män ur denna samhällsgrupp större ekonomiska möjligheter än andra människor att fly utomlands och på så vis undgå dödsstraffet för dråp. Det finns exempel på hur adelsmän och officerare, efter dueller och andra brott som sorterade under duellplakatet, flydde till Norge, Danmark, Frankrike, de tyska furstendömena samt Ryssland för att undgå straff. Eftersom Europa befann sig i en krigstyngd fas kunde de även erbjuda främmande statsmakter sina militära kunskaper och ta värvning i arméerna. Det är därför inte självklart att alla dueller med dödlig utgång kom att rannsakas i domstol. Även om ett dråp kom myndigheterna till kännedom kunde det först kategoriseras som brott mot duellplakatet i samband med att det enskilda fallets omständigheter utreddes på juridisk väg.

Bland de totalt 100 fallen som inkom till justitierevisionen under min period finns ytterligare fyra lejdansökningar som berättar om dråp, men som inte beskriver händelsen i termer av dueller. Detta av uppenbara skäl eftersom det kunde innebära att man erkände sin egen skuld. En grundläggande faktor i definitionen av duell som brott var ju, som jag återkommer till nedan, om handlingen var uppsåtlig. Dock kan man ana att fyra av dråpen var en följd av dueller, eftersom de var hedersrelaterade och det var adelsmän och officerare inblandade. Dråpen beskrivs här i termer som "olycklig rencontre", "sitt långa intentionerade onda uppsåt", eller "retad till att växla kulor".[21]

De faktiska målen som rörde dråp respektive ärekränkningar och lindrigare fysiskt våld enligt duellplakatet var fördelade på följande vis:

Tablå 1: Duellbrott i Sverige 1700–1740

Period	Dråp	Ärekränkningar och lindrigare fysiskt våld
1700–1720	7 mål	31 mål
1721–1740	4 mål	36 mål

Källa: RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandlingar samt Utslagshandlingar, 1700–1740

21. Se RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 1–(10), 21/8 1702; Utslagshandling nr 24, 6/3 1712; Utslagshandling nr 31, 18/8 1714; Utslagshandling nr 63, 28/4 1715. I ytterligare tre fall som återfinns i Justitierevisionens arkiv, är det knappast troligt att dråpen i sin samtid betraktades som brott enligt duellplakatet eftersom dråparen och/eller den dräpte inte tillhörde den grupp som sorterade under duellplakatet. Se RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 66, 26/3 (här var den dräpte en 15-årig student) 1702; Generalauditörshandling nr 38, 2/11 1711 (dråparen var icke-adlig underofficerare), respektive Utslagshandling nr 21, 16/3 1737 (dråparen var fältskär).

Mål som rörde ärekränkningar och lindrigare fysiskt våld fördelade sig relativt jämt mellan de två perioderna. När det gällde mål som rörde dueller med dödlig utgång var de få men så var det också en relativt sett mycket liten skara män i det svenska samhället som kunde fällas för dråp enligt duellplakatet.

Som tidigare svensk och internationell forskning har gjort gällande tycks fler dråp generellt ha registrerats i samband med krig eller i direkt anslutning till freden.[22] Man kan ana en liknande tendens när det gällde dueller med dödlig utgång. Av målens fördelning över tiden kan man se att flest dråp i duellplakatets mening registrerades under krigsperioden 1700–1721.

Vilka var då de män som duellerade? När det rörde dueller som ledde till dråp var en övervägande majoritet militärer. 21 av duellanterna var officerare, endast en var civilist. Att just män med koppling till det militära var överrepresenterade i dråpmålen har framhållits som ett tydligt drag även i den allmänna våldsbrottsligheten i Sverige under perioden. Eva Österberg uppmärksammade tidigt att krigsfolk ofta förekom i det rättsliga material som rör grova våldsbrott som dråpmål.[23] Även Dag Lindström har poängterat den höga förekomsten av krigsfolk i samband med dråp.[24] Bland de totalt cirka 80 faktiska duellförseelser som jag har funnit i justitierevisionens handlingar ingick militärerna till nära 89 procent.

Detta kan jämföras med vad Robert B. Shoemaker har funnit för engelska förhållanden. Av de dueller som utkämpades i London under perioden 1660–1774 skall, som ovan nämnts, en tredjedel av alla duellanter ha varit militärer. Min undersökning är förvisso rikstäckande och Shoemakers begränsad till storstaden London, men jämförelsen kan ändå ge en viss indikation på hur det svenska duellmönstret förhåller sig till ett engelskt och eventuellt kontinentalt mönster. Det svenska duellfenomenets särskilda militära karaktär kan, menar jag, ha en förklaring i den övergripande militarisering av adelsståndet och det svenska samhället i stort som pågått under 1600-talet.[25]

"Det förfinade våldet"

I sin ideala form hade duellen tydliga kopplingar till den civiliseringsprocess som skisserats av Norbert Elias. Det är en allmän uppfattning att duellen växte fram under 1500-talet i Italien och Frankrike i samband med etableringen av de starka staterna och utvecklingen av hovkulturen. Duellen kan även beskrivas som en tidstypisk respons på de tidigare adelsfejderna där

22. För olika förklaringsmodeller kring sambandet mellan krig och interpersonellt våld se Johansson, 2002, s. 49–61.
23. Österberg, 1983, s. 18ff.
24. Lindström, 1988, s. 89ff; se Jansson, 1998, s. 78–83.
25. Se exempelvis Artéus, 1982; Elmroth, 2001, s. 118–142.

oskyldiga löpte risk att dras in i en ond våldsspiral. Duellen syftade istället till att begränsa våldet och lösa konflikter, ofta hedersrelaterade, genom väpnad kamp mellan endast två parter.

Hovets ceremoniel, dess syn på höviskhet, ritualiserade uppträdandeformer och kontroll över affekterna var en viktig faktor för utvecklingen av duellväsendet och för den samhällsprocess som kallas civilisering. Den ideala duellen åtföljdes av ett intrikat regelverk som ställde höga krav på de inblandades höviska förmåga och uppfostran. Det fanns regler som motverkade alla tendenser till att göra upp i hastigt mod. Regler bestämde hur utmaningen skulle genomföras och hur den skulle antas. Tid, plats och vapen skulle bestämmas och granskas och sekundanter skulle väljas ut för att bevaka att striden utkämpades enligt konstens alla regler. Etikett, yttre elegans och självkontroll var centrala aspekter av den höviska samvaron och skulle även genomsyra själva utförandet av duellen. Detta tjänade som särskiljande och distanserande markörer gentemot övriga människors affektladdade våldsamheter.[26]

Enligt historikern Ute Frevert skilde sig duellerna i de tyska furstendömena under tidigt 1600-tal till det yttre inte från bönders och hantverkares slagsmål. Först under slutet av 1600-talet skall duellen ha "civiliserats" och utvecklats till ett starkt ritualiserat fenomen under inverkan av absolutism och fransk hovkultur. Duellanten under 1700-talet tvingades därmed att iscensätta både sin tapperhet och fysiska skicklighet för att inte förlora sin ära.[27]

Uppvisade då den svenska adeln tecken på att ha anammat den yttre förfiningen och etiketten vid bruk av våld så som det kontinentala duellidealet föreskrev under tidigt 1700-tal? I den adliga uppfostran ingick det att lära sig fäktningens konst och att ha full kontroll över kroppen i händelse av strid.[28] Vid genomgång av det totala antalet fall av fysiskt och väpnat våld (utan dödlig utgång) samt dödligt våld som registrerades hos justitierevisionen framgår förvisso att våldet ibland hade föregåtts av val av plats och vapen samt att sekundanter hade övervakat striden.[29] Men till det yttre skiljde sig adelsmäns och officerares våld i regel inte nämnvärt från exempelvis bönders eller hantverkargesällers våldsamheter. Rättsprotokollen vittnar om att örfilar, hårdragningar, knuffar, sparkar, hugg och slag var vanliga även i den manliga elitens bruk av våld. Våldet framställs sällan som mer sofistikerat än så. Rättsprotokollen är emellertid en särskild genre, ofta saklig i juridisk

26. Se till exempel diskussionen hos Lindström, 2002, s. 47–52; Muir, 1997, s. 136–144.
27. Frevert, 1991, s. 25–34.
28. Se till exempel Collstedt, 2005a, s. 107–110.
29. Se exempelvis RA. Justitierevisionen; Generalauditörshandling nr 4, 1720; Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722.

mening, vilket kan förklara varför fysisk skicklighet och etikett i samband med våld inte poängteras i de rättsliga berättelserna och argumentationen.

Civiliseringen av adeln och officerskåren har, menar en del forskare, även en viktig genusdimension. Som Robert B. Shoemaker har framhållit tycks duellens betydelse och utförande i England ha förändrats under 1700-talet i samband med andra övergripande sammanlänkade kulturella förändringar som exempelvis ett skifte från en homosocial hederskultur till en heterosocial kultur som krävde hövligare uppträdanden.[30] En liknande uppfattning har även den svenske historikern Jonas Liliequist. 1600- och 1700-talets dueller var, menar han, ett uttryck för en manlig homosocial hederskultur.[31]

Shoemakers och Liliequists uppfattningar får även stöd i min forskning. Mot bakgrund av de omkring 80 fall som inkom till justitierevisionen rörande dueller och duellbrott är det tydlig att adelsmäns och officerares våldsamheter ofta kan härledas ur relationerna mellan män i mansdominerade miljöer där alkohol var ett inslag som exempelvis krogar, kaffehus, gator, torg, på fästningar och under middagar.[32] Mäns socialitetsmönster i tidigmodern tid var, som Jonas Liliequist har framhållit, i många avseenden homosocialt. Detta, menar jag, var påfallande för just militärer under perioden och det var i sådana relationer som officerens ära bekräftades, ifrågasattes och utmanades. Duellbrotten var uttryck för en hedersbaserad, militär och manlig kultur.

Benådning, lejd och straffen som uteblev

I fransk och tysk forskning har den kungliga duellpolitiken och rättspraxis ifråga om dueller beskrivits som motsägelsefull. Duellagstiftningen föreskrev här, i likhet med den svenska, drakoniska straff för duellförbrytelser. Dödsdomar beslutades men straffet exekverades i regel aldrig. Ute Frevert har framhållit att i den mån som rannsakningar verkligen genomfördes ifråga om dueller såg kungen genast till att lagens bestämmelser mildrades. Benådningar av dödsdömda duellanter blev så vanliga att duellagstiftningen i egentlig mening blev overksam.[33] Hur var det då i Sverige? Var duellagstiftningens skrämselrepertoar om dödsstraff vid dråp, skyhöga böter, långa fängelsestraff och förlust av tjänst en realitet eller enbart tomma hot?

30. Shoemaker, 2002, s. 525ff.
31. Liliequist, 2004, s. 79–87.
32. Se till exempel RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 25 (30), 7/7 1709; Generalauditörshandling nr 20, 11/7 1711; Generalauditörshandling nr 46, 12/12 1711; Generalauditörshandling nr 3, 16/1 1712; Generalauditörshandling nr 21, 4/5 1713; Generalauditörshandling nr 60, 29/4 1715; Utslagshandling nr 42, 26/9 1717; Utslagshandling nr 12–20, 14/4, 1727; Generalauditörshandling nr 14, 9/10 1728; Generalauditörshandling nr 6 ½, 26/1 1738.
33. Frevert, 1991, s. 33–34; Billacois, 1990, s. 106–111.

Rättshistorikern Ivar Nylanders undersökning, baserad på ett antal duellmål som inkom till justitierevisionen under tidigt 1700-tal, visar att duellbrotten i allmänhet hanterades med viss inkonsekvens i relation till den stränga lagen. Vid min genomgång av de runt 80 duellmål som inkom till justitierevisionen under perioden 1700–1740 visade det sig att generalkrigsrätter och hovrätter i många fall dömde strängt och enligt lagens bokstav. Det är emellertid svårt att ge någon exakt siffra eftersom domen i en del fall inte finns bland justitierevisionens handlingar.

När det gällde duellbrott rörande kränkningar, utmaningar och lindrigare fysiskt våld, prövade generalkrigsrätten och hovrätten relativt ofta att döma efter lagens bokstav. Jag har funnit att åtminstone 19 av fallen ledde till fällande dom enligt §5 i duellplakatet för någon av parterna, det vill säga två års fängelse, 2.000 daler i böter och förlust av tjänst.[34] I ett par fall skärptes duellplakatets straff ytterligare till tre års fängelse och 3.000 daler i böter eftersom den kränkte hade varit i kunglig tjänst, men inte ofredaren.[35]

Det finns emellertid nästan lika många exempel på att generalkrigsrätten och hovrätter prövade att fria en av de inblandade, eller båda, från åtalet om duellbrott.[36] En relativt ovanlig men intressant förmildrande omständighet, som även aktualiserar manlighetsaspekten i rättens bedömning av duellbrott i Sverige, var ålder. I ett fall från 1709 hade advokatfiskalen i Svea hovrätt anklagat två unga män för brott mot duellplakatet. Åtalet gällde kränkningar, utmaningar och värjeblottanden. Hovrättsjuristerna avfärdade fiskalens anmälan på flera punkter. Ett starkt skäl var, menade de, att "Duellplakatet i synnerhet har sitt avseende på adelsmän och deras vederlikar, som äro män, till sina fullmogna och stadgade år komna, och så medelst bort och kunnat haft tillfälle och lägenhet att göra sig noga underrättade om Kungl. Maj:ts Förordningars innehåll".[37]

Rätten kunde även basera mildare domar på de inblandades fattigdom och att de hade utmärkt sig i kunglig tjänst. I ett duellmål från 1717 yrkade Svea hovrätt på en mildare dom än duellplakatets stränga straff. Båda parter beskrivs i protokollet som "fattiga och olyckliga officerare". Löjtnant Forsta-

34. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701; Utslagshandling nr 1–(10), 1/6 1702; Generalauditörshandling nr 35, 13/7 1704; Utslagshandlingar nr 83, 31/3 1709; Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712; Generalauditörshandling nr 21, 20/12 1712; Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714; Utslagshandling nr 54, 3/8 1715; Utslagshandling nr 32, 22/1 1724; Utslagshandling nr 16, 9/5 1724; Utslagshandling nr 44, 16/2 1733; Generalauditörshandling nr 6 ½, 18/5 1738.
35. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 16, 9/5 1724.
36. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 25, 7/7 1709; Generalauditörshandling nr 15, 27/4. 1713, Generalauditörshandling 21, 20/12 1712; Utslagshandling nr 1–(10), 2/8 1714; Generalauditörshandling nr 61, 13/12 1715.
37. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 25, 7/7 1709.

dius och fänrik Stang hade båda fått goda vitsord av sin överste som hade beskrivit dem som "brava och stilla officerare". Det poängterades att Stang dessutom hade tjänat vid regementet i 42 år samt att han hade börjat som trumslagare i skånska kriget och därefter avancerat och deltagit i många slag. De suspenderades från tjänsten i sex månader och dömdes till en månads fängelse utöver den tid de redan suttit arresterade i väntan på dom.[38]

Andra omständigheter som kunde leda till att dom inte kunde utfärdas enligt duellplakatet kunde vara att någon av de inblandades rang var okänd.[39] Det kunde också handla om att en av de inblandade i hastigt mod hade besvarat en kränkning med utmaning eller förolämpning.[40] Sistnämnda reglerades enligt lag från år 1695 genom en förklaring och tillägg till duellplakatets §5.[41]

Omständigheter som hindrade att rätten tillämpade lagen bokstavligt vid dråp var om våldet hade brukats i nödvärn eller om bevisningen var bristfällig[42], att personen hade flytt utomlands och/eller hade blivit lovad lejd i samband med rättegången.[43] Under krigsperioden 1700–1720 resulterade fyra mål i dödsdom, ett i gudsdom, två i böter och kyrkoplikt och under den efterföljande fredsperioden dömdes den anklagade till döden i samtliga fyra fall. Av de åtta dödsdomar vid dråp som beslutades under perioden ledde ingen till att dödsstraffen faktiskt exekverades.

Hur kan då rättspraxis som rörde dueller förstås? Vilken relation mellan statsmakt och adel avspeglas i den rättsliga hanteringen av duellbrott? Ett första intryck är att rättspraxis ofta var mycket sträng. Generalkrigsrätter och hovrätter dömde i många fall enligt lagen, till döden, till fleråriga fängelsestraff, skyhöga böter och förlust av tjänst. Så markerades kungamaktens intolerans gentemot adelsmäns och officerares dueller, slagsmål, kränkningar och utmaningar. I en vidare bemärkelse syftade strängheten, menar jag, till att grundläggande element i den manliga, adliga och militära hederskulturen skulle marginaliseras och bortdefinieras. Men det kunde

38. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 42, 26/9 1717.
39. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 29/11 1715; Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715; Generalauditörshandling nr 7 ½, 24/9 1730.
40. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/12 1712; Generalauditörshandling, nr 21, 20/11 1714; Generalauditörshandling nr 12, 27/6 1733.
41. Schmedeman, 1706, s. 1430–1431.
42. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling [oläsligt], 1708; Generalauditörshandling nr 43, 25/8 1712; Generalauditörshandling nr 50, 10/10 1715; Generalauditörshandling nr 7, 9/4 1719. Om detta fall se även Nylander, 1966, s. 17 samt Liliequist, 2004.
43. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715; Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720; Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722; Utslagshandling nr 22, 31/8 1726. Om detta fall och diskussionen i rådet se även Nylander 1966, s. 16; Utslagshandling nr 21, 6/12 1727; Generalauditörshandling nr 44, 12/12 1735.

finnas olika omständigheter som förhindrade att lagen kunde tillämpas bokstavligt. Det sammantagna intrycket av de domar som utfärdades under perioden är, att rätten kunde döma en person för slagsmål, kränkningar och utmaningar i duellplakatets mening under förutsättning att personen inte hunnit fly utomlands och/eller blivit försäkrad lejd i samband med rättegång. Vidare skulle personen ha uppnått vuxen ålder, hans sociala position och rang skulle vara känd och sortera under duellplakatets kategorier. Våldet, kränkningarna och utmaningarna skulle vara uppsåtliga och tydligt provocerande.

I svensk forskning har man lyft fram hovrätternas tilltagande benägenhet under 1600-talet att benåda dödsdömda brottslingar. Forskare som exempelvis Rudolf Thunander och Eva Österberg har tolkat domstolens ambitioner att spara människoliv som ett uttryck för tidens uppfattningar om att brott måste hanteras på ett sätt som var acceptabelt för en majoritet av befolkningen och inte med urskillningslös stränghet. Lagen måste, hävdar de, därför stå i samklang med informella värdesystem i både teori och praktik.[44]

I tysk forskning har benådningspraktiken rörande dueller i de tyska furstendömena tolkats som ett uttryck för ett värdesystem som var gemensamt för både furste och adelsstånd. Ute Frevert menar exempelvis att även om furstens plikt var att bevaka lag och ordning, delade han också i egenskap av adelsman ståndets ideal och uppfattningar om heder och ära.[45]

När det gäller svensk straffpraxis rörande duellbrott kan, menar jag, denna förstås mot bakgrund av tre överlappande faktorer. För det första gjordes duellfrågan ofta till en sak mellan kung och den enskilde adelsmannen/officeren. Kungen ägde rätten att granska och revidera domar som utfärdats i de övre rätterna. Han ensam kunde benåda en dödsdömd duellant och utlova lejd åt personer som flytt utomlands efter att ha duellerat eller på annat sätt brutit mot duellplakatet. I Sverige hade rättspraxis rörande duellbrott knappast sin grund i kungens toleranta inställning till bruket av dueller. Visst var kungen en del av den adliga världen, men rättspraxis rörande duellbrott måste snarare, enligt min mening, betraktas som ett uttryck för en speciell patriarkal relation mellan kung och adel som baserades på både hierarkier och ömsesidiga plikter. I det perspektivet kunde kungen trots allt benåda även i duellmål. Adelsmannen och officeren gjorde sin plikt i kungens tjänst samtidigt som kungen lovade att agera omhändertagande när krigaren behövde det. Något som tydligt visar på denna

44. Thunander, 1993, se särskilt s. 165–187; se även exempelvis Österberg, 1995, s. 119–120, 152–157.

45. Frevert, 1991, s. 33–34.

särskilda relation är adelsmäns och officerares privata brev och skrivelser till Kungl. Maj:t som exempelvis nådebrev och lejdansökningar i samband med duellbrott. Bland handlingarna i justitierevisionens arkiv finns uppemot 25 fall där adelsmän och officerare har flytt och ansökt om lejd efter att ha duellerat eller på något annat sätt brutit mot duellplakatet.[46] Av breven framgår tydligt hur duellanten anspelar på kungens mildhet och roll som omhändertagande patriark. Kapten Ehrenspetz lejdansökan från 1709 får illustrera detta. Ehrenspetz, som flytt till Hamburg efter en duell med en kapten Fungelfelt, skrev så här:

> [...] bönfallandes Eders Kungl. Maj:t täcktes av Kungl. Mildhet förunna mig en säker lejd, och det allerunderdånigste Kungl. tillstånd, att få inför eders Kungl. Maj:ts och uti dess Rike mitt kära fädernesland, till min saks försvar mig med det första infinna, då jag hoppas att skola in för den vederbörande höga domare så denna skäl till min Justifikation framta kunna, som Eders Kungl. Maj:t icke allenast beveka torde min befrielse erkänna låta, utan jämväl yttermera värdig göra, att få emot Eders Kungl. Maj:t och dess Rikes fiender genom uppoffrande av min sista blodsdropp, därom tränga skull, visa, huru högt min kärlek till Eders Kungl. Maj:ts höga person och fäderneslands tjänst stigen är, förblivandes näst en oavlåtlig bön till Gud för Eders Kungl. Maj:ts framhärdeliga Kungl. välgång.[47]

Genom begrepp och ord som "mildhet", "beveka", göra sig "värdig", "uppoffrande av sista blodsdroppen", "kärlek till Eders Kungl. Maj:ts höga person och fäderneslands tjänst" och "oavlåtlig bön till Gud för Eders Kungl. Maj:ts framhärdeliga Kungl. välgång", kommer, menar jag, tanken om ömsesidighet till uttryck. I utbyte mot lejd utlovade duellanten offervillighet i kungens tjänst och förböner för kungens välgång.

I Kung Fredriks utfärdade lejdbrev till kaptenlöjtnanten Willhelm von Krassou som flytt utomlands efter att ha dräpt greven och lagmannen Carl Adolf von Gyllenstierna i en duell år 1733, kan man läsa hur kungen kunde inta sin beskyddande roll. Krassou gavs rätten att återvända till Sverige för att få sin sak prövad i domstol. Samtidigt blev han lovad att efter eget tycke

> sex veckors dag, ifrån det laga slut utfaller, sig i sin förra säkerhet begiva, det är för den skull till vederbörande våra landshövdingar samt andra befallningshavande

46. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 1–(10), 21/8 1702; Utslagshandling nr 24 , 6/3 1712; Utslagshandling nr 31, 18/8 1714; Utslagshandling nr 12, 10/4 1723; Utslagshandling nr 2, 12/2 1729.
47. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 31, 16/10 1709.

Vår Nåd och allvarliga vilja och befallning, det de här emot icke tillfoga honom Wilhelm von Krassou men, hinder, eller förfång i någon måtto.[48]

Av brevet framgår att duellanten blev försäkrad rätten att få återvända utomlands sedan domen fallit samt ett löfte om rättssäkerhet. Kanske formade landsflykten, lejden och föreställningen om kungens nåd adelsmannens mentala bild av duellen – en bild som gick på tvärs mot duellplakatets intentioner.

För det andra bör straffpraxis gentemot dödsdömda duellanter även ses utifrån ett stormaktspolitiskt, demografiskt och befolkningspolitiskt perspektiv. Som historikern Ingvar Elmroth har visat i sina omfattande undersökningar av adelsståndets demografi från 1600-tal till 1900-tal drabbades adelsbefolkningen av stora problem under stormaktstiden. Förutom de ständiga krigen som skördade sina offer bland adelns vuxna män drabbades adelsståndet av försenade äktenskap, låg reproduktion och hög spädbarnsdödlighet. Adelsfamiljerna och släkterna levde till och med under hot om att dö ut på manssidan.[49] Elmroth menar att krigen påverkade adelsbefolkningen på ett förödande vis eftersom majoriteten av adelns män var militärer. Som exempel kan nämnas att en kaptens medellivslängd under 1600-talet sällan översteg 45 år. Under perioden 1700–1709 hade cirka 30 procent av alla män i åldern 20–30 år dött inom nyadeln och siffran var nästan lika hög för åldersklassen däröver. Inom de äldre adelssläkterna var det ännu värre. Under samma period beräknas nästan hälften av männen i åldern 20–30 år ha dött. Krigsperioderna skapade, menar Elmroth, en "överdödlighet" inom de stridbara åldersklasserna.[50] Sett mot denna bakgrund torde det ha varit för kostsamt för kungamakten att avrätta adelsmän och officerare för dueller.

Dessutom var religionen av grundläggande betydelse för tidigmodern rättspraxis. Bo H. Lindberg är den forskare som allra grundligast har studerat det värdesystem som låg bakom den rättsliga hanteringen av brott i tidigmodern tid. Lindbergs studie visar övertygande hur rättspraxis hade sina rötter i det kristna religiösa tänkandet och en väl utvecklad rättslära som betonade att straffet skulle vara rimligt och proportionerligt i förhållande till den brottsliga handlingens omständigheter. Lagen och de hemska straffen vilade på den mosaiska rätten och tanken om Guds stränghet. Men gudsbilden var förenklat uttryckt tudelad i det äldre svenska samhället. Gud var sträng, men samtidigt mild och förlåtande. Detta var utgångspunkten

48. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 44, 12/12 1735, s. 976.
49. Elmroth, 2001, s. 69–91, 305–306.
50. Elmroth, 1981, s. 198–205, 256.

för rättspraxis i rikets övre rättsliga instanser, som hovrätten och generalkrigsrätten och, får man anta, även hos kungen och justitierevisionen. Enligt denna lära skulle lagen alltid vägas mot omständigheterna i det enskilda fallet.[51]

Sammanfattning

Genom en sträng lagstiftning skulle duellerandet som en form av privat konfliktlösning och hämnd förhindras. Duellerna var ett hot mot kungamaktens auktoritet och det statliga våldsmonopolet. Adeln skulle tämjas till att hellre sätta statsnyttan före det egna intresset. Duelldråp skulle enligt lag bestraffas med halshuggning. Den som kränkte och provocerade eller på annat sätt utmanade till duell skulle mista sin tjänst, sitta två år i fängelse och böta 2.000 daler silvermynt.

Under perioden 1700–1740 inkom omkring 80 mål till justitierevisionen som uttryckligen hanterades och bedömdes som brott i duellplakatets mening. Brotten handlade om utmaningar och kränkningar, lindrigare fysiskt och väpnat våld samt dråp. Undersökningen av dessa fall visar att det svenska duellväsendet i mycket hög grad var ett militärt fenomen. Nära 89 procent av de män som direkt var inblandade i konflikter i duellplakatets mening var militärer. Detta vittnar om det svenska adelsståndets militära prägel under perioden. Konflikterna emanerade ur manliga homosociala relationer i miljöer som krogar, kaffehus, fästningar, gator och under middagar och återspeglade värderingar i en hedersbaserad, militär och manlig sfär i det svenska samhället.

Våldet bland män inom samhällets övre skikt var i regel lika grovt och brutalt som bland bönder och hantverkare. Faktorer som vittnar om att det adliga våldet hade "civiliserats" i termer av yttre förfining, fysisk skicklighet och behärskning är ovanliga i rättsprotokollens berättelser. Endast i ett par fall framgår det att duellen föregicks av ett ritualiserat handlingsmönster i fråga om val av vapen, tid och plats samt att sekundanter bevakade striden.

Under perioden drogs minst elva dueller med dödlig utgång inför rätta. En av de inblandade männen var civilist, resten var officerare med olika rang från fänrik upp till generaladjutant och överste. Av dessa resulterade åtta fall i dödsdomar. Undersökningen visar dock att ingen av de dödsdömda duellanterna faktiskt avrättades. Dödsstraffen uteblev på grund av för svag bevisning, för att det inte kunde uteslutas att det handlat om laga nödvärn, eller därför att duellanten hade flytt efter duellen och blivit lovad lejd i samband med rättegång.

51. Lindberg, 1992.

När det gällde duellbrott som ärekränkningar, utmaningar och lindrigare fysiskt och väpnat våld tillämpade rätten lagen bokstavligt i ganska många fall, vilket markerar statsmaktens intolerans gentemot duellerandet och den hedersuppfattning som låg bakom sådana handlingar. Men samtidigt finns flera exempel på att det kunde finnas omständigheter som var förmildrande i det enskilda fallet och som medförde att personen inte kunde fällas för brott mot duellplakatet. Rätten kunde döma en person för brott mot duellplakatet om denne inte hunnit fly utomlands och/eller blivit försäkrad lejd i samband med rättegång. Vidare skulle personen ha uppnått vuxen ålder för att kunna dömas enligt duellagstiftningen, det fick inte finnas något tvivel om att hans sociala position och rang sorterade under duellplakatets kategori "ridderskapet, adeln, krigsbefälet och dess vederlikar". Kränkningarna och utmaningarna skulle ha varit medvetna och tydligt provocerande och våldet skulle ha brukats egenvilligt och inte i nödvärn.

Tvetydigheten i rättspraxis speglar en patriarkal relation mellan kung och duellant, som byggde både på hierarkier och ömsesidiga plikter. Kungamakten tog bestämt avstånd från duellerandet. Samtidigt var exempelvis lejden en viktig del i den kungliga benådningspraktiken och vittnar om att kungen hade ett ansvar och en plikt att även skydda adeln och krigsbefälet. Statens och kungamaktens tacksamhetsskuld till den offervillige krigaren betalades genom försäkran om lejd i samband med rättegång. Omvänt kunde även duellanten i utbyte mot lejd och nåd utlova sin lojalitet gentemot kungen, sin offervilja i kunglig tjänst samt förböner för kungens välfärd. Den kungliga benådningspraktiken och det faktum att rätten inte alltid tillämpade lagen bokstavstroget torde även ha en grund i det utrikespolitiska och krigiska läget. Till följd av det stora manfallet inom adeln och officerskåren i samband med krigen behövde statsmakten alla officerare som fanns. Det var för kostsamt att avrätta en officer för brott mot duellplakatet.

Bakom rättspraxis låg även den kristna religiösa världsbilden. Religionen föreskrev dödsstraff för en mängd olika brott men öppnade samtidigt för nåd och förskoning. Nåden, mildheten och respekten för det mänskliga livets helighet skulle iakttas, även av domare och kung.

3

Ett etiskt och ideologiskt landskap

Stormaktstidens idéer, normer och värden

Den historiska och kulturella kontexten är av stor betydelse för min analys av den rättsliga diskursen och argumentationen. I detta kapitel skall en bild tecknas av rådande världsbild, normer och värderingar som omgav de rättsliga arenorna och som sannolikt inverkade på hur den rättsliga argumentationen kring duellbrotten kunde ta sig uttryck. Den strikt juridiska diskursen som exempelvis lagar och förordningar var naturligtvis en central faktor när rätten skulle bedöma duellbrott. Men som nämnts tidigare var den rättsliga hanteringen av brott i tidigmodern tid, på samma sätt som idag, en retorisk situation, där det gällde för de inblandade parterna att konstruera sin argumentation och sina berättelser på ett sätt som kunde slå an hos åhörare och läsare. De strikt juridiska argumenten var i sig otillräckliga. Andra argument krävdes för att den anklagade skulle kunna övertyga rätten om sin moraliska oförvitlighet, eller för att de rättsliga representanterna skulle kunna leverera en godtagbar dom. Annorlunda uttryckt gällde det alltså för den som argumenterade i rättsliga sammanhang att anpassa sig till andra övergripande diskurser i tiden. Frågan här är då vilka diskurser som sannolikt aktualiserades när dueller och duellbrott kom på tal. Något som kännetecknar den rättsliga bedömningen av brotten var att den i allt väsentligt var avgränsad till ett samtal om män i det militära och fördes mellan män i det militära. Den rättsliga diskurs kring duellbrott som står i centrum för den här avhandlingen var alltså manligt och militärt definierad, vilket bör ha spelat en övervägande roll för hur den rättsliga argumentationen sedan konstruerades. Mot bakgrund av tidigare forskning kring dueller och duellbrott kan man vidare tänka sig att den rättsliga argumentationen konstruerades med utgångspunkt i tidens juridiska tänkande i bred mening, som innefattade dels lagen och den straffpolitiska diskursen, och dels den särskilda rättslära som låg till grund för de övre domstolarnas rättskipning. Här var det, som ovan nämnts, av avgörande betydelse att utreda det enskilda fallets omständigheter. Detta bör i sin tur ha aktualiserat diskurser med rötter i religionen, i tidens etik och

moraluppfattning, i den adliga ståndsideologin och i synen på adelsmannens och officerens ära och heder.

Den kristna religiösa världsbilden

Det har presenterats många olika uppfattningar om den tidigmoderna religionens funktion och innehåll. Länge var den ett område för kyrkohistoriska studier och fokus låg på teologi/konfession och kyrklig organisation. I nyare forskning har dock även historiker understrukit religionens roll och beskrivit den som ett viktig led i den tidigmoderna statens konsolidering. Den har beskrivits som en förtryckande ideologi och ett straffpolitiskt verktyg[1], men också som en viktig del i en mer förhandlingsbaserad nordisk politisk kultur.[2] Mycket tyder på att den tidigmoderna perioden i Sverige präglades av djupt förankrade religiösa normer och värderingar som på olika vis satte distinkta ramar och gränser för människans plikter, hennes tankar och begrepp om världen, inte minst genom religionens inverkan på lag och moral. Nyligen har en del forskare valt att beskriva religionen som ett helt grundläggande sätt för den tidigmoderna människan att förstå världen på.[3] I det följande skall jag redogöra för några tongivande ståndpunkter i diskussionen kring tidigmodern religion.

En evangelisk-luthersk stat och bekännelsekyrka

Under 1600-talet växte den svenska evangelisk-lutherska staten och stormakten fram. Enhetligheten i landets religiösa liv kom under seklets gång att allt starkare betonas i samband statsmaktens konsolidering. Redan 1593 framhölls betydelsen av en enhetlig religion i riket och konfessionen definierades nu enligt den Augsburgska bekännelsen. Med stöd av regeringsformen från 1634 hävdas religionsenheten vara en förutsättning för statens välgång. I en svensk förordning från 1662 förklarades det att en enhetlig religion var den viktigaste av rikets fundamentallagar. Instiftandet av 1686 års kyrkolag markerade slutet på ett hundraårigt arbete i syfte att skapa enhetlighet i den kyrkliga verksamheten och organisationen. Tidigare hade stiften bestämt exempelvis utformningen av ritualer och ceremonier men nu lagstadgades alltså riktlinjerna för det religiösa livet. Kyrkolagen medförde också att alla svenska undersåtar skulle bekänna sig till den evangelisk-lutherska tron. Att avvika från den "rätta tron" var straffbart.[4]

1. Se till exempel Ödman, 1995; Stadin, 2004, s. 16–21.
2. Se till exempel Österberg & Sandmo, 2000, s. 22–24.
3. Se till exempel Lindberg, 1992; Österberg 1997a; Lindstedt Cronberg, 1997a; 1997b; Sanders, 2001; Sanders, 2004; Bergenlöv, 2004.
4. Andrén, 1999, s. 209–222, 229–235; Montgomery, 2002, s. 140–141, 156–166.

Med det karolinska enväldet – "enväldet av Guds nåde" – hade alltså stat och kyrka förenats. Den lutherska ortodoxin sågs av kungamakten som ett nödvändigt teologiskt skydd mot alla irrläror och hade till uppgift att bevaka människors etik och moral – de värden och handlingsmönster som kännetecknade ett rättfärdigt liv. Så skulle individen medverka till statens välgång.[5]

Luthers etik

Reformationen och den svenska statens strävan under 1600-talet att skapa uniformitet i det religiösa livet medförde även att synen på människan och hennes livsuppgift, kallelse, omformulerades. Luthers syn på människans kall kan ses som en respons på tidens katolska etik och dess definition av förhållandet mellan tro och handling/kärleken till nästan. Förenklat kan man säga att Luther vände på detta förhållande helt. Luthers huvudsakliga mål med sin lära var, som teologen Alexander Radler har framhållit, att övervinna den katolska fokuseringen på gärningens rättfärdighet och ge en "religiös värdighet åt det världsliga pliktuppfyllandet".[6]

I den lutherska läran är tron det egentliga och högsta etiska kravet. Samtidigt beskrivs tron som en nådegåva. Människans handlingar följer automatiskt av hennes tro. Att sträva efter att leva ett moraliskt liv bottnar enligt Luther inte i en önskan att uppnå lycksalighet, utan som Radler har formulerat det, "trosvissheten är själv denna lycksalighet och ur den följer det goda handlandet".[7] En människas goda handlingar liknar Luther, menar Radler, vid "en framvällande kärlek som framkallas av den omätliga tacksamhet mot Gud som enligt Guds vilja riktas mot nästan i form av broderlig kärlek".[8]

Luther menade att kärleken till Gud och nästan kom till konkret uttryck i människans arbete och vardagliga liv, det vill säga genom att hon uppfyllde sitt världsliga kall. I den katolska läran var idealet att leva avskilt från världen, som munk eller eremit. Men denna uppfattning var fullständigt orimlig för Luther. Människan skulle arbeta, leva och verka tillsammans med andra människor och inte isolera sig. I fråga om den moraliska livsföringen betonade den reformatoriska diskursen även nåden och uppfattningen om dialektiken mellan lag och evangelium. Dessa aspekter av den lutherska doktrinen hörde, som kyrkohistorikern Anders Jarlert har understrukit, till ortodoxins realiteter.[9] Enligt rättshistorikern Bo H. Lindberg genomsyrade

5. Montgomery, 2002, s. 140.
6. Radler, 1995, s. 149.
7. Radler, 1995, s. 148.
8. Radler, 1995, s. 149.
9. Jarlert, 2005b, s. 256–257.

sådana tankegångar även juridiken och rättspraxis under perioden.[10] Jag återkommer till detta nedan.

Enligt Radler försökte Luther lösa problemet som rörde förhållandet mellan det normativa kärleksbudet och de faktiska sociala förhållanden som präglade människors liv med en slags "dubbel etik". Denna dubbla etik byggde, skriver Radler, på "å ena sidan individens kristna etik och å andra sidan samhällets naturliga förnuftiga etik. Enligt den senare kan en kristen i samhällsordningens intresse bruka våld, svära ed och upplösa äktenskap medan den förra i bergspredikans anda vill låta kärleken och förlåtelsen råda".[11] Luthers dubbla etik bör således ha varit högst relevant för hur våld definierades som rättfärdigt respektive orättfärdigt i det tidigmoderna evangelisk-lutherska Sverige samt för militärens och krigarens yrkesmässiga legitimitet och moralitet.

Hustavleideologin

Människans livsuppgift och kall fick i det tidigmoderna Sverige sin tydligaste ideologiska förklaring och legitimitet genom den så kallade treståndsläran eller hustavlan. Hustavleideologin har givit upphov till en livlig diskussion i svensk historisk forskning. Kyrkohistorikern Hilding Pleijels bok *Hustavlans värld. Kyrkligt fromhetsliv i äldre tiders Sverige* har under en lång tid varit tongivande och en given utgångspunkt. Pleijel driver i sin bok tesen om att Sverige stod under starkt inflytande av hustavleideologin från början av 1600-talet till mitten av 1800-talet.[12] Hustavlan är en samlingsbeteckning för en grupp bibelord som Luther fogat till sin lilla katekes och som anger bland annat riktlinjerna för husfolkets inbördes skyldigheter och i en vidare mening även samhällets hierarkiska grundvalar. Treståndsläran existerade förvisso långt före Luther men fick genom hustavlan sin tidigmoderna postreformatoriska innebörd. På grundval av Luthers lärjunge Philipp Melanchtons teologiska arbeten utvecklades en detaljerad lära om hur de tre stånden, kyrkoståndet, det politiska ståndet och hushållsståndet och deras uppgifter i samhället skulle förstås.[13] På svensk botten tog biskopen i Strängnäs Laurentius Paulinus Gothus upp och vidareutvecklade denna treståndslära i en traktat från 1611 – vilken av historiker ofta har karaktäriserats som starkt patriarkal.[14] Centrala begrepp i denna ideologi är regemente och stånd. Enligt Luthers lära fanns det två regementen eller styrelseskick: ett

10. Lindberg, 1992, s. 112–120.
11. Radler, 1995, s. 149.
12. Pleijel, 1970. För en bra redogörelse för denna diskussion se Bergenlöv, 2004, s. 57–69.
13. Jarlert, 1999, s. 59.
14. Se exempelvis Stadin, 2004, 17–21; Bergenlöv, 2004, s. 58–63.

andligt och ett världsligt. De två regementena representerade Guds två sätt att styra över människorna: genom *ordet* respektive *svärdet.*[15]

Samhället vilade på de tre hierarkiska ordningar som utgjordes av kyrkan, staten och hushållsståndet. Kyrkan svarade för det andliga regementet medan de två andra stånden hörde till det världsliga regementet. Människan hade fått rätten att regera av Gud. All samhällelig maktutövning utgick från det världsliga regementet och inbegrep makten över kyrkans styrelse. Den världsliga makten låg hos överheten eller det politiska ståndet som skulle övervaka tukt och ordning bland människorna. Grunden för det världsliga regementet utgjordes av lagen som var instiftad av Gud. Centralt i det andliga regementet var förhållandet mellan människa och Gud.[16] Syftet var att väcka människors tro, forma deras samveten och så bereda väg för frälsning, vilket skedde genom prästernas förvaltning och förmedling av sakramenten och Guds ord.

Den religiöst motiverade samhällsideologin var, menar Pleijel och en rad andra forskare, en hegemonisk ordning i det tidigmoderna samhället, vilken bottnade i en strävan att fostra undersåtarna till goda kristna genom husförhör, predikan och andra kontrollformer. Ett viktigt led i folkfostran var till exempel spridningen av religiösa böcker i allmogens hem. Katekesen och psalmboken var de mest spridda böckerna under 1600- och 1700-talen i Sverige.[17]

Religionen som fostrande politisk princip har ofta setts som en viktig del i den tidigmoderna statens konsolidering. Enligt denna ståndpunkt utvecklades staten under 1500- och 1600-talen till en alltmer välorganiserad apparat, som med kyrkans hjälp präglade och styrde människors liv. Med religionens hjälp kunde överheten kontrollera människorna och placera dem i hierarkier och kategorier. I svensk forskning har särskilt Per-Johan Ödman beskrivit reformationen som ett gigantiskt pedagogiskt projekt. Den protestantiska läran ses här vidare som en aggressiv ideologi vilken användes av överheten som ett instrument för att kontrollera undersåtarnas handlingar och tro i syfte att skapa kulturell konformism.[18]

Ibland har utvecklingen efter reformationen beskrivits som en konfessionaliseringsprocess, vilket inbegriper ett tydligt ovanifrånperspektiv där stor vikt läggs vid skillnader mellan olika konfessionella läror samt deras betydelse för nationalstaternas framväxt. De tidigmoderna statsmakternas ambitioner att skapa enhetliga trossystem formade, enligt detta perspektiv,

15. Nordbäck, 2004, s. 45–46.
16. Nordbäck, 2004, s. 46; Jarlert, 1999, s. 59–60.
17. Bergenlöv, 2004, s. 59 och där anförd litteratur.
18. Ödman, 1995, s. 69–298.

religiösa och konfessionellt grundade konflikter mellan stater, mellan elit och folk och mellan män och kvinnor.[19] Ett liknande synsätt ligger också till grund för delar av den genushistoriska forskningen. Svenska forskare som exempelvis Kekke Stadin har hävdat att den evangelisk-lutherska svenska statsmaktens disciplinering av undersåtarna innebar en kraftig försämring av kvinnors situation i samhället. Den hierarkiska samhällsordningen och mannens överordning blev allt mer markanta och tongivande, inte minst genom lagtexter och hustavleideologin. Detta förklaras med hänvisning till att kyrkan knöts till den världsliga makten, vilket berövade kvinnorna det frirum de haft i det medeltida kyrkosystemet.[20]

En annan ståndpunkt företräds av forskare som exempelvis Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg som understryker att den religiösa samhällsideologin kan tolkas på olika sätt. Den kan, menar till exempel Österberg, å ena sidan förstås som en aggressiv patriarkal ideologi vilken adeln kunde använda mot övriga stånd, mannen mot kvinnan, eller husbonden mot övriga hushållsmedlemmar. Men den kan också tolkas som en samhällsordning där varje samhällsgrupp hade uppgifter och funktioner som alla ansågs lika viktiga för samhället i stort. Ömsesidighet var, framhåller hon, en lika viktig princip som hierarkier.[21] Österberg hävdar vidare att religionen i tidigmodern tid var en blandning av gammalt och nytt, att kontinuiteterna ofta "låg som ett segt klister under förändringarnas krumelurer på ytan."[22] I det svenska tidigmoderna samhället var, menar hon, makthavarnas strävan efter politisk kontroll och kulturell likformighet i flera avseenden en ambition snarare än en realitet. Detta blir tydligt på individnivå. Kvinnan tycks exempelvis ofta haft större handlingsutrymme än vad evangelisk-luthersk doktrin föreskrev. Vardagslivets realiteter gjorde det omöjligt att upprätthålla hustavlans hierarkiska könsroller. Österberg varnar också för en övertolkning av de praktiska konsekvenserna av de läromässiga förändringar som den lutherska reformationen ledde till, vilka enligt henne snarare bör ses som variationer i den religiösa världsbild som varit gällande sedan medeltiden, där det antika tankegodset och dygdeidealen på ett pragmatiskt vis hade jämkats ihop med kristna föreställningar. Österberg drar

19. Se exempelvis Werner, 1998, s. 38–39. Werner tillämpar begreppet på den svenska rättsliga hanteringen av självmord i tidigmodern tid.
20. Se till exempel Stadin, 2004, s. 16–21; Se även Roper, 1989, s. 1–5..
21. Se till exempel Österberg, 1995, s. 182–197; Österberg, 1997a, s. 11. Lindstedt Cronberg, 1997a; Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 285–286; Lennartsson, 1997; Andersson, 1998, s. 300–301.
22. Österberg, 1997a, s. 11.

slutsatsen att det fanns fler tolkningsalternativ av vad det innebar att vara en god kristen än det som angavs av den lutherska doktrinen.[23]

Andra svenska forskare som exempelvis Arne Jarrick och Göran Malmstedt har på olika vis likaså ifrågasatt den evangelisk-lutherska lärans hegemoniska status. Jarrick menar att denna lära var en grundläggande tolkningsram för förståelsen av världen, men inte den enda och allenarådande. Människornas föreställningsvärldar var en blandning av reformatoriska och äldre katolska eller rent av hedniska föreställningar, som från ett protestantiskt perspektiv framstod som heretiska irrläror eller vidskepelse. Därtill var, menar Jarrick, den kristna kulturen i allt väsentligt muntlig under stormaktstiden eftersom långt ifrån alla människor kunde läsa.[24]

Historikern Göran Malmstedt å sin sida hävdar att religionen under stormaktstiden bör ses som ett grundläggande sätt för människorna att tolka sin samtid och strukturera sin vardag. 1600-talet präglades i den bemärkelsen av en religiös mentalitet. Enligt Malmstedt lyckades överheten dock aldrig genomföra det reformatoriska disciplineringsprogrammet fullt ut. Utifrån analyser av bland annat domkapitelsprotokoll kan han visa att det existerade en viss respektlöshet för det sakrala och att gemene mans religiösa uppfattning inte alltid överensstämde med de evangelisk-lutherska kyrkliga normerna.[25] I linje med Malmstedts resonemang har historikern Monica Weikert visat att den så kallade offerkyrkoseden med rötter i den katolska världsbilden inte alls avtog under den "evangelisk-lutherska" tidigmoderna perioden, utan att den levde kvar långt in på 1800-talet. Intressant är att biskopar och präster inte kategoriskt tog avstånd från seden trots att den stred mot luthersk doktrin.[26]

Även kyrkohistorikern Anders Jarlert menar att den så kallade "lutherska ortodoxin" ofta har missförstått genom att den inte har bedömts utifrån sina egna förutsättningar, utan istället tolkats med upplysningen som mall och utgångspunkt, vilket lett till en missvisande bild av det religiösa livet i Sverige under tidigmodern tid. Den lutherska ortodoxins värld präglades, konkluderar Jarlert, mer av rikedom än av enhetlighet, av spännvidd mer än av ensidighet.[27]

Det numera relativt omfattande forskningsläget visar alltså att 1600-

23. Österberg, 1997a, s. 11. Jfr Lindberg, 1992. Lindbergs undersökning visar tydligt hur äldre uppfattningar med rötter i den klassiska antikens och medeltidens idégods präglade tidigmodern juridik och rättspraxis.
24. Jarrick, 1993, s. 154–159.
25. Malmstedt, 2002, s. 163–177.
26. Weikert, 2000, s. 253–272.
27. Jarlert, 2005a, s. 29–43.

talets och det tidiga 1700-talets svenska samhälle och kultur präglades av evangelisk-lutherska normer och uppfattningar. Dessa gav människors liv en riktning och mening. Tankar och handlingar hade, och kunde ges, en religiös innebörd och relevans. Lagen, moralen, förhållandet mellan könen och förhållandet mellan hög och låg vilade på ett religiöst fundament där kallelseläran och hustavleideologin var viktig. Men samtidigt står det klart att den evangelisk-lutherska doktrinen inte efterlevdes bokstavstroget. Befolkningens kulturella praktik vittnar om ett komplext förhållande till religionen. Det verkar alltså ha funnits utrymme för den enskilde individen att handla, tänka och tala i religiösa termer utifrån en betydligt större repertoar än vad de evangelisk-lutherska normerna medgav. Det kan därför vara vilseledande med ett religionsbegrepp som alltför starkt betonar de evangelisk-lutherska doktrinerna och idéerna. Risken är att centrala drag i det religiösa livet förbises. Om religionsbegreppet skall kunna användas som ett fruktbart verktyg måste det definieras på ett sätt som betonar vidd och djup i samhället snarare än enbart ideologi och politik, och som understryker variation och tvetydighet snarare än enhetlighet.

Människan, Gud och djävulen

Ett exempel på en sådan definition har lanserats av den engelske historikern John C. Sommerville. I artikeln *The Destruction of Religious Culture in Pre-industrial England* klargör han sitt teoretiska perspektiv som är tydligt inspirerat av antropologisk teoribildning. Han skriver:

> I will define religion substantively, in the most common sense of both the sixteenth and twentieth centuries, as that what gives access to the realm of supernatural or spiritual powers. A religious culture is one which offers unmediated access to this realm from any type of activity or from any line of thought, while a secular culture is one in which it takes real thought to make the connections. That is, in a thoroughly religious culture translations of the whole range of activities or conditions into questions of religion is unnecessary. For these activities are not affected by religion; they are religion itself.[28]

Det tidigmoderna samhället präglades av en religiös kultur. För Sommerville är religion något som ger människan tillträde till övernaturliga krafter. I en religiös kultur kan alla handlingar och tankar utgöra referenser till en bortomvärldslig gudomlig ordning. En liknande uppfattning har även den danske historikern Tyghe Krogh. I en kritisk läsning av den tyska och skandinaviska rättshistoriska forskningen har Krogh understrukit att det

28. Sommerville, 1988, s. 79–80.

finns en tendens till att det religiösa, som ofta definieras som teologiska och kyrkliga uppfattningar, tillskrivs de lärda och samhällets elit medan det magiska beskrivs som något som har med folkliga och inte sällan förbjudna föreställningar att göra. I sin avhandling *Oplysningen og det magiske. Henrettelser og korporlige straff i 1700-talets første halvdel* vänder sig Krogh emot sådana distinktioner och menar att det inte är fruktbart att så skarpt skilja mellan folkliga magiska och lärda religiösa föreställningar. Också eliten tvingades under 1700-talets första hälft – under påverkan av den tidiga upplysningens idéer om rationalitet och empirism – att göra upp med sina uppfattningar om att brottsliga handlingar och deras straff stod i ett dialogiskt förhållande till krafter utanför människan själv. Det existerade, menar Krogh, en gemensam religiös förståelsehorisont under tidigt 1700-tal. Grunduppfattningen i den kultur som Krogh studerar var att människors tankar och handlingar var något som antingen behagade eller förargade krafter utanför människan själv, som Gud eller djävulen. Denna uppfattning hämtades från den religiösa diskursen, vilken beskrivs av Krogh som människocentrerad och magisk.[29] Men, som Krogh har poängterat, hindrade inte denna religiösa diskurs att praktiska problem kunde lösas med stöd i det påtagligt konkreta och den fysiska världen utan uttalade referenser till en gudomlig ordning. Handlingar som våldsbrott och deras straffrättsliga följder kunde debatteras och problematiseras utifrån exempelvis juridiska, sociala, filosofiska och medicinska perspektiv.

Historikern Hanne Sanders har i olika sammanhang diskuterat denna problematik och pekar på två definitioner av religion som kan vara fruktbara att ta som utgångspunkt vid studier av det tidigmoderna samhället. Den ena är vad hon kallar för en strukturalistisk definition som syftar till att religion kan ses som en helhetssyn på världen. Denna definition kan, menar hon, inkludera allt från världsbild till etik och människosyn. Den andra definitionen ringar in vad religion kan handla om i en snävare betydelse, nämligen människans förhållande till det gudomliga och andra krafter som djävulen, änglar och helgon. Detta dialogiska förhållande är grundläggande för en religiös kultur, hävdar Sanders med inspiration från bland andra Sommerville och Krogh. Människorna i det tidigmoderna samhället levde i spänningsfältet mellan Gud och djävulen. Dessa krafter, menar Sanders, uppfattades som ständigt närvarande i världen och fram till åtminstone mitten av 1700-talet levde människorna i en vardaglig dialog med Gud.[30]

Jag har funnit stor inspiration i den förståelse av religion som företräds av bland andra Sommerville, Krogh och Sanders. Religionen var djupt

29. Krogh, 2000, s. 23–29.
30. Sanders, 2004, s. 6.

rotad i den tidigmoderna människans sätt att tänka och förstå sin samtid. Världsbilden var sedan medeltiden konstruerad mot bakgrund av en övergripande kristen religiös diskurs som föreskrev att människan stod i världsordningens centrum och att hon genom tal och handlingar, tankar och böner stod i ett dialogiskt förhållande till krafter utanför det mänskliga och påtagligt konkreta. Människan kunde både förarga och behaga dessa krafter. I första hand Gud, inte staten, stod som garant för världsordningen och han uppfattades som både mild och sträng mot människorna. Följderna för vissa "diskursiva val" kunde bli oerhört allvarliga och vittomfattande. Man fruktade för Guds hämnd och vrede.[31] Omvänt kan man tänka sig att budskapet om Guds mildhet och kärlek till människorna även skapade hopp och förtröstan.

I äldre forskning har 1700-talet inte förknippats med sekularisering och förvärldsligande av samhället. Sådana processer har oftast satts i samband med 1800-talets urbanisering och industrialisering. I nyare forskning har denna bild ifrågasatts. Sommerville argumenterar till exempel för att den religiösa kulturen var på tillbakagång redan under 1500-talet. En intäkt för detta var, menar han, att kyrkan underordnades fursten och staten. Religionen började då avlägsnas från alla sociala och kulturella sfärer i samhället. Runt år 1700 skall denna process ha varit fullbordad i England. Då började andra förklaringsmodeller, som exempelvis naturvetenskapen, att göra sig gällande, som i viss mån utmanade tanken om Gud och andra bortomvärldsliga krafters existens. Intressant med Sommervilles perspektiv på sekularisering är också att förändringarna under tidigmodern tid inte skall förstås som ett avkristnande, utan som en övergång från religion som kultur och sätt att leva till religion som individuell tro.

Hanne Sanders, som har låtit sig inspireras av Sommervilles perspektiv på religion och sekularisering, menar att man på ett abstrakt plan kan tänka sig att religionen ändrade form från kultur till individuell tro. På så vis framstår även åtminstone andra hälften av 1700-talet som en viktig period i den nordiska sekulariseringskronologin. Sanders har träffande formulerat det som att Gud och djävulen då började dra sig tillbaka från världen. I likhet med Sommerville, Krogh och idéhistorikern Karin Johannisson lyfter Sanders fram naturvetenskapen som ett nytt konkurrerande sätt att se på världen. Naturvetenskapens företrädare hävdade att sanningen om världen stod att finna i det påtagligt konkreta, i naturen, i statistiken och i fysikens lagar.[32] I Sverige kan det ovan nämnda Tabellverket som instif-

31. För en diskussion om den tidigmoderna uppfattningen om våldsbrott och Guds vrede se Lindberg, 1992, s. 572–616.

32. Sanders, 2004; se även Johannisson, 1988.

tades år 1749 och Carl von Linnés kategoriseringar av flora och fauna ses som uttryck för en ny tidsanda. Som även Eva Bergenlöv har visat kom rättskipningen under senare delen av 1700-talet att allt mer präglas av nyare samhällsekonomiska idéer och ett merkantilistiskt nyttotänkande. Befolkningstillväxten blev till exempel en viktig fråga.[33] De tidiga upplysningsidéernas fokus på förnuft och sanning som något empiriskt fastställbart bidrog till en förändrad syn på religion och religionen började reduceras till en bland många förklaringsmodeller.[34] Denna tolkning ligger i linje med Max Webers syn på en fortgående rationalisering eller kanske snarare en beskrivning av samhällsutvecklingen i riktning mot en mer modern form av rationellt tänkande. Övergången från det förmoderna till det moderna samhället innebar, menar Weber, ett skifte från ett värderationellt tänkande som exempelvis det religiösa till ett målrationellt som det naturvetenskapliga och ekonomiska. Processen har med Webers term ibland kallats för "avförtrollningen av världen" (*die Entzauberung der Welt*). Idéhistorikern Sven-Eric Liedman har beskrivit detta på följande vis:

> Tesen om rationalisering innebär närmare bestämt att processer, där man tidigare trodde sig underkastad okontrollerbara krafters spel, med nya kunskaper blir möjliga att beräkna och förutsäga. Positivt säger den att skräcken för det okända minskar, negativt att det sagolika, fantasifulla och hänförande får vika för torr kalkyl och själsdödande rutin [...] De som hävdar att förtrollningen försvunnit utmålar ofta den moderna vetenskapen som motorn i processen. Genom vetenskapen har den magiska förklaringen fått ge vika för den rationella beräkningen och det oerhörda för det lagbundna.[35]

Tendenser till en sekularisering i denna mening kan skönjas i Sverige under den period som jag studerar. Inte desto mindre vill jag hävda att det tidiga 1700-talet ännu i huvudsak bör förstås som en "förtrollad värld" där religionen fortfarande spelade en central roll även om vissa grupper i samhällets topp börjat anta det moderna samhällets mer målrationella tänkande. Gud och det "överjordiska" snarare än det naturvetenskapligt lagbundna utgjorde den övergripande tolkningsramen för förståelsen av världens ordning. Jag återkommer till detta nedan.

33. Bergenlöv, 2004, s. 96.
34. Sanders 2004, s. 14–16.
35. Liedman, 1998, s. 456.

Hederns och ärans tid

Det är numera en allmän uppfattning bland historiker att föreställningar om heder och ära var av grundläggande betydelse för människans livsvillkor i tidigmodern tid. Begreppet "ära" har beskrivits som en av de viktigaste nycklarna för vår förståelse av tidigmodern kultur och mentalitet.[36] Den som fick sin ära kränkt var tvungen att söka offentlig upprättelse vid tinget eller annan domstol. Även de fall av slagsmål, misshandel och dödligt våld som förekommer i stor mängd i det tidigmoderna domstolsmaterialet från 1500-, 1600- och 1700-talen handlade i grunden ofta om att en persons ära hade blivit kränkt genom ord eller fysisk handling. Men äran rörde sig inte bara på våldets område, utan var ett nödvändigt kitt i alla sociala relationer. Ärbara människor kunde bara umgås med andra ärbara människor. Det var viktigt att alltid bevaka sin ära och alla visste vilka handlingar som kunde vara kränkande och vilka som kunde leda till total ärelöshet.

Vad som ofta har vållat historiker och andra forskare problem när de närmat sig tematiken är däremot att närmare kunna definiera vad ära och heder är för någonting. På nordisk botten har till exempel Erling Sandmo framhållit att de källor som historiker vanligtvis konsulterar i fråga om ära, som oftast är rättsliga, i regel aldrig säger något om vad ära var. Det är lättare, menar han, att få reda på vad ära inte var. Det är över huvud taget svårt att finna källor där äran så att säga kommer till uttryck i sitt "normaltillstånd". En grund för detta kan vara att inte ens människorna i det äldre samhället hade någon riktigt klar bild av vad ära var. Det finns avhandlingar från 1500- och 1600-talen i ämnet men de är oftast oklara i fråga om själva definitionen av vad ära var för den tidens människor.[37] Som historiker i modern tid står man därför inför ett mycket intressant problem. Hur närmar man sig något i det förflutna som inte ens dåtidens människor hade någon klar uppfattning om, eller inte hade behov av att närmare definiera för sig själva? För att närmare kunna ringa in de element som bör ha varit grundläggande i det tidigmoderna hederstänkandet krävs ett teoretiskt anslag. Jag har funnit stor inspiration hos både historiker och antropologer.

---

36. Det skall här framhållas att jag i avhandlingen använder mig av begreppen ära och heder synonymt. Ära och heder berörs i de flesta rätts- genus- och kulturhistoriska studier av det tidigmoderna samhället. För några särskilt intressanta svenska studier om ära i tidigmodern tid se till exempel Österberg, 1995; Lindstedt Cronberg, 1997b; Lindstedt Cronberg, 2005b; Jarrick och Söderberg, 1998. I Norge har särskilt Erling Sandmo arbetat innovativt med det tidigmoderna ärebegreppet i Sandmo, 1992; 1994; 1999; 2005. I tysk forskning har framför allt Martin Dinges studerat det tidigmoderna ärebegreppet se exempelvis Dinges, 1989; 1994; 1995; 1998. Se även Vogt und Zingerle, 1994 samt flera bidrag i antologierna Hitchcock och Cohen, (eds) 1998 och Backman, Künast, Ullman, Tlusty (Hrsg.), 1998.
37. Sandmo, 2005, s. 207.

I modern antropologisk och historisk forskning har det ofta hävdats att hedersbegreppets innehåll och betydelse är avhängigt tid, rum och kultur samt att det har betytt olika för olika grupper av människor inom ett visst samhälle.[38] Vad som tycks stå helt klart är att det tidigmoderna hedersbegreppet fogades ihop genom sammansmältningar av olika kultur- och gruppspecifika element som var helt grundläggande för människornas livsvillkor under perioden. Historikerna Martin Dinges och Erling Sandmo har båda arbetat teoretiskt innovativt med det tidigmoderna hedersbegreppet, dock utifrån olika tidsmässiga och rumsliga kontexter. Dinges, som har studerat hedersföreställningar i Paris på 1700-talet, har beskrivit äran som en kombinerad kod som innefattar element från såväl ståndsideologi som universella drag/allmän moral.[39] En liknande uppfattning har Sandmo som har undersökt det norska bondesamhället under första hälften av 1600-talet. Med termen "ärans artikulationsfält" avser Sandmo kulturellt definierade områden eller sfärer i samhället där äran verkade och kom till uttryck och som markerade gränsen för vad det betydde att inte ha ära.[40] Sandmo tänker sig att ära i det äldre samhället inte var något som människor i regel talade explicit om, utan något de gjorde – något som var helt centrala aspekter av det vardagliga livet.[41] Marie Lindstedt Cronberg har också tydligt poängterat att äran förutom religiositet och allmän moral, delvis kodifierad som lag, hade att göra med periodens könsuppfattning.[42]

Det kan också vara fruktbart att laborera med epokkontraster. Det är nämligen anmärkningsvärt att flera forskare, både historiker och antropologer, har lyft fram 1700-talet som en period då något började hända med äran, ja kanske att den rentav försvann. Eva Österberg har till exempel lanserat en tolkning som syftat till att äran förlorade sin betydelse som sociokulturellt kitt i lokalsamhället någon gång under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal i samband med att de proletära grupperna i samhället växte. Österberg skriver:

38. Föreställningar om ära och heder har varit en central tematik sedan 1950-talet, både som fältstudium och så kallade "armchair studies". Detta har medfört att flera intressanta och viktiga teoribildningar har kunnat utvecklas som också många historiker har inspirerats av i sina analyser av människors relationer i tidigmodern tid. Se till exempel Pierre Bourdieus tidiga studie om det algeriska folket kabylernas hedersuppfattning i Bourdieu, 1986 s. 19–60. Se även de intressanta bidragen i Blok, 2001. I antologin introducerar Blok det forskningsfält som intresserat honom sedan 1960-talet, nämligen ära och våld i olika former.
39. Dinges, 1989, s. 435.
40. Sandmo, 1999, s. 105–107.
41. Sandmo, 2005, s. 209ff.
42. Lindstedt Cronberg, 2005a, s. 203.

> De socio-ekonomiska klyftorna och den geografiska rörligheten ökar, och det lilla lokalsamhällets modeller för konflikthantering blir alltmer obsoleta. Så försvann efter hand skamstraffen, eftersom äran och skammen inte längre hade samma kraft som integrativa principer. Istället spärrades allt fler fångar in i stora fängelser.[43]

För Marie Lindstedt Cronberg som har bedrivit mycket forskning om hedersbegreppet på längre tidsaxel står det klart att det äldre hedersbegreppet upplöstes i samband med moderniseringen av det svenska samhället. Hon skriver:

> Det som i första hand blir tydligt, om vi följer den inhemska tråden, är en upplösning och fragmentarisering av en mer gemensam hederskultur, som sprängts sönder av sekularisering, individualisering, urbanisering, anonymisering, och slutligen jämställdhet mellan könen som ideologi och en generell tolerans för skilda livsstilar och sexualiteter. I ett samhälle utan gemensamma och tvingande föreställningar kring sexualmoral, religion och könsdikotomt tänkande undanrycks väsentligen grunden för hedern – det vill säga för den heder som går utöver individens självuppfattning.[44]

Också internationell forskning har kopplat ihop ärans "metamorfos" med avförtrollningen av världen, det vill säga den uppluckring av en äldre religiös världsbild som kan spåras i de epistemologiska förskjutningar som hörde till just 1700-talet.[45] I den följande framställningen kommer jag att ta fasta på Dinges och Sandmos resonemang kring ära som något som formats av tidens och kulturens grundläggande element samt uppfattningen om att det tidigmoderna hederstänkandet var tidstypiskt och något som inte på samma vis kan förknippas med ett modernt västerländskt tänkande. Stor vikt kommer därför att läggas vid den religiösa världsbilden och dess människosyn samt den adliga ståndsideologin. På så vis hoppas jag kunna formulera en hypotes om vilka som var de bärande kulturella inslagen i den adliga hedersuppfattningen under 1600-talet och tidigt 1700-tal.

Ära, världsbild och människosyn

Dagens teorier och diskussioner som rör hedersproblematiken speglar ofta vår tids etiska grunduppfattningar, vilket naturligtvis gör det problematiskt att arbeta med dem ur ett historiskt perspektiv. Icke desto mindre måste sådana teorier och diskussioner tas på allvar i historisk forskning. Så kan histo-

43. Österberg, 1995, s. 169.
44. Lindstedt Cronberg, 2005b, s. 204.
45. Se till exempel Dinges, 1989, s. 410; Henderson, 1994, s. 46ff; Sandmo, 2005, s. 217ff.

rikern sätta sin egen forskning i kontakt med dagens etiska frågeställningar.[46]

En lämplig utgångspunkt för en sådan diskussion är antropologen Julian Pitt-Rivers allmänt hållna och numera klassiska definition av heder. Pitt-Rivers, som har inspirerat både historiker och andra antropologer, skriver:

> Heder är en persons värde i egna men också i andras ögon; det är hans värdering av det egna värdet, hans *krav* på stolthet; men det är också samhällets erkännande av detta krav, dess accepterande av hans anseende, hans *rätt* till stolthet.[47]

Pitt-Rivers definition av begreppet heder har flera dimensioner. Han understryker att heder handlar om värdet i egna ögon och i andras. Det handlar om samhällets acceptans och dess erkännande av individens uppfattning om sig själv. Heder är alltså något som rör sig på både en subjektiv och en objektiv nivå. Pitt-Rivers definition av heder är universell vilket naturligtvis kan tjäna flera goda syften. Som antropologen Unni Wikan har framhållit kan ett sådant hedersbegrepp väcka förståelse, göra oss igenkännbara för varandra. Wikan menar att definitionen överensstämmer med en (liberal, demokratisk) människosyn som understryker att: "människor föds unika, med en egen kropp, ett eget medvetande, och i detta ligger en känsla av värde i egna och andras ögon."[48] Men kan ett sådant universellt hedersbegrepp fånga in det specifika i tid, rum och/eller kultur? Nej, hävdar Wikan som undersöker hedersmord i dagens moderna Sverige. För som Wikan helt riktigt påpekar kan ett sådant universellt hedersbegrepp inte omfatta

> samhällen där heder primärt är en fråga om värde i andras ögon, där kvinnor förvägras sådan heder (som om de inte hade något värde), och där heder inte förekommer i grader, proportioner (mer eller mindre heder) utan är en fråga om det absoluta – kompromisslöst.[49]

Wikans kritik uppfattar jag som högst relevant i sammanhanget. Pitt-Rivers sätt att definiera heder kan inte omfatta de samhällen där en människas värde primärt bestäms av andra, kategoriskt och med hänvisning till kulturella föreställningar. Liknande kritik har framförts av antropologen Frank Stewart Henderson. I boken *Honor* har Henderson gjort intressanta nedslag i den västeuropeiska historien från medeltid till 1900-tal och menar bland annat att hederns innehåll har förändrats i olika faser från att ha varit en yttre faktor, en kod eller normsystem för människor i det förmoderna samhället till en inre, subjektiv hederskänsla i det moderna.

46. Ett viktigt exempel på sådan forskning är Johansson (red.), 2005. I denna antologi är historiska perspektiv på dagens hedersmord och hedersrelaterat våld det övergripande temat.
47. Pitt-Rivers, 1965, s. 21. Här citerat efter Wikan, 2005, s. 74.
48. Wikan, 2005, s. 74.
49. Wikan, 2005, s. 74.

I modern forskning har exempelvis Henderson och Martin Dinges poängterat att den yttre hedern återspeglar ett kulturellt regelverk som bestämmer hur en man eller kvinna skall reagera och bete sig mot andra människor i olika situationer.[50] Denna heder var "reflexive" med Hendersons ord. Den gav det sociala umgänget ett ritualiserat innehåll, en dramaturgi och rolluppsättning i kulturell regi, enligt principen "om han gör si, måste jag göra så". Det låg, kan man säga, en form av "dialektik" bakom ord och handlingar.

Den dialektiska och ritualiserade aspekten av hedern var även välkänd bland tyska jurister och sociologer som Max Weber under 1800-talet och tidigt 1900-tal och ger en intressant och viktig förklaring till varför dueller över huvud taget kunde komma till stånd. Weber, som levde i en tid då det tyska duellerandet grasserade som värst, och som faktiskt duellerade själv vid par tillfällen, resonerade på sin tid kring denna hedersform utifrån begreppet *Satisfaktionsfähigkeit*. Innebörden av att vara *satisfaktionsfähig* var för en man att han ingick i en exklusiv grupp som omfattades av en särskild hederskod som ställde särskilda krav på sina medlemmars livsstil och vilade på uppfattningar om exklusivitet och distans gentemot människor ur andra samhällskikt. "Satisfaktionfähighet" reglerade umgänget inom gruppen och krävde bland annat att dess medlemmar duellerade för sin ära, men också att de gav upprättelse (satisfaktion) åt andra män ur samma grupp. Dueller handlade inte bara om ett spel om den egna äran, utan också om ett erkännande av den andres särskilda ära och "Satisfaktionsfähigkeit".[51] I modern forskning har i synnerhet den tyska historikern Ute Frevert visat att denna hedersförståelse var grundläggande för duellväsendet i det moderna tyska samhället.[52] Även om begreppet "Satisfaktionsfähigkeit" tar sikte på en aspekt av den hederskod som officerare och det högre ämbetsmannaskiktet i det tidiga klassamhället omfattades av, kan begreppet, menar jag, med fördel användas för att förklara vissa aspekter av det tidigmoderna duellfenomenet. Bakom begreppet döljer sig även ett äldre hederstänkande med rötter i det förmoderna ståndssamhället. I Sverige var det endast män ur adelsståndet som duellerade. Deras "Satisfaktionsfähigkeit", eller "duellvärdighet" som jag vill kalla det för svenska tidigmoderna förhållanden, särskiljde dem gentemot andra grupper i samhället, vilket även markerades i lagen.[53] Jag återkommer till denna tematik nedan.

50. Henderson, 1994, s. 64–71; Dinges, 1995, s. 59–60.
51. Weber, 1976, s. 537; se även Frevert, 1991, s. 13. För en en bra diskussion kring Webers ärebegrepp, se vidare Vogt & Zingerle, 1994, s. 19–21.
52. Frevert, 1991, s. 13.
53. För tidigmoderna föhållanden se Elias, 1983, s. 150. Jag har i en tidigare studie diskuterat begreppet "Satisfaktionsfähigkeit" i anslutning till dueller i det tidigmoderna Sverige. Se Collstedt, 2004.

En intressant parallell till det tyska begreppet "Satisfaktionsfähigkeit" som kanske allra tydligast visar på den manliga hederns dialektik, återfinns hos den franske forskaren Pierre Bourdieu i dennes tidiga antropologiska studier. Det hedersbegrepp som Bourdieu fann bland det algeriska bergsfolket kabylerna under slutet av 1950-talet ringade in ett mycket intrikat regelverk för det sociala spelet mellan män. Genom att studera kabylernas handlingsmönster upptäckte Bourdieu hur det manliga umgänget styrdes av mycket subtila regler. Alla handlingar, vardagliga rutiner, fester, gåvor och gengåvor, blodshämnd osv., var ett spel om heder och utmärktes av ett slags dialektiskt förhållande mellan utmaningar och motstötar. Alla utmaningar, även de mest subtila, krävde en för situationen väl avvägd motstöt, som i sin tur gav upphov till nya handlingar och utmaningar. Det är även anmärkningsvärt att dessa tankar om hederns och ärans betydelse för det sociala umgänget låg till grund för ett av de mest fundamentala begreppen i hela hans sociologi som även har använts i mängder av studier inom olika vetenskapliga discipliner, nämligen symboliskt kapital.[54]

Det yttre, dialektiska hedersbegreppet skiljer sig alltså väsentligt från den inre, subjektiva hedern. Ett subjektivt hedersbegrepp blev gällande relativt sent i västeuropeisk historia. Även om utvecklingen av en hederskänsla kan ha påbörjats på några områden under medeltiden och ett sådant hedersbegrepp verkar ha varit viktigt i vissa intellektuella kretsar i England från mitten av 1600-talet hävdar bland andra Henderson att hederns "yttre" aspekter fortfarande var dominerande för de flesta människor och på de flesta håll i Västeuropa. Det var först någon gång på 1700-talet som den yttre hedern underordnades hederskänslan, det vill säga ett subjektivt hedersbegrepp som betecknade människans inre värld och hennes personliga och moraliska integritet.[55]

Med upplysningens idéer om rationalitet och empirism, tolerans, frihet och mänskligt förnuft lades också grunden för ett nytt sätt att tänka kring heder och ära. Upplysningens idéer om heder som ett eget inre värde var kända och omtalade även i Sverige, åtminstone från slutet av 1700-talet. Ett belysande exempel är en intressant liten skrift med titeln *Bref angående dueller* som publicerades på C.F. Marquards förlag i Stockholm år 1799. Skriften var en översättning av den franske filosofen Jean Jacques Rousseaus

54. Bourdieu, 1986, s. 25–44. För en intressant tillämpning av Bourdieus begrepp på historiska studier av heder och ära i äldre tid se exempelvis Andersson, 1998, s. 31ff, 150–169; Symboliskt kapital är också utgångspunkten för flera av artiklarna i Vogt & Zingerle (Hrsg.), 1994.

55. Se exempelvis Henderson, 1994, s. 30–53 och där anförd litteratur samt Wikan, 2005, s. 61, Också för historikern Erling Sandmo framstår slutet av 1700-talet som början på ett nytt sätt att tänka kring heder och ära, se Sandmo, 2005, s. 215–220.

kritik av duellfenomenet. I en vidare mening kan skriften ses som en filosofisk utläggning kring själva hedersbegreppet. Det övergripande budskapet i skriften är att duellen är ett uttryck för en falsk uppfattning om heder och ära. Med emfas pläderar Rousseau för att heder är ett inre värde och liktydig med den enskilde individens moraliska integritet och inte något som bestäms av andra människor. Rousseau skriver:

> Hedern hos en sådan människa som ni, beror icke av någon annan, den har sitt värde i sig själv och icke i folkets tänkesätt; den försvarar sig varken med värja eller sköld, utan med en redlig och oförvitlig vandel [...].[56]

På andra ställen talar Rousseau i termer av heder som känsla och som något oföränderligt, en mänsklig essens. Så här kunde han uttrycka sig:

> Nej denna heder [den inre] är icke föränderlig, den beror varken av tider, ställen eller fördomar, den kan varken dö eller återfödas, den har sitt ursprung i den rättrådiges hjärta och det oföränderliga rättesnöret för hans plikter.[57]

Heder har här sitt ursprung i den enskilda människans inre, som en känsla för moral. Bara hundra år tidigare hade ett sådant uttalande troligen varit omöjligt i Sverige. Över huvud taget tycks det som att 1600-talets människosyn var kopplad till faktorer som synlighet, offentlighet och det välkända. Som exempelvis Per-Johan Ödman har framhållit var människan i flera avseenden "spegelbilder av sin omvärld och dess förväntningar."[58] Detta var som Ödman vidare har understrukit en uråldrig sanning som skiljer sig väsentligt från vår individorienterade kultur där självförverkligandet och det unika sätts i främsta rummet.

Att hedersbegreppet kom att förändras från ett yttre till ett inre värde har sannolikt en grund i den religiösa världsbildens nedgång och fall. Under 1600- och 1700-talen var den kristna världsbilden fortfarande dominerande. Den enskilda människan ansågs inte vara unik utan skapad, som alla andra människor, till Guds avbild. Genom dopet skulle personen komma att dela en uppsättning grundläggande kristna moraliska normer och värderingar, gemensamma för alla. Hon var "programmerad" till ett kristet liv men som en följd av arvsynden var hon samtidigt mer eller mindre mottaglig för frestelsen att begå syndfulla handlingar. Lite tillspetsat kan man säga att den kristna övergripande synen på individen försvårade att en människas tankar om sig själv som en unik varelse med ett eget personligt förnuft,

56. Rousseau, 1799, s. 18.
57. Rousseau, 1799, s. 11.
58. Ödman, 1995, s. 203.

kunde uttryckas. Det var en värld som ibland bestraffade sådana individualitetsuttryck strängt. Den kristna människan kan snarare beskrivas som en text som formades i relation till den tidigmoderna kulturens uppsättning etablerade kristna berättelser och ståndsideologiska kategorier vilka lästes, tolkades och värderades av andra kristna människor. I en sådan värld kan ett hedersbegrepp knappast ha formulerats på något annat sätt än som i första hand ett yttre värde i andra människors ögon.

Efter att ha avgränsat och definierat det tidigmoderna hedersbegreppet som ett yttre absolut värde i andras ögon som i sina konkreta uttrycksformer kan avspegla en uppsättning kulturella regler är det nu dags att närmare redogöra för den numera omfattande forskningen kring den tidigmoderna hedersuppfattningen.

Äran och lagen

Äran var ett absolut värde, en storhet som en person tillskrevs äganderätten till och som han eller hon kunde mista genom normbrytande handlingar. Även juridiskt behandlades äran som ett konkret ting som kunde fråntas personen. Genom domstolens beslut kunde en person göras ärelös. Den straffrättsliga formuleringen var "ärans förlust". Vilka handlingar betraktades då som så förkastliga att de gjorde personen ärelös? År 1538 fastslog Gustav Vasa vilka handlingar det handlade om. Som ärelösa betraktades till exempel: de som dräper den som sover eller simmar, de som slår sin fader och moder, de som dräper utan nöd, de som flyr sin herre i strid, de som brukar trolldom och vidskepelse, de som förgör någon genom trolldom eller gift, uppenbara tjuvar, rövare, kyrkohärjare och kättare, förrädare och bannlysta, horkarlar samt avvita (vettlösa). I 1734 års lagtext blir föreskrifterna om ärelöshet endast explicita vid svårbedömda handlingar, som till exempel när någon öppnar en annans brev, kastar ogräs på annans åker eller förfalskar domstolshandlingar. Allmänt kända och uppenbart ärelösa handlingar som stöld, mordbrand, tidelag och barnamord behövde inte dylika preciseringar om att de medförde ärelöshet även i juridiskt avseende.[59]

Nyare forskning, och då särskilt Marie Lindstedt Cronberg, har visat att staten i de nordiska tidigmoderna rikena förde en motsägelsefull politik i fråga om ära. Dels upprätthöll den ett hederstänkande exempelvis genom att hålla fast vid vanärande bestraffningsmetoder som att stå i halsjärn vid skampålen eller att piskas av bödeln. Men samtidigt fanns en medveten strävan att marginalisera och kriminalisera vissa av kärnelementen i hederskulturen.[60] Straffen skärptes för dem som bar hand på eller hånade

59. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 210–211.
60. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 211; se även Sandmo, 2005, s. 218.

rackare eller bödlar. Med inflytande från upplysningens idéer under senare delen av 1700-talet kom ärelöshet att ses som ett samhällsproblem. Att vara ärelös innebar en stigmatisering och utestängning från samhällets religiösa, sociala, politiska, ekonomiska och rättsliga verksamheter. Vanäran "smittade" vilket medförde att ingen ville ha med en ärelös person att göra. På så vis fråntogs den ärelöse möjligheten att verka i samhället och försörja sig och sin familj, vilket inte gagnade någon. Därför kom ärelöshet som rättslig påföljd att upphävas för sådana fall som lagen inte explicit betecknade som vanärande. Genom edsöreslagstiftningen år 1779 upphävdes ärelöshet som straff i ytterligare 13 fall. Därmed hade en grundläggande och länge statisk gräns mellan människor med ära och ärelösa, det vill säga mellan vi och de i den tidigmoderna kulturen, börjat uppluckras. Likväl kvarstod samhällets behov av att bedöma individens ära. Istället för att domstolarna hanterade frågor om en persons ära kom prästernas rapporter till myndigheterna, de så kallade frejdeintygen, att bli avgörande.[61]

Ära, tillhörighet och sanning

Ärelösheten var förödande för den tidigmoderna människan. Utan ära befann sig människan på samhällets absoluta botten, hatad och utfryst. Men vad var då ära mer konkret? Eva Österberg framhöll tidigt att äran garanterade individen tillhörighet och förankring i de sociala gemenskaperna som var den tidens skyddsnät. I det förmoderna samhället var människors tillit till den framväxande staten som upprätthållare av ordningen i allmänhet svagare än vad den är idag. I sådana samhällen blev individens tillhörighet till olika gruppkonstellationer såsom släkten och familjen viktiga för den enskilde individen, menar hon.[62] Ekonomhistorikern Johan Söderberg menar å sin sida att det tidigmoderna svenska rättsmaterialet från 1500- och 1600-talen vittnar om att äran uppfattades både som individuell och som ett kitt i relationen mellan individen och samhället. Den svenska uppfattningen om ära var inte nödvändigtvis knuten till lojaliteter gentemot familj eller släkt och säkert inte heller gentemot byn.[63] Dag Lindström har undersökt hedersuppfattningen inom hantverkarskråna under främst 1500- och 1600-tal. I hantverkarskråna under senmedeltid och 1500-tal var den kollektiva hedersuppfattningen särskilt märkbar. En mer personlig ära tycks, enligt Lindström, ha utvecklats under 1600-talet.[64] Med utgångspunkt i lag och

61. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 211. Om hedersföreställningar i det moderna samhället se Österberg, 2005c.
62. Österberg, 1987; 1995, s. 144.
63. Söderberg, 1990, s. 247.
64. Lindström, 1993; se även Lindström, 1994; Dinges, 1998a.

rättspraxis under svenskt 1600- och 1700-tal har Marie Lindstedt Cronberg understrukit att äran i huvudsak var ett personligt attribut, även för kvinnor. Den gifta kvinnans ära var förvisso även kopplad till makens. Men gifta kvinnor kunde försvara sin egen ära i rättsliga sammanhang, liksom flertalet ogifta kvinnor.[65]

Erling Sandmo menar att det tidigmoderna samhället präglades av uppfattningen om de "ärligas förbund", där äran utgjorde en grundläggande funktion för tillhörigheten i de sociala gemenskaperna. Kanske, skriver Sandmo, kan man säga att ära i en vidare mening var tillhörighet.[66] Till konstellationen ära och tillhörigheten i mänskliga nätverk fördes i tidigmodern tid sanningsbegreppet. Ett av de mest elementära kriterierna för individens förhållande till sina medmänniskor var ärligheten, att alltid tala sanning och inte medvetet ljuga, rikta falska anklagelser eller vilseleda andra människor. Ärligheten var naturligtvis särskilt betydelsefull i rättsliga sammanhang.

På ett övergripande plan var, menar Sandmo, sanningsbegreppet dock annorlunda konstruerat i tidigmodern tid än vad det är i dagens sekulariserade samhälle eftersom det utgick från en religiös världsbild. Att ljuga ansågs liktydigt med ett förnekande av den religiösa världsordningen och därmed av den kristna trons sanning. Den bakomliggande referensen var Guds åttonde bud som föreskriver att "Du skall icke bära falsk vittnesbörd mot din nästa". Guds befallning till människorna med detta bud förklaras av Luther i *Lilla katekesen* (1529) med att "Vi skola frukta och älska Gud, så att vi icke beljuga, förråda, baktala eller illa berykta vår nästa, utan urskulda honom, tänka och tala väl om honom och tyda allt till det bästa".[67] I en värld där handlingars innebörd tolkades mot bakgrund av denna ordning kunde ett osant ord eller en normbrytande handling få ytterst allvarliga och vittgående konsekvenser. Men då samhället och kulturen sekulariserades upphörde ord och handlingar att vara ett tecken på något annat och större utanför sig själv. Sanningen blev därmed reducerad till det empiriskt fastställbara.[68] Detta sammanhänger, hävdar Sandmo vidare, med den naturvetenskapliga utvecklingen och framväxten av en stark statsmakt i sekulär mening, alltså en statsmakt som inte legitimerades med hänvisning till Gud och religionen. I det äldre samhället var det Gud som ansågs garantera världsordningens stabilitet och säkerhet och som gav den mänskliga tillvaron mening och betydelse.

Sandmo har träffande beskrivit förändringen som: "Der Gud hade vaert

65. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 209, 230f, 248.
66. Sandmo, 1999, s. 81f.
67. Martin Luthers Lilla katekes, 1983, s. 54.
68. Sandmo, 1999, 143, 150ff, 254; se även Sandmo, 2005, s. 217; Jfr Krogh, 2000, s. 23–31.

garantist for en metafysisk sannhet, ble staten garantist för den fysiske."[69] Statsmakten stärktes undan för undan och blev pådrivare för en ny sanning om världen, där äran inte längre var central.

Privat och offentligt, kropp och genus

Den tyske historikern Martin Dinges har understrukit att äran i det tidigmoderna samhället endast var tänkbar som ett offentligt fenomen. Det låg så att säga i hederns och ärans natur som ett yttre värde att endast existera i olika mänskliga konstellationer. Människorna i det tidigmoderna samhället kunde heller inte passivt inneha ära. Äran krävde handling och aktivitet och var något som ideligen skulle försvaras i offentligheten. Detta formade en ständig vaksamhet mot angrepp på äran i det vardagliga livets möten. Om äran endast verkade i offentligheten blir det också viktigt att fråga sig hur den tidigmoderna offentligheten uppfattades, vilka områden den täckte och hur den förhöll sig till det privata.

Den franske mentalitetshistorikern Philippe Ariès menar att gränsen mellan privat och offentligt drogs tydligare under 1500-, 1600- och 1700-talen i samband med utvecklingen av en starkare stat med mer vidsträckta befogenheter och den ökande läskunnigheten och spridningen av böcker. Förändrade läsvanor som att läsa i tysthet och inte högt och inför andra var också ett viktigt led i gränsdragningen mellan den privata och offentliga sfären.[70]

I motsats till Ariès uppfattning menar dock en del forskare att uppdelningen mellan kategorierna offentligt och privat är problematisk och kanske inte ens möjlig i tidigmodern tid. Erling Sandmo menar till exempel att det rådde en "permanent och total offentlighet" i det nordiska starkt religiösa samhället under den tidigmoderna perioden. Inte ens det enskilda hushållet var en privat sfär. Hushållsordningen var identiskt med den gudomliga ordningen. Det fanns inga privata handlingar inom hushållet som inte hade en samhällelig relevans.[71] Som också Eva Bergenlöv har framhållit var även sexualitet, födelse och död, områden som vi idag främst skulle räkna till den privata sfären, allmänna angelägenheter.[72] Jag delar Sandmos och Bergenlövs syn på den tidigmoderna offentligheten. Alla skrymslen och vrår var i någon mån delar av offentligheten. Hela världen var en scen där män och kvinnor spelade sina roller och bevakade sin ära som utan uppehåll exponerades för andras blickar och bedömningar.[73] Äran har med synlighet och uppträdande att göra och var därmed nära kopplad till den

69. Sandmo, 2005, s. 218.
70. Ariès 1989, s. I–II.
71. Sandmo, 1999, s. 132.
72. Bergenlöv, 2004, s. 88–90.
73. Jfr Österberg, 1997b, s. 281–283.

fysiska personen. I en vidare bemärkelse var äran beroende av den mänskliga kroppens symbolik och representationer. Den tidigmoderna kroppen kan, menar en del forskare, liknas vid en text att tolka. Som exempelvis Michel Foucault har hävdat ristade Makten in sina budskap i den mänskliga kroppen i samband med kroppsstraff och avrättningar. Norbert Elias har framhållit att kroppen användes som ett sätt att markera social distans och exklusivitet. Minsta rörelse betydde något, den berättade vem personen var, om börd, uppfostran och sinnelag.[74]

Gemensamma ideal för både kvinnor och män i bondesamhället var ärlighet, gudfruktighet, att vara bofast och att respektera gränserna mellan olika kulturellt definierade sfärer, som den mot natur och djur.[75] Men ett stort antal svenska och nordiska studier med genusperspektiv har visat att den tidigmoderna äran dessutom hade könsrelaterade dimensioner som var nära kopplade till manliga respektive kvinnliga roller och funktioner i samhället. En tydlig bild som framträtt i forskningen är att den manliga äran var mer vidsträckt än den kvinnliga. Den manliga äran kopplades till exempel till mannens position och samhälleliga roller och funktioner som ekonomisk, rättslig och politisk representant för sitt hushåll. Den sidan av offentligheten saknades, som särskilt Marie Lindstedt Cronberg har poängterat, i konstruktionen av den kvinnliga äran. Vid sidan av respekt för egendom och vardagslivets sysslor hänfördes, som exempelvis Lindstedt Cronberg, Eva Bergenlöv, Karin Hassan Jansson och Gudrun Andersson har visat, den kvinnliga äran i huvudsak till sexualitetens och äktenskapets sfärer.[76] Ingen kvinna i ståndssamhället kunde, menar Lindstedt Cronberg, ställa sig utanför ärans krav på sedlighet. Särskilt viktigt var det kanske för adelskvinnor som möttes av hårda krav på att bevara sin sexuella ära. Ju högre ära att bära och tradera desto mer att förlora. Adelskvinnans sexuella ära kopplades till börd, arv, godsinnehav och tillhörighet i den adliga "rena" gemenskapen. Mycket tyder på att sedlighet var ett tecken på förfining under 1600-talet.[77]

Jag har ovan tecknat en bild av ärans mer allmänna och universella drag. För alla människor i det äldre samhället var äran ett yttre värde som tillskrevs den enskilde individen. Äran garanterade människan oavsett stånd och börd en samhällelig tillhörighet och position och var på så vis ett existentiellt värde.

74. Foucault, 1993; Elias, 1991, s. 335ff; Spierenburg, 1998, s. 4–7.
75. Sandmo, 1999, s. 107–113.
76. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 223–224; Lindstedt Cronberg, 2005, s. 197; Även Eva Bergenlöv betonar den kvinnliga äran som i första hand personlig se Bergenlöv, 2002, 2004; Andersson, 1998; Fagerlund, 2002; Hassan Jansson, 2002; För internationell forskning som berör ära och manligt kön se exempelvis flera av bidragen i Hitchcock och Cohen (eds) 1998; Dinges, 1998a.
77. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 243–247.

En man med ära ägde tillträde till samhällets religiösa, politiska, sociala, ekonomiska och juridiska verksamheter. Han kunde ta nattvarden, förhandla med kungamakten genom dess olika kanaler, vara nämndeman och vittna vid tinget, få sin ära bekräftad och bekräfta andra mäns ära samt ingå giftermål och sluta ekonomiska uppgörelser. En person utan ära saknade alla de rättigheterna. På ett övergripande plan framstår det som tydligt att äran kunde hämta bärande element ur den religiösa världsbilden och det judisk-kristna tankegodset. Det normsystem som de mosaiska lagarna representerar är slående likt flera av de krav som äran ställde på människorna, inte minst rörande vikten av att tala sanning samt att bete sig rätt på sexualitetens område. Men det är viktigt att understryka att äran också kunde utvecklas i strid med kristna värderingar. Som Marie Lindstedt Cronberg har framhållit, kunde äran utgöra ett eget regelverk, med egen logik som anpassats för det sociala livet. Äran kan ha haft ett rent världsligt egenvärde, menar hon, genom att ärans regler ibland krävde upprättelse på sätt som stod i bjärt kontrast till Guds bud.[78] Duellen är ett av de mest extrema och allra tydligaste exemplen på hur tidigmodern hedersuppfattning kunde stå i konflikt med den kristna grundsynen. I fallet dueller handlade det om brott mot det mänskliga livets helighet och uppmaningen att "icke dräpa" och att "älska sin nästa". Jag menar att de aspekter av hederstänkandet som kunde utvecklas i konflikt med kristna och universella värderingar, lämpligast kan sökas i respektive ståndsideologi.[79] Vilka ståndsideologiska element bör då tillsammans med mer renodlat kristna och universella ha utgjort stommen i tänkandet kring adelsmannens och officerens ära?

Äran och adlig ståndsideologi

Vid min genomgång av justitierevisionens arkiv rörande duellbrott visade det sig, som tidigare nämnts, att majoriteten duellförbrytare var militärer. Här återfinns både höga och låga officerare, representanter för både gammal bördsaristokrati och nyadel samt ofrälse män med kunglig fullmakt som gjorde dem till adliga jämlikar – något som stadgats genom en kunglig förordning år 1711. Men duellplakatet gjorde ingen juridisk skillnad på vems ära som blev kränkt. Samma straff skulle utmätas oavsett om det handlade om en ofrälse fänrik eller en amiral ur bördsaristokratin som förolämpats. Lagtexter är grova förenklingar av den komplicerade sociala verkligheten. Deras funktion är att generalisera och att placera handlingar och individer i

78. Lindstedt Cronberg, 2005, s. 194.

79. Jfr Sandmo, 2005, s. 211; I tysk forskning används begreppet Standesehre, ståndsära, för att markera att det finns ståndeideologiska skillnader i hedersuppfattningen. Se För en diskussion av begreppet *Standesehre* se Brunner, O.; Conze, W.; Koselleck, R. (Hrsg.) 1990, sökord "Ehre".

fack och kategorier. Frågan som står i fokus för följande resonemang är vilket hederstänkande de män omfattade som sorterade under duellplakatets kategori "ridderskapet, adeln, krigsbefälet och dess vederlikar".

Mycket forskning tyder på att adelsståndets gränser började bli allt mer flytande under 1600-talet och början av 1700-talet. Som en följd av detta började även dess ideologiska grundvalar rubbas och utmanas. Detta var inte minst en följd av stormaktstidens alla krig och därpå följande nyadlingar. Omkring 1650 bestod adelsståndet till 50 procent av nya adelsmän. Det totala antalet vuxna adelsmän låg på runt 1.000 individer. Runt 1.700 uppgick den svenska adeln till ungefär 2.500 manspersoner och cirka 80 procent var nyadel.[80] Den adliga ståndsideologin bör därmed ha präglats av både gamla och nya tankegångar, av idémässig spännvidd snarare än traditionsbunden enhetlighet. Det är mot den bakgrunden som jag tror att det adliga hederstänkandet under min period bäst kan ringas in.

Krigare och ämbetsmän

I tidigmodern tid var Sverige ett utpräglat ståndssamhälle. Varje stånd, bondeståndet, borgarståndet, prästeståndet och adelsståndet hade sina specifika uppgifter och funktioner. Ståndets särskilda funktion definierade även ståndsmedlemmarnas heder och ära. Så kan man tänka sig att bondens ära var nära förknippad med ståndets agrara uppgifter och hantverkarens med sin professionella yrkesutövning. Sedan medeltiden var kriget adelsståndets värv och en bärande del i den adliga ståndsideologin. Som tidigare nämnts genomgick samhället en militarisering under det krigiska 1600-talet och början av 1700-talet. Särskilt tydligt var detta inom adeln. De allra flesta unga adelsmän valde kriget som yrke. Officerare och f.d. officerare dominerade i många avseenden den politiska makten.[81a] Kriget och det militära som idé och syssla särskilde adeln från andra stånd och adelsmannen från andra män och kvinnor. Det militära inslaget var påfallande i den tidigmoderna kulturen och här verkade och artikulerades den adliga manliga äran. Kriget och militärlivet var en mansdominerad sfär i samhället. Det fanns, som historikern Åsa Karlsson har påpekat, förvisso kvinnor i armén och på fästningar och kaserner men det påverkar ändå inte det faktum att det var män som var krigare och officerare. Till skillnad från i det civila samhället, på godsen, i agrarsamhället eller bland städernas hantverkare och köpmän kunde inte hustrun till en officer ta sin mans plats om han stupade.[81b] Kriget var adelsmannens speciella samhälleliga funktion och position.

---

80. Elmroth, 1981, s. 41ff, 258; Elmroth, 2001, s. 305ff.

81a. Artéus, 1982 se särskilt kapitel 9.

81b. Karlsson, 1999, s. 122.

I undersökningar av likpredikningar, edsformulär och adelsspeglar har historiker fått en ganska god bild av vilka ideal som kopplades till officerare. En officer beskrivs oftast som tapper och manlig. Ytterligare grundläggande egenskaper har visat sig vara rättfärdighet, trohet och fromhet. Krav ställdes även på teoretiska kunskaper, bildning och krigserfarenhet. Under den senkarolinska perioden var det, menar historikern Göran Göransson, främst statsmaktens uppfattning om krigaren som definierade idealen. Egenskaper som trohet, redlighet, flit och tapperhet var här centrala komponenter.[82] Andra studier av likpredikningar har visat att också begrepp som duglighet, gott uppförande och ödmjukhet användes för att beskriva en krigare.[83]

De män som anklagades för brott mot duellplakatet under min period var i regel militärer. Men det finns även flera män registrerade som inte hade någon direkt koppling till krigets praktik, utan innehade civila ämbeten inom juridik, administration, politik samt inom hovet. För ämbetsmän hyllades delvis andra ideal. Tapperhet och mod kopplades till exempel inte till ämbetsmannen. I likpredikningar över högre ämbetsmän var egenskaper som rättrådighet, flit, nitälskan, trohet, förutseende, duglighet, välförstånd och ärlighet centrala.[84]

Gamla och nya idéer

Fanns det då ytterligare några ståndsideologiska element som kan kopplas till den adliga manliga äran? I svensk forskning har historikern Peter Englund gjort den mest omfattande undersökningen av den adliga ståndsideologin. Englund har lyft fram fem element som han ser som kärnan i den svenska adliga ideologin under seklets första hälft.[85] För det första var den alltså *ståndsfunktionell.* Ståndet var en oupplöslig enhet och gränserna dem emellan skulle bevakas och respekteras. Den adliga ideologin var också *anti-merkantil*, det vill säga att den förkastade engagemang i handel och andra merkantila sysslor. En ädling skulle enbart engagera sig i vad som definierades som rätta adliga funktioner, som ämbetsman och framför allt krigare. Adelsmannen skulle inte sträva efter att nå maximal utdelning på sitt ekonomiska kapital. Frikostighet och lyxkonsumtion var istället något som utmärkte adelsmannens inställning till ekonomi under första hälften av 1600-talet. Högadeln spenderade oerhörda summor pengar på baler och baletter, på att uppföra praktfulla palats och att klä sig i det allra senaste modet.[86] En tredje komponent var det *traditionalistiska* inslaget i ideologin.

82. Göransson, 1990, s. 144–145.
83. Karlsson, 1999, s. 120–122 och där anförd litteratur.
84. Karlsson, 1999 s. 122 och där anförd litteratur.
85. Englund, 2002, s. 120ff.
86. Englund, 2002, s. 120. se även Revera, 1984, s. 70–82; Andersson, 2003.

Varje försök till samhällsförändring sågs på med skepsis och framställdes som farlig och nedbrytande. Stor vikt lades vid ståndens historiska rötter. Vid definitionen av adeln betonades de historiska argumenten särskilt starkt. Ideologin var även *patriarkalisk*. Den beskrev samhället i termer av ömsesidighet, olikhet och totalitet. Över- och underordnade samhällsgrupper hade ömsesidiga plikter och ansvar. Det fanns, menar Englund, även tendenser till att se förhållandet mellan över- och underordnade som personliga relationer som styrdes av kärlek och tillgivenhet. Slutligen var ideologin *bördsaristokratisk*. Adelsmannens börd och anor definierade hans ställning och position i samhället. Denna aristokratiska världsbild, som i allt väsentligt var de sedan länge etablerade adelssläkternas världsbild, kom dock att ifrågasättas på olika vis under andra hälften av 1600-talet.

Ideologin var under seklets andra hälft dock fortfarande att beteckna som patriarkal och traditionalistisk, men det bördsaristokratiska inslaget kom att tonas ned, menar Englund, till förmån för ett mer meritokratiskt som betonade den enskilde individens duglighet. Lyx och överdådighet kritiserades och sparsamhet, måttlighet och hårt arbete lovordades. Merkantila aktiviteter tilläts men krigarens och ämbetsmannens sysslor var fortfarande centrala för adelsståndet.[87] Under 1600-talets andra hälft kom gränsen mellan adel och ofrälse ståndspersoner, främst borgerskapet men i viss mån även prästerskapet, att bli allt mer otydlig. Adelsbegreppet kom så att vidgas, vilket innebar att en ofrälse juridiskt kunde ha samma privilegier som en adelsman och njuta samma sociala status. Detta tolkar Englund som ett uttryck för att det ståndsfunktionella tänkandet inte längre ägde samma legitimitet.[88]

Vissa aspekter av den adliga ideologin, så som Englund beskriver den, har dock tydliga beröringspunkter med vad andra forskare har lyft fram som generella drag i en allmän världsbild under perioden. Allmogens ideologiska och mentala landskap kännetecknades liksom adelns av ståndsfunktionalism, traditionalism och en tvetydig patriarkalism som innebar både hierarkier och ömsesidighet. Men samtidigt får man inte driva likheterna för långt. Betydelsen och bruket av ståndsfunktionella, patriarkala eller traditionella idéer var olika för bonden respektive adelsmannen. Traditionalism kunde till exempel betyda anor och bördshögfärd för adeln medan en sådan mentalitet för bonden kunde betyda att hävda sin rätt till trygghet och egendom med hänvisning till medeltida lagar.[89] Den adliga ståndsideologin var något annat än allmogens.

87. Englund, 2002, s. 221–222.
88. Englund, 2002, s. 120–122; 221–231.
89. Se till exempel Österberg, 1995, s. 189–197.

Börd och blod

I en intressant bok om manlig ära och identitet i det moderna Frankrike framhåller historikern Robert Nye att den adliga äran historiskt sett utgick från krigets och den adliga militärtjänstens ideologi samt att den förknippades med tanken om adeln som "a noble race". Äran kopplades alltså till arvsstrategier, reproduktion och makt. I en vidare mening länkades den adliga äran både till "natur" och "kultur".[90] Äran var medfödd, något som kom av börd. I den svenska politiska debatten under 1600-talet var frågan om en persons börd viktig.[91] Sedan gammalt avgjorde börden en persons ställning och position i samhället. Hög börd innebar en hög position i samhället. För kvinnor gällde, menar Lindstedt Cronberg, att ju högre börd desto mer ära att bära med sig, bevaka och att tradera.[92] Samma förhållande gällde, enligt min uppfattning, för mannen. Att förlora äran kunde därmed innebära ett mycket högt och avgrundsdjupt fall för en adelsman. Tanken om adeln som "a noble race", ett ädelt släkte som kunde hävda sin ära med hänvisning till bördens renhet existerade även i Sverige under 1600-talet. Lindstedt Cronberg har bland annat undersökt 1622 års privilegieskrift där det talas om att hålla ridderskapet och adeln "rent och obefläckat". Giftermål och sexuella förbindelser mellan frälse och ofrälse skulle förhindras. Om en adelskvinna inlät sig i sådana relationer och inte upprätthöll sin sexuella ära skulle hon enligt samma skrift förlora sitt godsinnehav samt mista rätten att vistas tillsammans med andra adelspersoner. En adelsman som gifte sig med en icke-adlig kvinna drabbades dock inte lika hårt som adelskvinnan. Han förlorade enligt privilegierna inte sitt adelsskap och han förvägrades inte heller rätten att vistas bland andra kvinnor och män ur samma stånd. Följden blev istället att barnen som adelsmannen avlade med den ofrälse kvinnan varken skulle betraktas som adelsmän eller få adlig frihet och arv.[93]

Dessa tankegångar tycks ha existerat även under sent 1600-tal och tidigt 1700-tal. Åsa Karlsson har till exempel visat att rådskretsen, det vill säga samhällets elit i politisk och social mening, slöt sina äktenskapliga allianser och avlade barn inom de egna leden. Det fanns, enligt Karlsson, inte en rådsherre som inte var släkt med en annan rådsherre. Äktenskapsallianser var, menar hon, en viktig strategi för att tillskansa sig politisk makt och att etablera sig som rikets främsta. Hennes undersökning visar också att det inte i någon större utsträckning etablerades några band mellan den gamla sociala eliten

90. Nye, 1993, s. 15ff.
91. Se Englund, 2002, 153–193.
92. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 247.
93. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 243–247.

och de nyadlade ämbetsmännen. De kungliga rådsherrar som fötts ofrälse och som adlats gifte sig i regel med kvinnor med samma sociala bakgrund som de själva. Inte heller bidrog den äldre aristokratin till att förena gamla och nya släkter genom giftermål.[94] Arv, egendom, reproduktion av politisk makt och social ställning tycks alltså ha varit beroende av den sexuella äran även inom det svenska adelsståndet och för både manliga och kvinnliga medlemmar. Per-Johan Ödman har i anslutning till Michel Foucault talat om att den svenska aristokratin praktiserade en äktenskapspolitik som grundades på "blodets renhet".[95] Foucaults tankar om blodets betydelse och funktion i tidigmodern tid erbjuder en intressant ingång till hur man kan förstå innebörden av 1622 års svenska adelsprivilegier om giftermål samt den adliga bördsmentaliteten i en vidare mening. Foucault skriver:

> För ett samhälle som karaktäriseras av allianssystem, envåldsmakt, uppdelning i stånd och kaster, bördsprivilegier, för ett samhälle där hungersnöd, epidemier och våld gör döden till ett omedelbart hot, utgör blodet ett av de väsentliga värdena; dess pris härrör både från dess instrumentella roll (att kunna gjuta sitt blod) och från dess funktion som symbol (att ha ett visst slags blod, vara av samma blod, acceptera att våga sitt blod) och även från dess ömtålighet (lätt att gjuta, snart till att sina, alltför benäget att blanda upp sig, ytterst känslig för fördärvlig påverkan). Blodssamhälle: krigets ära och rädsla för hungersnöd, dödens segertåg, fursten med svärdet, bödlar och dödstraff, makten talar genom blodet; blodet är *en verklighet med symbolisk funktion*.[96]

Intressant nog finns det, som den franske historikern Francois Billacois har framhållit i sin bok om det franska duellväsendet, nära kopplingar mellan synen på adligt blod och bruket av dueller. I Frankrike duellerade man tills den första blodsdroppen syntes. Då var poängen gjord och den adliga äran var upprättad. Billacois tolkar kopplingen mellan dueller och synen på adligt blod i termer av rening, offer, försoningsritual och hämnd. Att det duellerades som häftigast i Frankrike mellan 1550–1650 kan, menar Billacois, tolkas mot bakgrund av samhällets fixering vid blodets symbolik.[97]

En del forskning tyder på att den svenska adelns äktenskapspolitik under 1600-tal och tidigt 1700-tal sköttes inom bördens och den medfödda ärans kontext. Den enskilde adlige individens, familjens, släktens, gruppens och hela adelsståndets välfärd vilade enligt dessa tankegångar på blodets instrumentalitet och symbolik. Blodet skulle "hållas rent". Villkoren för detta var

94. Karlsson, 1997, s. 590–619.
95. Ödman, 1995, s. 143.
96. Foucault, 2004, s. 147.
97. Billacois, 1990, s. 196–199; se även Nye, 1993, s. 26.

att adelspersonen respekterade kraven på "rätt" sexuella förbindelser och äktenskapsallianser. Att faktiskt nonchalera dessa krav eller att vara beryktad för att inte värdesätta det adliga blodet innebar för kvinnor, men också för män i viss utsträckning, att överträda den adliga ärans gränser. I sådana fall kan man åtminstone hypotetiskt tänka sig att våld och dueller kunde vara ett sätt att upprätta den ära som kom av börd, arv och anor. Detta tänkande torde dock ha varit mer utbrett under första hälften av 1600-talet och kanske främst inom högadel och bördsaristokrati. Stormaktstidens många krig medförde en gigantisk nyadling från mitten av 1600-talet och en bra bit in på 1700-talet. Enligt Englund höll den gamla etablerade adeln dock fortfarande fast vid bördens rätt medan börden av uppenbara skäl var mindre betydelsefull för den växande nyadeln. För dessa var, menar han, duglighet och kompetens i kunglig tjänst viktigare.[98] Det sena 1600-talet och det tidiga 1700-talet kan i det avseendet eventuellt ses som en period då ett nytt adligt hederstänkande började ta form som ställde ärans yttre synliga och konkreta dimensioner framför den "naturliga" och medfödda äran som var en följd av börd och blod.

Duglighet och rang

Från slutet av 1600-talet reformerades rangväsendet i Sverige. Den första officiella rangordningen utfärdades av Kungl. Maj:t 1680 och reviderades avsevärt 1696 och 1714. Rangordningarna innebar i princip att personens börd underordnades hans statliga ämbete. Efter 1714 bestod rangordningen av 40 klasser och förblev oförändrad fram till 1909.[99] Som historikern Gunnar Artéus har framhållit föreskrev rangordningen vilken grad av heder som skulle visas olika grupper av undersåtar vid olika tillfällen. Indirekt, menar Artéus, uttryckte den statens värdering av olika samhälleliga funktioner och uppgifter. Rangordningen fick stor betydelse för enskilda människor, inte minst inom områden som jordbruk, handel, offentlig administration, militärtjänst och undervisning.[100] Det var emellertid relativt få människor som hade rang. Det har uppskattats att högst fyra tusendelar av befolkningen, och nästan bara funktionärer inom staten, omfattades av rangordningen. En grupp fick dock en särskilt framskjuten ställning i samhället, tack vare rangordningen. Långt framför andra placerades officerarna, som genom sin höga rang kom att dominera även de viktigaste politiska posterna. Rangordningen var, enligt Artéus, därmed i flera avseenden ett tydligt ut-

98. Englund, 2002, s. 154–156.
99. Artéus, 1982, s. 122, 124; Artéus, 2001, s. 155.
100. Artéus, 2001, s. 155.

tryck för det sociala och politiska livets militarisering under den karolinska perioden.[101]

I det samtida Europa sågs rangordningen av kungamakterna som grundläggande för att den sociala friden skulle upprätthållas. Detta var en allmäneuropeisk uppfattning, menar Artéus, och hänvisar till en viss Julius Bernhard von Rohrs avhandling från 1729. Låt oss se hur Rohr, som var lantkammarråd i Sachsen, skrev om rang:

> Visserligen kan rang inte förläna sann heder åt någon utan blott hedersbetygelser, men det är nödvändigt att det inom en allmän institution som rangväsendet härskar någon ordning; många dispyter, stridigheter och väl även dueller kan förebyggas, om var och en vet att rätta sig efter sin furstes intentioner och viljeyttringar samt i enlighet med sin titel (Charakter) och uppgift (Funktion), såväl vid offentliga och högtidliga som privata sammankomster, vad angår rang och företräde (Vorsitz).[102]

Det framgår att rangordningen skulle kunna motverka dueller. Även i Sverige var rangordningen ett uttryck för disciplinering, reglering och kategorisering av enskilda individer. Enligt 1714 års förordning kunde den som försökte hävda en högre rang än den han hade riskera att dömas till 1.500 riksdaler i böter. Samma straff gällde för den som inte försvarade sin rang.[103] Genom rangordningen knöts officeren till staten. Att belönas med en högre rang var ett uttryck för statens tacksamhetsskuld till mannen för exempelvis hans tapperhet och duglighet som befäl i krig. Rangen var starkt hedersrelaterad och sammanföll i vissa avseenden med statsmaktens heder. Ju högre rang en man hade, desto högre värderad var han av staten, ansågs det. Hög rang medförde mycket heder att ge akt på och bevaka. Som jag har visat i ett annat sammanhang och som jag även återkommer till längre fram i denna bok handlade många duellbrott i grunden ofta om konflikter som rörde rang.[104]

Etikett, distans och ståndsmässigt uppförande

Rangordningen var nära kopplad till adelns och framför allt officerskårens olika normer för hur man skulle uppträda bland andra människor i olika situationer. Men utöver rangen var faktorer som etikett, exklusivitet och distans utmärkande för den adliga ståndsideologin under perioden och

101. Artéus, 2001, s. 155–156.
102. Här citerat efter Artéus, 1982, s. 123.
103. Se Larsson, 2003, s. 134 och där anförd litteratur.
104. Se Collstedt, 2004.

bör därför också ha varit grundläggande komponenter i konstruktionen av adelsmannens och officerens ära och "duellvärdighet".

Det är en allmän uppfattning i forskningen att adeln under 1600-talet strävade efter att på olika vis skapa och befästa distans, dels gentemot övriga sociala grupper, men också inom ståndet. Max Weber menar exempelvis att den ståndsrelaterade äran framför allt kom till uttryck genom krav på att följa en särskilt beskaffad livsstil. Den specifika ståndsäran, och motsvarande livsföring, var starkt relaterad till "tecken" eller "symboler" för distans, särskillnad och exklusivitet.[105] Distanstänkandet inom ståndet markerades inte bara genom faktorer som börd, rang, ståtliga palats och annan lyxkonsumtion, utan även genom de mest subtila former för socialt uppträdande i det offentliga. I sin studie av hovkulturen och civiliseringsprocessen i det tidigmoderna Frankrike och Tyskland framställer Norbert Elias faktorer som förfining, hövlighet och strikt kontroll över kroppen som ett uttryck för elitens distansering från övriga samhällsgrupper men också som ett led i samhällets civilisering. Inom 1600-talssamhällets absoluta elit, det vill säga hovet, uppstod, menar han, för första gången i historien en sfär som var nästan helt fri från fysiskt våld. Livet i denna "förnäma värld" var emellertid inte fridfullt. Dueller och andra fysiska våldshandlingar var förvisso förbjudna, men istället utövade människorna andra former av tvång och våld på varandra och sig själva. Hovsamhället var, enligt Elias, en värld där en mängd människor ständigt var beroende av varandra. Här kämpades det om prestige, furstens gunst, men med andra medel än fysiskt våld. Eftertanke, självbehärskning, strikt kontroll över de egna affekterna och kunskap om andra människor var nödvändiga egenskaper för social framgång. Detta skapade en kultur som präglades av känslighet och iakttagande och där enskilda människors "kursvärde" kunde växla oerhört snabbt.[106] Alla former av uppträdanden måste därför övervägas och tänkas igenom mycket noga. Elias skriver att: "[...] varje hälsning, varje samtal har en betydelse som sträcker sig utöver det som direkt sägs eller görs, de indikerar människornas kursvärde; och allt detta bidrar till de åsikter som man bildar sig vid hoven om detta värde."[107] Adelsmannen tvingades i det komplicerade spelet om tillhörighet, erkännande och strävan att klättra uppåt på samhällsstegen, att lägga band på sina affekter och känsloutbrott. Han tvingades att utveckla en förmåga att avläsa alla gester, blickar och uppträdanden för att "överleva" i

105. Weber, 1976, s. 537; se även Frevert, 1991, s. 13; Sandmo, 1999, s. 105–106; Sandmo, 2005, s. 209–211.
106. Elias, 1983; Elias, 1991, s. 334–335.
107. Elias, 1991, s. 335.

det starkt tävlingsinriktade samhället.[108] Heder och ära kopplades till kravet på prestige och anseende. Hotet att inte längre erkännas som medlem i den upphöjda gemenskapen, bör liksom uppmärksamheten på distinktioner och kampen mot utsuddningen av de sociala skillnaderna ha varit bärande element i konstruktionen av adelsmannens ära även i svensk kontext.[109] Det sällskapliga umgänget inom 1600-talets hovkretsar är, menar Elias

> ett farligt område för den enskilde om han inte är tillräckligt behärskad, om han [adelsmannen] kommer emot ömma punkter, emot gränsen till de egna skamkänslorna eller överskrider tröskeln för andras känslor av obehag. Det farliga området går nu så att säga tvärs igenom alla individers eget jag. Just därför blir nu också människorna uppmärksamma på distinktioner inom en sfär som förut knappast nåddes av medvetandet.[110]

Jag tror emellertid att den bild Elias tecknar inte utan vidare kan överföras på svenska förhållanden. Han utgår här från ett modernt hedersbegrepp som inbegriper människans psykologi och inre känslor. Som jag hoppas har framgått ovan tror jag det kan vara vanskligt att tala om tidigmodern heder och skam som länkade till en individuell självreflexivitet. Man kan visserligen utgå från att människor även under denna kollektivistiska tid hade sina egna funderingar om saker och ting, men när det gällde heder och ära utgår jag ifrån att det var samhällets normer och gruppens hedersuppfattning, snarare än privata känslor, som bestämde aktörernas handlande. Heder och skam var något som tillskrevs människan och tvingade in henne i bestämda roller och beteenden. Att ett mer subtilt hedersbegrepp utvecklades inom adeln under 1600-talet som ledde till en påtaglig känslighet mot kränkningar kan, menar jag, för svenskt vidkommande förklaras med en förstärkt religiös socialisation som en följd av den konfessionella statsmaktens disciplineringssträvanden men kan också ses som en följd av den omfattande nyadlingen och en allt mer komplicerad rangordning inom adelsståndet.

I 1600-talets Sverige kom adelns hedersbegrepp att kopplas till synen på etikett. Adelsmannen utmärkte sig genom att följa bestämda etikettsregler som markerade hur han hade att föra sig i alla situationer och som markerade hans rang och värdighet. Genom förfinat uppträdande markerades även

108. Elias, 1991, s. 330–335.

109. Elias tankar om uppträdandeformer i äldre tid har på mer eller mindre uttalade vis legat till grund för flera intressanta studier, i några fall berörs även duellväsendet. Se särskilt Peltonen, 2003; Bryson, 1998; Hitchcock and Cohen, 1999, s. 1–22. För förändringar i synen på äran och civility-begreppet se särskilt s. 13–18.

110. Elias, 1991, s. 367; För forskning om förhållandena inom det svenska hovet se särskilt Persson, 1999b.

distansen till de övriga stånden. Peter Englund ser de strikta reglerna för uppförande som uttryck för den adliga ideologin och samhällssynen.[111]

Som Englund har framhållit hade adelns strävan att markera särskillnad och distans att göra med offentligheten och det sociala rummets karaktär under perioden. Människor med olika ståndS- och rangtillhörighet befann sig ofta i varandras omedelbara närhet. Den rumsliga närheten ökade behovet av att markera särskillnad.[112] För att helt förstå varför de yttre formerna och uppträdandena spelade en så stor roll under 1600-talet måste man ta sin utgångspunkt i den dåtida människosynen. Det yttre ansågs vara det inres spegel. I vardagslivet betraktades en människas uppträdande som symboliska och allmängiltiga perspektiv på verkligheten.[113] Genom att avläsa adelsmannens kropp, rörelser, gester och blickar satte omgivningen ett värde på individen. I denna värld spelade ståndsrelaterade färdigheter som adelsmannen skulle behärska en grundläggande roll. Det kunde till exempel vara fäktning, ridning och dans, men också bollspel, simning och jakt. Dessa övningar, så kallade exercitier, var en del av det adliga bildningskonceptet och den höviska, förfinade sällskapskulturen, där kroppen reglerades in i minsta detalj.[114] Ett intressant exempel på hur våld kunde kopplas till uppfattningar om etikett och kroppsrörelsernas estetik är Karl XI:s hovfäktmästare Diedrich von Poraths fäktningsmanual *Paleastra Svecana,* även känd som *Den Adeliga Fäktare-Konsten* (i svenskt tryck 1693). Förmågan att kontrollera kroppen i enlighet med de föreskrivna reglerna för fäktning framställs här som adelsmannens yttersta egenskaper i våldssituationer.[115]

Dygd, last, begär, lidelse och affekt

Begreppet dygd var ett politiskt och ideologiskt slagord för adeln under 1600- och 1700-talen. Att vara adlig var för många under 1600-talets första hälft detsamma som att vara dygderik. Dygden kopplades till börden och skulle bland annat uttryckas i lyx, förfining och höviskhet. Destruktiva passioner och begär ansågs plebejiska och skulle tämjas och undertryckas. Förebilden var ett franskt adelsideal, *le galante homme,* som började göra sig gällande i Europa från mitten av seklet.[116] Under 1600-talets andra hälft

111. Se Englund, 2002, s. 74–82 och där anförd litteratur.
112. Englund, 2002, s. 78.
113. Englund, 2002, s. 79.
114. Exercitier som dans under tidigmodern tid diskuteras i Ulvros 2004, s. 87–146. För studier om det moderna samhällets manlighets- och kroppsideal se exempelvis Ljunggren, 1999.
115. Porath, 1693. För en analys av Poraths manual med avseende på kulturella föreställningar om kropp och manlighet se exempelvis Collstedt, 2005a.
116. Englund, 2002, s. 83–89.

Diedrich von Poraths fäktningsmanual *Paleastra Svecana eller Den Adlige Fächtare-Konsten* (1693).

började, menar Peter Englund, dygdens koppling till börden ifrågasättas allt kraftigare, vilket bland annat speglar låg- och nyadelns strävan att jämna ut de sociala skillnaderna i samhället. De två storheterna ställdes mot varandra och man debatterade vilket som skulle komma först. Lågadelns offentliga dygd baserad på duglighet kom i det offentliga samtalet att ställas mot högadelns börd. Mot slutet av seklet var det dygden, inte börden som legitimerade olikheterna i samhället.[117]

I visst avseende ligger dygdebegreppet nära hedersbegreppet, men det bör understrykas att dygd och ära inte var samma sak. De överlappade förvisso varandra i olika sammanhang, men man kan och bör skilja dem åt. Äran var ett absolut grundläggande yttre värde som man antingen hade eller saknade och som garanterade tillhörighet i de sociala gemenskaperna. Dygden däremot var framför allt ett etiskt-normativt begrepp i en mer sofistikerad och intellektuell bemärkelse.

Tidens dygdeetik hade två källor – den antika dygdefilosofin och den kristna moralläran och angav riktlinjerna för det goda samhället och framför allt den goda människan.[118]

Tidigmoderna jurister och moralfilosofer betonade, framhåller Bo H. Lindberg, att människans sanna mål var strävan att anpassa sitt liv till den gudomliga viljan. Medlet för detta var att förvärva moraliska dygder. Endast så kunde människan göra rätt etiskt val när hon under sitt liv ställdes inför olika valmöjligheter och situationer. I den svenska moralfilosofiska diskursen var den aristotelisk-skolastiska dygde- och själsläran den dominerande. Antikens kardinaldygder – *prudentia* (klokhet), *fortitudo* (styrka/tapperhet), temperentia (måttlighet), *iustitia* (rättvisa) – var här helt centrala. Till varje dygd fördes en särskild själslig egenskap. Klokheten fördes ihop med intellektet, rättvisa med viljan, måttligheten med den "begärande lidelsen", och styrka/tapperhet med den "hetsande lidelsen". Idealet var en fullständig, intellektuell och själslig utveckling.[119] Kardinaldygderna hade ett allmängiltigt värde. Man ansåg att balansen mellan kardinaldygderna främjade en moraliskt god människa. Alltsedan kyrkofäderna ingick kardinaldygderna i den kristna etiken men de var ur kristen synvinkel inte tillräckliga för att främja människans moraliska utveckling och strävan att leva enligt den gudomliga viljan. I kardinaldygderna fanns människans naturliga drift inrotad. Men den naturliga handlingen i sig räckte inte. De teologiska, guda-

117. Englund, 2002, s. 151–156, 176–182.
118. Lindberg, 1992, s. 180. Se även Runefelt, 2001, s. 62–89.
119. Lindberg, 1992, s. 181.

ingivna dygderna tro, hopp och kärlek måste, menade man, fullkomna de världsliga kardinaldygderna. Tron ansågs i det evangelisk-lutherska Sverige som en förutsättning för människans moraliska livsföring.[120]

Dygdens motsats var lasten eller odygden. Lasten bestämdes utifrån dygdeetikens normer och värden. En persons förhållande till en annan människa grundades på personlig frihet att handla, eller inte handla, enligt de etiska normerna. Samma betoning på viljan gällde för vad som ansågs lastbart.

Den aristotelisk-skolastiska själsläran genomsyrade, som Bo H. Lindberg har framhållit, den svenska moraliska och juridiska diskussionen under 1600- och 1700-talen. Läran var även en viktig del i skol- och gymnasielitteraturen. Dessutom var den, som särskilt Leif Runefelt har visat, betydelsefull för det ekonomiska tänkandet under perioden.[121] Andra riktningar med stoiska, epikureiska eller mer sekulariserade drag hade, enligt Bo H. Lindberg, över huvud taget mindre spridning i det tidigmoderna Sverige.

Enligt de medeltida skolastikerna som exempelvis Thomas av Aquino var världsordningen uppbyggd enligt exakta geometriska principer och skikt. Den ansågs vara fulländad och således spegla Guds väsen och fullkomlighet. Den skiktade världens ordning återfinns, menade man, i människan. Människans väsen var, framhåller Bo H. Lindberg, uppdelat i fyra skikt; ett själlöst som syftade på den oorganiska materian, som var människans lägsta skikt, och tre själfulla skikt. Det "vegetativa" syftade på näringsupptag och förmåga till växt och reproduktion. I det "animala/sensitiva" skiktet, som låg inrotat hos både människor och djur, fanns varseblivningen av den omgivande världen och den styrdes av de fem yttre sinnena syn, hörsel, känsel, smak, lukt och inre sinnen som fantasi och minne. I detta skikt fanns även begären, vilket var viktigt inte minst ur juridisk synpunkt. I själens tredje och högsta skikt – det förnuftiga – fanns människans kunskapsförmåga – hennes förmåga att göra rationella val samt att förstå världen på intellektuell väg. Begäret hörde hemma även i det förnuftiga själsskiktet och kallades då förnuftigt begär eller vilja. Förståndet ansågs varsebliva det onda eller goda i begäret, varpå en etisk bedömning sker och den mänskliga viljan genomför därefter handlingarna i enlighet med förnuftet.[122]

Men, framhåller Bo H. Lindberg, när begäret berörde det sensitiva själsskiftet kallades detta för lidelser, affekter eller passioner. Lidelser var

120. Lindberg, 1992, s. 182–183.
121. Runefelt, 2001; Runefelt, 2004.
122. Lindberg, 1992, s. 155–156.

djupgående inre rörelser i själen medan affekterna var synliga, yttre tecken på ett inre begär. Lidelser delades, enligt skolastisk tradition, upp i två klasser "begärande lidelser" och "hetsande lidelser". Begärande lidelser kunde vara kärlek, glädje, hopp och längtan. Hetsande lidelser kunde vara vrede, hat, fruktan, rädsla och förtvivlan.[123]

Det önskade tillståndet hos en människa var en balans mellan intellekt, vilja och lidelser. Här skiljer sig alltså den aristotelisk-skolastiska uppfattningen från exempelvis den stoicistiska själslärans fokus på apati och likgiltighet. En person skulle, enligt denna lära, sträva efter att uppnå total likgiltighet inför alla yttre ting som inte var nödvändiga för själens välbefinnande som exempelvis framgång, rikedom och inte minst ära. Människan skulle också visa likgiltighet inför fattigdom, olycka och skam. Kontrollen över affekterna var även här helt avgörande. Dårskap och själslig oro förklarades enligt den stoiska läran med att förnuftet gjort felaktiga bedömningar. Affekter som vrede och äregirighet betraktades som skadliga. Detsamma gällde medlidandet som klassificerades som ett svaghetstillstånd.[124] Under 1500-talet försökte dock moralfilosofen Justus Lipsius anpassa den antika läran till den verklighet som präglade hans egen samtid. Enligt hans nystoicistiska lära hörde affekterna, liksom förnuftet, till själen och var nödvändiga för människors handlingar. Affekter var därmed inte alltid skadliga utan kunde också föra något gott med sig. Vredens lidelse framkallar tapperhet, menade Lipsius, och fruktan lockar fram klokheten. Men om affekterna inte tyglas kan de bli till skadliga lidelser som undertrycker förnuftet. Den vise är, hävdade Lipsius, inte alltigenom likgiltig utan han kunde helt visst känna sorg, fruktan och glädje, men han låter inte affekterna utvecklas och ta överhanden.[125]

Den aristotelisk-skolastiska själsläran erkände tydligt värdet av känslor och lidelser och betonade att de var nödvändiga för personlighetens utformning. Kristus själv, hävdades det under 1600-talet, hade ju vid olika tillfällen varit både glad och sorgesam. Istället för att helt undertrycka lidelserna eller utradera dem från själen skulle de regleras med förnuftets hjälp. Lidelserna och affekterna hade således ett betydelsefullt etiskt värde. Själens balans var en förutsättning för dygden och den etiska livsföringen.[126]

123. Lindberg, 1992, s. 157, 159.
124. Lindberg Bo, 2001, s. 47–48. Lindberg, 1992, s. 158.
125. Lindberg, Bo, 2001, s. 43–52.
126. Lindberg, 1992, s. 158.

Rättsläran

Det var en kristen religiös värld som omgav de rättsliga arenorna där duellbrotten behandlades. I denna värld spelade även heder och ära en fundamental roll. Jag utgår från att de bärande elementen i diskursen kring den adliga manliga äran var kopplade till olika uppfattningar om mannens uppträdande i det offentliga livet. På ett övergripande plan bör adelsmannens och officerens ära ha varit kopplad till allmän moral och lag som exempelvis betydelsen av att alltid tala sanning. Den adliga äran torde även ha varit nära länkad till den adliga ståndsideologin och könsuppfattningen. Äran emanerade ur mannens relation till kriget/våldet som ideologi och praktik men också till adliga civila ämbeten som politik, juridik osv. Vidare kan börd och strategier för arv och reproduktion förväntas ha varit ett viktigt område för den adliga äran. Detta aktualiserar frågan om den adliga ärans sexuella dimensioner. Även rang bör ha varit ett område där den adliga äran artikulerades. Och slutligen torde äran vara kopplad till mannens ståndsmässiga och hövliga uppträdande mot andra människor i det vardagliga livet.

Som framgått ovan vore det missvisande att beskriva den kristna religionen och äran som två ständigt konkurrerande diskurser. Snarare var det tidigmoderna hedersbegreppet inbäddat i den övergripande kristna världsbilden. Äran, som i förkristen tid varit ett världsligt värde och nära kopplad till kategorier som döden och ödet, inlemmades i den kristna världsförståelsen och normativa ordningen.[127] Den världsliga äran harmonierades med vissa bärande element ur den kristna religiösa diskursen som exempelvis de mosaiska lagarna och texterna. Samtidigt är det uppenbart att det existerade motsättningar mellan ärediskursen och den kristna diskursen. Att följa ärans krav var i vissa sammanhang något helt annat än att leva som en kristen och dygdig människa. Förenklat kan man säga att så länge ärans världsliga aspekter inte konkurrerade med den gudomliga ordningen rådde harmoni och balans i samhället. Men när människors hedersrelaterade handlingar saknade legitimitet och fast förankring i den gudomliga ordningen kunde Guds vrede väckas och kaos uppstå. I denna värld var brott mot person och särskilt våldsbrott ytterst allvarliga. Människan var ju skapad till Guds avbild. Det mänskliga livet var därför heligt. Att bruka våld i hederns namn mot en annan kristen människa var en synd som inte kunde rättfärdigas ur ett kristet religiöst perspektiv, men under vissa omständigheter ur ett ståndsideologiskt hedersperspektiv. Här uppstod en mycket komplicerad

127. Gurevitj, 1997, s. 35–36; se även Nedkvitne, 2004. För det förkristna hedersbegreppet se till exempel Österberg, 2004 och där anförd forskning.

och djup kulturell problematik kring våldets rättfärdighet som ofta blev en fråga för samhällets rättsliga instanser att värdera och bedöma.

Duellbrotten som står i fokus för min studie var i huvudsak en fråga för rikets övre rättsliga instanser, i synnerhet den militära generalkrigsrätten. Straffrättstillämpningen i dessa domstolar vilade på en särskild rättslära med rötter i den klassiska antikens dygdeläror, filosofi och medeltidens kristna teologi. Förutom rättsläran bildade tidens generella uppfattningar om religion och adlig manlig ära och dygd en komplex väv av olika sätt att förstå och kategorisera duellbrott i rättsliga sammanhang. I det följande skall jag redogöra för de grundläggande komponenterna i den tidigmoderna rättsläran.

Rättsmedlet leuteratio och läran om omständigheterna

Utmärkande för det svenska samhällslivet under perioden var dess gammaltestamentliga orientering och legalistiska syn på kristendom. Man tyckte sig leva i en tid som hade stora likheter med den tid som Gamla testamentet berättade om. Människorna var benägna att identifiera sig med Israels folk och man uppfattade allt som stod i Bibeln som gudagiven sanning. Detta präglade även rättsuppfattningen. Genom ett additament från år 1608 kopplades dekalogen till landslagen och dess vedergällningsregel, själ för själ, öga för öga, tand för tand osv., blev därmed en viktig utgångspunkt när domstolarna skulle bedöma olika brott.[128] Dråp betraktades till exempel som ett brott mot det femte budordet Du skall icke dräpa. Enligt Guds bud var straffet för dråp följaktligen döden. Men som tidigare nämnts har det i modern forskning påpekats att tidigmodern rättspraxis ofta innebar ett mildare straff än vad lagen förskrev.

Den rättsliga termen för den mer humana och proportionerliga rättspraxis var leuteratio som syftade på de högre domstolarnas behörighet och skyldighet att granska och ompröva underrätternas domar och omvandla deras beslut, vilket vanligtvis skedde i lindrande riktning. Den forskare som för svenskt vidkommande har undersökt denna rättsläras kristna och moralfilosofiska grunder allra grundligast, och dessutom lyft fram en stor mängd empiriska exempel ur den rättsliga hanteringen av olika brott, är rättshistorikern Bo H. Lindberg. Lindberg koncentrerar sig liksom jag på de övre rättsliga instanserna med fokus på hovrätterna, men han berör inte duellbrotten. Inte heller diskuterar han äran som kulturellt fenomen. Hans analys i fråga om ära rör enbart hur ärekränkningen i allmänhet var konstruerad som juridisk kategori, men han kopplar inte detta till det vidare historiska och kulturella sammanhanget. Lindbergs omfattande studie

128. Montgomery, 2002, s. 212.

har varit viktig för mitt eget arbete, inte minst därför att den ger en god idéhistorisk inblick i de högre domstolarnas moralfilosofiska grunder och begreppsvärld under perioden.

Rättsmedlet leuteratio, som även var helt grundläggande för de civila och militära domstolarnas hantering av duellbrott, är en av Bo H. Lindbergs utgångspunkter i den mycket omfattande och inspirerande studien *Praemia et Poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid.* Leuteratio var en juridisk bildningstradition med rötter i Bibeln, grekisk filosofi och romersk rätt. Det existerade, menar Lindberg, en motsatsställning mellan de lägre och högre domstolarnas praxis. De lägre domstolarna dömde i regel enligt legalordningen, det vill säga Mose stränga lag. I sin argumentation kunde de högre domstolarna ta sin utgångspunkt i lagens ord. De hade möjlighet att fastställa underrätternas domar, men de hade också plikt och skyldighet att bortse från lagens stränghet och utmäta ett mildare och mer proportionerligt straff om rannsakningen visade att det existerade förmildrande omständigheter. De högre domstolarna tillämpade ett rättsligt tänkande som ytterst var religiöst motiverat samt präglat av en grundläggande teori som utvecklats inom den romersk-skolastiska rättstraditionen, nämligen naturrättsläran. Brottets innebörd tolkades både utifrån det faktiska skeendet och i relation till den gudomliga ordningen.[129] Denna ordning, som ansågs vara uppbyggd enligt exakta geometriska proportioner, var nedlagd i människans själ och väsen och kunde förklara hennes handlingar. För att en rättvis och proportionerlig dom skulle kunna utmätas utgick rätten i sin bedömning av brottet från sju så kallade circumstantier eller omständigheter, nämligen: vem, vad, var, med vilka medel, varför, på vilket sätt och när.[130] Enligt det juridiska tänkandet under det karolinska enväldet skulle det straffrättsliga ansvaret utformas med utgångspunkt i gärningsmannens avsikt eller om olycka förelåg. Konkreta förmildrande omständigheter var onykterhet, villfarelse, nödsituationer, otillräknelighet, skiljaktigheter bland rättens ledamöter i fråga om orsakssammanhang, det klandervärda handlandets effekt, anstiftan och delaktighet. Dessutom skulle straffutmätningen nyanseras med hänsyn till personliga omständigheter.[131]

Lagen, nåden och kärlekstanken

En bakomliggande grund till att domstolar utmätte mildare straff än vad lagen föreskrev var som ovan nämnts även den religiösa världsbilden. Erling Sandmo och den engelska historikern Cynthia B. Herrup har framhållit i

129. Lindberg, 1992, s. 1–3; se även Thunander, 1993, s. 195–203.
130. Lindberg, 1984, s. 290–300; se även Bergenlöv, 2004, s. 9.
131. Jägerskiöld, 1963, s. 34–35.

sina respektive studier att den kristna religionens budskap i fråga om brott och straff var tvåsidigt. Bibeln förmedlar två gudsbilder. Förenklat uttryck kan man säga att Gamla testamentet stod för den stränge Guden och det nya testamentet för den förlåtande och milde Guden.[132]

Tidigmodern svensk rättspraxis vilade på den kristna kärlekstanken och den reformatoriska doktrinen om lag och evangelium. I den reformatoriska kristna världsbilden spelade nåden en central roll som ett uttryck för Guds kärlek. Den kristna kärlekstanken har formulerats på olika sätt inom olika kristna traditioner. Gemensamt är att kärleken kopplas till Jesu Kristus, som ses som den inkarnerade Guden som genom sin korsfästelse, död och uppståndelse öppnar vägen för människans frälsning och förening med Gud i ett hinsides liv. Människan infogas i den kristna gemenskapen genom dopet, som innebär en befrielse från arvsyndens konsekvenser och som samtidigt förpliktigar till ett liv i enlighet med Guds bud och evangeliets lära. I reformatorisk tradition görs en tydlig distinktion mellan lag och evangelium. Lagen tillhandahåller ett regelverk för samhället och den politiska ordningen, medan evangelium erbjuder Guds nåd, förlåtelse och kärlek. Men genom den stränga lagen väcks samtidigt människans medvetenhet om att hon är en syndare i behov av Guds nåd och genom nåden blir människan i stånd att leva ett rättfärdigt liv, vilket konkretiseras i människans kärlek till Gud och till sin nästa.[133] Mot denna bakgrund betraktades våld som ett mycket allvarligt brott, inte bara därför att det drabbade medmänniskor utan också därför att det var ett brott mot Guds bud och det kristna kärleksbudet.

I tidens uppfostringslitteratur och juridiska litteratur cirkulerade även ett annat kärleksbegrepp som inte återfinns i Bibeln, nämligen egenkärleken, eller kärleken till det egna jaget. Egenkärleken beskrevs som naturlig kärlek och kopplades bland annat till självbevarelsedriften. Frågan om den naturliga kärleken debatterades häftigt i samtiden. För somliga debattörer, dock långt ifrån alla, uppfattades naturlig kärlek som förenlig med kristen kärlek så länge den inte övergick i egoism. I 1600- och 1700-talens svenska juridik byggde man, enligt Bo H. Lindberg, bedömningen av brott även på den skolastiska tanken om den "ordnade kärleken" som bestämdes i relation till personens eller föremålets värde. Den sträckte sig från kärleken till sig själv, till den egna familjekretsen och därefter till den allmänna människokärleken.[134] Vad har då detta för betydelse för den rättsliga hanteringen av

132. Herrup, 1987, s. 193–194; Sandmo, 1999, s. 189–191. För en lättillgänglig teologisk diskussion om den lutherska gudsbilden se Radler, 1995, s. 144–145.

133. Se exempelvis Radler, 1995, s. 141–144.

134. Lindberg, 1992, s. 137–146.

duellbrott? Som Bo H. Lindberg har visat kom kärleksbudet och de kristna värderingarna särskilt tydligt till uttryck vid just våldsbrott.[135] Kärleksbudet bör även ha haft direkt relevans för den rättsliga argumentationen kring duellbrott. I det samtida Europa fördömde kyrka och stat dueller som ett brott mot det kristna kärleksbudet. Duellanten satte, hävdade man, sin egen ära framför de kristna värderingarna och plikterna. Hur de kristna värderingarna kom till uttryck i den svenska rättsliga argumentationen kring duellbrott får undersökningen visa.

Vänskap och plikt

Läran om människans väsen samt hennes gudsförhållande var, menar Bo H. Lindberg, en viktig grund för hur den svenska rättsetiken var utformad under perioden. Doktrinen om lag och evangelium, dygdeetiken och själsläran utgjorde centrala utgångspunkter för hur man bedömde och tolkade mänskliga handlingar i termer av brott. Dessa idéer bildade riktlinjerna för det mänskliga psyke och levnadsmönster som ansågs kunna motstå arvsyndens frestelser och bemästra fördärvliga lidelser med kristet förnuft. Det var mot denna bakgrund som våldsbrott analyserades i rättsliga sammahang. Det högsta värdet i dygdeetiken och den kristna moralläran var kärleken. Att leva dygdigt var att leva efter kärleksbudet och sågs som ett tecken på att personen strävade efter att anpassa sitt liv till den gudomliga viljan och de etiska normerna.[136] Genom att undersöka den enskilde individens handlingsmönster och personliga moral kunde rätten så få ett mått på det brottsliga i hans eller hennes handlingar.

Ett mycket viktig begrepp i rättsliga sammanhang, liksom i politiska och etiska diskussioner, var vänskap.[137] Det fanns, menade man, olika typer av vänskap. Den samtida juristen Johannes á Felde sammanfogade vänskapen med självkärleken. I den mån som den ärbare mannen älskar sig själv så älskar han också vännen, menade Felde mot mitten av 1600-talet. Detta vänskapsbegrepp, som hämtades från Aristoteles och den medeltida skolastiken, var känt ända fram till slutet av 1700-talet och uppfattades som en oegennyttig form av vänskap. De ärbara vännernas gemensamma andliga egendom var dygden och i samvaron med vännen utövades dygden.

135. Lindberg, 1992, s. 572.

136. Lindberg, 1992, s. 169–175.

137. På senare tid har historiker kommit att intressera sig för just vänskapen i äldre tid. Flera intressanta analyser har gjorts utifrån olika perspektiv. Eva Österberg har till exempel studerat vänskap under medeltiden i Österberg 2003; som våldets motsats i de isländska medeltida sagorna och i kunglig retorik under 1600-talet i Österberg, 2004 respektive Österberg, 2005a. Se även Liliequist, 2004 samt artiklarna i antologin Lindgärde och Mansén (red.), 1999.

Även bakom dessa tankegångar låg kärleksbegreppet. Man tänkte sig att alla människor ville älska eller älskas. Men den ärbara vännen satte handlingen främst, han ville älska. Detta betraktades som kännetecknande för dygden, det vill säga att en av många möjligheter omsattes i en god handling. Som Lindberg har framhållit blir "vänskap det begrepp i den kristna traditionen som på individetikens område anger den fullkomlighet som är möjlig för en bristvarelse som människan."[138] Utgångspunkten för den juridiska doktrinen under perioden var att vänskaps- och kärleksrelationer var något i sig gott som skulle främjas. Om vänskapsförbindelser mellan kärande och svarande kunde bevisas utgick man ifrån att ett begånget brott inte hade begåtts avsiktligt.[139]

Till följd av naturrättens inflytande i rättspolitik och straffrättstillämpning framträdde i början av 1700-talet en tredelad pliktordning, först kom plikten mot Gud, sedan mot den egna personen och slutligen mot nästan. Denna rangordning kan ses som en utveckling av den naturrättsliga synen på kärlek, där kärlekens intensitet kunde delas in i grader. Ytterst kan, menar Bo H. Lindberg, denna lära förstås som ett uttryck för en diskurs om människans existentiella skyldigheter.[140] Plikt, dygd, vänskap och kärlek var, ur statens och kyrkans perspektiv, värden som det sociala umgänget skulle baseras på. Våld och dispyter ansågs strida mot dessa värden. Genom noggrann analys av de rättsliga texterna och argumentationen vill jag försöka kasta ljus över huruvida dessa värden bäddades in i det rättsliga samtalet om adelsmäns duellbrott och i så fall på vilket sätt.

Brottets definitioner

Vad var då en brottslig handling i det tidigmoderna Sverige? Ett brott bestämdes, enligt tidens uppfattning, inte enbart genom att man konstaterade att en handling stred mot lagens föreskrifter. De legala definitionerna var naturligtvis viktiga men otillräckliga. Gärningen hade också en djupare mening. Den sågs som ett uttryck för att gärningsmannen inte brydde sig om att leva enligt dygden och de kristna moralföreskrifterna. I varje enskilt brottmål bedömdes därför den anklagades gärning och personliga moral i ett sammanhang.[141] Bo H. Lindberg har lyft fram sju överlappande faktorer som kunde definiera ett brott under perioden.

138. Lindberg, 1992, s. 178.
139. Lindberg, 1992, s. 212.
140. Lindberg, 1992, s. 192.
141. Lindberg, 1992, s. 9.

1. "Brott som formell avvikelse från världslig lag." Här undersöktes om brottet stod namngivet i den världsliga lagen eller inte.
2. "Brott som lidelsefyllt handlande." Här togs hänsyn till själs- och affektläran. Den brottsliga gärningen utövades av människan, av en varelse med ett graderat självliv. En handling var alltså inte enbart ett val av intellektuell karaktär, utan kunde också vara ett uttryck för en mer eller mindre omedveten själslig drift och affekt.
3. "Prohairesis, brott som ett val mellan dygd och last." Prohairesis är grekiska och betyder frivilligt val, uppsåt. Termen stod för ett dygdeetiskt begrepp och var nära förbunden med kärlekens motsats "malitia", ondskan. Här undersöktes huruvida den brottsanklagade hade övervägt de olika handlingsalternativ som situationen framkallade och fritt valde det goda, kärleken, framför det onda.
4. "Brott som brytande av dopförbundets förpliktelse." I detta brottsbegrepp framträder förbundet mellan människa och Gud, det personliga ansvaret och skyldigheten att följa sitt samvete samt naturliga och juridiska ömsesidiga förpliktelser mellan människor.
5. "Brott som last enligt dygdeetiken." Inom ramen för dygdeetiken framställdes brottsliga gärningar som laster. Mänskliga handlingar förklarades med utgångspunkt i personliga och normativa faktorer. Varje last motsvarades av en dygd. Lasten eller grundsynden *suburbia* "övermod" eller "överdåd" motsvarades till exempel av dygden *humilitas* "ödmjukhet".
6. "Brott som last enligt dekalogen." Dekalogens handlingsmoral var högst giltig för den kristna människan i tidigmodern tid. I enlighet med doktrinen om lag och evangelium innebar det straffrättsliga bruket av dekalogen att domen utmättes enligt den stränga moralismens regler som exempelvis Guds femte bud som föreskrev dödsstraff för dråp.
7. "Scandalum: brottets socialetiska betydelse." Termen scandalum stod för de följder en omoralisk handling fick i en vidare social mening. I Sverige översattes den socialetiska innebörden av begreppet ofta med termen förargelse. Under medeltidens lopp hade begreppet utvidgats till att innefatta alla handlingar som försvårade att kärleksbudet efterlevdes.[142]

Sammanfattning

I detta kapitel har jag med hjälp av tidigare forskning skisserat de bärande inslagen i den religiösa världsbilden, ärebegreppet och den adliga ståndsideologin, stormaktstidens moralfilosofiska tradition samt den rättslära som

142. Bo H. Lindberg har redogjort mycket utförligt för dessa sju brottsbegrepp i Lindberg, 1992, s. 373–441.

gällde för de domstolar som bedömde duellbrotten. Bakom den rättsliga argumentationen kring duellbrott fanns en särskild talordning, en rättslig diskurs som avgjorde vad som kunde sägas och nedtecknas i sådana sammanhang. I min analys av den rättsliga diskursen och argumentationen är kopplingen till den historiska kontexten central. Därför blir det viktigt att beakta religionens stora betydelse. Religion var vid denna tid inte i första hand en personlig angelägenhet, utan en del av samhällets gemensamma tro och normativa system. Världsbilden var religiös och präglade människornas sätt att förstå den värld de levde i. Samhällsordning, lag, etik/moral och människosyn var religiöst motiverade. I Sverige var trosläran evangelisk-luthersk men man hämtade även inspiration från antikens och den katolska medeltidens tankegods. En viktig faktor i samband med duellbrotten var den adliga manliga äran. Äran kan ses som ett yttre värde bestående av religiösa/universella och ståndsideologiska sociala komponenter, och ärbarhet var ett livsvillkor för människorna under den här aktuella perioden. På ett övergripande plan var äran kopplad till allmän moral och utgjorde en förutsättning för delaktighet i de samhälleliga gemenskaperna. Äran förknippades vidare med ärlighet och förmågan att tala sanning. En person med ära ljög per definition inte och spred inte osanna rykten om andra människor.

Det tidigmoderna hedersbegreppet rymde förutom universella komponenter också specifikt ståndsideologiska. Den adliga äran bör ha kopplats till adelsmannens krigs- och ämbetsmannaroll, till börd och till äktenskap, familjeliv och sexualitet genom arvs- och reproduktionsstrategier, till materiella tillgångar, till rang och till beteendemönster genom etikett och hövligt uppträdande mot andra människor. Vidare bör det antika och kristna moralfilosofiska idégodset ha inverkat på hedersuppfattningen, men kanske framför allt på hur den kränkta äran kunde förstås och beskrivas i offentliga sammanhang.

Slutligen kan man anta att rättsläran och i viss mån den medicinska vetenskapens inflytande på det rättsliga området var avgörande för hur våldshandlingar som duellbrott hanterades i rättsliga sammanhang. Rättsläran erbjöd ett sätt att definiera den goda och onda/brottsliga människan. Den innefattade teorier om hur människan fungerade och hur hennes handlingar och sinnelag kunde förstås och förklaras som brottsliga.

Den medicinska vetenskapen erbjöd andra tolkningsmöjligheter vid den rättsliga hanteringen av brott än de strikt juridiska och moraliska. Undersökningen får visa om, och i sådana fall på vilket sätt, den medicinska vetenskapen med dess fokus på brottslingens skador, kropp och hälsa inverkade på bedömningen av dueller med dödlig utgång.

Kongl. May:tz
Stränge och Alfwarlige Förbudh
Angående,
Dueller och Slagzmål/
Sampt och
Förordningh öfwer den Reparation och för-
nögelse som den Beskymfade hafwer at vndfå.
Cum Gratia & Privilegio S. R. Majestatis.
STOCKHOLM/
Tryckt hoos Nicias Wankiff/ Kongl. Booktr.

1682 års duellplakat.

4

Att främja adlig dygd

Dogmer, idéer och värden i kungamaktens straffpolitik

Duellerandet avsatte tydliga spår i den västeuropeiska samhällsdebatten under 1500- och 1600-talen. Kungamakterna runt om på kontinenten utfärdade stränga duellförbud. I Frankrike publicerades det första av en lång rad förbud år 1602. Duellen beskrevs här som ett majestätsbrott och som ett brott som störde den allmänna sociala ordningen.[1] Även i Sverige upprörde kränkningarna och våldet och skapade oro inte minst bland samhällets elit. Bruket av dödligt våld bland män ur adelsståndet var visserligen relativt ovanligt i Sverige, men trots det gjordes stora ansträngningar att förhindra och förebygga att adelsmän kränktes eller riskerade livet genom dueller. I kyrkorna kunde befolkningen från mitten av 1600-talet lyssna till prästernas uppläsningar av de så kallade duellplakaten, den speciallag som utarbetades av kungamakten för att skapa kontroll över våldet inom adelsståndet.

Varningar och hot var vanliga i tidigmoderna lagtexter. Straffens utstuderade grymhet skulle tjäna som varnande exempel. En sorts rädsla för och medvetenhet om brottets följder skulle skapas hos individerna. Detta tänkesätt har utretts noga av Michel Foucault. Han diskuterar avrättningar, kvalfulla kroppsstraff och tortyr som furstens sätt att bekräfta och befästa makten. Undersåtarnas begär, lidelser och affekter skulle undertryckas genom vetskapen om det stränga och obehagliga straffet.[2] I svensk forskning kring tidigmodern straffpolitik har särskilt Per-Johan Ödman låtit sig inspireras av ett sådant perspektiv. Ödman menar att det tänkesätt som Foucault funnit hos de tidigmoderna franska härskarna stämmer väl överens med de svenska kungarnas straffpolitik från tidigt 1600-tal och framåt. Från 1600-talets början framträder, menar Ödman, fursten i all sin monstruositet och kalla målmedvetna rationalitet. Men som tidigare diskuterats har annan forskning visat att straffpolitiken under 1600-talet i praktiken inte var så urskillningslös och nattsvart

1. Billacois, 1990, s. 95–104.
2. Jfr Michel Foucaults resonemang kring det tidigmoderna straffens avskräckande och avvärjande effekter i Foucault, 1993, s. 9–155.

som Ödman har gjort gällande. Benådningar och mildrade straff var snarare regel än undantag. Men inte heller på idéplanet stämmer bilden helt av fursten som det machiavelliska och kallt kalkylerande monstret.

Lagens syfte var, menar rättshistorikern Bo H. Lindberg, att främja dygd. Lagarna uppfattades som nödvändiga i kampen mot ondskan och som grundläggande byggstenar i ett större frälsningshistoriskt sammanhang.[3] Människan skulle genom lag och straff bli upplyst om sina orättfärdiga handlingar. Men fursten skulle, som tidigare nämnts, i likhet med Gud, vara både sträng och mild i sitt förhållande till undersåtarna. Kungamaktens straffpolitiska målsättningar skulle jämkas ihop och balanseras med antikens och kristendomens tankar om rimlighet och rättvisa. I detta kapitel skall jag undersöka vilka dogmer, idéer och värden som låg bakom kungamaktens straffnormer.[4] Vilken syn på brottet, brottslingen och straffet kan då skönjas i den politiska debatten och duellagstiftningen?

Kungamaktens och adelsståndets syn på dueller – två blickfält

Ett första försök till att kriminalisera dueller gjordes genom hertig Karls borgrätt år 1590.[5] En mer reglerad och specificerad lagtext stöter man dock på ett drygt halvsekel senare, nämligen år 1662 när det första duellplakat infördes. Lagstiftningen föregicks emellertid av ett kungligt betänkande till ständerna den 31 januari år 1649. Här uppmanade drottning Kristina ständerna att komma överens om lämpliga straff som skulle kunna leda till att duellerandet upphörde och att den sociala freden återställdes. Att man nu på allvar försökte stävja våldet inom adelsståndet kan ha flera förklaringar. Duellerna var ett allvarligt hot mot den gudomliga ordningen, kungamaktens auktoritet och det statliga våldsmonopolet. Den mycket komplicerade svenska demografiska situationen torde även ha spelat en roll i kungamaktens tydligare avståndstagande gentemot bruket av dueller. Trettioåriga kriget hade skördat mängder av liv. När westfaliska freden slöts år 1648 torde det manliga bortfallet ha varit märkbart problematiskt, inte minst inom adelsståndet. Vidare kan även kontinentala influenser, både när det gäller bruket av dueller och den straffrättsliga hanteringen, vara en drivande faktor. Frankrike bör ha varit ett föregångsland i båda avseendena med tanke på de nära kontakter Sverige hade med detta land. En tredje förklaring kan eventuellt sökas i den dåvarande svenska monarken drott-

3. Lindberg, 1992, s. 275–277.
4. Jfr Österbergs diskussion om olika former av rationellt tänkande i det tidigmoderna samhällets straffpolitik, i Österberg, 1995, s. 164–169.
5. Roth, 1998; Persson, 1999a, s. 28.

ning Kristinas inställning till våld över huvud taget. Som Eva Österberg har gjort gällande var Kristina närmast nitisk i sina ambitioner att skapa fred och endräkt. Hennes retorik var dessutom märkbart färgad av den kristna världsbilden och dess budskap om det rättfärdiga kriget och den varaktiga freden.[6] En överlag negativ inställning till våld, hennes vilja till fred och en allmän krigströtthet i riket kan ha fått Kristina att rasa också mot duellerandet, detta i en i övrigt mycket religiös och moraliserande tid. Vilken bild ger då drottning Kristina av duellerandet och duellanten? I hennes betänkande till ständerna står följande att läsa:

> Sammalunda slagsmål och dueller att alldeles avskaffas, som den vanartiga Ungdomen, så och dåraktige äldre män, ofta med flit och för lättfärdig Lust skull allenast söka, och där med stundom förspilla sin och andras hälsa, timliga liv och eviga Salighet, hållandes sådan galenskap för en Ridderlighet och nödga de spakfärdiga genom befruktande vanheder och förtal där till med sig; Vill Ständerna upptänka vederbörlig correction och straff uppå, som ingen, den mest brottslige vore, skulle undgå, av vad Stånd och värde han än vore.[7]

Betänkandet innehåller flera centrala begrepp som avslöjar en hel del om vilka attityder till våld och kränkningar som cirkulerade under perioden. Låt oss börja med vad som framställs som ett begreppspar nämligen "vanartig ungdom" och "dåraktiga äldre män". Termen vanart förekom ofta i tidens rättsliga argumentering som synonymt med last, det vill säga som dygdens motsats.[8] Att termen kopplades ihop med ungdom och inte med äldre män kan tolkas på flera sätt. Dygd var dels en egenskap som människan mottog vid födsel och dop, men den var samtidigt en intellektuell företeelse, som kunde nås genom övning och inte minst boklig stimulans. Våld hörde således till de odygdiga handlingar som kunde förväntas av en man i ung ålder som ännu inte hade nått insikt om rättfärdighetens och försoningens budskap. Vuxna män borde däremot ha bättre vett. Äldre män som duellerade var, menade drottningen, dåraktiga. Att framställa våldet som en följd av "lättfärdig lust" var också det en markering från drottningens sida. På så vis formade hon en bild av duellanten som en man som inte ägde förmågan och det kristna förnuftet att välja det goda och moraliskt rätta framför det onda och förkastliga, det vill säga att välja dygden framför lasten och det kristna livet framför det okristliga. Drottning Kristina understryker även att dueller var ett hot mot den fysiska hälsan, livet och saligheten. Det som

6. Österberg, 2005a, s. 114–124.
7. *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll 31/1 1649*, 1871, s. 244; se även Posse, 1850, s. 164–169; Persson, 1999a, s. 21–36.
8. Lindberg, 1992, s. 399.

ansågs vara ett uttryck för ridderlighet bland vissa män inom adelsståndet var, enligt Kristina, inget annat än galenskap.

Att skriva in duellerandet i distinktionen mellan ridderlighet och galenskap är intressant. Kopplingen till franska duellförbud är här uppenbar. I den franska kungamaktens förbud från den förra hälften av 1600-talet hävdades att duellantens uppfattning om ridderlighet och ära var snedvriden.[9] Kristinas syn på våld som brott mot dygd och den kristna gudomliga ordningen ställdes mot vad som ansågs vara duellantens egen förståelse av ridderlighet, dygd och adelskap. Ridderlighet var ett begrepp som förknippades med adelns självbild och var nära kopplat till den adliga manliga äran. Genom ridderlighet kunde adeln upprätthålla distinktionerna gentemot andra stånd. Men när ridderligheten kopplades till interpersonellt våld som dueller utmanades den kristna ordningen, dygden och det statliga våldsmonopolet av en ära som framstod som en förvärldsligad och illegitim livsåskådning.

Den politiska maktens uppgift var att främja dygden och det ärbara levernet i enlighet med den kristna läran, med hemska straff om så behövdes. Kristina tog sin uppgift på allvar och uppmanade ständerna att utarbeta en lag som kunde bestraffa våldsbenägenheten bland den adliga befolkningen. Straff skulle utmätas oavsett kombattanternas sociala status och värde, för bägge inblandade parter och oavsett vem som initialt bar skulden till att våldet kom till stånd. Ridderskapets och adelns svar på betänkandet ger en intressant inblick i hur adeln såg på sitt duellerande och hur gränser kunde dras mellan legitimt och illegitimt våld. Adeln svararde:

> Och medan såsom sådana dueller och slagsmål mest dels sig förorsaka av ohöviska och otillbörliga ord, som den ena den andra uti obetänkt mod förekastar, att alltså många nödgas sin heder och ära till försvar att tvungen gripa till samma medel: dock likväl medan och stora missbruk inrita att mången av lättja och lättfärdig lust skuld det medlet (som var redlig man övar till sitt goda ryktes och äras försvar, vilket lika med livet står att aestimera) till sådan otillbörlig lustans befrämjelse.[10]

Våldet hade, menade adelsståndets representanter, oftast sin grund i "ohöviska och otillbörliga ord". Ofredarens obetänksamhet tvingade den drabbade att använda sig av våld för att skydda sin heder och ära. Adeln understryker ärans och hederns värde som något som kunde jämföras med livet självt. I sådana situationer var, menade adeln vidare, bruket av våld befogat. Implicit ligger här ett påstående om att våld som brukades i sådana situationer var identiskt med självförsvar.

9. Billacois, 1990, s. 98.
10. *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll, 31/1 1649*, 1871, s. 263.

Men det fanns också de som brukade duellen med "lättja och lättfärdig lust". Adelsståndets representanter ansåg att det var en fundamental skillnad mellan att duellera för att beskydda äran, alltså för något högre än individen själv och att duellera för att man hade lust till det. Man skiljer här mellan angripare och den som blir angripen på sin ära. Den som hade duellerat för sin "lättfärdiga lust" skulle straffas därefter, men en "redlig man" som använder duellen som ett sätt att försvara sin ära borde, menade adeln, inte bestraffas. Adeln skriver:

> Ty har Ridderskapet och adeln detta ärendet Hennes Kungl. Maj:t uti underdånighet hemskjutit, intet tvivlandes Hennes Kungl. Maj:t varder ju allernådigst en sådan Ordning statuerandes, som icke detta lovlige Ståndet kan lända till förfång, och alltså genom omständigheternas rannsakan den oskyldige med den brottslige icke lika Poen [straff] vara underkastade.[11]

Här kommer alltså två skilda brottsbegrepp till uttryck, två olika sätt att tolka och kategorisera duellen som våldshandling. Kristina och kungamakten menade att alla duellanter hade begått omoraliska handlingar. Deras brott skulle bestraffas utan hänsyn till person. Ur ett religiöst perspektiv var ridderskapets och adelns attityd till dueller grundläggande problematisk. Att försvara sitt liv uppfattades ibland som människans medfödda drift att överleva och kunde därmed rättfärdigas av både naturrätt och gudomlig lag.[12] Men att likställa äran, ett yttre abstrakt värde, med det mänskliga livets värde var att utmana den gudomliga ordningen och den politiska maktens auktoritet. För adelsståndet var alltså duellens innebörd mer komplicerad än så. Det kunde alltid finnas en oskyldig i sammanhanget. Det hade därför stor betydelse att skilja ut brottslingen och dennes omoraliska handling från den med mindre skuld.

Duellagstiftningen

Den 23 december år 1662 utfärdade Kungl. Maj:t det första så kallade duellplakatet. Lagtexten kom att markera en viktig social gräns. Duellplakatet var inte avsett för gemene man. Bönder och andra människors våldsbrott skulle hanteras och avdömas enligt allmän lag. I duellplakatets ingress fastställs att lagtexten var till för "ridderskapet och adeln, sedan krigsbefälet och dess vederlikar, samt av dem som är uti något sådant villkor eller sådan betjäning att de Priviligierade kunde vara ifrån Underrätternas åtal och Dom."[13]

11. *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll, 31/1 1649*, 1871, s. 263.
12. Lindberg, 1992, s. 383.
13. Duellplakatet av år 1662 är tryckt i Schmedeman, 1706, s. 327; se även Persson, 1999a, s. 30.

Med lagen skapades alltså en juridisk åtskillnad mellan adelspersoner och samhällets övriga människor, vilket var en distinktion som låg helt i linje med andra adliga distanseringssträvanden under perioden.

I adelns och krigsbefälets besvärsskrift till Kungl. Maj:t från den 8 juli 1664 anhöll adeln emellertid om att plakatet borde upphävas tills vidare. Adeln menade att de inte tvivlade på den goda intentionen med det nyss tryckta plakatet, nämligen som adeln själv framhöll, att "förekomma otidiga trätor och slagsmål, jämte andra ohövligheter i ord och gärningar som split och dueller förorsaka."[14] Men eftersom plakatet underströk att den oskyldige skulle straffas på samma sätt som den skyldige menade adeln att "vårt stånd [...] därigenom till sin honneur och reputation icke vinner den satisfaktion som med ståndet är likmätigt".[15] Den förolämpade adelsmannen fick alltså inte en tillbörlig upprättelse som motsvarade hans ära och sociala exklusivitet genom denna stadga. Adeln skriver vidare att duellplakatet snarare hade fått motsatt effekt. Dagligen menar de, att "slika excesser nu mera än tillförende yppas och begås".[16] 20 år senare, den 22 augusti 1682, utfärdade Karl XI ett nytt duellplakat vars straffrättsliga innebörd kom att gälla ända till år 1861.

I social bemärkelse var duellplakatet en ambivalent lagtext. Till följd av den gigantiska nyadling som kännetecknade perioden kom duellplakatet under nästan ett sekel att inkludera fler och fler sociala grupper som gjorde anspråk på adelsstatus. Detta är betydelsefullt för att förstå vilka problem som kunde uppkomma när duellplakatets normer skulle omsättas i den rättsliga praktiken. För samtidigt som duellplakatet markerade en skarp social gräns mot gemene man, skapade det genom formuleringen "deras vederlikar" också oklarheter, en slags social gråzon. Vilka ägde egentligen tillträde till den exklusiva duellerande gemenskapen? Vilka skulle dömas som ridderskapets, adelns och krigsbefälets vederlikar och vilka som "nedrige Folk och gemene Man"? Duellplakatet speglar i den bemärkelsen tidsandan på ett intressant sätt. De duellerande kontrahenternas sociala hemvist och rang var alltså avgörande för den rättsliga behandlingen av våldsbrott, utifrån duellplakatets stadgar. En adelsman som slagit en bonde eller hantverkare, liksom vice versa för den delen, gjorde sig per definition inte skyldig till brott mot duellplakatet. Det existerade olika värden och hederskoder för olika stånd. Våldets innebörd var kopplad till personens position inom ståndssamhället. Men fall saknades inte där de sociala gränserna mellan de inblandade inte var lika skarpa. Från slutet av 1680-talet till mitten på 1700-talet tycks det ha förekommit en osäkerhet om vilka som var adelns

14. *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll, 8/7 1664*, 1891, s. 360.
15. *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll, 8/7 1664*, 1891, s. 360.
16. *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll, 8/7 1664*, 1891, s. 360.

jämlikar. Genom kungliga resolutioner, som svar på hovrätternas problem att döma i våldsbrottmål där en persons rang var osäker, kom duellplakatet från och med år 1688 att innefatta ett stort antal nya ämbetsmannagrupper. Dessa nykomlingar kom så att åtnjuta rang som adliga jämlikar och som potentiella duellanter. År 1711 bestämde Karl XII dessutom att alla rikets ämbetsmän som ägde kunglig fullmakt var att betrakta som adliga jämlikar och skulle dömas efter duellplakatet [17]

Ståndssamhällets förändringar mot slutet av 1600-talet kom, som inte minst duellplakatet vittnar om, att ställa nya krav på lagstiftningen. Särskiljandets principer var centrala även i den allmänna straffrättsliga diskursen. Faktorer som fick markera särskillnad var i synnerhet kroppen och offentligheten. I samband med den stora lagkommissionens diskussion år 1688 angående hudstrykning och gatlopp betonade man, enligt historikern Kenneth Johansson, det faktum att det sociala avståndet mellan stånden var större nu än tidigare. Detta borde, menade exempelvis lagmannen Gripenhielm, leda till att straffen varierades i större utsträckning än vad de tidigare hade gjort. Landshövdingen Lovisin menade att enklare folk kunde bestraffas med hudstrykning och gatlopp, men att en ädel man inte tålde det. Ett sådant straff skulle vara förödande, hävdades det, för adelsmannens ära och heder. En liknande distinktion gjordes vid bestraffningsformen "fängelse vid vatten och bröd". Straffet drabbade personer av olika stånd olika hårt. En gemen man, hävdades det, var van vid dessa eländiga förhållanden, men för en person "av större villkor" skulle det vara outhärdligt. Att sitta i fängelse för ett begånget brott uppfattades alltså i sig som ett tillräckligt hårt straff för exempelvis en adelsman, men inte för enklare människor, "de nedrige". Att låta bödeln prygla en adelsman på samma vis som man pryglade en bonde skulle leda till adelsmannens fullständiga undergång. Hans adliga blod skulle gjutas av en ärelös person. Underförstått innebar detta en total förlust av ära. Kroppsstraffet i det offentliga var ett alltför hårt straff för en man i samhällets övre skikt. Skillnaderna i straff berodde, som Kenneth Johansson vidare har framhållit, på att skillnaderna mellan stånden

17. Den 9 september 1688 stadgades att "Läreconducteurer skola consideras för Adelns Vederlikar och dömas efter Duell-Plakatet" och åtnjuta samma rang som en fänrik. Den 18 december 1688 stadgades att även häradshövdingarna skulle hållas för adelns och krigsbefälets vederlikar. Samma gällde den 4 april 1689 för överinspektörer över tullarna och professorer, och landssekreterarna och landskamrerarna inkluderades den 18 juni 1691. Biskoparna, superintendenterna och teologie doktorerna inkluderades den 23 september 1695, och registratorerna i kungliga kansliet den 16 november 1722. Se härom Schmedeman, 1706, s. 764. Borgmästarna, framhåller rättshistorikern Ivar Nylander, kom genom riksdagens hemställan (på borgarståndets initiativ) såsom en hedersförmån, att inbegripas under duellplakatet den 16 april 1739, se Nylander, 1966, s. 49. Se även Persson, 1999a.

hade blivit så markanta att man talade om två folk: "de förnämare" och "de gemena." Sedan de äldre lagarna nedtecknades hade hederstänkandet förändrats.[18] Det är tydligt att äradiskursen och särskilt dess ståndsideologiska komponenter nu var närvarande i den straffrättspolitiska argumenteringen. Samma tänkande utgjorde en viktig del i duellplakatets utformning.

Dygden som livets riktmärke

Som i de flesta lagtexter föregicks även straffparagraferna i 1682 års duellplakat av en ingress som angav motivet till lagtexten. Duellplakatets ingress inleddes kraftfullt med orden:

> Vi Carl etc. Gör veterligt att såsom det haver behagat den allsmäktige Guden uppsätta Oss efter våra Förfäder till det höga värde på jorden, att råda över Land och Folk, så att Vi äga vårt Rike med Kungl. Rätt styrka och styra. Så påminne Oss billigt där jämte Vårt Kungl. Ämbete vara således regera, att Guds Vilja och Rättvisa där igenom må efterkommas, all våld, egenvillig Hämnd och Blodsutgjutelse förtagas, de Dygdälskande och fredsamme beskyddade, men de överdådige och vanartige med tillbörligt Straff ansedde och späkte varda, på det de Missbruk måtte förmedelst Lag och Straff utur vägen röjas [...].[19]

Kungamaktens uppgift var, enligt tidens synsätt, att främja rikets välbefinnande och att verka för dess frid. Men uppgiften var även av andlig karaktär. Furstens uppgift var att underlätta människornas frälsning. Han skulle leda sitt rike till lycksalighet med en sträng och uppfostrande hand om så krävdes, men också med mildhet och kärlek. Fursten själv skulle, när dennes tid var till ända, avlägga räkenskap för det han hade uträttat under sin livstid.

Kungamakten såg mycket allvarligt på dueller och andra våldshandlingar inom adelsståndet. Den centrala passagen: "Så påminne oss billigt [...] att Guds Vilja och Rättvisa där igenom må efterkommas" fångar in en viktig aspekt av kungamaktens funktion i straffrättsliga sammanhang. Fursten skulle se till att Guds rättvisa skipades, vilket hade stöd i de övergripande idéer om den politiska maktens uppgift som cirkulerade under perioden. Begreppen "överdåd" och "vanart" är även här centrala och ställs i motsats till de "fredsamma" och "dygdälskande". Vanartiga gärningar var som tidigare straffbara odygder. För att understryka det högst allvarliga och moraliskt förkastliga med dueller och kränkningar användes också begreppet överdåd. Lasten överdåd, "suburbia", var redan hos kyrkofadern Augustinus syndens grundform. I en del sammanhang syftade begreppet på att den övermodige satte sin egen vilja framför Guds. I andra sammanhang låg den teologiska

18. Johansson, 2005, s. 90–91.
19. Schmedeman, 1706, s. 764.

tanken något i bakgrunden. Istället brukades övermodsbegreppet för att betona uppsåtet och gärningsmannens vilja att begå brottet samt dennes avvikande inställning till vad dygden och de kristna normerna krävde. På det politiska planet kunde övermod innebära en upplösning av samhällets dygder som fred och endräkt "concordia".[20]

De dygdälskande och fridsamma människorna skulle alltså beskyddas. De överdådiga, vanartiga och odygdiga undersåtarna, de som brukar våld och utövar egenmäktig hämnd, skulle tillrättavisas och upplysas om sina omoraliska gärningar genom lag. Så skulle dygd främjas hos dem. Våld och kränkningar uppfattades som brott mot den gudomliga och världsliga ordningen. Sådana handlingar

> [...] kunna giva Tillfälle till okristligt och i Guds och världslig lag förbjudit Livs förspillande, samt Heders och Äras förklening, förekommandes där igenom den fara som mången både till Själens eviga Förtappelse och Kroppens timliga Fördärv hända och ske kunde [...].[21]

Livet och äran, själen och kroppen framställdes i duellplakatet som de centrala skyddsobjekten. I likhet med Mose lag rangordnades skyddsobjekten i duellplakatet efter sitt religiösa värde. Livet och själen överordnades äran och kroppen, det andliga före det jordiska.

Dråpet och kränkningen betraktades båda som okristliga handlingar. Genom begreppet "okristlig" sammankopplades våldet och kränkningen med handlingar som stred mot de normer och värden som den kristna människan skulle leva efter. Att liv och ära sattes på spel genom dueller och kränkningar var ohållbart av flera skäl. Det var, menade kungamakten, "en vederstygglig ting, både för Gud och var rättsälskande Människa". Upprepade gånger understryks dygden, äran och livet som de centrala skyddsobjekten i duellagstiftningen. Men detta hade inte enbart en kristen religiös förklaring. Handlingarna var också, menade kungamakten:

> [...] högst skadligt för Vårt Rike och det Allmänna bästa, i det ej allenast Våld och Överdådighet överhanden tager, och Liv och Ära förspilles, utan och oftast de Personer dräpas och av dagen tagas, som kunna vara oss och Riket till nytta och Tjänst, var uppå äntligen om en sådant i tid blir rättat och botat, Guds rättvisa och häftiga straff följa måste.[22]

20. Lindberg, 1992, s. 401–403.
21. Schmedeman, 1706, s. 764.
22. Schmedeman, 1706, s. 764.

Dueller och kränkningar medförde alltså även ett samhällspolitiskt problem. Det faktum att personer skadades och dräptes till följd av omoraliska handlingar inverkade även negativt på riket och det allmänna bästa:

> Undersåtarnas så i gemen som särdeles och i synnerhet Ridderskapet och Adeln samt Krigsbefälet och dess vederlikar Välfärd drage, huru såsom den heder och värde måge bliva bibehållne och skyddade, som antingen deras Förfäder hava genom berömlige och Fäderneslandet nyttige gjorde tjänster lämnat sina efterkommande, som böra söka och träda i deras Fotspår som ock jämte dem de, vilka på någon närmare tid tillbaka, och ännu dagligen genom deras underdånige tjänster och redeliga förhållande, på lika sätt gjort sig hos oss meriterade, och hava Dygden för sin förnämste Åtrå och ögnemärke [...].[23]

Den som tjänar kungamakten och är dygdig skall också försvaras till sin ära av kungamakten genom denna lag. Här betonas således tjänsteförhållandet i patriarkal anda – tjänster mot beskydd. Alltså, fortsätter Kungl. Maj:t.:

> [...] kunna Vi ej heller tillåta att sådant förvärvat gott Namn och Rykte, som med rätta bör skattas för en dyrbar och omistlig ting, och i lika värde med själva Livet hållas, måtte på något på något otillbörligt, skymfligt och ärerörigt sätt, genom vanvördige och föraktliga Slagsmål, försmädlige Ord och ärerörige Beskyllningar, eller eljest andra skamlöse Tillvitelse och Förtal som Heder och Ära angå, bliva dem emellan på ett otillbörligt och så föraktligt sätt avhände, att de nästan intet veta någon utväg till att få vindicera sådant tillbaka igen, utan med Liv och Levernes äventyr, och oftast med Förlust av dess eviga och timliga Välfärd.[24]

I likhet med de franska duellförbuden är den enväldige furstens röst hela tiden närvarande. Som Billacois har framhållit för franska förhållanden framträder fursten i en tredubbel roll i förhållande till adeln och dess dueller. Han är oroad av dueller och fast besluten att få slut på bruket i egenskap av fader för adeln och aristokratin, som statens överhuvud och som Guds tjänare på jorden.[25]

Den svenska kungamakten framhöll också det stora problemet med en skadad ära, det vill säga hur svårt det var för adelsmannen att få den återupprättad. Risken var att denne inte visste någon annan utväg än att begå gärningar som satte både hans och hans motståndares liv på spel och som ofta kunde leda till förlust av den fortsatta välfärden, livet och saligheten. Undersåtarnas heder och värde skulle beskyddas "i synnerhet Ridderskapet

23. Schmedeman, 1706, s. 765.
24. Schmedeman, 1706, s. 765.
25. Billacois, 1990, s. 98–99.

och Adeln samt Krigsbefälet och dess vederlikar". Med ett exempel ur 1609 års franska duellförbud har Billacois beskrivit det beskyddande inslaget i duellagstiftningen som:

> the purest of all chivalric traditions: he [fursten] is the champion of all insulted gentlemen, and at the same time the arbiter of doubtful cases. He has taken upon [himself] all that might be imputed in this respect' to those gentlemen who respect his prohibition and he has the responsibility for ensuring that their honour is respected (1609).[26]

Den patriarkala relationen mellan adeln och kungamakten kommer till uttryck även i den svenska duellagstiftningen. Adelsmannen var i kungens tjänst, och kungen liksom husbonden besvarade adelsmannens lydnad, lojalitet och utförda tjänster med faderligt beskydd och omhändertagande. I en vidare mening var adelsståndets ära en del av statsmaktens ära, eftersom ståndet tjänade kungamakten och utförde dess uppdrag och det var denna form av ära som kungamakten bevakade genom att utfärda ett så strängt förbud mot dueller och ärekränkningar som duellplakatet.

Straffen – mål och värden

I ingresserna till duellplakaten understryks furstens roll som både domare och beskyddare. Skyddsobjekten är adelsmannens liv och själ, ära, goda namn och rykte. Men i straffparagraferna läggs tonvikten främst vid den förra rollen. Rösten är den bestraffande domarens, som i likhet med den stränge Guden och den machiavelliske enväldige fursten, skrämmer, hotar och hämnas. Vilka var då de tankefigurer som kungamakten brukade i sitt straffpolitiska budskap för att förändra ett så våldsamt och okristligt uppträdande som dueller och ärekränkningar? Det straffpolitiska resonemanget i 1682 års duellplakat inleds så här:

> Och ehuruväl Vi förmodat hade att Vår beskrivna Lag samt förr utgångna Plakater och Förordningar, som någorledes visa vad i sådant mål bör hållas för skäligt, rätt, och lovligt, så att den Lag, som var och en som tänker göra procession av Dygd och Ärbarhet, borde hava beskriven uti sitt eget Sinne och Hjärta, skulle varna och avskräcka dem, som är av ett så vanartigt Kynne. Att skymfa och vanhedra en redlig Man, antingen med Ord eller Gärningar; Utan heller i det stället låta Uppriktigheten och deras rätta adliga Prydnad, som bör bestå i Dygd och Redlighet, leda sig till det lovligare och lidligare vore så måste Vi likväl förnimma att sådant ofta på sido sättes, och i dess ställe begås

26. Billacois, 1990, s. 100 (min anm.).

vederstyggliga aktioner med otjänliga slagsmål och andra beskymfningar uti ord och åthävor [...].[27]

Med duellplakatet ville kungamakten ge den dygdige adelsmannen vägledning att välja det rätta samt varna och avskräcka den vanartige mannen från att skymfa och utmana redliga män. Duellagstiftningen var ett pedagogiskt projekt som syftade till att fostra adelsmän till goda undersåtar som valde att handla enligt dygd. Kungamakten gör sedan gällande att tidigare duellplakat (1662 års) och förordningar inte fått den effekt som avsetts. Detta kan betraktas som en betydelsefull motivering till 1682 års duellplakat. Det skiljer sig nämligen på flera punkter från det tidigare, i synnerhet, som Ivar Nylander har understrukit, rörande straffen. 1682 års duellplakat är med sina tretton punkter betydligt utförligare än det föregående. Vetskapen om straffen skulle inympas i människans sinne.

Duellplakatet riktade in sig på alla "dueller och frivilliga, samt utan rätt livsnöd och emot Lag tillbudna slagsmål", det vill säga de handlingar som var otvungna, uppsåtliga och som inte ansågs som nödvärn.[28] Vad sade då duellagstiftningen om ärekränkningar, utmaningar och lindrigare fysiskt våld? Det understryks att det inte fanns någon legitim orsak till att utmana någon på duell, oavsett på vilket sätt personen hade blivit kränkt, slagen eller hotad. Inte heller var det tillåtet att låta någon annan förmedla en utmaning:

> [...] så att de här med på det allvarligaste bliva förbjudna att de för ingen given orsak, antingen av föregivit skvaller, undsägelser, föraktligt skjutande och skuffande, okvädes och skymfliga ord, hugg och slag, samt hotande, det vare sig med käpp eller hand eller vad det eljest kunde vara, måge understå sig antingen själva utmana eller genom andra låta utmana någon till duell och envig [...].[29]

Straffet för ärekränkningar och lindrigare fysiskt våld var förlust av tjänst, två års fängelse och två tusen daler i böter.[30] Strängheten i duellagstiftningen blir än tydligare om den ställs i kontrast till vad den allmänna lagen sade i fråga om ärekränkningar. Enligt Tingmålabalkens 43 kapitel var bötesbeloppet tre marker under förutsättning att orden var fällda i hastigt mod och togs tillbaka. Vilka ord som kunde verka kränkande angavs inte. Stadslagen, som var betydligt strängare, föreskrev tolv marker i böter. Den som inte hade råd att betala böterna skulle istället slå sig på munnen och säga att han hade ljugit, slås i stocken och sedan för alltid förvisas från staden. Verbala

27. Schmedeman, 1706, s. 765.
28. Schmedeman, 1706, s. 766.
29. Schmedeman, 1706, s. 766.
30. Schmedeman, 1706, s. 766.

förolämpningar kunde innefatta tillviten som mördare, lögnare, mordbrännare, tjuv, horkona, sköka och trollkona. Orden skökoson och tjuvson var något lindrigare och medförde en halv bot.[31]

Till skillnad från i den allmänna lagen fanns i duellplakatet ingen särskild paragraf som rörde lindrigare våld och såramål. Däremot underströk duellagstiftningen att männen skulle bestraffas oavsett om det kom till strid eller endast till utmaningen.[32] De adelsmän som antog en utmaning, liksom de som använde sig av sekundanter skulle dömas till samma straff. Om någon som brutit mot duellplakatets förbud sedan flydde ur landet skulle böterna utkrävas ändå genom att gärningsmannens gods och egendom drogs in till kronan.[33] Dessutom skulle han drabbas av kungamaktens onåd. Att falla i onåd måste betraktas som ett allvarligt hot från kungamaktens sida eftersom det har tydliga kopplingar till adelsmannens offentlighetsanspråk och fortsatta välfärd. Banden mellan adelsmannen och kungamakten klipptes av. Ännu tydligare blir detta i de fall där duellanten flyr till utlandet för att fullfölja konflikten. I sådana fall skulle denne förutom det nämnda bötesstraffet dessutom beläggas med "biltoghet", det vill säga fredlöshet. Samma punkt betonade även att en strid utan föregående överenskommelse mellan kontrahenterna, en så kallad *rencontre*, skulle bestraffas. Fängelsestraff skulle avtjänas i de rum och lokaler som statsmakten förfogade över för sådana ändamål och inte i det egna hemmet. Rummets komfort skulle motsvara den vanära som tillfogats den andre parten.[34] Fängelsestraffet skulle alltså var proportionerligt och motsvara det omoraliska och kränkande i brottslingens handling. Om brottslingen inte kunde betala sina böter skulle hans fängelsevistelse enligt duellplakatets sjunde punkt förlängas till tre år. Om den anklagade betalade ytterligare 2.000 daler silvermynt befriades han, enligt åttonde punkten, från det sista fängelseåret. Det första året skulle han dock "bliva uti Fängelset sittandes."

Ryktesspridning och smutskastande av någons "goda namn" ansågs allvarligare än en direkt förolämpning. Förutom 2.000 daler i böter, tjänstens förlust och två års fängelse ålades den dömde att dessutom avge en offentlig avbön till den förolämpade parten.[35] Innan den dömde fördes till fängelset skulle han inför rätten ge den förolämpade en skriftlig och muntlig ursäkt för det som skett. Detta enligt följande mall:

31. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 213.
32. Schmedeman, 1706, s. 767.
33. Schmedeman, 1706, s. 767.
34. Schmedeman, 1706, s. 768.
35. Schmedeman, 1706, s. 768–769.

> Jag N.N tillstår och bekänner det jag med min oförskämda och obetänksamma ord (gärningar) har offenderat N.N och såsom jag härmed tillstår sådant vara illa och oförsvarligen av mig gjort, ty beder jag att N.N ville mig sådant förlåta och den oförrätt, som jag honom där igenom tillfogat haver, förglömma.[36]

Detta är en mycket intressant paragraf som tycks avspegla ett viktigt drag i den tidigmoderna hederskulturen. Paragrafer med samma innebörd återfinns även i de sachsiska duellförbuden från början av 1700-talet.[37] Men varför behövdes då ett sådant intygande? Jag tolkar detta som att det inte räckte med rättens dom för att ge adelsmannen äran tillbaka och utradera skymfen. Kanske var domen inte heller tillräcklig för att bilägga fiendskapen mellan männen. Ord som uttalats och rykten som utspridits måste tas tillbaka både muntligt och skriftligt så att den förorättade hade bevis på upprättelsen.

Ett tillägg till duellplakatets § 5 från år 1695 medförde en viktig förändring i den straffrättsliga hanteringen av ärekränkningar och utmaningar. Här stadgades att duellplakatet inte skulle tillämpas på den som hade blivit verbalt förolämpad om den angripne i hastigt mod svarade tillbaka med skymfliga ord. Enligt samma förordning skulle inte heller svordomar och eder som de anklagade hade använt mot varandra bestraffas.[38] I Kungl. Maj:ts förklaring samma år skärptes straffet för de personer som brutit mot duellplakatet men inte var i någon särskild kunglig tjänst. Här förklaras:

> icke desto mindre, såsom daglige Förfarenheten visar huruledes mången oförvägen, som är utan Tjänst, sådan Plikt ringa aktar, särdeles där han kommer att förföra sig uppå någon som en Tjänst bekläder, vilken uti dess Värde billigt bör hållas.[39]

Förordningen markerar tydligt hur personer i kunglig tjänst skulle respekteras. Duellplakatets straff för ett sådant brott mot personer i kunglig tjänst var, förklarade Kungl. Maj:t, "allt för ringa." Därför skulle ett "sådant Övermod och Vanart så mycket mera avskräckas" genom att straffet höjdes till tre års fängelse och 3.000 daler silvermynt i böter.[40]

Straffnormerna i duellplakatet var utformade på ett sätt som skulle avskräcka adelsmän från att sprida ut osanna rykten, att okväda, att knuffa och stöta varandra, att bruka lindrigare fysiskt våld som hugg och slag med eller utan tillhygge samt att utmana varandra på duell. Tjänstens förlust,

36. Schmedeman, 1706, s. 769.
37. Prokowsky, 1965, s. 87–89.
38. Nylander, 1966, s. 7.
39. Schmedeman, 1706, s. 1430–1431.
40. Schmedeman, 1706, s. 1431–1432

kunglig onåd och fredlöshet innebar att den dömde adelsmannen helt eller delvis avskärmades från samhället och det liv som låg till grund för hans ära. Enligt lagtexten skulle den dömdes goda namn, ära och heder vara fullständigt fläckfri efter avtjänat straff. Att påstå något annat betraktades som en brottslig gärning.[41] Att betala böter till den förolämpade samt att sitta en tid i fängelse, i ett rum som motsvarade brottets grad, var nödvändigt, dels för att den förolämpade parten skulle få upprättelse och dels för att brottslingen skulle återintegreras i de sociala och ärliga gemenskaperna.[42] Fredlöshet var dock enligt lag liktydigt med att frändömas sin ära helt och hållet.

De dogmer och värden som låg bakom straffen rörande ärekränkningar och lindrigare fysiskt våld rörde alltså den världsliga och konkreta världen. Straffet för dueller med dödlig utgång speglar delvis andra samhälleliga normer och värdestrukturer. Att dräpa någon i duell hade, som vi skall se, även en religiös betydelse.

Duelldöden, minnet och saligheten

1682 års duellplakats paragraf om dueller med dödlig utgång intog en särställning i duellagstiftningen. Lagtexten föreskrev att den som dräpte någon i duell skulle avrättas utan förskoning. Dråparen skulle få tillåtelse att begravas på kyrkogården men avsides och utan prästers predikan eller andra ceremoniella inslag. Samma begravning gällde den som blivit dräpt i duellen. Vilka tankefigurer och värderingar låg då bakom denna straffnorm?

Den frivilliga döden och dess följder på kropp och själ

För franska katolska förhållanden har historikern Billacois framhållit att det viktigaste ögonblicket i en kristen människas liv, det vill säga att förbereda sig för den goda döden, uteblev genom dueller. Detta kom att bli ett viktigt argument i kritiken mot dueller. Även i det evangelisk-lutherska Sverige var handlingar som innebar att livet förkortades av egen hand mycket allvarliga synder. Duellanten dog inte i Guds och kungamaktens tjänst i kampen mellan gott och ont, utan för ett syfte som saknade all legitimitet i kristen bemärkelse. Det är i ljuset av ett sådant tänkande som man bäst kan förstå utformningen av duellplakatets straffparagraf rörande dueller med dödlig utgång.

Med reformationen kom det religiösa livet i Sverige att underkastas en omfattande förändringsprocess, så även när det gällde synen på döden och begravningen. Under den katolska perioden var begravningsmässorna av

41. Schmedeman, 1706, s. 769.

42. Jfr Eva Österbergs resonemang om skam som en återintegrerande faktor i hederskulturer i Österberg, 1991b, s. 69–70. Österberg är här inspirerad av antropologen John Braithwaite.

stor betydelse för den dödes salighet. Genom böner kunde den dödes tid i skärselden förkortas. Reformationen förde med sig en ny teori om vad som hände med själen efter döden. Reformatorerna övergav tanken om skärselden och avfärdade föreställningar om att den dödes själ skulle leva vidare, utanför kroppen. Döden liknades vid en sömn som människan skulle uppväckas från på den yttersta dagen. Men avgörandet låg hos Gud och var, skriver historikern Yvonne Maria Werner, "uteslutande beroende av den dödes personliga gudsförhållande i livet".[43] Efter reformationen behölls, menar Werner, förvisso de katolska begravningsskicken av praktiska skäl, men de fick en annan innebörd. Det var inte längre den dödes salighet som stod i fokus utan de efterlevande som skulle fostras till ett gudfruktigt leverne. Här kom därför likpredikan att spela en stor roll som tillsammans med klockringningarna utgjorde grunden i den tidigmoderna evangelisk-lutherska begravningskulturen. I den folkliga föreställningsvärlden, men inte i den teologiska diskussionen, ansågs klockringningen, mullkastningen och prästens böner och predikan ha en stor betydelse för saligheten. Det är ur detta "evighetsperspektiv", framhåller Werner, som vi kan förstå bestämmelserna kring och innebörden i den avvikande begravningen av exempelvis självmördare.[44]

1571 års kyrkoordning knyter an till den kanoniska lagens bestämmelser om att den som själv tog sitt liv i berått mod inte fick begravas på kyrkogård. Om det existerade förmildrande omständigheter i självspillingsmål gällde att kroppen fick hanteras av "ärligt folk" men begravas i stillhet, alltså utan ceremonier och avsides på kyrkogården. Om det däremot inte fanns förmildrande omständigheter skulle den döda kroppen begravas i ovigd jord och hanteras av bödeln och hans drängar. Att fastställa frivilligheten i ett dödsfall var dock mycket problematiskt.

Det var inte självklart att en person som dött till följd av fylleri eller slagsmål skulle få en kristlig begravning eller ens begravas i vigd jord. Snarare gällde det motsatta. De som hade tagit livet av sig med "vett och vilje" förvägrades genom såväl världslig som kyrklig lag, möjligheten till en kristen och hederlig begravning på kyrkogården. Istället skulle de begravas utanför kyrkogården tillsammans med de ärelösa. Werner tolkar detta som en kvarleva av den kanoniska lagens förbud mot kyrklig begravning för den som miste livet i samband med tornerspel. Motiveringen för detta var att den döde "frivilligt och utan giltig anledning hade utsatt sig för livsfara".

43. Werner, 1998, s. 36. För en intresssant undersökning om övergången mellan en hedersdominerad kultur till religiös med avseende på dödsproblematiken se Nedkvitne, 2004.
44. Werner, 1998, s. 36.

Han skulle därför betraktas och behandlas som en potentiell självmördare.[45] Bo H. Lindberg framhåller å sin sida att den straffrättsliga synen på självmördare hade en grund i den skolastiska naturrättsläran. Den frivilliga döden var ett brott mot kravet att följa den naturliga böjelsen eller åtrån att bevara sitt eget liv och sin kropp. Det var naturens lag och människans skyldighet gentemot Gud och sig själv. Endast genom att hörsamma detta, hävdades det i olika offentliga diskussioner, kunde människan förverkliga sin kristna plikt.[46] Till frivilliga dödshandlingar räknades också dueller med dödlig utgång.

Den straffrättsliga hanteringen av duelldöden

En duellants död skedde alltså inte i enlighet med vad den kristna läran definierade som den goda döden. Vad innebar det då att begravas som en duellant? Hur kan straffnormerna som rörde dödsfall i duell tolkas? Vad satte adelsmannen på spel genom duellen, förutom det fysiska livet? Vad var det med andra ord för tankegångar som låg bakom kungamaktens straffnormer vid sådana våldsbrott?

I duellagstiftningen förbjöds alla dueller och frivilliga slagsmål. Att anta en utmaning till slagsmål och duell var att frivilligt sätta sig i livsfara. Den som gjorde det begick en grov synd, han bröt mot lagen och de kristna normerna, eftersom det så tydligt indikerade ett förakt för sin nästas liv och sitt eget liv. Här sammanföll den kristna synen på dueller med synen på självmord. Under min period föreskrev 1682 års duellplakat riktlinjerna för hur man skulle hantera en dräpt eller avrättad duellant. Men låt oss först undersöka hur begravningen och hanteringen av en duellants döda kropp skulle skötas enligt det första duellplakatet från år 1662.

Här stadgades att:

> Sedan, om någon händer, genom Duell falla eller död varda, så skall den icke njuta några Kristliga, och uti vårt kära Fädernesland övlige och lovlige Begravningsceremonier, utan läggas i jorden såsom en missdådare och illgärningsman.[47]

Den dräpte duellanten skulle hanteras på samma vis som vilken illgärningsman som helst och begravas okristligt och ärelöst utanför kyrkogården.

Kyrkogården var en plats för gudfruktiga och ärbara människor i det tidigmoderna samhället. Ärelösa och okristliga människor som tidelagare, mordbrännare, mördare och självmördare skulle begravas utanför kyrkogården i ovigd jord, i något kärr eller under en galgbacke. Med 1662 års duell-

45. Werner, 1998, s. 50.
46. Lindberg, 1992, s. 597–599.
47. Schmedeman, 1706, s. 326.

plakat markerade kungamakten på så vis det okristliga och ärelösa i att dö i duell och likställde denna typ av offervillighet med andra grovt syndfulla gärningar. Hanteringen av den döda kroppen skulle ske därefter. Att läggas i jorden såsom en missdådare och ogärningsman innebar att kroppen inte heller kunde hanteras av ärliga människor, utan av bödeln och hans folk.

Duellplakatet från 1662 föreskriver inte dödsstraff för den som dräper någon i duell. Beteckningen dråpare kopplas över huvud taget inte till dueller med dödlig utgång. Istället skulle den överlevande duellanten plikta "med böter och annan onåd" för det första brottet. För andra resan var straffet att utan all nåd förvisas ut ur riket.[48] Dråparen hanterades alltså förhållandevis milt, särskilt om man sätter det i relation till hanteringen av den dräpte. I 1682 års duellplakat har det skett en intressant förändring ifråga om hur dueller med dödlig utgång skulle hanteras. Här stadgades att

> Den som emot detta Vårt Påbud dräper någon, skall utan Förskoning dömas ifrån Livet och halshuggas, och ehuruväl Vi efterlåta det en sådan må uti Kyrkogården bliva begraven, så skall det dock ske utan Präst och Ceremonier; i lika måtto skall och den som bliver dräpt utan Präst och Ceremonier begravas och i detta fall vilje Vi eftergiva Penning Böterna.[49]

Här benämns parterna som "Den som dräper" och "Den som bliver dräpt". Detta är en viktig skillnad gentemot det tidigare duellplakat. Det har skett en skärpning i bestraffningen av dråparen. Dennes gärning skulle nu bestraffas med döden genom halshuggning. När det gällde hanteringen av de döda kropparna, såväl av den dräpte duellanten som av hans avrättade baneman, stadgades att båda skulle begravas på kyrkogården, men i stillhet utan präst och ceremonier. Även detta är en viktig förändring. Den dräptes kropp skulle inte längre hanteras som en illgärningsmans eller missdådares. Det starkt vanärande och religiösa elementet tonades ned i lagtexten och duellanten tilläts nu begravas tillsammans med andra kristna människor, men inte på ett helt fullvärdigt sätt.[50]

Duellantens egenvilliga lek med döden och hans förakt för livets helighet medförde liksom i tidigare plakat, att kristna ritualer som likpredikan och klockringning skulle förvägras honom. Ur en evangelisk-luthersk teologisk synpunkt hade, som ovan nämnts, ritualerna ingen betydelse för den dödes liv efter döden, utan tjänade istället som exempel för de överlevande. Med

48. Schmedeman, 1706, s. 326.
49. Schmedeman, 1706, s. 767.
50. I vissa fall skulle ett beslut fattas i domstolen rörande begravningssättet. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722; Generalauditörshandling nr 44, 12/12 1735.

likpredikan och ceremonier lovprisades den dödes gudfruktighet, dygd och ära. Med begravning i stillhet förmedlades således genom tystnadens strategi att den avrättade eller dräpte våldsverkaren hade levt okristligt och syndfullt.

Man kan fråga sig vad den adlige duellanten gick "miste om" genom att förvägras en fullvärdig begravning. I det tidigmoderna Sverige var synen på livet och döden respektive begravningen två sidor av samma mynt och inbäddade i en väl utvecklad minneskultur, som brukades i syfte att hylla och bevara den dödes rykte, dygd och ära inför eftervärlden.[51] Det var viktigt att dö och begravas på ett kristet sätt.

Men adelns förväntningar på begravningen var inte enbart religiösa. Begravningen skulle ske ståndsmässigt, exempelvis genom att man reste magnifika monument och gravkor över den döde och genom att få begravas i kyrkan och bruka kyrkorummets symbolik.[52] Så kunde distansen gentemot allmogen och andra sociala grupperingar befästas även efter döden.

Genom dödsstraff och den stränga begravningsformen markerades alltså att duellen var ett mycket allvarligt och grovt brott. Den adelsman som dräpte sin nästa eller själv blev dräpt i duell ägde varken ur juridiskt eller religiöst perspektiv rätten till en fullvärdig begravning och till de ritualer och bruk som existerade för att bevara minnet.

Den tidigmoderna människan, inklusive adeln, levde i en värld med evighetsperspektiv. Att bestraffa en människa genom att förvägra henne en fullvärdig begravning har sina rötter i ett sådant tänkande. För en adelsman fick en sådan begravning både religiösa och ståndsspecifika konsekvenser. För den dräpte och avrättade duellanten betydde en begravning i stillhet utan präst och ceremonier att han inte begravdes fullvärdigt på ett kristligt och ståndsmässigt sätt. Han kunde förvägras rätten till bruket av kyrkorummet, där adeln på olika vis bevarade minnet av den enskilde individens och släktens respektive ättens ära. Förväntningarna om ett förevigande grusades, berättelsens slut markerades häftigt och obönhörligt och i tystnad.[53] Den identitetsskapande distanseringen gentemot andra stånd förhindrades. Och utan likpredikningar och äreminnen uteblev den slutgiltiga manifesteringen av den dödes och dennes släkts kristliga liv, dygder och väl utförda tjänster åt kungamakten.

---

51. Se till exempel Ullgren, 2004, s. 213–267; Gillgren, 2005. För attityder till döden i det katolska Frankrike under tusen år se mentalitetshistorikern Ariès, 1978. Ariès gör en intressant periodisering av dödstematiken se särskilt s. 9–71, För en god historiografisk genomgång av dödens mentalitets- och kulturhistoria se Floto, 2004, s. 17–42.
52. Ullgren, 2004, s. 220.
53. Se exempelvis Stenberg, 1998, s. 117.

Sammanfattning

Lagstiftningen kring dueller var ett uttryck för den politiska maktens uppgift i det tidigmoderna samhället och hade flera syften. Den var ett politiskt projekt som syftade till att stävja duellerandet och skapa monopol på våldet i allmänhet. Men den hade också moraliska syften i betydelsen att inympa värden som dygd, gudfruktighet och "rätt ära" i de adliga manliga undersåtarna.

Som lagtext hade duellplakatet, liksom Mose lag, ett upplysande syfte. Den skulle informera adelsmannen om det förkastliga med att duellera och kränka andra människor. Kungamaktens stränghet är ett viktigt budskap i duellplakatet och vilade på den gammaltestamentliga gudsbilden och bilden av den enväldige fursten. Men samtidigt finns även den frälsningshistoriska tematiken inbäddad i lagtextens ingress som dialektiken mellan lag och evangelium. Den stränga lagen skulle främja dygden. Straffen var nödvändiga för att uppnå frid och endräkt i samhället. Straffen var även till för att beskydda laglydiga undersåtar som tack för deras tjänster åt kungamakten. Så kom den patriarkala relationen mellan kung och adelsstånd till uttryck. Skyddsobjekten definierades i första hand som livets helighet, själen och äran, vilket även innefattade föreställningar om adelns upphöjda sociala position och ett högre värde i förhållande till gemene man, förhållandet till staten och till rikets och det allmännas bästa. Kring dessa kristna och politiska värden kretsade alltså straffparagraferna. Enligt tidens juridiska doktrin innebar en kränkning att gärningsmannen inte hade visat sin nästa den medmänskliga kärleken.[54] Detta nämns dock inte uttryckligen i duellplakatet. Att skada en annan mans ära och duellera framställdes av kungamakten som raka motsatsen till vad som var ärofullt och kunde bestraffas med fängelse, böter, förlust av tjänst och egendom, onåd och fredlöshet.

Kränkningar och lindrigare fysiskt våld betraktades som mycket allvarliga brott. De sågs som laster och som resultat av omoraliska val. Brottslingen sågs som okristlig, okunnig om det kristna budskapet, eller allmänt nonchalant och styrd av egennytta. För duellanten själv däremot var dueller inte kopplade till odygd eller synd, utan snarare till militära dygder. Eftersom äran likställdes med livet var det mycket viktigt för adelsmannen och officeren att också försvara den med livet som insats. Han var tvungen att visa att han stod upp för sin ära och sitt mod. Duellen kan därför ses som adelsmannens vacklan mellan två värdesystem, mellan att följa en ståndsbaserad krigaretik med äran som riktlinje eller det kristna kärleksbudet, mellan att dö i ärans namn och att leva ett fortsatt kristet liv i skam. Duellanten kunde därmed

54. Se exempelvis Lindberg, 1992, s. 613.

uppfatta duellen som en kristen synd och samtidigt se sig förhindrad från att avstå, just därför att han var militär.

Dueller med dödlig utgång rörde en övergripande religiös problematik och särskilt när det kunde bevisas att duellanten frivilligt hade tillgripit våld. Här kan man på ett tydligt sätt se hur den kristna diskursen stod i motsatsförhållande till diskursen kring ära. När adelsmannen medvetet ingick i strid på liv och död bröt han mot Guds lag och världslig lag, han bröt mot den existentiella normen, kärleksbudskapet och den tredelade pliktordningen; alltså plikten mot Gud och fursten, sitt eget liv och sin nästas. Straffet för sådana okristliga handlingar var därför döden och begravning utan präst och kristna ceremonier. Guds och furstens stränghet klargjordes i duellplakatet genom hot och varningar om förnedrande hantering av den döde duellantens kropp, om en begravning utan kristna ceremonier, ritualer och ståndsmässig aktning. Här märks, menar jag, kungamaktens hot om att adelsmannen kunde sluta sitt liv som en obetydlighet i eftervärldens minne eller rentav att falla i evig glömska om han duellerade till döds. Gud hämnades hårt på den som tog en annans liv. Duellplakatets straffnormer visar tydligt hur kungamakten försökte avskräcka adelsmän från att duellera och att kränka och utmana varandra.

I den politiska debatten och i lagtexten avtecknade sig en kulturell idealbild av den gode mannen respektive en motbild av den onde mannen. I kungamaktens budskap var den gode mannen gudfruktig, dygdig och fridsam och hade det allmänna bästa för ögonen. Han levde enligt dygden och de kristna normerna. Här var den stränga lagen överflödig. Mot detta mansideal ställdes den onde mannen, duellanten och brottslingen som tecknades exempelvis i termer av "överdådighet" och "vanartighet". Sådana män skulle, enligt lagen, bestraffas hårt och utan nåd.

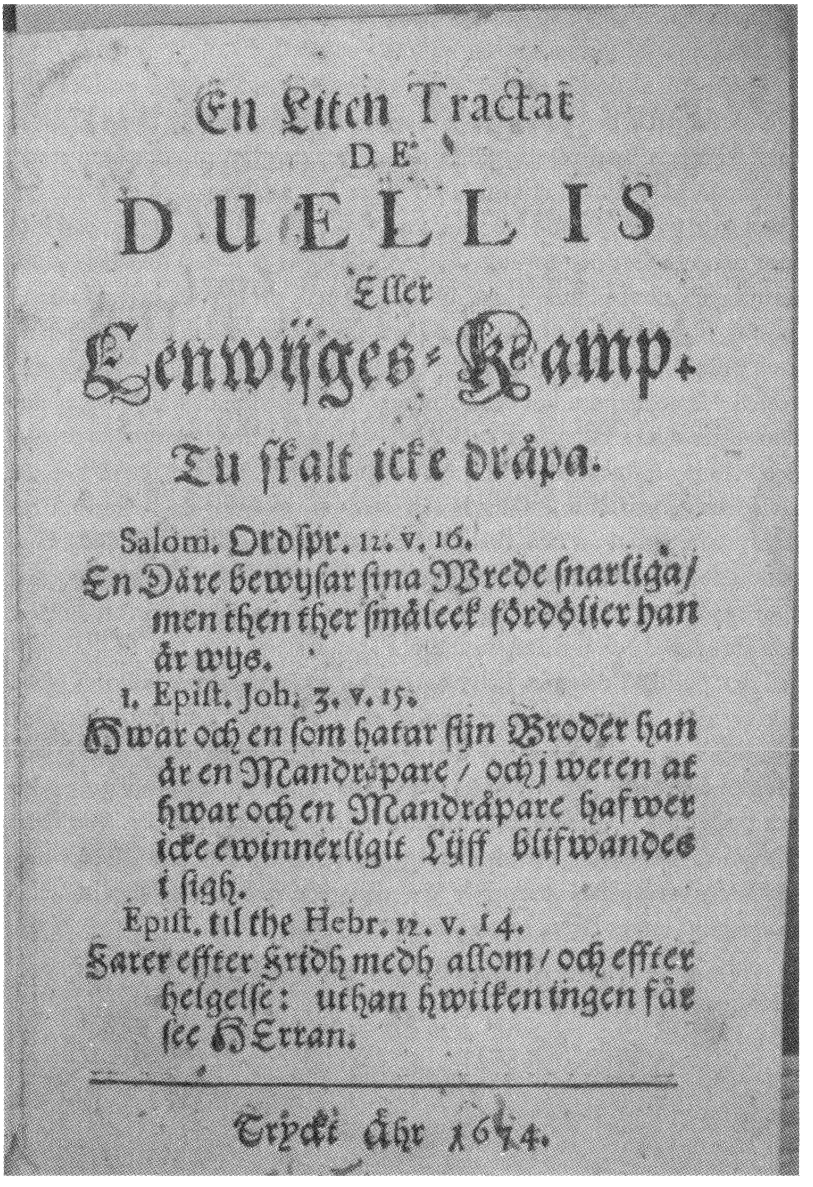

En Liten Tractat
DE
DUELLIS
Eller
Enwijges-Kamp.

Tu skalt icke dräpa.

Salom. Ordspr. 12. v. 16.
En Dåre bewysar sina Wrede snarliga/ men then ther småleek fördöliar han är wys.

1. Epist. Joh. 3. v. 15.
Hwar och en som hatar sijn Broder han är en Mandråpare / och j weten at hwar och en Mandråpare hafwer icke ewinnerligit Lijff blifwandes i sigh.

Epist. til the Hebr. 12. v. 14.
Sater efter Fridh medh allom / och efter helgelse: uthan hwilken ingen får see HErran.

Tryckt åhr 1674.

Rudolph Clingels fördömande skrift *En liten tractat de duellis eller eenwijges-kamp* (1674).

5

Rudolph Clingel, Simon Isogaeus och den religiösa kritiken

I detta avsnitt skall jag närmare belysa de religiösa och kristna tankegångar som brukades i kritiken kring duellfenomenet. Som utgångspunkt för detta står två skrifter, tryckta år 1674 respektive år 1714.

"Djävulens martyrer"

Duellkritik i det tidigmoderna Europa

I det tidigmoderna Sverige liksom i det övriga Europa restes kritiska röster mot duellerandet, så även från kyrkligt och religiöst håll. På alla håll i Europa uppfattades duellerandet som ett hot mot kristna värden och den gudomliga ordningen och därigenom den politiska makten. Så har idéhistorikern Markku Peltonen för engelska förhållanden framhållit att de religiösa argumenten mot duellerandet som presenterades i den offentliga debatten under 1600- och 1700-talen kretsade kring föreställningar om att duellen underminerade de kristna fundamenten och kungens legitimitet. Central i teologers fördömande resonemang under den jakobinska perioden var uppfattningen om duellen som uttryck för privat hämnd vilket tolkades som ett ifrågasättande av Guds och furstens monopol på hämnden. Inte sällan refererades Romarbrevet 12:19, som föreskriver: "Min är hämnden, jag skall vedergälla, säger Herren."[1]

Även i det katolska Frankrike restes röster mot duellerandet. Den franske historikern Francois Billacois har framhållit att franska präster och teologer under slutet av 1500-talet och under 1600-talet såg duellerandet som hedniska handlingar. I stället för de kristna värdena såg duellanten endast till det världsliga. Han offrade sitt och sin motståndares liv för något så förgängligt som ära. På detta sätt hade duellen en dödssynds karaktär. Billacois lyfter fram tre teman som de religiösa argumenten mot dueller kom att kretsa

1. Peltonen, 2003, s. 108, 212–213; *Bibeln*, (1884).

kring under 1600-talet. Det första var det frivilliga offret av sitt eget liv. Genom att otvunget offra sig själv överlämnade man sig åt djävulen. För det andra menade man att duellen var det värsta tänkbara sättet att förbereda sig för det viktigaste momentet i en kristen människas liv, nämligen "den goda döden."[2] Ett tredje argument, fortsätter Billacois, var att duellen saknade legitimitet som våldshandling. Adelsmannen skulle spara sig för den enda hedervärda och förnuftiga striden, dvs. striden mellan gott och ont.[3]

Rudolph Clingel och Simon Isogaeus

För Sveriges del föreligger två intressanta exempel på skrifter som argumenterar mot dueller, av Rudolph Clingel och Simon Isogaeus. Båda två tycks väl bevandrade i antikens berättelser och tidens teologiska och juridiska litteratur. Rudolph Clingels skrift *En liten Tractat de DUELLIS eller Enwijges-Kamp* från år 1674 ger en mycket ingående analys av duellfenomenet. Clingel argumenterar mot bruket av dueller genom en uppsjö av hänvisningar till det klassiska och kristna tankegodset. Intressanta och mycket betydelsefulla är de frågor och svar kring det adliga våldet som Clingel ställer upp och som kan beskrivas som kärnan i hans uppfattning om dueller. Centrala frågor för Clingel är bland annat "Om en Kristen med gott samvete kan utmana sin nästa till Duell eller Vapen-Skifte?" eller "Om den Utmanade med gott samvete utan sin Heders och ärlige Namns förkränkelse sig ifrån fäktare Platsen undandraga kan?". Clingels text trycktes 1674, alltså under perioden mellan 1662 års duellplakat och det förnyade duellplakatet år 1682.

Fyrtio år senare trycktes hovpredikanten Simon Isogaeus skrift *Carla-Seger-Sköld.* Isogaeus föddes 1643, var fältpräst i skånska kriget och dog 1709 som kyrkoherde i S:t Olofs och S:t Claras församlingar i Stockholm. Initiativet till skriften togs av Karl XI i mitten på 1680-talet och den avslutades 1695, men trycktes först 1714, fem år efter Isogaeus död.[4] I sitt stora verk diskuterar Isogaeus främst krigets rättfärdighet och legitimitet men ett par kapitel av den över 1.500 sidor långa boken ägnar han åt dueller.

"Du skall icke dräpa"

Rudolph Clingel inleder sin skrift med att hänvisa till Guds femte bud *Du skall icke dräpa.* Genom att duellera, menade han, satte sig människan över Guds femte bud och begick en mycket allvarlig synd. Duellanten bryter mot Guds förmaning att "vi skola frukta och älska Gud, så att vi ingen skada göre

2. Billacois, 1990, s. 87.
3. Billacois, 1990, s. 84–85.
4. Se Göransson, 1990, s. 124.

vår nästa till hans Liv eller honom emot bryta."[5] För vad, frågar sig Clingel och refererar Korinterbrevet 3:16, är förskräckligare än att "dräpa en annan människa som är skapad efter Guds beläte, otidigt utsläcka och nederslå det samma Livet som Gud själv och upptänt haver till sinom bestämdan tid att vara?".[6] Duellen var ett brott mot Guds avbild och det högsta kristna värdet, kärleken och livets helighet. Vreden och hatet, broders- och mansdråpet, blodspillan, djävulskheten och osaligheten, är alla grundläggande byggstenar i Clingels argumentation och framställs som centrala delar i hans uppfattning om vad duellen kännetecknar. Samtliga egenskaper ansågs som brott mot de kristna buden. Den andliga lagen, skriver Clingel, förbjuder att man hatar eller är arg på sin nästa, sin medmänniska, och på något sätt skadar henne, antingen med ord eller handlingar, ja "alla injurier som kunde tillfogas Människornas Kropp eller Person". Den som hatar sin nästa, han är en mansdråpare, konkluderar han.[7] Definitionen av begreppen hat och vrede kunde således innefatta en stor mängd företeelser. De kunde till och med ses som detsamma som dråp. Clingel jämför även duellanten med djuren i skogen. Han skriver:

> Den ena björnen sönderriver ju icke den andra, ej heller skadar det ena lejon det andra; Men att understundom oskäliga djur göra varannan skada, sker i den meningen att de sig skola förbättra och mätta sin hungriga Mage: Men förnuftet haver oss Människor medgivit, att vi genom vår nästas skadande fördärva oss. [...] Så haver och Förnuftet den naturliga begärligheten så mycket ihopa knäppt, att vi nu måste hava återhåll andra att skada, fast det understundom synes ske med rätta Och den som helst träder tillbaka till Naturens enskilda ingivande, som från Förnuftets gemenskap är avsöndrat och till den naturlige rätten, där av oskälige Kreatur drives, och lever dem likare än förnuftiga Människor; Som så lever, vi ser där med sig oskicklig till att leva uti Civil societas och förbindelse.[8]

Att likna duellanten vid ett djur var en slagkraftig metafor. Ett djur, ansågs det, drevs av sin naturliga självbevarelsedrift att överleva. Därför dödar de ibland varandra för att kunna mätta sin hunger. Den kristna människan lever däremot inte i detta naturtillstånd. Det kristna förnuftet, kunskapen om de kristna levnadsreglerna, borde avhålla människan från att döda sin medmänniska. Den som avfaller från det kristna förnuftet till sina naturliga drifter har mer gemensamt med djuren än de kristna människorna och borde inte längre höra hemma i den kristna gemenskapen.

5. Clingel, 1674, s. 4.
6. Clingel, 1674, s. 9.
7. Clingel, 1674, s. 15.
8. Clingel, 1674, s. 10.

Clingel hävdar dock att det existerar vissa förmildrande omständigheter, det vill säga när bruket av våld kan vara legitimt: "ty", skriver han, "allom Creaturom är av Naturen inplantade att försvara sig och de sina."[9] När människan hotas med livsfarliga vapen och det inte finns någon annan utväg måste viljan att försvara sig ta överhanden. Här är Clingel mycket tydlig och framhåller att den som "sitt Liv då ej försvarar han är sin egen Baneman."[10] Att inte försvara sig i dessa situationer uppfattades som en form av självmord.

Inom tidigmodern rättsuppfattning var, menar Bo H. Lindberg, frågan om hur den förkristna naturliga självbevarelsedriften skulle kunna kombineras med en kristen etik som fokuserade på att förverkliga kärleksbudet, ständigt aktuell. Självbevarelsedriften och nödvärnsrätten legitimerades med frälsningshistoriska argument. Att försvara sitt liv och bruka självförsvar var, menade många debattörer, helt i linje med kärleksbudet.[11] Att däremot inte försvara sitt liv var, som Clingel gav uttryck för, omoraliskt och därmed brottsligt. Som omoralisk handling hade duellen, enligt Clingel, även en allmän social betydelse. Redan i den första kristna kyrkan, skriver han, hade kyrkofäderna fördömt privata dueller som okristliga, hedniska och djävulska. Alla kyrkans män, fortsätter Clingel, har sedan tidig medeltid, "med en Mun och med ett Sinne lärt, att alla Duellanter vare sig aktiva eller passiva, utfordrande eller utfordrade, [skall betraktas] såsom *pacis publicae disturbatoris* [människor som stör den allmänna friden]."[12] Med stöd i den kristna kyrkans långa historia av tolkningsföreträde när det gällde moralfrågor definierar Clingel så duellerandet som ett brott mot den allmänna friden.

Det samhällsfarliga i en omoralisk gärning kunde, menar Bo H. Lindberg, ibland framhållas med termen *scandalum*. Begreppet kunde ha flera innebörder. I den medeltida teologin kunde det brukas som motsatsen till endräkt och harmoni, vilket även fick genomslag i den världsliga lagstiftningen. I inledningen till den svenska Upplandslagen från 1296 angav konungen som brukligt var sitt mål att bekämpa "scandala" och "lites", alltså konflikter som kunde störa samhällets frid. Under medeltiden hade begreppet utvidgats till att innefatta alla handlingar som försvårade att kärleksbudet efterlevdes. Från 1500-talets början var begreppet välkänt inom rättslivet och brukades ofta av teologer och jurister, förvisso i flera olika betydelser. I Sverige översattes den socialetiska innebörden av begreppet ofta med termen "förargelse". Det

9. Clingel, 1674, s. 17.
10. Clingel, 1674, s. 17.
11. Lindberg, 1992, s. 387.
12. Clingel, 1674, s. 16 (min anm.).

svenska begreppet förargelse hade ett nära samband med dygdeetikens och den kristna lärans högsta värde, det vill säga kärlek som var den grundläggande förutsättningen för den mänskliga samvaron.[13]

Duellen framställs av Clingel som en synd och den som dör i duell dör som syndare. För, rasade Clingel, "vad gagnar det Människan, om han förvärvade hela världen (voro den behjärtaste, manhaftigaste Riddaren och Cavallieren) och togo dock skada på sin själ."[14] Om man inte betedde sig gudfruktigt, utan levde i synd och oförnuft som duellanten otvivelaktigt gjorde, var själen fördärvad, oavsett om människan i övrigt ägde alla dygder. Clingel fortsätter: "Skole icke mycket mera Guds ära och din eviga välfärd O arma Människa! Vara angelägen och gå till hjärtat, än som din egen, den dock illa luktande och en förgänglig Rök och Damm är."[15] Det är anmärkningsvärt hur Clingel resonerar kring förhållandet mellan individ och Gud i termer av ära. Centralt i dennes argumentation är den eviga äran kontra den tidsbundna och förgängliga. Det är endast hyllandet av Guds ära och sådana handlingar som begås i Guds namn som leder till individens eviga välfärd. Och borde inte människan, frågar sig Clingel, vara angelägen att vårda denna ära istället för att hemfalla åt den förgängliga, egoistiska och världsliga äran som duellanten gör. Att många viktiga män dör i dueller bidrog, menar han, till att Guds rike förminskades och Satans välde förstorades. Med emfas hävdar han i sin skrift att Jesu lidande nonchaleras, änglarna blir bedrövade och kristenheten försvagas.

En viktig fråga som Clingel ställer i sammanhanget är om nattvarden kan brukas av duellanten på samma sätt som exempelvis soldaten tar nattvarden inför krig. Här svarar Clingel att ingen präst kan med gott samvete tillåta detta eftersom duellanten brukar detta heliga medel med uppsåt att synda och med ett "oförsonligt hjärta fullt med vrede, vilja att skada: Vilket allt strävar mot Kristi ord."[16]

Clingel fortsätter att avfärda de eventuella argument som kan finnas för att nåd kan ges duellanten. Ett argument som Clingel diskuterar är liknelsen mellan duellanten och den benådade rövaren på korset. Clingel hävdar att exemplet med rövaren inte utgör någon universalregel. De som syndar mot Guds nåd bestraffas med hans onåd, menar Clingel. Det är endast genom ett särskilt gudomligt verk att ingen kommer till skada i duell, fortsätter han, eftersom djävulen är med i spelet som "dramatis istius autor".[17]

13. Se Lindberg, 1992, särskilt s. 419–422.
14. Clingel, 1674, s. 18.
15. Clingel, 1674, s. 19.
16. Clingel, 1674, s. 19.
17. Clingel, 1674, s. 20.

Det existerade enligt Clingel även föreställningar om att den som dör på platsen där duellen ägt rum får Guds nåd. Även detta avfärdas av Clingel som skriver

> Men säg mig var står det skrivet att Gud sådan lösaktiges Föraktares Suckan vill upptaga? Ack nej, Bot, Omvändelse, Tro, Bättring förvärvas icke uti ett moment [...] var står skrivet att den kan göra sig försäkrad om Guds nåd, som gjort gäckeri av hans nåd? Det är så väl rättvist att de löse Föraktare komma på skam, som det är nådigt att en Botfärdig Syndare frälst bliver.[18]

Clingels syn på dueller är allt igenom fördömande och han skriver in fenomenet i en övergripande kristen syn på våld av olika slag som att "Kiv, Trätor och Tvedräkt är efter skriftens Vittnesbörd fördömliga synder".[19] Vidare är de "som är fulla med ondska, arghet, mord, kiv, döden värde".[20]

Det finns anledning att dröja kvar något vid begreppet vrede. Det var inte bara centralt i Clingels resonemang kring våld och dueller, utan även i tidens teologiska och juridiska diskussion samt i gymnasielitteraturen.[21] Gärningsmannens sinnelag var av stor betydelse när man skulle bedöma handlingars moraliska innebörd i olika sammanhang. Särskilt viktigt var det när våldsbrott skulle värderas och bedömas. I gymnasielitteraturen framställdes lasten vrede som en urartning av dygden saktmod. Enligt den samtida juristen Felde uppstod vrede, i likhet med andra laster som var straffvärda, i det vardagliga livet, i samvaron med andra människor. Att inte ta kontroll över sin vrede ansågs som ett inslag av "prohairesis", det vill säga när människan medvetet valde det onda före det goda. Gärningsmannens sinnelag var därför straffvärt.[22] I Clingels argumentation framställs vreden i första hand som en synd. Med stöd i ett antal bibelrum kontrasteras vreden mot budskapet om kärleken till nästan.[23]

Duellanhängare i det tidigmoderna Europa kunde ibland rättfärdiga våld och dueller med bibliska argument. Särskilt lämplig för detta ändamål tycks berättelsen om David och Goliat ha varit.[24] Filistéen Goliat från Gat förolämpar Israels folk och David antar utmaningen. David går mot Goliat på slagfältet och besegrar giganten med sin sten och slunga. I likhet med samtida duellkritiker i England menade Clingel, att denna duell inte alls kunde ligga till grund för ett rättfärdigande av de dueller som hotade hans

18. Clingel, 1674, s. 21–22.
19. Clingel, 1674, s. 22.
20. Clingel, 1674, s. 22.
21. Lindberg, 1992, s. 407.
22. Lindberg, 1992, s. 407.
23. Se till exempel Clingel, 1674, s. 23–24.
24. Se exempelvis Peltonen, 2003, s. 109.

egen samtid. Davids strid med Goliat var legitimerad av Gud. David var också till skillnad från duellanten

> [...] en värnlös Fåraherde, den tillkommande Frälsarens Jesu Christi typus och Figur. Han stridde icke med sin Kristendoms Broder, utan med Guds avsagde Fiende och försmädare. För Guds Kyrkos allmänna Välfärd. Men en Duellist strider med sin Broder den där haver en Gud och Fader, en återlösare, en Heliggörare, ett Doop ja en Himmelgemen med honom.[25]

Det förelåg alltså en stor skillnad mellan duellanten och den bibliske David, menade Clingel. David var själva urtypen för Nya testamentets Jesusgestalt. David brukade inte heller våld mot en medkristen, utan stred mot en fiende till Gud. En duellant var snarast Davids mottyp och sannerligen inte den manstyp som förmedlades via Nya testamentets Jesusbild. Duellanten stred mot sin nästa, sin kristne broder, som han var förpliktigad till att leva med i vänskap och frid.

Också i det tidigmoderna England var man noga med att duellen till skillnad från krig inte kunde rättfärdigas. Ett krig kunde legitimeras genom religion och tron på Gud eller av lojalitet till fursten. Denna legitimitetsgrund existerade inte för dueller där duellanten egenvilligt satte både sin kropp och själ på spel. Detta eftersom han inte bara stred mot sin trosbroder utan också mot Gud.[26] Furstens auktoritet i egenskap av Guds ställföreträdare på jorden var även den ifrågasatt genom duellerandet.[27] Den som ville göra samma gärning som David, fortsätter Clingel, måste ha Davids ande och sinne.

Prästen Simon Isogaeus menar i likhet med Clingel att dueller mellan exempelvis kungar kan rättfärdigas på kristna grunder under förutsättning att de förhindrar ett blodigt krig med stora förluster. Men det finns också andra, menar Isogaeus, som säger att det är mot förnuftet att sätta ett helt folks välfärd på spel genom att sätta sin lit till en enda persons kraft. Konungens välfärd är det allmännas välfärd och han drar således med sig många i sin undergång. Istället måste man strida med alla krafter som kan uppbringas.[28]

Duellen kunde också betraktas som ett uttryck för privat hämnd. Genom denna bröt duellanten med såväl den andliga ordningen som den världsliga. Clingel ställer en intressant fråga som berör denna problematik, nämligen om det innebär en evig skamfläck för individen om han drar sig undan och

25. Clingel, 1674, s. 39.
26. Peltonen, 2003, s. 108.
27. Peltonen, 2003, s. 110–111.
28. Isogaeus, 1714, s. 818.

inte söker hämnd på sin ovän. Clingel svarar med Guds ord i en hänvisning till moseböckerna att "hämnden är min jag vill vedergälla". Att söka egen hämnd, menar Clingel, innebär en stor galenskap därför

> [...] att genom din egen hämndgirighet Gud i himmelen så förskräckligen, och uti sådana motvillighet förtörna vill, och dig all förhoppning om det eviga Livet avskära, för en handfull med ära skull: Den dock allenast en Skugga ja en Rök och Damm är, som hastigt försvinner.[29]

Clingel uppmanar människorna att, i likhet med de vanärade och föraktade apostlarna som sitter invid Guds tron i himlen, vara tålmodiga. En tålmodig person, menar Clingel, är bättre än en stark, och den som är herre över sitt sinnelag och sin vrede är en bättre människa än den som erövrar städer. Den som tar en privat hämnd på sin ovän beläggs med evig skam, konkluderar Clingel, såväl inför Gud som inför människorna. Alla kommer att tala illa om honom och kalla honom för en trätobroder och fridstörare.[30]

Clingel har även starka åsikter om synen på tapperhet. Han frågar sig i vilken lagbok, *Ethica* eller *Politica,* det står att tapperheten utgörs av utmaningen, antagandet och genomförandet av dueller. *Politica*, menar Clingel, säger att tapperheten inte ligger i själva striden utan i orsaken. Justinianus, framhåller Clingel vidare, säger att "tapperheten utan rättfärdigheten må ej berömmas."[31] Tapperheten måste således kunna rättfärdigas eller legitimeras för att kunna definieras som tapperhet. Duellen föll, enligt Clingel, inte under denna definition av tapperhet.

Clingel drar också paralleller mellan duellen och andra synder som dryckenskap, "horeri och boleri". Han frågar:

> Skulle väl en ärlig man mista sin heder och ära om en Överdådig Vällustsbroder sade till honom: Är du en redlig man så kom vi ville leva i Svalg, Dryckenskap horeri och boleri, ie. Den andre förvägrar sig sådant efterkomma? Ja säger Duellisterna, med berörda ord bliver man retad och lockad till sådana ting, vilka i sig själva är föraktliga och ingen ära med sig för, men ingå sin ovän ett Vapenskifte, är en sådan gärning, varigenom mången kommer till stor Ära och Dignitet.[32]

När det gällde begravning och likpredikan för dem som dog i duell var det, enligt Clingel, självklart att inga ärliga och kristna begravningsceremonier kunde hållas. Duellanter skulle begravas som åsnor, menade Clingel.

29. Clingel, 1674, s. 44.
30. Clingel, 1674, s. 46.
31. Clingel, 1674, s. 56–57.
32. Clingel, 1674, s. 57–58.

Detta hade ett syfte. Den okristna och ärelösa begravningen markerade, menar han, en åtskillnad i himlen mellan de gudfruktiga och de odygdiga. Duellanten skall inte begråtas och i den mån som predikningar kan hållas över den döde syndaren skall det vara predikningar över bot och straff som varnande och avskräckande exempel.[33] Eventuella sekundanter är lika ogudaktiga som duellanterna eftersom de inte hjälper sin nästa i nöd. Konsekvensen av sådana okristliga handlingar måste vara, menade Clingel, att utesluta sådana människor ur den kristna gemenskapen.[34]

Blodstematiken var viktig i den teologiska kritiken mot dueller på kontinenten, men också i det svenska riket. Michel Foucault har, som tidigare nämnts, poängterat att det tidigmoderna samhället präglades av en viss besatthet vid blodet. Blodet var ett viktigt element i maktens yttringar och ritualer. Våld som avrättningar och andra blodiga kvalfulla straff hade en hämnande och renande funktion.

Den dominerande uppfattningen i det tidigmoderna Sverige var att ingen annan än Gud och fursten hade rätt att gjuta en annan kristen människas blod. Blodsutgjutelsen sågs som en mycket svår synd enligt den kristna tron. Clingel skriver att "människornas blod är med Guds eget blod återlöst". Denna återlösning, fortsätter Clingel, "kostade Gud sin enda och allrakäraste son."[35] Men människorna tar mycket lätt på blodsutgjutelse, menar Clingel, "ja den hålles väl för en käck Duellist, Tapperman och märklig Chevallier, den där i Duellen förhanden, på ett djävulskt sätt sin Nästa Livet avhänder".[36] Som bibliskt exempel på det fruktansvärda med blodsutgjutelse anför Clingel berättelsen om Kain och Abel, Adam och Evas båda söner. Kain dräpte sin egen broder varpå Gud sade till honom: "Vad har du gjort? Din brors blods röst ropar till mig utav jorden. Och nu, förbannad vare du på jorden, som sin mun öppnat haver och tagit din broders blod utur dina händer".[37] Den som tog livet av sin kristna medmänniska och göt hans blod uppfattades av Clingel som djävulsk och skulle liksom brodermördaren och mansdråparen Kain "icke hava evinnerligt Liv i sig blivandes". "Utan hans del", dånar Clingel, "är i den Sjön som brinner av eld och svavel".[38]

Framträdande element i berättelsen om Kain och Abel återkommer genomgående hos Clingel. Men Gud har inte givit duellanten någon särskild lag och frihet, hävdar Clingel, att "för deras förmente Reputations skull

33. Clingel, 1674, s. 64.
34. Clingel, 1674, s. 67.
35. Clingel, 1674, s. 11.
36. Clingel, 1674, s. 11–12.
37. *Bibeln*, (1884).
38. Clingel, 1674, s. 24. Clingel hänvisar här till Galat. 5:20., 1 Joh. 3:15., Uppenbar. 21:8. och 22:15.

utgjuta Människoblod i fridstider." Det är troligt att Kain hade sådana tankar när han dräpte sin bror, menar Clingel. Och, fortsätter han, den som sätter sin egen ära före Guds ära och ord, bryter även mot Guds första bud, Du skall inga andra gudar hava jämte mig, och är en avgudadyrkare.[39] Duellantens förståelse av ära beskrivs av Clingel som en annan religion, som ett hot mot den sanna kristna tron. Duellen var därmed ett brott mot den gudomliga ordningen.

Även Simon Isogaeus är på det klara med att dueller inte har någon grund i vare sig naturen, i Guds ord eller världslig lag. I likhet med Clingel bygger Isogaeus sin argumentation på föreställningen om att Gud förbjuder egenmäktiga dråp och mord. Det är intressant att notera att blodstematiken och det djävulska i bruket av dueller ofta hamnar i förgrunden hos Isogaeus. Mansdråp är ett djävulens påfund hävdar han. Mansdråparen och duellanten är förbannad av Gud och står i djävulens makt på samma sätt som Kain, den förste duellanten.[40] Isogaeus drar paralleller mellan duellen och antikens hedniska, blodiga gladiatorspel och menar att djävulen har instiftat mansdråpet och duellen hos de kristna istället för det

> [...] han hos hedningarna bracht på banan, det i sina Amphitheatris och blodiga skådespel spelade hedniskt vis med människoblod: där fäktarna drabbade med varannan tillsamman eller med de grymma vilddjur, allenast att förlusta åskådarens ögon. Till dess den Kristelige Kejsaren Constantinus sådant hedniskt väsende förbjöd.[41]

Isogaeus beskriver bruket av dueller som ett "djävulskt monstrum, och missbörd vilket fräter och uppäter icke vad det som förekommer; utan är delikat, och utsuger de ädlares blod, och utsläcker livet".[42] Och bruket av dueller är förskräckligare än så, "det störtar själen uti helvetets bottenlösa avgrund".[43] Att tro att man kan vinna ära genom att gå emot Guds bud är därför omöjligt. Isogaeus menar vidare att dueller som

> I herrar av Adel I Kavaljerer, eder oförsvarligen behaga, det Gud så högligen misshagar. I Kristna kittlar eder intet av ett sådant förbannat djävulens upptåg, varvid hedningar och okristnade styggas; ja djävlarna själv ej inbördes öva.[44]

39. Clingel, 1674, s. 69.
40. Isogaeus, 1714, s. 788.
41. Isogaeus, 1714, s. 792.
42. Isogaeus, 1714, s. 797.
43. Isogaeus, 1714, s. 797.
44. Isogaeus, 1714, s. 823.

Duellanter är, menar Isogaeus, vad vissa kallar för "Djävulens Martyrer".[45] På Satans altare dör de utan ära och "deras barn och avföda hava inge trevnad: deras släkt går ut, och varder efter handen alldeles utrotad".[46] En duellant och mansdråpare är, menar han, utestängd från "Ärans rike". Duellerär fördömda, men införda av den

> förbannade djävulen under ett fagert namn: att där igenom förvara sin heder och ära. Såsom han en mästare är, att göra oss spetsfundiga till vår egen undergång, genom en skenbar, behaglig och ärbar förevändning.[47a]

Avslutningsvis uppmanar Isogaeus läsaren att tänka över vad duellerandet innebär och vad man leder sin nästa till genom att utmana på duell.

> Ack betänk dock I harm- och hämndgiriga Duellister: I edert eget Livs- och självspillningar betänk vad i gören. Till vad traktamenter utfordren I eder nästa? Mån icke till Satans bröllop: till blods gästabud.[47b]

Duellen handlar om blodsutgjutelse vilket i sin tur genomgående länkas till uppfattningar om det djävulska och onda. I Clingels och Isogaeus argumentation målas det fasliga med blodsutgjutelse upp i relation till en av grundtankarna i den tidigmoderna religiösa kulturen, nämligen till kampen mellan Gud och djävulen, mellan gott och ont. Människan upplevde denna kamp inpå kropp och själ. De levde, som flera forskare har framhållit, mellan Gud och djävulen.[48]

När Isogaeus påbörjade sin skrift i början på 1680-talet hade de stora häxprocesserna precis dragit fram som en löpeld över stora delar av Sverige. Ungefär samtidigt inträffade, framhåller Soili-Maria Eklund, en demonologisering av den så kallade folkliga kulturen. Tron på djävulens ingripande, inte minst i brottsliga handlingar, kom att tas för en vedertagen sanning. Samtidens experter på djävulens verk och skepnader, demonologerna, varnade för den ondes list och ränker. Från mitten av 1600-talet kan man skönja en kraftig ansats hos myndigheterna att utrota olika fenomen som trolldom, pakt med djävulen, avgudadyrkan och bruk av skadlig magi. Flera böcker skrevs på temat demonologi under detta århundrade, både i Sverige och på kontinenten, och prästerna uppmanades att upplysa sina församlingar om djävulens list. Djävulens mål, hävdades det, var att skapa oordning i Guds rike och förstöra Guds plan. Detta genom att leda människorna till synd

45. Isogaeus, 1714, s. 826.
46. Isogaeus, 1714, s. 826.
47a. Isogaeus, 1714, s. 825.
47b. Isogaeus, 1714, s.828.
48. Se exempelvis Sanders, 2001.

och okristna handlingar.[49] Det är mot denna bakgrund som Isogaeus fokusering på djävulskheten blir begriplig. I sin nit att upplysa om det skadliga med dueller förankrar så Isogaeus sina resonemang i den rädsla för det onda som låg i tiden och som alla människor hade en uppfattning om.

Under 1600-talet stod Sverige under stark kontinental idépåverkan. Både Clingel och i än högre grad Isogaeus hämtar utomsvenska exempel på duellerandet. Isogaeus hämtade inspiration från det tyska rikets juridiska litteratur där han bland annat fann att den tyskromerska kejsaren Mattias år 1617 lät förklara alla dueller som "Criminis lasae Majestatis", alltså som majestätsbrott. Isogaeus delade denna syn och ansåg att dueller borde betraktas som ett sådant brott. Duellanten "griper in i konungens myndighet", hans rätt att bestraffa. Därför måste duellen betraktas som ett allvarligt ifrågasättande och underminerande av kungamaktens auktoritet.[50]

I den tyskromerske kejsarens förbud mot dueller förklaras också att duellen innebär otaliga mord på själar. Det är högst angeläget att förhindra att fler dueller och själamord begås, inte minst eftersom det handlar om "adliga släkter och andra tappra personer, vars bevarande och beskyddande är en angelägen sak för oss", citerade Rudolph Clingel ur den tyska lagtexten.[51] Att förhindra dueller innebar inte, poängterades det i förbudet, slutet för ridderlighet och adliga dygder.[52]

Clingel anknyter även till den franske kungen Henrik IV:s duellplakat som stadgar att de som på något sätt bryter mot förbudet antingen genom så kallade karteller, det vill säga skriftliga utmaningar eller annan kamp, skall fråntagas sitt adelskap, sitt vapen och ära, samt halva egendomen. Efter kungens vilja skall han antingen straffas med "evigt fängelse eller försmädlig död".[53] Vid dråp skulle dråparen avrättas, inte åtnjuta någon ärlig begravning och egendomen skulle dras in. Existerade det ingen egendom miste barnen sitt adelskap.

Vissa adelsmän brukar duellerandet som en lek, menar Isogaeus. Ett exempel är herren av Bouteville, vilken sin "fördömliga reputation i blodiga sår sökt: och så snart han har fått sett en resoverad och renommerad Cavalier: har han strax gjort sig bekant med honom, till den ändan allena; att han sin värja på honom pröva måtte". Särskilt spanjorer och italienare har, fortsätter Isogaeus, "kittlat sig av denna falska och fåfänga äran. Ban-

49. Eklund, 2001, s. 58–62 och där anförd forskning; Oja, 1999, s. 23–32 och där anförd forskning.
50. Isogaeus, 1714, s. 792, 810–811. För samma syn hos duellkritiker i det tidigmoderna England se Peltonen, 2003, s. 108. För begreppet majestätsbrott se Lindberg, 1992, s. 529–544.
51. Clingel, 1674, s. 32, efter det tyskromerska duellförbudet från 1617 (min översättning).
52. Clingel, 1674, s. 33.
53. Clingel, 1674, s. 35.

nesius och Cajetanus hava lärt att man en orättfärdig äreskändare med rätta utfordra, och med tapperhet sig försvara kan".[54]

I likhet med Clingel hänvisar Isogaeus också till hur fenomenet hanteras i det tyskromerska riket. Kejsar Mattias duellförbud, publicerat 1624, har inte fått önskad effekt, framhåller Isogaeus. För småsaker utropas *Bistu ein Kerl so Schere dich heraus,* dvs. "är du en karl så kom ut", som var en utmanande formel även i det samtida Sverige.[55] Detta handlade, poängterade Isogaeus, inte enbart om dem i samhället som bar värja för att bruka den mot landets fiender utan också om unga busar och hantverkargesäller. I anslutning till detta förbud identifierar Isogaeus ett problem med duellfenomenet som han härleder till vissa individers rättigheter att bära värja. Endast de som brukar värjan mot rikets fiender vinner ära av att bruka sin värja. Men vad, frågar sig Isogaeus:

> [...] skole barnen med vasst [...] efter de ännu icke rätteligen hava lärt föra värjan. Varav sker, att många varda huggna, stungna, skamfårade och skråmade: icke för Riksens Fiender, som voro dem en ära; utan av var och annan inbördes till deras stora blygd och nesa."[56]

I Frankrike har, menar Isogaeus, dueller varit mycket vanliga. Men tack vare de franska kungarnas kristna försorg, och då särskilt Ludvig XIV:s förbud, begås sällan dueller, utan enbart sådana som "kunna kallas par recontres", alltså dueller i hastigt mod. Ludvigs tillvägagångssätt var högst lovvärt, ansåg Clingel. Han lät nämligen ingen utom krigsståndet och adelsmän bära värja. Varken studenter, lakejer, gesäller eller andra "som intet lärt hava, vad värja haver betyda och likväl ivas därav, att hon hänger vid sidan, och tillgripen lätteligen i sin ungdoms förhetade överdåd".[57]

Slutligen ställde sig Isogaeus även kritisk till kulturutbyten, som han menade främjade bruket av dueller. Det är inte eftersträvansvärt att ta andra folks exempel, varnar Isogaeus. Man får "inte se efter vad som sker i Wien, och Rom: utan det som med rätta bör ske".[58]

Sammanfattning

De två herrarna Clingels och Isogaeus skrifter ger en utmärkt inblick i hur våldet kunde uppfattas i ett samhälle som präglades av en kristen världsbild. Våldet tolkades och gavs en innebörd utifrån många perspektiv, som

54. Isogaeus, 1714, s. 784.
55. Se Liliequist, 1999b, s. 190–197.
56. Isogaeus, 1714, s. 799.
57. Isogaeus, 1714, s. 801.
58. Isogaeus, 1714, s. 825.

alla på olika vis bottnade i brottet mot det kristna kärleksbudskapet och budordet "Du skall icke dräpa". Om den straffpolitiska diskursen kring duellbrott klart och tydligt definierade gränserna för manligt handlande genom att fokusera på de juridiskt fastställda straffen, ger Clingels och Isogaeus skrifter tydligare uttryck för det större kristna sammanhanget. I fokus står här tolkningen av kärleksbudet i relation till duellfenomenet. Kärlekens budskap var betydligt mer komplext och vittgående än lagens föreskrifter, och så skulle det vara. Lagen skulle vara avskräckande och innebära ett verkligt hot om straff som kunde verkställas. Under brottet mot kärleksbudet och dygdeetikens högsta värde inordnades inte bara det rent fysiska dråpet utan alla handlingar som gav upphov till att harmonin mellan människor rubbades. Minsta tecken på att välviljan och vänskapen mellan människor störddes sågs i ett större sammanhang, inte sällan med okristliga och djävulska förtecken. Till brott mot kärleksbudet och dygden länkade därför Clingel och Isogaeus beteenden och sinnelag hos mannen som vrede, avund och hat. De ansågs som straffbara laster och synder och direkt farliga i samvaron mellan människor. Som sådana var de naturligtvis grundläggande för hur våldshandlingar och därmed även tidigmoderna kristna manligheter konstruerades och kategoriserades under 1600- och 1700-talen. Duellens okristliga innebörd prövades även mot den skolastiska läran om den graduerade kärleken, själsläran och dygdeetiken och dömdes ut på det kristna förnuftets grunder. Att duellera medförde vidare själens osalighet och en form av brott mot det första budordet, alltså avgudadyrkan. Duellen framställdes också som en handling som kunde ha samhällsfarliga effekter, inte minst var den skadlig för den allmänna freden.

I Clingels och Isogaeus kritik framstår en distinkt kulturell bild av duellanten och den brottslige mannen. Det var bilden av en man som med sin allmänt okristliga framtoning, vrede, avund och hat ödelade den sociala freden och harmonin som byggde på medmänsklig vänskap och kärlek. Duellen hävdades vara ett djävulens påfund hos både Clingel och Isogaeus. Så anknöt man alltså till den kristna dualismen, och i viss mån demonologin som vetenskap. Därmed placerades våldshandlingen och de män som duellerade i centrum för den välkända och skräckfyllda kampen mellan gott och ont, mellan Gud och djävulen.

6

Adelsmannen, ärekränkningen och rätten

I detta kapitel kommer adelsmäns och officerares kränkningar, utmaningar och lindrigare fysiska våldshandlingar att diskuteras. Den övergripande frågan gäller hur adelsmäns och officerares ära var konstruerad under perioden och hur argumentationen kring kränkningar och lindrigare fysiskt våld byggdes upp i rättsliga sammanhang.

Adelsmannens och officerens ära

Det är en allmän uppfattning i forskningen att 1600- och 1700-talens människor använde sig av domstolen för att söka upprättelse och för att få ett slut på konflikter genom att förlikning eller straff utmättes. Ofta var den kränkta äran inblandad på ett eller annat vis och den krävde just en offentlig upprättelse vid häradsting eller andra rättsliga instanser.[1]

Ärekränkningsmål var mycket vanliga under perioden. Men, menar till exempel Erling Sandmo, när sådana brott skulle bedömas i rätten fanns det knappast något behov av att debattera vad ära egentligen var.[2] Domböckernas notiser från häradsrätter och rådstugorätter bekräftar denna uppfattning. De ger oftast bara knappa, kortfattade beskrivningar av att någon har blivit kränkt. I regel får man reda på kränkningens art och rättens dom.[3]

Jag arbetar med texter författade av rikets överrätter och justitierevisionen, med de kränktas egna skrivelser och brev och med de anklagades förklaringar och redogörelser. Sådana texter speglar en annan rättssyn och nivå än vad man har fokuserat på i tidigare forskning om ärekränkningar där underrätter som häradsting, rådstugo- och magistratsrätter stått i centrum. En viktig skillnad är, menar jag, att underrätternas hantering av

1. Se exempelvis Österberg, 1987, s. 475ff, 493ff; Lindström, 1988, s. 104; Österberg, 1995, s. 143–144; Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 207–248, Sandmo, 1992, s. 55–69; Sandmo, 1999, s. 101–149.
2. Sandmo, 2005, s. 207.
3. Se även exempelvis Lindstedt Cronberg, 1997b; Collstedt, 2002.

ärekränkningsmål starkare präglades av de berättelser och uppfattningar som traderades i lokalsamhället och den folkliga kulturen, som både domare, kärande och svarande i underrätterna kände till och var en del av. Domarens och nämndemännens uppgift var att utreda vilken typ av kränkande ord eller handling det handlade om och sedan uppmana parterna att förlikas eller utmäta de böter som lagen föreskrev. Ära och ärlighet var här närmast en outtalad men välkänd storhet som låg bakom de talandes utsagor. Underrätternas hantering av ärekränkningar var i detta avseende både legalistisk/juridisk och folkligt förankrad.[4]

Frågor som fortfarande inte har berörts i någon större utsträckning i vare sig svensk, nordisk eller övrig internationell forskning är vilken syn på ära och ärekränkningar som existerade bland eliten och de rättslärda vid 1700-talets början. Jag menar att den rättsliga hanteringen av duellbrott är en mycket fruktbar utgångspunkt för sådana typer av frågeställningar. Inte heller här bör det ha funnits något behov att debattera vad adlig, manlig ära var. Men resonemangen fördes här, som nämnts, på andra nivåer och med andra förutsättningar. I rikets högre rättsliga instanser skulle lagens abstrakta kategorier och stränga straff nyanseras. Kontrahenternas utsagor skärskådades, och mängder med vittnen kallades till förhör. Av grundläggande betydelse var att alla omständigheter i varje enskilt fall utreddes noga på ett för tiden "vetenskapligt vis", med utgångspunkt i en avancerad rättslära. Därför torde den rättsliga hanteringen av ärekränkningar i rikets övre rätter ha präglats av större anonymitet, "objektivitet" och distans än i underrätterna. Duellbrott som ärekränkningar utreddes mycket grundligt i hovrätter och generalkrigsrätter och avslöjar därmed en hel del tankar kring adlig manlig ära under tidigt svenskt 1700-tal. Men hederstänkandet uttrycktes samtidigt i en rikspolitisk kontext/samtalsordning, där lokala sanningar torde ha underordnats den juridiska expertisens diskurs och dess fokus på i rättslig mening hållbara "fakta".

Konstruktionen av "duellvärdighet"

Alla män i det tidigmoderna samhället kunde inte rannsakas för brott mot duellplakatet. Lagen riktade sig mot den grupp i samhället som duellplakatet omnämner som "ridderskapet, adeln, krigsbefälet och dess vederlikar". Under denna kategori sorterade män ur det svenska samhällets övre skikt, det vill säga de män som på grund av sin position bar på den sortens ära som krävde duell när den blivit kränkt.

Men duellantens ära hade inte bara att göra med adelsskap, den var även nära förknippad med *ålder*, *rang* och begreppet *"adlig vederlike"*. Under

4. Sandmo, 1992, s. 57–59; Sandmo, 2005, s. 209.

perioden 1700–1740 var den juridiska definitionen av "duellvärdighet" nära kopplad till Kungl. Maj:ts förordning om rang.[5] Vilka var då de duellerande männen i det svenska stormaktssamhället?

Som tidigare har nämnts visade det sig att militärer var överrepresenterade i de rättsfall som inkom till justitierevisionen under perioden 1700–1740. Målen i justitierevisionen visar också att de inblandade militärerna hade rang från fältsekreterare till generalmajor. Den största gruppen utgjordes dock av fänrikar, löjtnanter och kaptener som var inblandade i nära hälften av de runt 80 duellmål som registrerades hos justitierevisionen under perioden. Det är påfallande att männen ofta utslungade sina kränkningar och utmaningar mot personer som var jämställda eller stod nära varandra i militär rang.[6] I sådana relationer tycks känsligheten mot kränkningar ha varit mest påtaglig. Detta återspeglar tydligt den militära organisationens strikt hierarkiska strukturer.

Hundsfåtten och den adliga hederskulturens gränser

Inom adeln och officerskåren var en ärekränkning direkt eller indirekt en utmaning till strid med livet som insats. Just avståndet mellan verbal eller fysisk förolämpning och fysiskt våld var litet. Med vetskap om att förolämpningar betraktades som livshotande och att äran alltid måste försvaras blev den adliga, manliga, militära miljön oerhört känslig, iakttagande och vaksam. Varje ord och handling registrerades, värderades och skulle besvaras på det sätt som situationen krävde.

Det har gjorts intressanta kartläggningar av de ord som uppfattades som kränkande bland agrarsamhällets människor och bland hantverkare i städerna. Orden tjuv, skälm och hundsfått var de vanligaste kränkningarna mot män under 1600- och 1700-talen.[7] Utöver dessa ord och dess variationer brukades även en stor uppsättning förtals- eller okvädingsord som inte kan placeras in i dessa tre kategorier.[8] I forskningen har man ofta poängterat att kränkande ord säger något väsentligt om vad som betraktades som ärelöst i det äldre samhället. Tjuvar respekterade inte andras egendom, skälmar

5. Härom se exempelvis RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 7 ½, 24/9 1730. Fallet berör frågan om amiralitetets artilleribokhållare hade rang som en "adlig vederlike".
6. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 1–(10), 1/6 1702; Generalauditörshandling nr 72, 21/12 1703; Utslagshandling nr 31, 16/10, 1709; Generalauditörshandling nr 3, 16/1, 1711; Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713; Generalauditörshandling nr 21, 20/12 1712; Generalauditörshandling nr 60, 29/11 1715; Utslagshandling nr 42, 26/9 1717; Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720; Generalauditörshandling nr 12, 27/6 1733; Generalauditörshandling nr 6 ½, 18/5 1738.
7. Lindstedt Cronberg, 1997b; Sandmo, 1999; Jarrick & Söderberg, 1998, s. 49, 152–153.
8. Jarrick & Söderberg, 1998, s. 152–153.

var lögnare och bedragare och hundsfåttar var märkliga ärelösa figurer som hade att göra med uppfattningar om djur, natur och det kvinnliga könet. Jag återkommer till detta nedan.

Erling Sandmo, som har forskat mycket om ära och ärekränkningar i äldre tid, har framhållit att ärekränkningen handlade om en beskyllning för att vara det man *inte* är. Det var att beskylla personen för att ha överskridit en kulturellt definierad gräns mot något som inte hör hemma i den egna kulturen. Hur kränkte då männen ur samhällets elit varandra? Hur förpassade de varandra utanför de ärbara adelsmännens sfär? De verbala förolämpningar som jag funnit i de omkring 80 målen kan delas in fyra olika kategorier:

- Ord med koppling till kvinnligt kön och djur/natur som: hundsfått, fitta, hund.[9]
- Ord som syftade på lögn och bedrägeri som: kanalje, skälm, bandit, skurk.[10]
- Ord som syftade på stöld och respektlöshet gentemot annans egendom som: tjuv, kronotjuv.[11]
- Ord som beskrev karaktärer som: breteur, ovettig, pultron, stackare, skitare, äreskändare.[12]

Orden som utslungades i kränkande syfte speglar kulturella föreställningar om hur en adelsman och officer inte skulle vara. En man som ljög eller inte respekterade andras egendom betraktades generellt som ärelös. Detta gällde även män ur rikets övre skikt. Karaktärsbeskrivningarna som brukades vid ärekränkningar var grovt nedsättande för adelsmannen och officeren. Ordet "kanalje" hade etymologiskt att göra med ordet "hund" (av latinet *canis*). Men under tidigmodern tid låg betydelsen av ordet nära andra nedsättande

9. Hundsfått är det klart vanligaste ordet i denna kategori. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 25, 7/7 1709; Generalauditörshandling nr 20 ½, 14/7 1711; Generalauditörshandling nr 3, 16/1 1712; Generalauditörshandling nr 7, 9/4 1719; Utslagshandling nr 2, 13/3 1723; Generalauditörshandling nr 14, 9/10 1728; Generalauditörshandling nr 12, 27/6 1733. För det kränkande ordet "fitta" respektive "hund" se exempelvis Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712; respektive Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715.
10. Se till exempel RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 25, 7/7 1709; Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715; Utslagshandling nr 2, 13/3 1723; Generalauditörshandling nr 14, 9/10 1728; Utslagshandling nr 51, 24/4 1729; Generalauditörshandling nr 12, 27/6 1733.
11. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 25, 7/7 1709; Generalauditörshandling nr 14, 9/10 1728.
12. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 3, 16/1 1712; Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713; Utslagshandling nr 21, 25/3 1714; Generalauditörshandling nr 60, 29/11 1715; Utslagshandling nr 41, 27/10 1727.

ord som exempelvis skälm, slyngel och bov.[13] "Pultron" var en beskyllning om att vara feg och därmed direkt riktad mot adelsmannens soldatkaraktär. En "stackare" var en ömkansvärd person som var fattig och tvingades tigga. "Skitaren" var detsamma som en klåpare, odugling och ynkrygg.[14] En "breteur" var en hänsynslös och brutal man som var beredd att duellera för minsta provokation.[15]

Ett av de allra vanligaste kränkande orden var emellertid "hundsfått". Hur kan då ordet förstås i en vidare mening? Ordet har två led. Det härrör ur djurvärlden ("hund") och kulturens kvinnliga områden ("fått" kan härledas ur det tyska "Fotze" som betyder kvinnligt könsorgan). I den folkliga kulturen var, menar Erling Sandmo, människans förhållande till djur ett kulturellt definierat område där äran artikulerades.[16] Gränsen mellan människa och djur var också en gräns mellan kultur och natur, mellan det kända och det okända. Med ordet "hundsfått" förpassades mannen över till djurens och det okändas sfär.

Hundsfått var ett ord som endast riktades mot män. Arne Jarrick har diskuterat ordet hundsfått i sin studie av förtal och okvädande i Stockholm under slutet av 1700-talet. Jarrick lägger större vikt vid det kvinnliga ledet i ordet. Att bli kallad hundsfått, menar han var "[...] bildligt att bli reducerad till det mest åtrådda och på en gång det mest föraktade hos kvinnan men knappast att misstänkas för någon otillåten handling. Ett rent förtal, således, det vill säga en nedlåtande beteckning på ett fantasifoster."[17] Jarrick drar paralleller till det i medelhavsländerna vanliga begreppet "hanrej", det vill säga en beteckning på den man som lät sig bedragas av sin fru. Ordet "hanrej" förekom, som Jonas Liliequist har visat, även i Sverige om än i betydligt mindre omfattning. Figuren hittas främst i lustpel och pamfletter.[18] Att kalla någon hundsfått eller hanrej innebar, menar Jarrick, att placera denne i kvinnans position, att beteckna honom som den passiva och penetrerade parten.[19] Det verkar alltså stå klart att ordet hundsfått härrörde ur föreställningar om natur, kropp och kön i både biologisk och social betydelse.

13. Se SAOB sökord "skälm".
14. Se SAOB sökord "kanalje", "pultron", "stackare, "skitare".
15. För ordet "breteur" se Reyfman, 1995, s. 26.
16. Sandmo, 1999, s. 110–113. Djur som metafor för kön användes ofta inom den nordiska krigspropagandan se Marklund, 2005.
17. Jarrick i Jarrick och Söderberg, 1998, s. 159. För soldaters och bönders bruk av ordet hundsfått se Liliequist, 1999b, s. 197ff.
18. Liliequist, 1999a, s. 85ff
19. Jarrick i Jarrick och Söderberg, 1998, s. 159; se även antropologen Anton Bloks intressanta resonemang kring medelhavsländernas hanrej med dess avvikande sexualitet och analogier i djurvärlden, i Blok, 2001, s. 175–176.

Men kanske är det möjligt att tränga ännu djupare in i ordets kulturella betydelse. Som kulturforskaren Michail Bachtin har framhållit i sin bok *Rabelais och skrattets historia* var just natur, kropp och kön grundläggande komponenter i renässansens folkliga kultur. Denna kultur utmärktes, menar han, av en grotesk realism som härrörde ur "livets materiellt-kroppsliga princip". Det kroppsliga, det kosmiska och det sociala utgjorde en oupplöslig enhet. Det var en universell princip som omfattade hela folket. Bäraren av denna princip var inte någon biologisk och individualiserad varelse. Det mest framträdande draget i den groteska realismen var just nedsättandet och nedbringandet av det upphöjda, andliga, ideala och abstrakta. Nedsättandet innebar att ta ner någon på jorden, att göra honom eller henne delaktig av jorden. Bachtin skriver:

> Att nedsätta betyder också att man görs delaktig av den lägre kroppens, magens och genitaliernas liv, och följaktligen akter som samlaget, avlelsen, havandeskapet, nedkomsten, uppslukandet av föda, avföringen. Nedsättandet gräver en kroppens grav för en ny födelse."[20]

Denna uppfattning om kroppen utgjorde även grunden för svordomar, smädelser, eder och förolämpningar i äldre tid. Nedsättandet innebar en tingens metamorfos. Det upphöjda och ideala förvandlades till det oerhörda, groteska, monstruösa. En kropp var, enligt den folkliga uppfattningen, aldrig fullbordad. Detta i motsats till de uppfattningar som kommer till uttryck i den klassiska antikens och den lärda kulturens litterära kanon. Enligt Bachtin innebar utvecklingen under tidigmodern tid på många sätt slutet på den groteska realism som präglat den folkliga kulturen. Det monstruösa, vanställda och anstötliga fick inte längre plats inom ramen för "det skönas estetik". Den groteska realismen, tanken om kroppens alstrande kraft och förbindelse med världen i stort började under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet att reduceras till "naturalistiska bilder av banal erotik".[21] Det vore dock missvisande att beskriva bruket av ordet "hundsfått" som banalt och isolerat från ett vidare kulturellt sammanhang under svenskt 1600-tal och tidigt 1700-tal. Ordet togs på fullaste allvar och var direkt ärekränkande för män. Vissa drag av den folkliga groteska realism som Bachtin spårar i Rabelais samtid tycks ha varit närvarande i det svenska adliga bruket av uttrycket hundsfått under tidigt 1700-tal. Att tala nedsättande om någon med hänvisning till djur och kroppsdelar var att föra över personen till det naturliga och det kroppsliga och, som Bachtin understryker, till det repro-

20. Bachtin, 1986, s. 31.
21. Bachtin, 1986, s. 33, 38–39.

ducerande nedre som alltid är i färd med att "alstra och att frambringa".[22] Benämningen hundsfått drog ner adelsmannen från det upphöjda och ideala till naturen och det kroppsligt nedre, men också till det folkliga. För som historikern Edward Muir vidare har framhållit, i anslutning till Bachtin och Norbert Elias, omfattades adeln av ett tänkande kring det "kroppsligt övre" som tog sig uttryck i strikt kontroll över den egna kroppen, ett hövligt uppträdande, etikett och elegans i motsats till folkets klumpighet och tafatthet. Beteckningen hundsfått var, vill jag hävda, direkt kopplad till vad adlig ära inte var och det säger en hel del om vad som hotade utanför den adliga manliga hederskulturens gränser. Genom att kallas hundsfått degraderades adelsmannen och officeren till det föraktade djuriska och kroppsliga nedre hos kvinnan. Hans upphöjdhet omtolkades och reducerades till något svårdefinierat och flytande, till en på en och samma gång avindividualiserad, folklig, grotesk, abnorm, okontrollerad, djurisk, kvinnlig, skamlig och allmänt löjeväckande figur. Man kan med fog säga att han fråntogs allt som definierade honom som adelsman och officer. Så förpassades mannen utanför de ärbara adelsmännens sfär. Det var det straff omgivningen gav honom för hans faktiska eller påstådda gränsöverskridande handlingar.

Hederskonflikternas orsaker

Förolämpningarna var i regel stereotypa skällsord och formelartade angrepp på äran. Efter att ett kränkande ord hade uttalats var en motstöt nödvändig och kunde formuleras som en utmaning till fysiskt våld och duell.

I vilka situationer användes då de kränkande orden? Ärekränkningarna hörde samman med den offentliga, homosociala och ofta militära kulturen, i miljöer som krogar, kaffehus, gator och torg och under middagar. När det gäller de underliggande orsakerna kan man, där dessa är kända, urskilja tre dominerande konfliktkategorier.

- Den första kategorin inbegriper konflikter som rör *respektlösa uppträdanden i det offentliga*: knuffar, meningskiljaktigheter kring en trumslagares spel på trumman, slag i dörrar, utebliven broderskål, slag i bord, att tränga sig på hos ett privat sällskap, skuld i samband med kortspel.[23]
- Den andra kategorin omfattar konflikter som har att göra med *ifrågasät-*

22. Bachtin, 1986, s. 31.

23. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 1–(10), 1/6 1702; Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712; Generalauditörshandling nr 21, 20/12 1712; Generalauditörshandling nr 15 27/4 1713; Generalauditörshandling nr 7, 9/4 1719; Utslagshandling nr 21, 6/12 1727; Utslagshandling nr 41, 27/10 1727; Generalauditörshandling nr 14, 9/10 1728; Generalauditörshandling nr 44, 12/12 1735.

tanden av militär position och duglighet: rangfrågor, samtal om en överstes mod, ifrågasättande av order, ordervägran, ordväxling om rekommendation till militära poster, oaktsamhet i tjänst, anklagelse om feghet.[24]

- Den tredje kategorin innefattar konflikter som uppstod genom *beskyllningar om lögn och ryktesspridning*: falska anklagelser, kränkande tal om familjemedlemmar, beskyllning om att ha skrivit ett brev med kränkande innehåll, beskyllning för stöld av kronans hästar.[25]

Dessa tre kategorier: konflikter på grund av respektlöst uppträdande i det offentliga, genom ifrågasattanden av militär position och duglighet eller i samband med beskyllningar om lögn och ryktesspridning, utgjorde med få undantag de bakomliggande orsakerna till ärekränkningar, utmaningar, våld och dueller, när dessa var kända. Adelsmannens och officerens ära ifrågasattes när han inte uppträdde på det sätt som förväntades av honom i mötet med andra män på krogar, kaffehus och under middagar. Adelsmannen och officeren förväntades respektera rangordningen, vara diskret och inte störa andra sällskap. En ärbar officer ifrågasatte aldrig en överordnads order, han respekterade de militära hierarkierna och var lydig, modig och skötte sina militära plikter. En adelsman och officer talade alltid sanning om andra män och deras familjer och spred inga ofördelaktiga eller äreröriga rykten.

Den som bröt mot dessa normer och därmed provocerade och utmanade sina ståndsbröder fick heta hundsfått, kanalje och skälm. Han kunde sedan få en örfil eller bli knuffad, sparkad, slagen och dragen i håret. Han kunde bli utmanad att duellera med pistoler eller värja, till häst eller till fots och riskera att mista livet. Duellbrotten återspeglar en adlig, militär ära som i allt väsentligt var ett personligt attribut som mannen bar med sig och kunde förlora i sitt offentliga och militära liv i mötet med andra män. Det var sällan som den underliggande konfliktorsaken till duellhandlingar var ett angrepp på familjeäran. Adelsmäns och officerares kränkningar och slagsmål hade inte heller sin grund i konflikter som specifikt rörde angrepp på äkta makars ära. Det var över huvud taget ovanligt att kvinnor hade med konflikterna att göra. Endast i ett par fall kan man ana att kränkningarna, huggen och

24. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701; Generalauditörshandling nr 20 ½, 14/7 1711; Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714; Generalauditörshandling nr 43, 25/8 1712; Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717; Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720; Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722; Utslagshandling nr 32, 22/1 1724.

25. Se exempelvis RA. Justitierevisionen Generalauditörshandling nr 3, 16/1 1712; Utslagshandling nr 1 –(10), 3/11 1713; Utslagshandling nr 21, 25/3 1714; Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715; Generalauditörshandling nr 60, 29/11 1715; Generalauditörshandling nr 7, 19/9 1717; Generalauditörshandling nr 6 ½, 18/5 1738.

slagen emanerade ur konflikter med viss anspelning på relationer mellan kvinnor och män samt kvinnlig sexuell ära.[26]

Ifrågasättanden av militär position och duglighet

Det absoluta flertalet duellbrott under perioden 1700–1740 begicks, som nämnts, av män med koppling till krigsmakten. För att förstå hur argumentationen och berättelserna konstruerades i rättsliga sammanhang är det viktigt att först få en uppfattning om vilka normer som militärer hade att rätta sig efter.

Under 1600-talet genomfördes flera förändringar inom den militära organisationen. På det juridiska området angav *Karl XI:s krigsartiklar* (för armén) och *sjöartiklar* (för flottan), vid sidan av duellplakat och allmänna lagtexter, riktlinjerna och gränserna för vad som var legitimt uppträdande för just militärer. Dessa texter utgjorde en del av det officiella regelverket för adelsmannen samtidigt som de förmedlade ideologiska föreställningar. Den ideala bilden av krigaren fick under perioden också näring genom likpredikningar, krigspropaganda, teologiska texter, skönlitteratur och poesi.[27] Egenskaper som plikttrogenhet, tapperhet, förståndighet, fromhet och gudfruktighet var bärande komponenter i officersidealet.[28]

Innan vi konfronterar den ideala bilden med den rättsliga hanteringen av duellbrott är det alltså nödvändigt att klargöra betydelsen av de normer som militären och särskilt officeren hade att hålla sig till. Detta har i viss mån gjorts i forskningen men då främst i relation till krigets praktik. Historikern Magnus Perlestam har exempelvis med utgångspunkt i både sjö- och krigsartiklarna undersökt föreställningar kopplade till mod och plikttroget beteende.[29] Den militära kulturens normer kan dock, enligt min uppfattning, problematiseras ytterligare, särskilt med avseende på arméofficeren, den allmänna ordningen inom krigsmakten och i relation till det interpersonella våldet. Genom att närmare klargöra gränserna mot vad kungamakten ansåg som otillåtet uppträdande i den militära miljön kan analysen av den rättsliga diskursen kring duellbrotten fördjupas ytterligare.

26. Se RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 25, 7/7 1709; Utslagshandling nr 2, 13/3 1723.
27. de Beczy, 1984.
28. Se exempelvis Göransson, 1990, s. 144.
29. Perlestam, 2003a, s. 200–213; Perlestam 2003b, s. 55–76; Perlestam 2004, s. 71–83.

Militära normer och värden

Förutom allmänt hållna regler för uppträdande ger Karl XI:s krigsartiklar en mycket god inblick i den religiösa grundton som genomsyrade krigsmaktens normer. Låt mig endast ta några exempel. Som första punkt i lagtexten understryks gudsfruktan och respekten för Guds ord och detta gäller samtliga män som tagit steget in i den militära organisationen. Blasfemier bestraffades till exempel med döden. För att inympa sann gudsfruktan skulle alla officerare och soldater varje morgon och kväll lyssna till bönen stående på knä. Den officer som utan giltigt skäl uteblev från gudstjänsten skulle straffas med böter. Om officeren var berusad under gudstjänsten och bidrog till "förargelse" skulle denne suspenderas i två månader från tjänsten. Hände det en andra gång skulle han tjäna som vanlig "gemen" soldat. Vid tredje resan skulle han förvisas utan avsked. Att vara berusad vid gudstjänsten kunde således medföra ett mycket högt fall i social och moralisk mening.[30]

Under krigsartiklarnas femte kapitel om "Överdåd och värjeblottande" förmedlas den officiella inställningen till social oordning och våldstendenser inom den militära gemenskapen. Brott mot den sociala ordningen rubricerades alltså som "överdåd". Detta ger artiklarna en särskild innebörd. Den överdådige satte sin egen vilja över andras och just detta moment, menar Bo H. Lindberg, gällde alla som bröt mot Guds vilja. I rättsliga sammanhang var begreppet överdåd, som tidigare nämnts, ofta även ett uppsåtsbegrepp som markerade att synden och brottet hade varit en viljehandling. Även lagöverträdelser kunde benämnas som överdådiga och då inte bara enligt samhällets juridiska lagar, utan även de allmänmoraliska och kristna. Kort sagt, överdåd omöjliggjorde att vänskapen och freden mellan män kunde upprätthållas.[31] Den samhälleliga och militära ordningen och friden var beroende av att dessa värden respekterades. När det rör värjeblottanden gör två av straffparagraferna i krigsartiklarna en tydlig skillnad på officerare och gemena soldater. Artikel 39 föreskriver följande:

> Om någon av Officerarna eller Gemene i fältmarskalkens närvaro det vare sig vart det vill, blottar sin värja, i den akt, att göra skada, då skall Officeraren sättas från sin tjänst utan avsked, och de gemene löpa 6 gånger gatlopp genom 300 man.[32]

30. *Karl XI:s krigsartiklar från 1683*, 1998, s. 4.
31. Lindberg, 1992, s. 401–402.
32. *Karl XI:s krigsartiklar från 1683*, 1998, s. 7.

Att blotta värjan kunde få allvarliga konsekvenser för officeren men i synnerhet för soldaten, om värjan dragits med avsikt att skada i fältmarskalkens närvaro. Kapitel 48 och 49 förekriver:

> Vilka Soldater dag eller nattetid i Fästningar eller Städer på gator tumultera och i stenarna hugga, de samma skola med gatulopp avstraffade varda [...] Gör det någon av Officerarna, den samme skall suspenderas två månader från sin tjänst, och dess månadslöningar för den tiden till Krigshospitalet givas.[33]

Ogudaktighet, dryckenskap och värjeblottande, tumult och annan social oordning var handlingar som kunde bestraffas hårt enligt krigsartiklarna. Artiklarna 40, 41, 43 och 47 föreskrev dödsstraff för den officer eller soldat som drog sin värja i "vredesmod" på den ort som man höll krigsrätt, under gudstjänst, eller i läger, i städer eller på fästningar, under marsch, under reträtt från slagfältet, i garnisonen eller i slaguppställningen. Samma gällde om soldaten eller officeren i vredesmod blottade värjan mot vaktmanskapet, eller på annat sätt hindrade dem eller skadade dem. Dödsstraffet gällde även när någon angrep vakten "med smädesamma ord" eller gjorde motstånd vid arresteringen.

Vreden uppfattades i tidigmodern tid både som ett utslag av lidelse och som last. Om vreden hade med lidelse och affekt att göra, det vill säga djupt liggande faktorer i människans själsliv, som människan själv inte hade omedelbar kontroll över, kunde vreden ses som rättmätig och utgöra en förmildrande omständighet när domstolen skulle bedöma en brottslig handling. Men det var inte den definitionen som brukades i Karl XI:s krigsartiklar. Begreppet vredesmod kopplas här ihop med dödsstraffet vilket markerar att vrede även kunde vara en försvårande omständighet, en straffbar last. Laster uppstod, både i det civila och i det militära livet, i mannens möten med andra människor. Men umgänget erbjöd även mannen tillfällen att handla enligt dygd, det vill säga enligt förnuftet och den inövade förmågan att behärska vreden. Den sociala oordningens grunder i den militära miljön definierades på så vis som följder av mänskliga val mellan last och dygd. Officeren och soldaten skulle vara disciplinerad nog att göra rätt val, att förnuftigt välja dygden före lasten. De stränga straffen var ett tydligt meddelande även till tänkbara duellanter om allvarligheten i att på olika sätt bryta friden i kasernen, fästningen eller på städernas gator och torg.

Adelsmän, officerare, rättsliga representanter och rådsherrar kände till vilka ord och handlingar som var kränkande i sig och som kunde leda till dueller. Men det kunde finnas förmildrande omständigheter i varje enskilt

33. *Karl XI:s krigsartiklar från 1683*, 1998, s. 7.

fall. När rikets högre domstolar skulle utreda ärekränkningsmål beaktade man vanligtvis vilka ord som uttalats mellan parterna. Men detta var endast en del av rättens arbete. Händelsens alla omständigheter skulle utredas. När rätten beaktat omständigheterna kunde man bedöma om ordet eller handlingen var kränkande i lagens mening. Först därefter kunde en rättvis dom fastställas. Det kränkande ordet inordnades alltid i ett större sammanhang och gavs på så vis innebörd och betydelse. Låt oss nu undersöka hur man argumenterade kring kränkningar och utmaningar i rättsliga sammanhang

"Du sakramentskade karl och hundsfått"

Den 22 juli 1715 samlades den kungliga amiralitetsrätten i Göteborg för att behandla "ett besvär" som inkommit från regementskvartermästare Schröder. Överstelöjtnant Wessling skulle, strax innan han påbörjade en resa till Stralsund, ha överfallit Schröder på gatan med hugg och slag och skällsord. Schröder anklagade därför överstelöjtnanten för att ha brutit mot duellplakatet. När överstelöjtnanten kom till Malmö blev han satt i arrest på guvernör Burenshiölds begäran.

Rätten frågade Schröder vilka skällsord det rörde sig om. Schröder svarade att det var "du sakramentskade karl och hundsfått".[34] I rätten hade Schröder menat att de handlingar som Wessling hade gjort sig skyldig till var "anständigare för tjuvpojkar, än för dem som vilja passera för honette personer [...]".[35] Två olika karaktärer används i Schröders anmälan där "honette personer" ställs mot "tjuvpojkar". Att ordet tjuv används som motbild till en ärans man är alltså i sig inte typiskt för adelsståndets ärekränkningar. Men det stora avståndet mellan tjuvpojkar och den ärliga personen ökar ytterligare genom den franska termen "honnete" och får på så sätt en ståndssocial prägel vid sidan av en allmän moralisk. På en nivå torde alltså denna utsaga bygga på en allmän föreställning om förhållandet mellan moral och omoral, om rätt och fel. En tjuv stjäl från sina medmänniskor och är ärelös. Men det vore alltså missvisande att lägga alltför stor vikt vid ordens innehåll och utifrån det dra slutsatser om den adliga ärans konstruktion. De är i regel stereotypa skällsord som får mening i sin specifika kontext. De ingick som en del i en ritualiserad form av socialt manligt umgänge, som en aspekt i en större kulturell tematik kring orättfärdiga uppträdanden i relationer mellan män. Ofta är det kränkande ordet bara toppen av ett isberg, en klimax i en räcka åsiktsbrytningar gällande vitt skilda ting som markerar att det god-

34. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Amiralitetsrättens rannsakning*, 22/7 1715.

35. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Amiralitetsrättens rannsakning*, 22/7 1715.

tagbara uppträdandet hade överträtts. Fallet Schröder och Wessling kom sedan att handla om anklagelser och motanklagelser om ärekränkningar från båda parter.

I ett brev till amiralitetsrätten ger Wessling uttryck för flera intressanta föreställningar om Schröders uppträdande. Språket är så illustrativt att jag därför väljer att återge en stor del av Wesslings brev. Wessling skriver:

> Såsom en obetänksam människa som av arghet och ondska, snart skulle kunna en ärlig man till liv eller lem skada där dess uppsåt ej bliva hindrat så är det ock med Sveriges lag enlighet att man i nödfall får göra värn och förebygga det som till vidare olycka lända kunde; Jag är en av dem, som slikt är vederfarit, det jag och högst har att beklaga, nämligen Erik Schröder, vilken utan att eftersinna vad tort han mig tillfogat [...].[36]

Genom ett antal målande begrepp beskriver Wessling Schröders allmänt odygdiga karaktär. Begreppet "arghet" var liksom vrede en straffbar last. Varje människa som handlade med ondska hade gjort ett ytterst orättfärdigt val som inte förväntades av en kristen människa. Sådana män hotade att skada "ärliga män" till både "liv och lem", menade Wessling. Schröder var en sådan man och Wessling var offret. I Wesslings argumentation framträder bilden av männen som varandras motsatta karaktärer.

Wessling menade att Schröder avsiktligt ville hindra "mig uti min lycka som han och till en stor del verkligen gjort i den tanken och mening, som skulle han gitta överbevisa mig det jag honom med slag överfallit utan någon given orsak".[37] Vad betydde då frasen att"hindra mig uti min lycka"? Schröder hade stämt honom för misshandel och därigenom riskerade Wessling att fällas för brott mot det stränga duellplakatet som ju innebar tjänstens förlust, skyhöga böter och fängelse i två år. Wessling åberopar således falskt åtal för misshandel. Även ute i samhället var falska anklagelser något mycket allvarligt och kunde leda till dueller.

Av Wesslings brev framgår vidare att han suttit tillsammans med ett antal andra officerare, däribland Schröder, då ett samtal fördes om hur illa överste Löfwenstierna hade blivit behandlad när han sökte få rum för sig och sina hästar på rådman Schröders gård i Partille. Rådmannens fru och hennes dotter hade svarat honom att det inte fanns något rum tillgängligt. Ville han ha härbärge så fick han söka det på gästgivaregården. Wessling skriver att han då hade blandat sig i samtalet och menat att

36. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Wesslings brev*, (odaterat), s. 18.
37. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Wesslings brev*, (odaterat), s. 18½.

[...] rådmansfrun hade gjort rätt som en åsna, där hon varit uti gården och vägrat en så förnäm herre en liten begäran, uppå detta mitt utlåtande yttrade sig Schröder utan eftertanke att jag i mitt tal så villkorlig var, det en hundsfått sade, att Rådman Schröders käraste var en åsna, och ehuruväl jag upp en sådan anledning nog haft fog att med något verkligen bemöta ett slikt oanständigt ord gjorde jag dock ej [...].[38]

Schröder hade obefogat kallat honom för hundsfått, menade Wessling. Wessling själv ansåg sig inte ha behandlat rådmansfrun felaktigt. Hon hade gjort fel och kunde gott kallas för åsna, den dummaste varelsen i djurvärlden. Vidare berättade Wessling att han, när han var på väg till Stralsund, åter träffade Schröder och tilltalade honom med följande ord:

herre, emedan någon liten Oenighet oss för någon vecka sedan emellan uppstigit, och mig nu står på resande fot så viljom vi nu som vänner skiljas, och icke tänka på något, varpå han löp mig under synen inpå livet och svarade det är en hundsfått som sådant begär och en hundsfått samtycker därtill [...].[39]

Wesslings berättelse visar tydligt hur den adliga, manliga, militära hederskulturen gav upphov till ritualiserade handlingsmönster. De båda herrarna hade haft en ordväxling tidigare då ärekränkande ord hade utslungats. Av Wesslings berättelse framgår att han skall resa bort, men innan han far kontrollerar han att det inte finns något avtal om duell mellan dem med orden "så viljom vi nu skiljas som vänner och icke tänka på något". Schröder markerar då kraftfullt att han är inställd på duell med frasen "det är en hundsfått som sådant begär och en hundsfått samtycker därtill". På så vis markeras att de båda är ärelösa (hundsfåttar) om de inte fullföljer. Wessling är obeväpnad vid det tillfället men erhåller en formell utmaning. Orden "skiljas som vänner" tycks alltså inte vara uttryck för någon verklig vänskap, men vänskap blir det begrepp som ställs upp som duellens motpol. Wessling menade att Schröder kom närmare honom och hade för avsikt att skada honom. Wessling bar heller inte värja, varför han stötte bort honom med ett rör som han hade i handen och gav honom ett slag med "begäran att han ville vara mig från livet, och upphöra med sitt Kontinuerliga skällande".[40] Därefter for Wessling sin väg.

Schröder hade strax därefter utmanat Wessling till duell utanför porten

38. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Wesslings brev*, (odaterat), s. 19½.
39. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Wesslings brev*, (odaterat), s. 20–20½.
40. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Wesslings brev*, (odaterat), s. 20½.

samt bett fänrikarna Ulberg och Ståhlberg att vara sekundanter. Schröder hade, avslutar Wessling

> [...] prostituerat sig [vanhedrat sig] och sökt giva anledning till det, varför han mig nu vill beskylla, samt och förorsakat mig till värn, det han mig på min resa och Kommendering angrep och han mig således är oskyldigt och utan fog angripen och uti min lycka hindrat, har och måst en långsam arrest uthärda var under jag all min ringa egendom Depancerat [...] ty förmodar mig vinna en gunsträttvis satisfaktion för det ena som andra [...].[41]

Wessling ville ha rättslig upprättelse för den tid han tvingats tillbringa i arrest samt för Schröders övergrepp. Ärekränkningsmål, som exempelvis fallet Wessling och Schröder, visar tydligt hur den rättsliga diskursen gav utrymme för många olika sätt att argumentera kring kränkande och utmanande ord och handlingar. Detta gjordes inte minst genom att utveckla ett resonemang kring förolämpningar på en allmän moralisk nivå. Det är också intressant att notera att eftersom Schröders rang inte kunde fastställas sorterade målet inte självklart under duellplakatets straffparagrafer.[42]

Order och kommandon

Flera duellbrott hade sin grund i just ifrågasättanden av militär roll och ämbetsutövning. Ofta handlar konflikterna om beskyllningar om militär oduglighet eller att rangen inte respekteras. I ett intressant fall från 1714 omtalas det att baronen och kaptenen Axel Julius Coyet hade angivit löjtnanten Gustaf Mauritz Hold för brott mot duellplakatet. Grunden till konflikten var enligt Coyet att Hold hade ifrågasatt hans order. Den militära ordningen byggde på att alla visste sin position och funktion och vilka plikter och befogenheter som detta medförde. Brotten mot dessa plikter var hedersrelaterade och kunde leda till straffrättsliga repressalier och allvarliga konflikter som dueller.

I sin dom kategoriserade generalkrigsrätten händelsen mellan Coyet och Hold som ett "slagsmål". I ett flertal brev till kungen, författade av de båda herrarna, diskuteras händelsen och de utmaningar, skymfliga ord och handlingar som skulle ha utväxlats. Coyet menade alltså att Hold hade ifrågasatt hans kommando. Han hade därför anmält detta för sin överordnade, överste Ribbing som i sin tur hade kallat Hold till sig, givit honom en varning och låtit honom förstå att om Coyet hade "begärt arrest och satisfaktion så hade

41. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Wesslings brev*, (odaterat), 21–21½ (min anm.).
42. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715, *Lewenhaupts brev till Kungl. Maj:t*, 25/7 1715, s 14 ½.

översten honom sådant icke kunnat vägra".[43] Detta tycks ha varit en springande punkt i konflikten ty efter överstens tillrättavisning hade Hold "till mig [Coyet] av fattat bitterhet och dagen efter anfallet på mig gjort".[44]

Tydligt är att händelsen var kopplad till militära angelägenheter. Men den inverkade på hela relationen mellan männen och deras syn på varandra. Med begreppet "bitterhet" markerades Holds sinnelag och att den fredliga relationen mellan de båda officerarna var rubbad. I tidigare brev hade Coyet på ett liknande sätt framhållit Holds bitterhet gentemot honom som orsak till hans, som Coyet uttryckte det, anfall på honom. Holds anfall grundade sig, menade Coyet, "i den vedervilja som han emot mig uti mina commandosaker fattat".[45] Med ordet "vedervilja" betonades på samma sätt som med ordet "bitterhet" en människas personliga sinnesstämning och attityd till en annan människa.

Coyets klagan hos översten var bara en önskan om att få "lindrig korrection" för Holds disciplinära tillkortakommanden. Istället för "sin hämnd", menade Coyet, borde Hold "med tacksamhet och hugnad erkänna denna lindring".[46] Att Coyet bara sökte lindrig upprättelse var enligt honom själv ett tecken på att han "icke någon ondska till honom bar eller dess ruin och skada sökte".[47] Begreppet ondska sågs, som nämnts ovan, under tidigmodern tid som motsatsen till den kristna kärleken till nästan och var ett led i definitionen av våldsbrott. Onda människor utgjorde ett hot mot den sociala friden. Dagen efter hade Hold kommit upp på Coyets kammare för att avlägga rapport:

> [...] så frågade han mig som ännu ej var fullkomligt påklädd, med dessa ord: När vill Kapten depeschera den saken han väl vet, jag mig får väl tala med Kapten sedan, och kunde jag då icke tänka att här låg iver och hämnd fördold det jag sedermera av utgången och det anfall på gatan fick förnimma.[48]

---

43. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 25/2 1717.
44. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 25/2 1717 (min anm.).
45. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 15/2 1717.
46. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 15/2 1717.
47. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 15/2 1717.
48. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 15/2 1717.

"Iver och hämnd" som dessutom var "fördold" är också faktorer som pekar på försvårande omständigheter. Låt oss börja med begreppet hämnd. Ur ett religiöst perspektiv var hämnden en svår synd. Detta var till exempel prästerna Clingel och Isogaeus, som vi sett ovan, noga med att förkunna. Att hämnas var att ställa sig över Guds, och kungamaktens, vilja som säger att "Hämnden är min, jag vill vedergälla". Det fanns således en uttalad vilja hos Hold att begå en omoralisk och brottslig handling. Till begreppet "hämnd" fogades "iver", vilket markerade sinnelaget och ett yttre begär till att begå det allvarliga brottet. Det var alltså ingen handling i affekt, utan en genomtänkt och dessutom fördold och svekfull handling. På så vis kunde Coyet argumentera för att Hold "hade ont uti sinnet".[49] Coyets tal om den kränkande incidenten får sedan en vardagligare prägel som betonar faktorer som ålder, militära order och symboler.

Ute på gatan skulle Hold sedan ha försökt ta Coyets värja ifrån honom och, fortsätter den då 22-årige Coyet, "kallade han mig för min ungdoms skull för ett barn".[50] Han skriver vidare att han som

> av Eders Kungl. Ma:jt med Kaptens charge, vid Livgardet är benådat, så indigné tracterat och än trakterar, blott för det jag var yngre än han och därav samt av det annat mig och mitt ämbete fattade förakt har hela denna kommandotvisten sitt ursprung, först i det han för ut icke vårdade mitt kommando och uti mitt ämbete utgivna ordres, utan sig uppsåtligen där emot fatta, och sedan då han därföre av översten blivit reprimenderat så ville han mig sedan skymfa medelst min värjas avtagande, lika som skulle han anse mig för ett barn.[51]

Coyet hade blivit illa behandlad och förödmjukad, "indigné trakterad", av Hold. Hold hade inte behandlat honom som en man utan bemött honom som om han vore ett barn. Han hade också visat förakt för Coyet och hans militära ämbete genom att avsiktligt ha nonchalerat order, vilket var ett allvarligt brott mot det militära normsystemet. Officeren hade dessutom inför Gud gått ed på att lyda sina överordnade.[52] Hold hade, menade Coyet, "varit uppfylld av ilskefulla smädeord att han, dragandes på sin värja sagt det är en förbannad harm att bliva blesserad av en sådan hundsfått".[53] Det

49. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 15/2 1717.
50. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 25/2 1717.
51. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 25/2 1717.
52. *Karl XI:s krigsartiklar från 1683*, 1998, s. 16.
53. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Coyets brev till Kungl. Ma:jt*, 15/2 1717.

kunde även ett vittne intyga. Efter överstens reprimander hämnades Hold på Coyet genom skymfer av olika slag, både i tal och i handling, som bland annat riktades mot Coyets unga ålder.

Att ta ifrån Coyet värjan var en kränkande behandling. Värjan var en adelssymbol och en symbol för Coyets tillhörighet i en vuxen, manlig, och militär gemenskap. Holds ord och handlingar uppfattades därför som kränkande av Coyet. Beskrivningen av Hold som en alltigenom omoralisk person är entydig. Därmed kunde hans skuld och det brottsliga i hans gärningar närmare preciseras. Laster och syndfulla egenskaper som bitterhet, hämndlystnad och ondska utmärkte Holds person, varför också Holds handlingar gavs en kränkande och brottslig innebörd. Hold skulle dessutom ha kallat Coyet för "hundsfått". Coyet beskylldes därigenom av Hold för att ha brutit mot den adliga och militära gemenskapens normer.

Hold, å andra sidan, hävdar i sina brev att han inte bar skuld till det "så kallade slagsmålet". De ord han fällt när han besökte Coyet på hans kammare var inte menade som en utmaning. När det gällde att Coyet karaktäriserade honom som bitter efter Coyets klagomål hos översten, menade Hold att den tillrättavisning som överste Ribbing hade givit honom var lindrig. Den var inget straff som "förde något vanskligt eller skymfligt med sig". Därför, menade Hold, hade han heller inget skäl att vara bitter på kapten Coyet. När han kom för att avlägga rapport hos honom angående kompaniets förhållanden fanns "inte den ringaste bitterhet, utan fast mera en gladlynt och förnöjd min".[54] Det fanns heller inget skäl för kapten Coyet, menade Hold, att ha "något emot mig i sitt hjärta, helst i mening att icke hava fått satisfaktion nog".

När det gällde den utmaning som Hold, enligt Coyet, skulle ha formulerat vid mötet på Coyets kammare menade Hold att det inte var möjligt att hans ord kunde uppfattas som en utmaning utan "blott en tvivelaktig gissning utan fundament eller liknelse".[55] Det fanns alltså inget kränkande innehåll i Holds ord. Hold ville också bjuda Coyet på en krog för att klara upp missförståndet och med det fanns ingen "ond mening" från hans sida som Coyet hävdade. Tvärtom var det med en "god intention." Så markerar Hold att han ville försonas med Coyet.

Hold karaktäriserar sig själv som gladlynt, och inte bitter. Han framställer sig därmed som välvillig till att få ett slut på konflikten och framhåller att det bakom handlingarna inte fanns någon ond tanke utan bara goda

54. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Holds brev till Kungl Maj:t*, 8/2 1717.

55. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Holds brev till Kungl Maj:t*, 8/2 1717.

avsikter. På det viset urholkar Hold Coyets anklagelse. Det som framhållits som omoraliskt i Holds handlingar och således som ett angrepp på Coyets ära ges istället ett legitimt innehåll. I talet om huruvida det rörde sig om handlingar och ord med kränkande innehåll förekommer begreppet ära inte uttryckligen. Istället målas bilder och motbilder upp genom berättelser och argument om onda och goda män.

Hold skriver vidare att han:

> [...] av kaptenens ord och miner slöt att han icke voro så fullkomligt ännu reconcilierad [försonad] som jag önskade, mycket väl hade fått orsak och tillfälle att en sådan fullkomlig reconciliation att söka och begära, vilket ju i sig är berömmeligt fast Kaptenen det icke accepterade utan än vidare sökte släcka sin harm på mig [...].[56]

Hold försökte försona sig med Coyet, vilket "ju i sig är berömmeligt", hävdade han. Hold förstod av Coyets miner och ord att denne inte hade försonats med honom. Coyet ansåg sig inte ha inte fått tillräcklig upprättelse, utan försökte "släcka sin harm" på Hold. På så vis markerar Hold att Coyet bar skulden till händelsen och att det var han som var den brottslige.

För att stärka argumenten om oskuld skapar Hold en positiv bild av sig själv som kontrasterar mot hans bild av Coyet. Hold beskriver hela sitt liv som lugnt och fridsamt och att han "aldrig befunnits hava förfört mig på någon människa, varken med ord eller gärningar och det nu icke heller gjort haver".[57] Detta är en återkommande fras i de duellbrottsanklagades argumentation. Enligt den rättslära som tillämpades i de högre domstolarnas skulle, som Bo H. Lindberg har framhållit, gärningen och människans personliga moral bedömas i ett sammanhang. Detta alltså utifrån en etisk-normativ utgångspunkt som definierade gränserna för såväl människans sinnelag som den livsföring som varje kristen människa hade plikt och ansvar att följa.[58]

I likhet med flera andra som var anklagade för kränkande handlingar hävdade också Hold att det existerade förmildrande omständigheter. Hold hänvisar även explicit till det ovan nämnda tillägget från 1695 angående §5 i duellplakatet som säger att den som i hastigt mod besvarar en kränkning med en skymf inte skall dömas enligt duellplakatet. Holds och Coyets argumentation illustrerar tydligt att vad som var en kränkning kunde vara

56. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Holds brev till Kungl Maj:t*, 8/2 1717 (min anm.).
57. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Holds brev till Kungl Maj:t*, 8/2 1717.
58. Lindberg, 1992, s. 392.

en tolkningsfråga. Ord och handlingar skulle vägas mot de rådande omständigheterna. Först då kunde det fastställas om äran blivit kränkt eller inte. Hold friades av generalkrigsrätten från anklagelsen om duell. Hold fick gå ed på att han inte haft för avsikt att utmana kapten Coyet, varken med ord eller gärning.[59]

Mod och tapperhet

I officerens och soldatens militära plikter var modet och tapperheten central. Flera forskare som intresserat sig för Karl XII och hans tid har framhållit den svenska arméns föreställningar om mod och tapperhet som nära kopplade till heder och ära. Peter Englund skriver till exempel i sin bok *Poltava. Berättelsen om en armés undergång* att det i armén existerade ett stort förakt för feghet i olika former.[60] Att fly eller retirera var av principiella skäl fel. Att ståndaktigt stå fast var ett ideal man ofta hyllade, menar Englund. Man ville hellre utkämpa en strid utan utsikter än att "hava namnet att man lupit."[61]

Vidare var, som Magnus Perlestam har poängterat, tapperheten och dess motsats fegheten också juridiskt sanktionerade. Det var ett svårt brott att fly från slagfältet, direkt ärerelaterat och belagt med dödsstraff. I Karls XI:s krigsartiklar från 1683 stadgas på flera ställen att officeren skulle bestraffas till liv, ära och egendom om denne visade tecken på feghet.[62] I den ed som alla officerare och soldater bands till vid inträdet i krigsmakten dikteras till exempel att "[...] mig som en redlig och trogen Soldat anstår, manligen och väl hålla, i storm, Slaktningar, Skärmytslingar, samt alla andra Occasioner, som mig befallte varda till land och vatten".[63] Ståndaktigheten och pliktroheten, är avgörande, liksom att vara manlig. Historikern Kekke Stadin har vidare understrukit att begreppet manlig under perioden var liktydigt med mod och tapperhet.[64] Plikten och tapperheten betonas ytterligare i följande passage i edsformuläret:

> [...] ifrån det Regemente och Kompani, som jag underhörer och förordnat är, skall jag ej vika, eller mig undandölja, utan så ofta mig befalles, och så länge liv och makt i mig är, stadigt och villigt följa och akta, samt mig så i det ena

59. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 8, 3/9 1717, *Generalkrigsrättens dom*, 15/1 1717.
60. Englund, 1988, s. 125.
61. Englund, 1988, s. 125.
62. *Karl XI:s krigsartiklar från 1683*, 1998 Se exempelvis art 64, 65, 69, 73, 74 och 81. Jfr Perlestam, 2004, s. 74.
63. *Karl XI:s krigsartiklar från 1683*, 1998, s. 16.
64. Stadin, 2004, s. 141–142.

som andra, såsom en skyldig och oförfärad Soldat och Tjänare ägnar och bör förhålla, både i det fall jag nu haver, så väl som det framdeles mig ombetros och befallas kan, vilket allt jag troligen och redligen hålla skall; Så sant mig GUD hjälpe till Liv och Själ.[65]

Så svor officeren att med Guds hjälp förhålla sig på de sätt som anstod honom i krig som i fred. Han skulle vara plikttrogen, tapper och redlig.

Direkta anspelningar på feghet och flykt var kränkande. Följande duellmål mellan hovmannen baron Carl Stuart och kaptenen Johan Feif får belysa problematiken.

År 1723, fjorton år efter slaget vid Poltava, stod Stuart inför rätten anklagad för att ha beskyllt Feif för att ha "utur Aktionen vid Poltava lupit". En process inleddes, där fallet först rannsakades av generalkrigsrätten, som helt frikände Feif från Stuarts beskyllningar. Processen var emellertid inte slut i och med detta. Istället skulle nu Stuart ställas till svars för sina ord i behörigt forum som för hovmannen var övre borgrätten. I väntan på rannsakning sattes Stuart i arrest där han i ett "Ödmjukt Memorial" framförde sina argument för sin oskuld.

Under en diskussion om slaget vid Poltava hade Stuart, enligt egen utsago börjat "berätta vad som huru där tillgick, då en annan mig svarade, sig av Kapten Feif annorlunda hört". I dialogen fanns således utrymme för meningsskiljaktigheter. Stuart sade då att Feif

[...] i sådan hast blev söndrad och skild från sin Bataljon att han, huru det sig där tilldrog, själv granneligen ej kunde veta, dessa sanna och uti menlöshet sagda ord, äro Kaptenen Feif, jag vet intet av vem eller huruvida de blevo förebringat; men det har jag märkt att han det på det högsta sökt beivra, ja så högt att han åstad bringat det vid Kungl. Gardies Gen: Krigs Rätt han blivit befriad, ifrån ett fel som ovan sagda min utlåtelse intet inbegriper, och ej jag någonsin tänkt, ärnat eller varit sinnad, honom att tillägga eller övertyga [...].[66]

Stuart menar att det handlade om ett missförstånd. Orden hade han fällt "uti menlöshet", utan undermening. Inte heller kunde han säga vem som spridit ut vad han hade sagt och som eventuellt kunnat förvanska det som sagts till hans nackdel. Aldrig hade han tänkt eller haft i sinnet att driva saken så långt som till en anklagelse om en feg flykt från slagfältet.

Att äran kunde ifrågasättas genom en beskyllning om olaglig flykt illustreras än tydligare i följande passus. Stuart hävdade att han med sina ord om

65. *Karl XI:s krigsartiklar från 1683*, 1998, s. 16.
66. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 32, 22/1 1724, *Stuarts brev*, (odaterat 1723).

> Feifs hastiga undkommande från Kompaniet, låg aldrig hans Bravur ärnat förnär göra, mindre honom någon uppenbar felaktighet tillägga, vilket när Kaptenen Feif tillbjuder mig att övertyga det uti någon ond mening jag mig om honom skall yttrat, jag då förbehåller mig min oskuld att bevisa [...].[67]

Stuart avsåg alltså inte att ifrågasätta Feifs mod med sina ord, inte heller ville han låta påskina att Feif hade handlat fel. Feif hade yrkat på att Stuart skulle arresteras, vilket också hade hörsammats, utan att han hade rannsakats för sina ord. Att sätta honom i arrest "vid ett sådant orannsakat och odömt mål", var också fel, menade Stuart, och åberopade regeringsformen och adelns privilegier som föreskrev att ingen "adels- eller herredagsman med arrest skall kunna beläggas". På så vis hänvisar Stuart till centrala element i den tidigmoderna människosynen som bland annat innebar att människor behandlades olika mot bakgrund av deras sociala hemvist och rang och position, skillnader som dessutom var inskrivna i regeringsformen och de adliga privilegierna.

Häremot, fortsatte Stuart "skall väl invändas, att i samma ögonblick Kapten Feif blivit befriat ifrån ärekränkande beskyllningar, skall jag i detsamma blivit brottslig och skyldig [...]". Stuart avslutar sitt brev med att återigen betona sin dygdiga karaktär med orden: "jag intet är av den böjelsen att skada någon människa samt att Kapten Feif har största ofog, för en sådan mig vilja utbringa."[68]

I övre borgrättens avslutande formulering och dom kan man slutligen läsa att Stuart dömdes till böter enligt bland annat hovartiklarna och duellplakatet samt till att göra offentlig avbön. Han skulle också mista sin "tjänst och ära som så och uti Expenser betala 753 daler silvermynt". Motiveringen löd att "Stuart icke av hastigt mod utan med avundsvilja tillagt Kapten Johan Feif en ärekränklig beskyllning därav rop och rykte utkommit, den han dock honom ej bevisat".[69] Beskyllningen ansågs inte vara en följd av lidelse i hastigt mod, utan av vilja. Handlingen ansågs som brottslig eftersom den bakomliggande orsaken var den straffbara lasten och synden avund.

De kränkande beskyllningarna i fallet Stuart/Feif rörde sig, liksom i alla andra verbala konflikter, om ord vars innehåll ansågs illegitima. Här gällde det bland annat anspelningar på feghet. Man påtalade inte andra officerares och adelsmäns eventuella flykter eller retirerande från slagfält. Det var att bryta ärediskursens ordning, att överskrida gränserna för det legitima och hövliga samtalet, och kunde få allvarliga följder i en vidare social och juridisk mening och leda till livshotande situationer som dueller.

67. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 32, 22/1 1724, *Stuarts brev*, (odaterat 1723).
68. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 32, 22/1 1724, *Stuarts brev*, (odaterat 1723).
69. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 32, 22/1 1724, *Övre borgrättens dom*, 14/1 1724.

Att ifrågasätta någons tapperhet i krig eller i andra situationer kunde verka dubbelt förödande, särskilt om den anklagade var militär. Att äran då var i farozonen står utan tvekan. Den kränkte adelsmannen eller officeren ställdes inte bara inför ett socialt och ekonomisk dilemma, utan också inför ett existentiellt eftersom den påstådda fegheten, om den kunde bevisas, i värsta fall kunde bestraffas med döden.

Respektlösa uppträdanden i det offentliga

Duellbrotten hade ofta en grund i den vardagliga manliga samvaron mellan ärbara, "duellvärdiga" män. Umgänget på krogar, kaffehus och under middagar var tillfällen då äran bekräftades och manifesterades på olika vis. Adelsmäns och officerares ära var nära kopplad till uppträdandet i det offentliga och kom till uttryck i olika sätt att manifestera, bevaka och upprätthålla skillnader och gränser mellan män. Rangen var ett yttre tecken på adelsmannens och officerens duglighet och värde i kungamaktens ögon. Etiketten och det korrekta uppträdandet gentemot andra män var ett annat sätt att markera distans och åtskillnad.

Problematiken har uppmärksammats och diskuterats utförligt av exempelvis Norbert Elias när det gäller hovsamhället, men också allmänt i relation till våld av senare forskare som antropologen Anton Blok. Med en fras lånad från René Girard som lyder: "it is not the differences but the loss of them that gives rise to violence and chaos", ger Blok våldshandlingar som krig och dueller en intressant vinkling. Identiteter som hänger samman med till exempel manlighet, etnicitet och så vidare tycks, menar han, vara särskilt känsliga för kränkningar i situationer där skillnaderna tenderar att suddas ut eller flyta in i varandra.[70] Detta är, som även Jonas Liliequist har uppmärksammat i en analys av ett duellmål från 1720-talet, en mycket viktig aspekt av de manliga relationerna under perioden.[71] Särskillnaderna hör till en av de mest grundläggande faktorerna i problematiken kring duellbrotten under tidigt 1700-tal. Särskilt utsatt och känslig för angrepp var den adliga, manliga äran i situationer där socialt likställda män konfronterades med varandra. Där var skillnaderna i exempelvis rang inte så tydligt markerade. Därmed blev gränserna för vad som var godtagbart uppträdande subtila och kunde lätt överträdas.

70. Blok, 2001, s. 115–135.
71. Liliequist, 2004, s. 79–82; Collstedt, 2004.

Manlig vänskap

Följande fall kan ses som ett typexempel på vad som kunde hända när män ur adelsståndet kom varandra "för nära". Den 15 oktober 1714 stod löjtnanterna Gammelman och Rothkirck inför generalkrigsrätten i Helsingborg. De var båda anklagade för brott mot duellplakatet av krigsfiskalen Jakob Lang. Händelsen mellan Gammelman och Rothkirck verkar ha haft sin grund i en dispyt om militär rang. Enligt ett vittne hade de båda männen, tillsammans med ett antal andra officerare, suttit en natt och druckit på Helsingborgs torg. Dialogen hade inletts med att löjtnant Rothkirck sagt till Gammelman:

> [...] du är löjtnant till häst och jag till fot så tror jag vi är Kamrater, därpå löjtnant Gammelman svarat, Jag tycker du kan ej vara mer än korpral till häst ännu, då löjtnant Rothkirck tagit sin hatt och värja av sig och lagt den på bordet och sagt, den som gjort bättre skäl för den här Platsen än jag så må han tagan, där vid löjtnant Gammelman kastat löjtnant Rothkircks värja och hatt ut åt torget, samt sistbemälte sagt där till; en hundsfått som tar upp dem var, utan att nämna någon, vilka bad löjtnant repeterat och i det samma slagit löjtnant Rothkirck på munnen med Knytta näven, var på löjtnant Rothkirck allena frågat, varför skall jag ha detta [...].[72]

Frasen "du är löjtnant till häst och jag till fot så tror jag vi är kamrater" visar på ett intressant sätt hur relationer mellan män kunde bygga på föreställningar om social jämlikhet. Det existerade, som ovan nämnts, en mycket komplicerad rangordning som angav riktlinjerna för officerares sociala sammankomster och de roller som skulle spelas. Ordningen kunde, som framgår av rättsprotokollen lätt raseras i vardagens konfrontationer. Generalkrigsrättens referat av dialogen mellan Gammelman och Rothkirck visar hur "spelet" om ära och rang kunde gestalta sig. Rothkirck ansåg att eftersom de båda var löjtnanter var de socialt likställda och därmed kamrater. Gammelmans svar visar på hur han försöker markera en gräns mellan sig och Rothkirck, vilket Rothkirck i sin tur uppfattar som en kränkande nedvärdering och därmed ett ifrågasättande av hans placering vid bordet.

Rothkirck menar att ingen gjort bättre skäl för sin plats vid bordet än han själv. Han formulerar sig dessutom i utmanande termer. Gammelman tar hans värja och hatt, två viktiga symboler för adelsmannen och officeren, och kastar iväg dem, och tillägger utmanande att den som tar upp dem är en hundsfått samt slår Rothkirck över munnen med knytnäven.

---

72. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714, *Generalkrigsrättens dom*, 15/10 1713.

De hade sedan fattat tag i varandra vid bröstet, men ingen hade sett vem som gjort det första angreppet. Flera hade dock sett hur de fallit omkull och hur Rothkirck hamnade underst och att Gammelman hade slagit honom på munnen, varpå Rothkirck hade ropat på vakten "tag mig fast den hundsfåtten Gammelman".[73] Gammelman hade då stigit till häst och ridit längs gatan. Strax därefter blev båda arresterade.

Det framgår av protokollet att händelsen vållade generalkrigsrätten problem beträffande tolkningen av det som skett. Att det hade förekommit kränkningar i både ord och handling stod klart, men frågan kvarstod vad som hade utlöst händelsen och vem som bar skulden. Var det, frågade sig rättens ledamöter, den

> [...] föraktliga utlåtelsen det löjtnant Gammelman tyckt löjtnant Rothkirck ej ännu kunna vara mer än korporal till häst, eller yppats av hans värja eller hatts bortkastande, så har Gammelman ej allenast först skymfat löjtnant Rothkirck och därigenom förorsakat löjtnant Rothkirck till förträtlighet och att säga en hundsfått som tager upp hatt och värja [...].[74]

Rättens resonemang ledde fram till att Gammelman var *aggressor,* utmanaren, i själva slagsmålet och att Rothkirck "i iver kan ha kommit honom att i hastighet fälla de orden, tag mig fast den hundsfåtten Gammelman".[75] Rätten ansåg sig inte kunna fria Gammelman från duellen i enlighet med föreskrifterna i 1695 års tillägg och förklaring till duellplakatets §5, eftersom han hade varit den utmanande parten. Istället menade rätten att han var "både med ord och gärning till Duellen upphovsman och agressor förefallen".[76] Gammelman dömdes därför enligt duellplakatets §5 till tjänstens förlust, två års fängelse och två tusen daler i böter.

Rothkircks bruk av ordet hundsfått rättfärdigades med att han var i underläge och att det fälldes i iver. Utropet som under andra omständigheter var straffbart enligt lag, betraktades som en handling som Rothkirck inte kunde kontrollera på grund av sin trängda situation. Rätten menade således att Rothkircks ord var fällda i hastigt mod.

Som framgick ovan arresterades båda herrarna efter händelsen på torget i Helsingborg. I arresten skrev Rothkirck en förklaring som i huvudsak ar-

73. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714, *Generalkrigsrättens dom,* 15/10 1713.
74. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714, *Generalkrigsrättens dom,* 15/10 1713.
75. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714, *Generalkrigsrättens dom,* 15/10 1713.
76. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714, *Generalkrigsrättens dom,* 15/10 1713.

gumenterar för den vänskap som han och Gammelman kände för varandra. Rothkirck menade att han och Gammelman blivit i "all vänlighet något lustiga tillsammans" och sedan hade satts i arresten utan att veta vem som hade låtit göra det eller varför. Ty fortsätter Rothkirck

> jag kan med uti all sanning betyga, att emellan bemälte löjtnant Gammelman och mig icke den ringaste ovänskap varit, antingen uti oanständiga miner eller ord, mycket mindre i någon gärning, utan hade vi, den tid vi varit bekanta, såsom honnete Kamrater och vänner sammanlevat, attestera jag honom och han mig reciprocé hava under hand och signette som goda och trogna Kamrater velat meddela, som skedde [...].[77]

Vänskapsargumentet är återkommande i den rättsliga argumentationen såväl i de rättsliga representanternas förhör och resonemang som i de duellbrottsanklagades argumentation. Vänskap var ett centralt begrepp i det dåtida samhället och brukades som osämjans och våldets motsats.[78] Som ovan nämnts utgick även den juridiska doktrinen från att vänskap var ett faktiskt socialt förhållande som skulle främjas. Skolböckerna under perioden underströk i anslutning till Aristoteles att vänskap inte var någon självständig dygd, men innehav av dygd främjade sann vänskap mellan människor. Mellan två sanna vänner existerade alltså inga omoraliska tankar och handlingar.[79]

Rothkirck hävdade att det inte fanns några spår av ovänskap mellan dem, inte i miner eller ord och allra minst i gärning. Även Gammelman hävdade i sitt brev till Kungl. Maj:t. att de båda inte varit ovänner. Det som hade hänt var inget annat än "raillerie och en lustighet under ett förtroligt Kamratskap och umgänge".[80] Låt oss därför se vad som kan ligga bakom Rothkirks och Gammelmans argumentation om "kamratskap", "lustighet" och "förtrolighet". Som Bo H. Lindberg har framhållit brukades vänskapsargumentet ofta i den högre straffrättstillämpningen. Vänskapen ansågs ha olika former och innebörd. Begreppet "ärbar vänskap" sågs till exempel som den högsta formen av vänskap i det offentliga samtalet under perioden, så även i rättsliga sammanhang. Med grund i Aristoteles vänskapsbegrepp som förmedlades genom bland annat Boethius och Ciceros arbeten blev den ärbara vänskapen till ett nyckelbegrepp i 1600- och 1700-talens etik, politik

77. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714, *Rothkircks skrift (Lit. A)*, 14/7 1714.
78. Se exempelvis Österberg, 2003; Österberg 2004; Österberg 2005a.
79. Lindberg, 1992, s. 176.
80. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 21, 20/11 1714, *Gammelmans böneskrift till Kungl. Maj:t*, 20/11 1714. Gammelman hänvisar också till Rothkircks skrift.

och juridik. Vänskapens förutsättningar skildrades i samtidens uppfostringslitteratur som en likhet i de båda parternas moraliska värde och deras ömsesidiga välvilja under ett långt och varaktigt umgänge.[81] Den ömsesidiga välviljan sågs som en verklig intäkt för dygd och vänskap. Om vänskap kunde påvisas kunde det heller inte vara tal om brottsliga gärningar i vare sig kristen eller strikt juridisk mening. Så kunde den manliga relationens art få direkt betydelse för tolkningen av händelser och handlingar i rättsliga sammanhang. De brottsliga och kränkande orden och gärningarna mellan de båda löjtnanterna kunde omtolkas och bortförklaras med hänvisning till den förtrolighet och vänskap de alltid känt för varandra.

Ett särskilt intressant begrepp som återkommer då och då i materialet och som även Gammelman brukade i ett brev till rätten var *raillerie*. Följande fall får närmare belysa innebörden i detta begrepp. I februari 1713 hölls regementskrigsrätt i Växjö med fänrik Petter Myhrdahl och fänrik Johan Greiffenschutz. Greiffenschutz hade anklagat Myhrdahl för "några excesser" som det står i protokollet. Begreppet "några excesser" signalerar att det inte rådde någon samstämmighet om vad det hela handlade om, att det fanns olika versioner och tolkningar av händelsen. Greiffenschutz berättade att han hade suttit hemma hos Myhrdahl runt klockan elva på kvällen. Peter trumslagare hade också varit där och Myhrdahl hade bett honom att slå på sin trumma. Men Greiffenschutz bad honom att låta bli eftersom det var sent på kvällen. Då hade Myhrdahl blivit

> otålig och kallat honom Stackare, men fänrik Greiffenschutz svarat, jag tjänar Konungen för en brav Karl och intet som någon Stackare. I det samma har fänrik Myhrdahl sprungit på honom, rivande sönder för honom skjortan, och tillika fordrat ut honom på gården, säjande sig då skola visa honom annat.[82]

Myhrdahl å sin sida förnekade inte sina handlingar mot Greiffenschutz, men tillade att

> Han [Myhrdahl] intet menat något ont därmed, utan allenast att det hade varit hans Narrij och raillerie, som han intet kunde tro eller tänka, det fänrik Greiffenschutz skulle för illa upptaga, utan till vänlig förlikning komma låta anhållandes ganska ödmjukligen om nåd och lindring [...].[83]

81. Lindberg, 1992, s. 176–177. Jfr Eva Österberg om vänskapen som våldets motsats i Österberg, 2004; Österberg 2005a.
82. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 5/2 1713.
83. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 5/2 1713 (min anm.).

Myhrdahl hade inte menat något ont, varför Greiffenschutz reaktion inte var något han hade förväntat sig. Det var ju hans "Narrij och raillerie", menade han. Vad var då raillerie för något och varför kunde det åberopas i rättsliga sammanhang, av män som stod anklagade för brott mot duellplakatet?

Den engelska historikern Anna Bryson har i en intressant studie av det goda uppträdandet i det tidigmoderna England beskrivit *raillerie* som en institutionaliserad språkform typisk för ett samhälle där personligt värde kopplades till personlig duglighet av olika slag. *Raillerie* var en särskild jargong eller samtalsform i det tidigmoderna engelska samhället. Denna form av konversation betecknar Bryson som "the combative jest" (stridslystna skämt), som byggde på "an exchange of witty taunts" (vitsiga pikar). I engelska pamfletter från slutet av 1600-talet presenterades *raillerie* som en typisk gentlemannasysselsättning som skilde sig från den folkliga humorn. Den kännetecknades, menar Bryson, av att den uppfattades som konstlad och retorisk, om än förnedrande, och var således inte ord eller samtal med "verkligt" eller ärekränkande innehåll.[84] Pamfletterna beskriver *raillerie* som en parodisk motsvarighet, inte bara till den hövliga retoriken, utan intressant nog också till den illegitima och förbjudna konkurrensen om ära. I det tidiga svenska 1700-talssamhället hade termen *raillerie* troligen samma innebörd som den hade i det samtida Englands högreståndskultur. Den framhölls som ett burdust men skämtsamt sätt att samtala bland män som kände varandra väl.

Regementskrigsrätten yrkade på att Myhrdahl skulle dömas enligt duellplakatets § 5, men fallet togs upp i justitierevisionen som därefter uppdrog åt Carl Gustav Skytte att behandla fallet i generalkrigsrätten. I generalkrigsrättens protokoll benämndes det som "några excesser" och som den "begångna duell" som Myhrdahl anklagades för att ha begått mot Greiffenschutz. På detta sätt har handlingarna och orden definierats närmare och givits ett mer bestämt innehåll, inte minst som en handling som enbart adeln, krigsbefälet och dess vederlikar kunde göra sig skyldiga till. I generalkrigsrätten menade Myhrdahl som förut att han inte hade sagt ordet "stackare" i någon ond mening. På detta svarade Greiffenschutz att han inte hade känt Myhrdahl så länge och därför inte:

> [...] känt hans humeur och sinne, som han dock sedermera av de andra officerare fått veta, att han brukade ibland något starkt och grovt raillerie, tillstår sig och aldrig hava förstått eller hört det fänrik Myhrdahl förr eller sedan varit någon översittare [...].[85]

84. Bryson, 1998, s. 238–242.

85. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 5/4 1713.

Det hörde till Myhrdahls karaktär att ibland bruka ett tal som, för dem som inte kände honom, kunde uppfattas som kränkande och utmanande. Exemplet illustrerar också att nedlåtande tal inte nödvändigtvis behövde vara ärekränkande och leda till handgripligheter om mannen som uttryckte sig kränkande var känd för sin grova skämtsamhet.

I synnerhet bland vänner torde ett sådant uppträdande ha kunnat accepteras. Rätten frågade Greiffenschutz om han sedan tidigare hade varit ovän med Myhrdahl, men det nekade Greiffenschutz till. Om vänskapen mellan två adelsmän eller officerare hade fastställts var det problematiskt att yrka på att det handlat om brottsliga och omoraliska ord och handlingar. Inte heller behövde äran nödvändigtvis ha varit i farozonen.

Myhrdahls svar på rättens fråga om han hade antastat Greiffenschutz får illustrera detta. Myhrdahl svarade att han med sitt livs ed kunde bedyra att han inte hade antastat honom. I fem dagar efter händelsen hade de varit tillsammans menade han "och varit lika goda vänner och han hade således omöjligen kunnat tänka att fänrik Greiffenschutz skulle klaga här över".

Generalkrigsrättens ledamöter övervägde saken och kom fram till att

> ordet stackare såväl som tagandet uti axlar som av fänrik Myhrdahl finnes vara brukat, synes vara något oanständigt officerare emellan och således kunnat giva någon anledning till den av fänrik Greiffenschutz anförda klagan [...].[86]

Men eftersom Myhrdahl påstod att det var "uti raillerie" och att han inte menade någonting ont samt att också Greiffenschutz menade att han inte tog illa upp och att det inte hade varit någon ovänskap mellan dem, kunde rätten inte finna att "ett sådant raillerie bör för någon duell anses".

I generalkrigsrättens domslut hänvisas slutligen till Greiffenschutz ungdom och att han blivit förledd: "[Greiffenschutz] är en mycket ung och enfaldig Karl, varit lika som förledet och instigerad att Klaga över en gärning som han nu tillstår, ej vara passerad [...]".[87] Vidare hade Greiffenschutz hävdat att varken före eller efter händelsen hade det existerat någon ovänskap mellan honom och Myhrdahl "utan fast mera plägat förtrolighet, under vilken ofta båda grova och lindrigare raillerie kan förelöpa som vänner emellan ej så noga observeras".[88] Mot bakgrund av dessa argument formulerade generalkrigsrätten sin dom som innebar att Myhrdahl frikändes.

---

86. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 5/4 1713.
87. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713, *Generalkrigsrättens dom*, 15/4 1713 (min anm.).
88. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 15, 27/4 1713, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 5/4 1713.

Varken Greiffenschutz, Myhrdahl eller de rättsliga representanterna nämner äran explicit, trots att målet uppenbarligen har att göra med hedersrelaterade handlingar, åtminstone i juridisk bemärkelse. Central i argumentationen är istället vänskapen. Äran och dess mottaglighet för kränkningar var i stort en tolkningsfråga som styrdes av uppfattningar om manliga relationer och som ytterst föll tillbaka på tanken om manlig vänskap och förtrolighet som osämjans och våldets motsats.[89] Vänskap ansågs som ett fenomen som i sin högsta form och i vissa sammanhang var oförenligt med ärekulturens besatthet vid att skillnader skulle upprätthållas och bevakas.

Kränkande och utmanande ord och handlingar vid hovet

Under 1700-talets första hälft begicks duellbrott i första hand av män som hade en funktion inom den militära äregemenskapen. "Civila" duellförbrytare är kraftigt underrepresenterade i materialet från justitierevisionen, trots att också de omfattades av duellplakatets föreskrifter. Ett färre antal fall visar dock att även civila ämbetsmän som till exempel häradshövdingar, hovrättssekreterare, professorer och hovpersonal var anklagade för brott mot duellplakatet.[90]

Hovet hade en egen jurisdiktion för sina anställda, borgrätten. Under Karl XI:s regeringsperiod genomgick borgrättsinstitutionen stora förändringar. År 1687 utfärdade kungen de så kallade hovartiklarna enligt vilka borgrätten bland annat delades upp i två instanser, nedre och övre borgrätten. Borgrätten skulle döma enligt hovartiklarnas föreskrifter, men allt som inte var explicit uttryckt i dessa artiklar skulle behandlas enligt allmän lag.[91] Brott som rörde "liv och lem i gemen eller någon adlig persons ära", drogs inför övre borgrätten. I likhet med hovrätter och generalkrigsrätter hade övre borgrätten befogenhet att rannsaka och döma i de allra flesta brottmål. Kungen förbehöll sig dock rätten att revidera övre borgrättens domar. Ingen dom där den anklagade hade dömts till "liv eller lem" skulle verkställas innan kungen, eller i hans frånvaro rådet, hade informerats i saken.[92]

Under kapitel V i hovartiklarna med rubriken "Om hovtjänares leverne uti och utom Borgen, så och inbördes skyldighet", underströk Karl XI vikten av ett moraliskt leverne inom hovet och uppmanade undersåtarna att leva fridsamt, ärbart och redligt mot överheten och i synnerhet mot varandra:

89. Även i det politiska språket framställdes, som Eva Österberg har visat, vänskapen som våldets motsats se Österberg, 2005a.
90. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 32, 22/1, 1724; Utslagshandling nr 26 11/9, 1724; Utslagshandling nr 52– (60), 22/11 1727.
91. RA. "PM angående borgätterna och deras arkiv i slottsarkivet", författat av Evald Brunfelt.
92. RA. "PM angående borgätterna och deras arkiv i slottsarkivet", författat av Evald Brunfelt.

> Skola alla våra hovtjänare noga besinna att såsom de oss och andra sina Förmän skyldiga äro all underdånighet och lydno. Så anstår dem dess mer att förhålla sig mot var man, särdeles sina medtjänare uti späckt, fredsamt, ärbart och redligt leverne som de med ostyrlighet vanart och odygd, uti och utom hovet större förargelse åstadkomma.[93]

Förbudet mot dueller var klart uttryckt i hovartiklarna, liksom alla "[...] frivilligt tillbudna och antagna slagsmål, skymfliga ord och förargelser."[94] I likhet med krigsartiklarna förmedlade hovartiklarna ett antal plikter, eller förhållningssätt. Lydnad och underdånighet gentemot kungamakten och överheten var avgörande för hovmannen. Även hovet var en hierarkisk organisation. Det ålåg även hovtjänare att bete sig fredligt och hedervärt mot alla inom och utom hovet och inte med vanart och odygd bidra till "förargelse". Begreppet "förargelse" återkommer då och då i det normativa materialet. Det har som ovan nämnts en samhällsetisk innebörd. I hovartiklarna kopplas begreppet till vanartiga och odygdiga människor. Det ansågs att förargelse var ett brott mot harmonin och vänskapen mellan människor och detta skapade oordning och kaos. Vidare redogör hovartiklarna noga för den rättsliga hanteringen samt straffen för olika typer av brott begångna av hovets personal. Om hedersrelaterade brott kan man till exempel läsa att "Giver någon av Vårt Hov-Folk annan ärerörige skymfliga och håniska ord, är det emellan Adliga Män och Personer straffas efter Duellplakatet".[95]

Som Norbert Elias har framhållit var vaksamheten på skillnader särskilt stark inom hovsamhället. Följande fall är ett av de få mål som rör det svenska hovet. Kanske är det heller ingen slump att detta fall också är ett av de mest tydliga exemplen på mäns intensiva iakttagande och bevakande av gränser gentemot andra män.

Den 4 mars 1721 inledde övre borgrätten en lång och utdragen rannsakningsprocess. Hovjunkern Lorentz Jacob Adlerstedt hade angivit hovjunkern baron Carl Gustaf Cederhielm för att ha kränkt honom under en bjudning på slottet.[96] Under rannsakningen upplästes Adlerstedts brev till hovauditören där han redogjorde för vad som hade hänt. Brevet genomsyras av beskrivningar av det kränkande i Cederhielms ord och handlingar, varför jag väljer att citera stora delar av det. Adlerstedt skriver:

---

93. Schmedeman, 1706, s. 1170.
94. Schmedeman, 1706, s. 1171.
95. Schmedeman, 1706, s. 1171–1172.
96. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Övre borgrättens rannsakningsprotokoll*, 4/3 1721.

> Jag nödgas mig nu högeligen beklaga över hovjunkern Baron Carl Gustaf Cederhielms hårda och äregripande procedurer emot mig, som här tills tålt av bemälte hovjunkare mycket, som jag, där jag intet hade velat undvika förtretligheter hade intet bort tåla, och som idag vid den kungl. Kavaljer taffeln jag till min honeur fullkomligen i presence av alla närvarande gäster blivit av honom laderat, sålunda att han begynte överfalla mig med ord, som jag blygs författa [...].[97]

Adlerstedt formulerar sig som om det vore ett tvång att anmäla Cederhielm och dennes brutala och kränkande uppträdande mot honom. Adlerstedt poängterar också att han tålt mycket av Cederhielm som han egentligen inte borde ha tålt. Men som den dygdige undersåte han var, ville han i det längsta undvika förtretligheter och lade därför band på sina känslor. Adlerstedts ord signalerar att herrarnas osämja hade pågått sedan en längre tid och nått sin klimax vid en middag på det kungliga slottet. Här blev Adlerstedts ära kränkt och till på köpet i alla de andra kavaljerernas närvaro. Som ovan nämnts betonade man i argumentationen ofta handlingens kränkande och utmanande potential med hänvisning till var den begicks. Äran kunde skadas mer eller mindre allvarligt beroende på det sociala rummets karaktär. En försvårande omständighet var offentligheten, andra människors närvaro. I gästernas närvaro började alltså Cederhielm "överfalla" Adlerstedt med ord som denne av blygsel först inte ville nedteckna. Adlerstedt beskylldes för att ha bjudit på härsket smör samt för att själv ha kärnat smöret. Det finns två kränkande dimensioner i ett sådant uttalande. Det ena är att Adlerstedt beskylldes för att ha bjudit på en dålig måltid, vilket i sig kunde uppfattas som brist på etikett och ringaktning för gästerna. Det andra var beskyllningen att han själv hade kärnat smör. Detta var för adelsmannen att befatta sig med ståndsvidriga uppgifter. Adelsmän kärnade inte smör, det tillhörde inte adelsståndets samhälleliga plikter och uppgifter. Samtidigt var det också en beskyllning om att Adlerstedt befattat sig med kvinnosysslor.

I Adlerstedts brev får vi följa Cederhielms kränkande behandling av honom steg för steg. Under måltiden, skriver Adlerstedt

> [...] begynnandes han [Cederhielm] först att säga, att jag som arrenderar Kungsgården, icke skulle skaffa så härsket smör, att maten blev oduglig, och jag kärnade smöret själv, och allt det han åt, så klandrade han på och chockerade mig, som hade kungsgården i arrende, detta har jag tålt, fast det var för mig nog hjärtbitande [...].[98]

97. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Adlerstedts brev*, 1/3 1721 (Protokollskrivarens alternativt Adlerstedts understrykningar).
98. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Adlerstedts brev*, 1/3 1721.

Adlerstedt fortsatte att räkna upp Cederhielms kränkande handlingar och menade att när de satt och väntade på maten

> så vände sig han [Cederhielm] i praesence av alla gästerna och under det att den Kungl. Maten stod på bordet, mitt emot mig där jag stod, och visar mig det jag blygs att nämna, med dessa orden: ansikte mot ansikte, och icke det allenast, utan med oförskämda ord mig och antastade, vartill hela den församlade folkhopen med blygsel såg på Cederhielm, då Ryttmästaren baron Uxkull frågade, om han där med vill chockera hela laget? då han svarade jag gör det allenast åt den det Meriterar [...].[99]

Adlerstedt ansåg sig djupt kränkt och menade att han inte kunde "undslippa dess skamlöshet med mindre icke den bliver igenom hovauditörens gunstiga hjälp och justice dämpat".[100] Vanäran var så stor att Adlerstedt ansåg sig tvungen att söka upprättelse vid domstolen. Cederhielm blev därefter satt i arrest. Under den övre borgrättens rannsakning menade Adlerstedt att Cederhielm hade varit irriterad på honom förut. Vid ett tillfälle, när de båda tjänstgjorde som betjänter åt de furstliga på slottet, hade Adlerstedt kommit för sent till sin vakt. Vid deras gemensamma middag senare på slottet hade Cederhielm därför frågat Adlerstedt "varför hava I intet fört upp maten? Fan far i det, det är bättre resa på landet och kärna smör; med tåcka Karlar skall man göra vakt".[101] Adlerstedt hävdade att han inte svarade på Cederhielms ord. Cederhielm fortsatte "Fan far i de arrendatorerna, så må de intet föra härsket smör, att man skall kunna äta konungens mat". Och vidare angående en tårta: "Så här är arrendatorernas härska smör uti och gav tallriken ifrån sig till en lakej [...] sägandes tag bort det här, men du kan ändå intet äta det, ty smöret är härsket." Det ohövliga samtalet och uppträdandet var direkt hedersrelaterat. Som Adlerstedts argumentation visar kunde gränserna överskridas mycket lätt. Adlerstedt berättar att han

> varken svarat eller med miner givit honom uppå dess bitande ord tillbaka. Och som Baron Cederhielm, emedan han fann mig kallsinnig och tålig, intet ännu ändå haft tillfällighet och släckt sitt lystmäte med allt detta som han mig chockerat [...] och vid det han drack alla de andras skål, vändandes sig om på stolen och vände åt mig mitt för bordet, det jag lämnar säga, sägandes ansikte mot ansikte, ty han vände ryggen åt mig och satt på omvänd stol. Ehuru svårt sådant oanständigt tal och manier vid en Kungl. taffel var för mig att tåla, det

99. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Adlerstedts brev*, 1/3 1721.
100. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Adlerstedts brev*, 1/3 1721.
101. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Övre borgrättens rannsakningsprotokoll*, 4/3 1721.

lämnar jag alla rättsinniga att efterfinna, och som jag med underdånigt vördnat besinnat mig vara på ett ställe som intet tål varken repressalier eller hårda miner, sådan skamlöshet att vedergälla, ty har jag allt detta tålt, och icke ett ord, emed namn det är, Baron Cederhielm svarat. Ja jag måste lida där till med, att alla herrarna Kavaljerer, som där tillstädes voro, sågo på mig och ansågo mig som en där, med den de hädan efter varken äta eller umgås med skulle.[102]

I rannsakningsprotokollet framträder två bilder av männen, "den ohövlige" (Cederhielm) och den "tålige och besinnade" (Adlerstedt). Cederhielm hade vänt honom ryggen och satt sig omvänt på stolen, han hade talat och betett sig oanständigt och druckit alla de andras skål, men inte Adlerstedts. Adlerstedt blev kränkt av Cederhielms ord och handlingar. Detta drabbade honom hårt eftersom han var på ett ställe som inte tålde "varken repressalier eller hårda miner". Här var etiketten av grundläggande betydelse för adelsmannen. De förfinade sederna och de noggranna reglerna för uppträdande syftade till att bevara den sociala friden, både i stort och i smått. Inom hovet var etiketten en garant för harmonin och den sociala fredens stabilitet och därmed för att dueller skulle kunna undvikas. Att beskyllas för att att ha bjudit på härsket smör, en dålig måltid, var kränkande eftersom det var en anklagelse om brott mot etiketten.

Adlerstedt besinnade sig emellertid och hämnades inte Cederhielms skamlöshet. Här kommer en intressant problematik till uttryck som visar på individens möjligheter att göra olika moraliska val. Adlerstedts motstöt uteblev genom att han besinnade sig och var tålmodig men därigenom vanärade han sig själv. Detta fick han lida för socialt, menade han, och hänvisade till att de församlade kavaljererna gav honom blickar som tydde på ett kraftigt ogillande och en benägenhet att vilja frysa ut honom från gemenskapen vid hovet i framtiden.

Flera forskare har, utifrån studier av det tidigmoderna bondesamhället eller av befolkningen i städerna, framhållit att det existerade folkliga föreställningar om ärelöshetens och vanärans smittsamhet. Att umgås med ärelösa människor som bödeln, rackaren, sotaren, tidelagaren, horan och bäraren av pestsmittade lik var otänkbart därför att den egna äran kunde smittas och skadas kraftigt. Ärelösheten kunde som i ovanstående gruppers fall kopplas till föreställningar om yrkesrelaterad orenhet och till tabun.[103] I

102. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Övre borgrättens rannsakningsprotokoll*, 4/3 1721.

103. För vanärans smittsamhet och dess koppling till gränsöverskridande handlingar och föreställningar om tabu se särskilt Sandmo, 1999, 107–113. För svenska studier som tangerar problematiken se till exempel Liliequist, 1992, s. 141–154; Geschwind, 1998, s. 45ff. För tyska studier som behandlar föreställningar om ärelöshet se exempelvis Danckert, 1963; Dülmen, 1999.

de två sistnämnda fallen kunde vanärans orena smitta även vara synnerligen konkret i kroppslig bemärkelse, genom sexuellt överförbara sjukdomar och pest.

Adlerstedts försvarstal vittnar om att det existerade en liknande smittsamhetsproblematik också inom den adliga gemenskapen vid det svenska hovet. Ett ståndsfunktionellt tänkande var, som exempelvis Peter Englund har framhållit, en del i den svenska adliga ideologin under perioden. Det var ett fundament i samhällskroppen som skapade ramar för vad som var legitima uppgifter och handlingar för adelsmannen. Detta tänkande låg till grund för synen på den adelsman som befattade sig med uppgifter som inte anstod honom. Han vanärade sig själv och bar således på en "smitta" som kunde innebära en orenhet också för ståndet som helhet. Vanärans smitta kan förstås i termer av ett hot mot den sociala ordningen, ett hot mot adelsståndet i stort som kunde undergräva dess "renhet", samhälleliga legitimitet och distans gentemot andra stånd.

Adlerstedts vanära bestod, av hans egen berättelse att döma, främst i att han inte hade handlat tillräckligt kraftfullt och på ett sätt som anstod en kavaljer i den situation han befann sig i. Det framgår inte vilken typ av motstöt och upprättelse de församlade kavaljererna förväntade sig av Adlerstedt. Men mot bakgrund av kontexten bör vi ändå kunna göra en rimlig tolkning.

Ett annat, eventuellt kraftfullare, sätt att återupprätta sin ära var i Adlerstedts position att besvara Cederhielms kränkning genom att dra vapen eller att utmana denne på duell. Detta hade gjort Adlerstedt till en förbrytare mot både den världsliga och andliga lagen, men eventuellt till en vinnare i social bemärkelse. Nu valdes den dygdiga och kristliga vägen som duellplakatet föreskrev, vilket betonades av Adlerstedt, men detta val återverkade, menade han själv, negativt på hans allmänna anseende bland männen inom hovet.

Adlerstedt menade slutligen att han ville vara Cederhielms vän och att han "av hjärtat sökt och skolat söka detta hans skamlösa tal att på en annan ändring söka att undslippa. Men som B: Cederhielm publikt och vid en Kungl. taffel intet spart att vara skamlös, och mig omöjligen varit sådant att tåla". För Cederhielms "otjänliga tal och skamlösa procedurer" ville Adlerstedt låta Cederhielm genomgå en rannsakning.[104]

Beskyllningar om att ha bjudit på härsket smör eller att vända ryggen till någon kan verka oerhört trivialt, vilket också flera av gästerna, som sedan kallades till vittnen i borgrättens rannsakning ansåg. Under rannsakningen

104. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Övre borgrättens rannsakningsprotokoll*, 4/3 1721.

fick Adlerstedt tillfälle att fråga kapten Wennerstedt om "han intet hört om tårtan, att det var härsket smör, och dessa orden: fan far i de arrendatorerna så måtte de skaffa färskt smör!". Wennerstedt svarade "det han intet hört; han gör aldrig reflexion på när det badineras [skämtas], som väl hundrade gånger skett där uppe vid taffeln". Inte heller major Lindblom uppfattade Cederhielms ord som kränkande. Vid förhöret menade han att talet om smör inte var något att bry sig om. "Nog taltes om smör", sade Lindblom, "men huru det egentligen föll kan han intet veta, emedan han ingalunda kunde tro, att någon skulle finna sig därav toucherad." Hela samtalet var i en särskild jargong ansåg Lindblom och "passerandes i fält ofta, som mer är än detta, doch passerar för raillerie".[105]

Cederhielm ger en annan vinkling av händelsen. Han beskrev Adlerstedts berättelse som "plump och osann". Inte heller, menade han, hade några av de närvarande kavaljererna kunnat styrka den.

Cederhielm förklarade att han hade frågat Adlerstedt vid kavaljerernas taffel varför han inte hade gått upp med maten till kungligheterna. Adlerstedt hade svarat att han visst hade gjort det. "Nej", sade Cederhielm, "Lakejerna berätta annorlunda: skämtandes sedan med honom att han hellre skötte frukten av sina arrenden än sin vakt". Cederhielm poängterar att han inte menade allvar och att han skämtade. Skämtet som försvarsargument präglar hans berättelse. Angående det härskna smöret medgav han att han säkert, liksom de övriga, hade sagt att det var härsket smör och att det inte gick att äta. "Men", fortsatte han, "att Hovjunkern Adlerstedt sådant skämt till sig tagit, är även så ogrundat som vad han berättar om mitt vändande ifrån bordet." Angående Adlerstedts anklagelse att Cederhielm hade vänt ryggen till honom menade Cederhielm att kapten Wennerstedt hade stigit upp och ställt sig

> [...] bakom min stol, då jag vände mig om att tala med honom, i detsamma frågade Ryttmästaren Uxkull, vad jag där med mente! Då jag sade ansikte mot ansikte, vilket vill säga så mycket, som det skulle var ohövligt av mig, att ej vända ansikte till den, med vilken hade den äran att tala. Således lärer nog finnas, att hovjunkaren Adlerstedt gör sig själv tort [skada, vanära], då han till sig applicerar sådant, som jag en gång kunde aldrig tänka någon liknelse till likhet vara, samt allt mitt övriga tal var ett purt skämt, som aldrig kan dragas under Duellplakatet eller något mål, som där förbjudes, detta skall jag fulleligen bevisa [...].[106]

105. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Övre borgrättens rannsakningsprotokoll*, 4/3 1721.

106. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 88, 24/9 1725, *Övre borgrättens rannsakningsprotokoll*, 4/3 1721 (min anm).

Adlerstedt hade vanärat sig själv med sina falska anklagelser, menade Cederhielm. Cederhielms liksom Adlerstedts berättelser ger även en inblick i den kroppsspråkliga kommunikationen mellan männen vid hovet.

Den tidigmoderna kroppen var ett betydelsefullt kommunikationscentrum. Efter antika förebilder betraktades kroppen som det inres spegel, kroppens rörelser avslöjade en persons inre tankar och intentioner. Det fanns, som särskilt Norbert Elias har framhållit, regler för alla typer av hövligt uppträdande där kroppens rörelser sade lika mycket som muntliga utsagor. Att inte tilltala en person ansikte mot ansikte ansågs ohövligt som fallet Cederhielm/Adlerstedt visar. Att vända ryggen till ett sällskap var också det ett respektlöst uppträdande. Samma problematik finner vi i de fall där åverkan på kläder nämns som kränkande handlingar. Att rycka hatten av en adelsman, riva sönder hans skjorta eller rock var att skada hans ära och manlighet.

Beskyllningar om lögn och ryktesspridning

Ärlighet var ett grundläggande värde och en norm för den tidigmoderna människan. Problematiken kring sanning och lögn var, som tidigare har nämnts, i grunden religiöst motiverad. Det åttonde budordet och Luthers förklaring av detta bud i lilla katekesen var uttryck för de normer som den kristna människan hade att rätta sig efter, nämligen att alltid tala sanning och att alltid ha tålamod gentemot sin nästa och inte tro något ont om honom eller henne.

Att vara ärlig och att alltid tala sanning var, som särskilt Erling Sandmo har framhållit, detsamma som att ha ära. Äran garanterade individen tillhörighet i de sociala gemenskaperna som han beskriver som de "ärligas förbund". Erling Sandmo talar om att en persons ärlighet utgick från de "ärligas förbund", som också var ett förbund med Gud. Att ljuga, kränka eller att begå en oärlig handling var på sätt och vis att undergräva de ordningar som gav världen mening och sammanhang. Det var ett förnekande av de kristna normerna och detta återverkade även på äran.[107]

En närliggande problematik var svordomar, förbannelser och blasfemier, liksom falska eder. Ett kungligt brev till Svea hovrätt från år 1695 vittnar om att just svordomar i samband med duellbrott kunde vara svårbedömda. Skällsord och svordomar med religiös koppling som utslungades i samband med ärekränkningar och utmaningar var exempelvis "sakramentskade karl" eller "tusen djävlar".[108] Uttrycket "sakramentskad" är intressant. Det har

107. Se till exempel Sandmo, 2005, s. 217; Lindstedt Cronberg, 1997a, s. 199–224.

108. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701; Generalauditörshandling nr 3, 16/1 1712; Generalauditörshandling nr 39, 29/7 1715; Generalauditörshandling nr 60, 29/11 1715; Utslagshandling nr 12– (20), 14/1 1727.

att göra med de heliga sakramenten, det vill säga ritualer och ceremonier kopplade till dopet och nattvarden. Dessa sakrament ansågs enligt evangelisk-luthersk lära vara nådemedel som förmedlade Guds nåd och syndernas förlåtelse.[109] Men i samband med duellbrotten användes uttrycket "sakramentskad" i negativ betydelse.[110] Det som i den kristna kulturen beskrevs som idealt och upphöjt vändes således upp och ned och fick en motsatt negativ innebörd. En man som blev kallad "sakramentskade karl" var en man som ställt sig utanför den kristna gemenskapen och placerades därmed i de okristligas och förbannades skara.

Hovrättens problem bestod i huruvida man skulle bedöma svordomar enligt duellplakatets föreskrifter om kränkningar eller om bedömningen istället skulle ske mot bakgrund av den kungliga stadgan om "Eder och Sabbatsbrott". Kungl. Maj:t svarade hovrätten att straffen för svordomar i samband med duellbrott skulle utmätas enligt den senare stadgan.[111] Ett belysande exempel är ett duellmål från 1729. Kapten Björnberg skall ha "budit korpralen [Falkenberg] att rida för 1000 djävlar", men rätten fann att sådana utsagor inte sorterade under duellplakatet utan under stadgan om eder och sabbatsbrott.[112] Svordomar ansågs alltså som ett tydligare hot mot religionen än vad ärekränkningar gjorde. Genom Kungl. Maj:ts svar till hovrätten markerades därmed att utmanande ärekränkningar och svordomar juridiskt sett var två olika brottskategorier.

Uttrycket "sakramentskade karl" däremot tycks dock i regel ha betraktas som en utmanande ärekränkning, vilket kan ha att göra med att uttrycket var stereotypt och att den religiösa aspekten underordnades den utmanande och kränkande innebörden av ordet.[113]

När häradsrätter skulle döma i ärekränkningsmål utgick man, menar Sandmo, från en särskild förståelse av sanning. Ordens sanningshalt och betydelse begränsades inte till ordet i sig, utan hänfördes till den anklagades hela läggning och karaktär, hans allmänna sociala anseende, dygd och kristna leverne. Hur kunde då frågan om sanning och lögn komma till uttryck i samband med att duellbrott drogs inför rätta?

År 1711 stod baronen och kaptenen Johan Sjöblad inför generalkrigsrätten anklagad för "överfall och förgripliga" uttalanden mot fänriken Carl Julius von Werdenhoff. Av protokollet får vi veta att fänriken Werdenhoff hade

109. Se exempelvis Radler, 1995, s. 146–147.
110. *SAOB* sökord "sakramentskad".
111. Schmedeman, 1706, s. 1434.
112. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 2, 12/2 1729. Se Göta hovrätts dom i Brottmålsutslag 3/12 1730, BIIA:34.
113. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701; Generalauditörshandling nr 3, 16/1 1712; Utslagshandling nr 51, 24/4 1729.

stått vakt vid Stora Bommen i Göteborg. Sjöblad hade gått förbi Werdenhoff där han stod och vidrört honom på ett sätt så att han tvingades ta ett steg tillbaka. Werdenhoff hade sagt till Sjöblad att "det är mäkta att löpa så in på folk", och upplyst Sjöblad om att han var en officer som stod på vakt. Sjöblad svarade då "kyss fitta". I rätten nekade Sjöblad till vad Werdenhoff hade berättat och menade att han inte hade "dessa förgripliga ord fällt emot fänriken Werdenhoff utan har honom gått förbi och råkat att röra honom något vid armen för trängselns skull".[114] För rätten hävdade Sjöblad att när Werdenhoff frågade honom varför han stött till honom hade han inte svarat "kyss fitta" utan "vad stå I och titta".[115] Det kunde han dessutom gå ed på.

Eftersom flera vittnen kunde intyga att Sjöblad hade kränkt Werdenhoff med orden "kyss fitta" ansåg generalkrigsrätten det rimligt att döma baronen och kaptenen Sjöblad enligt §5 i duellplakatet till två års fängelse, tjänstens förlust och 2.000 daler silvermynt i böter. Detta med formuleringen att Sjöblad "varit så obetänksam att föröva slika förgripliga ord emot fänriken Werdenhoff, som är både en adelsman och överofficerare samt således honom skymfat och förolämpat".[116]

I ett brev till amiralitetsrätten nekade Sjöblad till Werdenhoffs anklagelse om att han skulle ha kränkt honom genom en "touchant expression", ordagrant ett anstötligt uttalande. Det fanns inget kränkande i hans ord, menade Sjöblad. Han ville därför inte lida på sin "heder och välfärd" för en bokstavs skull. Sjöblad menade att han "aldrig för det ordet itta satt nämligen F utan T".[117]

Anklagelsen var konstruerad vid sidan av sakens rätta sammanhang menade Sjöblad i ett brev till Kungl Ma:jt. Han var oskyldig till den anklagelse som "Werdenhoff mig oskäligt och av avund söker att tillägga".[118] Med hänvisning till begreppet "avund" markeras explicit att Werdenhoff hade riktat falska anklagelser mot honom.

Vidare skriver Sjöblad med hänvisning till "lag och billighet, samt Eders Kungl. Ma:jts nådiga rescription att var och en är själv sina ords uttydare, allramest i ett mål som i sig själv är så dubiöst och mörkt, varvid

114. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712, *Amiralitetsrättens dom*, 1/9 1711.
115. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712, *Amiralitetsrättens dom*, 1/9 1711.
116. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712, *Amiralitetsrättens dom*, 1/9 1711.
117. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712, *Sjöblads brev till amiralitetsrätten*, (odaterat).
118. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712, *Sjöblads brev till Kungl Ma:jt*, uppläst 1/8 1712.

Werdenhoff åberopade, efter blotta sägen och inbillning [...]."[119] I fallet Sjöblad/Werdenhoff rörde det sig, ur Sjöblads perspektiv, om ett språkligt missförstånd och en inbillning som kunde få förödande konsekvenser. En bokstav utgjorde gränsen mellan rätt och fel, mellan en legitim fråga och en illegitim och kränkande fras som kunde störa samhällsfriden.

Baronen och kaptenen Sjöblad kunde gå ed på att det inte varit någon kränkande mening i hans ord. Han skriver att de vittnen som Werdenhoff hade kallat och som vittnade för honom löpte

> faran att göra en falsk ed, varom jag i mitt samvete är försäkrad, och fördenskull in för gud voro en mansdråpare, om jag icke sökte slik menederi att förekomma och avstyra. Ty är min underdånigaste Bön och begäran att jag som är så oskyldig angiven, och allena min timliga lycka, välfärd och ruin akterligen sökes och eftersättas, måtte med min Ed få befria mig ifrån Werdenhoffs tillmälen [...].[120]

Att avlägga ed, menade Sjöblad, kunde han göra tryggt inför Gud och med ett gott samvete. Sjöblads val av ord visar hur allvarligt lögner och falska eder uppfattades. Werdenhoff hade riktat falska anklagelser mot honom, vilket också de vittnen som kallades löpte risk att göra under vittnesed. I Kungl. Maj:ts förordning från år 1683 om riktlinjerna för den militära rättskipningen och frågan om vittnen, ed, jäv och sanningen stadgades det att:

> Sedan vittnen nämnde och för rätten skälige erkända äro, så skall domaren förmana dem, att de taga sig till vara för mened, vilken har med sig Guds hämnd, som överhetens straff, jämte den spott och skam, som en menedare eljest övergår, tillhållandes dem att bekänna sanningen, så vida den dem vitterlig är, och att de sig på att det, som dem är föreställt, och dem tillfrågat varder, redligen förklara, och ej för någon oskälig orsak skull, som i själva Eden förmäles,, något fördölja, varpå de skola i viktiga saker, och särdeles de som angår liv och ära, göra sin livliga Ed med hand å bok, [...], nämligen att jag N.N lovar och svär vid Gud och hans heliga evangelium att jag denna sak, som jag till vittne erkänd är, skall vittna och sant säga, uti allt jag därom frågat varder, och vet hänt och sant vara, så att jag för ingen vän eller ovänskap skull, eller för någon Mågsämja, Frändsämja, Svågerskap, gåvor, skänker, hat eller avund, nytta eller skada skull, eller vad det varda kan, skall fördölja eller förtiga något, som till sakens och sanningens upplysning tjäna kan, utan allt det mig härom vitterligt

119. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712, *Sjöblads brev till Kungl Ma:jt*, uppläst 1/8 1712.

120. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 9, 28/2 1712, *Sjöblads brev till Kungl Ma:jt*, uppläst 1/8 1712.

är, redligen och på mitt samvete bekänna och uppenbara, så sant mig Gud hjälpe till liv och skäl.[121]

Att avlägga falsk ed var ett mycket allvarligt brott. Guds hämnd och överhetens straff samt skam och vanära väntade den som bröt eden. Vittneseden svors inför Gud och på själens salighet. På så sätt skulle Sjöblad, enligt egen utsago, betraktas som en mansdråpare inför Gud om han inte förhindrade vittnenas mened. Med sin egen ed önskade han att befria sig från Werdenhoffs ord att han var en ofredare som kränkte andras ära och i förlängningen också misstanken om att ljuga inför rätten.

Eder var ett exempel på hur ord kunde vara ett tecken på något annat utöver sig självt. Så kunde man även ifråga om kränkningar fria sig från anklagelser om brott om ord stod mot ord och det saknades laga bevisning. Men alla kunde inte vittna i domstolen. Vissa personer var inte trovärdiga i juridisk mening. Ära var som exempelvis Marie Lindstedt Cronberg och Erling Sandmo har framhållit en förutsättning för att få vittna och för att kunna anses som ärlig i en vidare mening. Men även andra faktorer kunde ligga till grund för trovärdighet och ärlighet i juridiskt avseende. I den kungliga förordningen om militär rättskipning från 1683 kan endast de människor vittna som

> ej är biltogsmän, icke bannlysta, icke ärelösa, icke menediga, icke villdoge eller avundsvittnen, icke skyldemän eller husfolk, ej heller sådana som enom bevisligen till viljes till vänskap eller vinst något säga eller förtiga, icke övermagar, icke heller de som bära vittne i sin egen sak, icke okända eller villfrämmande, om vilkas redlighet ingen haver någon säker kunskap, ty okända män giver man icke lätteligen vitsord, ej heller de vittnen som efter egen sägn och berättelse de av andra hört sitt vittnesmål avlägga.[122]

Det framgår av den kungliga förordningen att sanning och ärlighet i juridisk mening var avhängigt av att personen hade ära, att han inte hade blivit dömd till fredslöshet, att han inte tidigare hade vittnat falskt, att vittnet inte var en okänd person samt att vittnet inte hade mutats. Sanningshalten i vittnesmålet var även avhängigt vittnets och kärandens respektive svarandens inbördes förhållande. Relationer som vittnade om ovänskap, eller vänskap, ansågs som jävförhållanden. Ärligheten i juridisk mening berodde alltså inte bara på personens ära utan också en rad andra faktorer och förhållanden.

---

121. Schmedeman, 1706, s. 838.
122. Schmedeman, 1706, s. 837.

Att tilldelas en skälmsk karaktär

Att falska beskyllningar och kränkningar var någonting allvarligt ur både myndigheternas och adelsmannens eget perspektiv omvittnar inte minst de ibland stora mängder skrivelser som författades i anslutning till den rättsliga hanteringen av ärekränkningar. Särskilt omfattande är ofta de brev och skrifter som skickades till justitierevisionen angående adelsmän och officerare i högt uppsatta positioner. Ett sådant exempel är duellmålet mellan greven och viceamiralen Axel Lewenhaupt och generaladjutanten Carl Gustav Sparre.

Händelsen, som tycks ha haft sitt ursprung i att Lewenhaupt vid ett tillfälle hade liknat Sparre vid en fältskärsgesäll, fick vittgående och mycket invecklade följder där äran och sanningen stod i blickfånget. Enligt vittnen hade Sparre konfronterat greven och frågat honom varför han hade kallat honom för fältskärsgesäll, varpå Lewenhaupt "skall ha förklarat den för en skälm som sådant sagt". Sparre svarade, enligt vittnens utsago, att "han [Lewenhaupt] själv det sagt och således lika som tillägna honom en slik Karaktär." Lewenhaupt hade då sagt att han ger honom "Tusende djävlar" och sedan gått därifrån.[123] Orden som brukades av de båda adelsmännen var nedsättande och kränkande. "Fältskärsgesäll" uppfattades av Sparre som en kraftig nedvärdering av hans höga position, medan "skälm" i detta fall användes i betydelsen oärlig person.[124]

Lewenhaupt nekade inte till att han hade liknat Sparre vid en fältskärsgesäll, men han hävdade att han inte sagt det i någon "ond mening". Han menade att Sparre, som skulle ut på en resa, kunde färdas säkrare med ett pass som beskrev honom som fältskärsgesäll. Enligt Lewenhaupt hade det inte funnits någon kränkande mening i hans ord. "Tusende djävlar", hade han också utbrustit men "i hastig iver" och som svar på att han hade tilldelats en "skälmsk karaktär".[125] Reaktionen var därför inte straffbar, menade Lewenhaupt. Att argumentera för att handlingen hade begåtts i hastig iver var att frånsäga sig själv en del av ansvaret. Att inte kontrollera sin vrede anstod förvisso inte en adelsman. Men i rättsliga sammanhang kunde det uppfattas som en förmildrande omständighet om orden uttalats i hastigt mod. Som ovan nämnts var detta dessutom juridiskt reglerat genom 1695 års duellplakat.

123. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Kommissionens protokoll och dom*, 29/10 1715.

124. I *SAOB* definieras "skälm" just med hänvisning till begrepp som uppenbart har att göra med sanningsproblematiken. Som exempel anger *SAOB* att en skälm är en opålitlig, skrupelfri, svekfull och skurkaktig person.

125. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Kommissionens protokoll och dom*, 29/10 1715.

Sparre å sin sida menade att han vid sin replik

> [...] inte hava haft ringaste arghet eller ondska i tankar, utan skall befinnas att han endast sökt göra sin deklaration om sin oskuld, och i sådant milt uppsåt sökt så tala med greven och vice amiralen [...].[126]

Det kunde inte handla om förolämpande uttalanden i duellplakatets mening, menade Sparre, eftersom han inte sagt det av arghet eller ondska och alltså saknat uppsåt att förolämpa. Han hade istället milt och vänskapligt försökt tala Lewenhaupt till rätta för att på så vis återställa ordningen.

Det fanns också vittnesmål om att det skulle ha förekommit "onödigt värjedragande". Advokatfiskalen menade att det borde handla om ett brott mot duellplakatets paragraf 5 som inte var mindre allvarligt än "hotande med käpp eller annat".[127] Sparre bestred detta och hävdade att inget vittne skulla kunna säga att han överfallit Lewenhaupt med dragen värja. Han hade dock lagt handen på värjans handfäste och angav fem skäl till detta.[128] Sparre menade att greven och viceamiralen:

1. "på hans vänliga tillfrågan gjort sig onder"
2. "givit honom tusende djävlar"
3. "tagit honom åt livet"
4. "fört med högra handen käppen fram"
5. "efter Laroses vittnesbörd, tagit honom med handen i rocken på Bröstet"

Utöver de ovan nämnda punkterna hade Lewenhaupt också "sökt på honom en oskyldig Arrest, utropande honom för en Breteur och Bandit, med flera skymfliga Titlar". På detta vis markeras det orättfärdiga i Lewenhaupts uppträdande. Genom att åberopa att Lewenhaupt hade kränkt honom med ord och fysiska handlingar markerar Sparre att det var Lewenhaupt och inte han själv som hade brutit mot duellplakatet. På detta sätt, menade Sparre "att Kommissionen lärer finna dess [Sparres] uppsåt vara menlöst, fredligt fromt och milt, och aldrig argt, listigt eller avundsfullt, till någons förolämpande". Hans handlingar framställs som kristliga och dygdiga och hans manliga karaktär som motbilden till en arg, listig och avundsjuk person.

126. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Kommissionens protokoll och dom*, 29/10 1715.

127. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Kommissionens protokoll och dom*, 29/10 1715.

128. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Kommissionens protokoll och dom*, 29/10 1715.

Lewenhaupt framställs däremot som en man som förolämpade andra män. En man med omoralisk karaktär kunde sätta en annan mans ära i gungning genom sina lögner.

Lewenhaupt hade, enligt Sparre, också försökt dra ut på processen, hindrat hans lycka och välfärd och klagat hos Kungl. Ma:jts högsta ombudsman och anhållit om att Sparre skulle förbjudas att resa ut ur staden. Sparre önskade därför upprättelse och skadestånd så att han "få njuta sin oskyldighet helt till godo".[129] I ett brev till Kungl. Maj:t berättar Sparre om Lewenhaupts "ondska" och försök "att aggrevera min sak, samt förklena min reputation".[130] Sparre menade att Lewenhaupt grundlöst hade anklagat honom för brott mot duellplakatet. Lewenhaupt hade spridit ut att Sparre hade

> [...] haft en händel med Generallöjtnant von Liewen, vilken skolat gått ut på slag, jämväl och en händel med Generalmajor Schlippenbach, vilken för grevens ord oanständiga talan högvälborne Baron och Generalmajor Hamilton bifogade attest Sub Num. 1. bekräftar [...]."[131]

Grevens ord var inte bara osanna menade Sparre, utan de lände "min honeur till alltför stor tort [skada]".[132]

I ett brev till Kungl. Maj:t svarade Lewenhaupt på vad han menade var Sparres falska anklagelser. Han menade att han aldrig hade spridit ut att Sparre varit i konflikt med de båda ovan nämnda officerarna. Sparre hade, hävdade Lewenhaupt, baserat sitt påstående på generalmajor Hamiltons skriftliga och muntliga berättelse. Men Hamiltons ord var "utan grund och sanning samt mycket omilt och uppdiktat [...]".[133] Lewenhaupt ansåg sig djupt kränkt. Han skriver att Sparre grundat sina beskyllningar på lögner och osanna berättelser så att:

> [...] mig ej allenast hos Eders Kungl. Ma:jt med svåra beskyllningar ord och expressioner angripit, i det han mig beskyllt, jag honom här med sökt förklena, och honom belackat, tvärt emot Eders Kungl. Ma:jts förordning, dess honeur till stor tort, utan hos Generallöjtnanten med slik osannfärdighet mig tillagd

129. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Kommissionens protokoll och dom*, 29/10 1715.
130. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Sparres brev till Kungl. Ma:jt*, (odaterat, omnämnt som nr 2).
131. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Sparres brev till Kungl. Ma:jt* (nr 2).
132. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Sparres brev till Kungl. Ma:jt* (nr 2) (min anm.).
133. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Lewenhaupts brev till Kungl. Ma:jt*, 28/2 1715.

sökt förolämpa och oenigheter anstifta, ehuruväl mitt förhållande med honom slikt bemötande aldrig förtjänat [...].[134]

Sparre hade inte bara kränkt honom, menade Lewenhaupt, utan han hade också med sina lögner försökt skapa osämja mellan honom och generallöjtnant von Liewen. Sparre beskrivs på så sätt som en ryktesspridare och orosstiftare.

Lewenhaupt önskade att Sparres "stämplingar" skulle beaktas av justitierevisionen samt:

[...] uti vidlyftigheten dragas måtte behörigen conformt Eders Kungl. Ma:jt nådigaste Duellplakat till min honeurs reparation, vilken i många mig genom bemälte Baron Sparres emot mig oanständiga förhållande, lidit, skyndsamma företagas och avgöras [...].[135]

Duellplakatets straffparagrafer föreskrev olika former av straff som framstår som mer eller mindre skamfulla. Sparre hade tidigare gjort skriftlig och muntlig avbön enligt duellplakatets föreskrifter och blivit satt i arrest men snart blivit frisläppt, vilket ledde till att Lewenhaupt, enligt egen utsago, inte uppnådde den fullständiga upprättelse hans ära krävde. Om en duellant släpptes tidigare ur arresten, menade han, innebar det ett "betagande av den laderade partens behöriga Satisfaktion".[136] För en tillräcklig upprättelse krävdes, menade Lewenhaupt, att Sparres

egen avbön är uppvist, han i arrest för samma tagit, och till överflöd levande vittnen praesenterade, som dess oanständiga komporterande emot mig åskådat; och som allernådigaste Konung, jag sålunda på intet sätt för liden skymf och tort erhållit behörig satisfaktion, och ens honeur alltid själva livet prefereras så gör jag mig ock i underdån alldeles försäkrat om Eders Kungl. Maj:ts kraftigaste till hjälp kommande härutinnan, och att vederbörande efter Kungl Maj:ts nådigaste förra förordning, måtte saken in codem statu skyndsammast företaga och avgöra [...].[137]

Äran beskrivs av Lewenhaupt som viktigare än livet självt. En kränkt ära krävde att den dömde duellanten avtjänade sitt straff fullt ut i fängelset och att han uppvisade en skriftlig avbön som han sedan presenterade offentligt

134. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Lewenhaupts brev till Kungl. Ma:jt*, 28/2 1715.
135. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Lewenhaupts brev till Kungl. Ma:jt*, 28/2 1715.
136. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Lewenhaupts brev till Kungl. Maj:t*, 28/2 1715.
137. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 60, 28/11 1715, *Lewenhaupts brev till Kungl. Maj:t*, 28/2 1715.

inför de personer som bevittnat kränkningarna. Endast så kunde en adelsmans och officers ära upprättas efter osanna beskyllningar och kränkande ryktesspridning. Bakom Lewenhaupts argumentation ligger alltså duellplakatets straffnormer.

Ärans koppling till sanningsproblematiken var, menar jag, helt grundläggande även för konstruktionen av tidigmodern manlighet i allmänhet och adelsmannens och officerens manlighet i synnerhet.

Argumentationen och berättelserna i rättsliga sammanhang konstruerades mot bakgrund av lagen, den rådande rättsläran och den kristna kulturens normer och värden. Men adlig manlighet kunde också ha ett rent världsligt egenvärde som stod i direkt motsats till lagen och vad som ansågs kristligt och dygdigt. Det hedersrelaterade våldet och duellen kunde vara ett sätt att avslöja sanningen bakom orden, att avslöja den sanna manliga karaktären, krigaren och tillhörigheten till adelsståndet.

"Det skall ingen ärlig karl kunna bevisa"

Problematiken kring lögn och sanning var i flera avseenden central när rätten bedömde duellbrott. År 1701 stod majoren från Västgöta kavalleriregemente, Hans Fredrik von Fröhlich, anklagad för duellbrott.[138] Av Göta hovrätts referat av händelsen samt av domen framgår att major Fröhlich hade hävdat att ryttmästare Delawall ifrågasatt hans kommando, bland annat genom att inte låta en trumpetare blåsa en fanfar till hans "honeur". Vid en middag hos kommendanten Peter Hårdh där både Fröhlich och Delawall var närvarande liksom ett antal andra officerare, hade Fröhlich inlett ett samtal med ryttmästare Pauli. Frölich hade frågat Pauli om han "ville förneka honom sin trumpetare, då han för honeur skulle behaga låta blåsa för sig." Delawall ville inte prata om saken, men Fröhlich hade påstått att han kunde bevisa det med vittnen. Delawall sade då att "det skall ingen ärlig Man eller Karl kunna bevisa, och om han någon orätt gjort submitterar han sig Krigsrätt".[139] Därefter hade han gått från bordet. Fröhlich skall då ha rest sig från bordet och sprungit bort till Delawall och sagt till honom "sakramentskade Karl" och sedan satt näven under hakan på honom. Överstelöjtnant Lars Hierta hade då sprungit fram och motat bort majoren. Därefter hade Delawall avvikit från sällskapet åtföljd av värdinnan, kommendant Peter Hårdhs fru.

Domen föll i Göta hovrätt mot bakgrund av de "skymfliga och okvädingsord, samt hotande med hand som det är stridande emot Kungl. Maj:ts stränga och allvarliga förbud angående Dueller". Hovrätten hänvisade också till

138. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701.
139. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Göta hovrätts dom*, 20/7 1701.

regler för vittnesmål i Mose lag Deut:19. v:15, Matt 18. v.16, och till Kungl. Maj:ts brev från 25 maj 1685 där det stadgades att två fullgoda vittnen innebar full bevisning. Fröhlich dömdes enligt §5 och §10 till tjänstens förlust samt till två års fängelse och 2.000 daler silvermynt i böter. Innan Fröhlich skulle sättas i fängelse skulle han också både i tal och skrift ge en förklaring och ursäkt till den kränkte Delawall.[140]

Göta hovrätts dom utlöste kraftiga reaktioner från Fröhlichs sida som han formulerade slagkraftigt i ett antal brev. I ett långt brev med titeln "Stort memorial som i största Rådhet visar Rationes pro et Contra uti denna [...] avdömda Duell samt Kommandosak", argumenterar Fröhlich för sin sak.[141] Tydligt är att konflikten mellan Fröhlich och Delawall har kopplingar till de båda herrarnas militära förhållande till varandra. Det framgår bland annat av Fröhlichs skrift att Delawall hade kränkt hans ära för en tid sedan när han "ibland främmande officerare och på främmande botten sökt någorlunda att Conferera min honeur, har Ryttmästaren med trumpetarens borttagande ifrån mig i så måtto laderat [...]." Delawalls handling återverkade på Fröhlichs ära, vilket på ett tydligt sätt illustrerar hur äran och mannens framträdande i offentligheten hänger ihop. Fröhlich var inte tidigare känd bland "officerarna på främmande botten". I mötet med denna nya offentlighet ville Fröhlich stadfästa sin ära men hans manifestering uteblev genom att Delawall inte hade låtit trumpetaren blåsa fanfar för honom.

Fröhlichs argumentation kretsar kring hans relation till de båda vittnena, överstelöjtnant Lars Hierta och ryttmästare Pauli. Han diskvalificerar dem som trovärdiga vittnen därför att de var hans "gamla förföljare och avundsmän". Att påvisa olika former av odygd och okristlighet var, som jag diskuterat ovan, ett grundläggande led i den tidigmoderna definitionen av brott. Att framhäva lasten och synden "avund" som orsak till kränkningar och ofredande eller som i detta fall osant vittnesmål brukades ibland i den rättsliga argumentationen. Genom att beskriva Hierta och Pauli som hans "förföljare och avundsmän" åberopade Fröhlich laga skäl för jäv. Ett vittne skulle, enligt lag, vara en utomstående, objektiv iakttagare.

Hans båda förföljare hade tagit Delawalls parti. De hade efter att Fröhlich lämnat kommendantens hus med de kvarvarande gästerna

> under Skålars drickande en mycket förtrogen manskap till att vinna på sin medhavande Delawalls sida, en sådan attest mot mig, som vårt Samtal skulle till Duell vrida att avskaffa mig med sådan konst ifrån Regementet, och bringa

140. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Göta hovrätts dom*, 20/7 1701.
141. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial*, (odaterat).

Delawall revange till handa emot mig [...] för det han mot mitt Kommando sig opponerade [...].[142]

Fröhlich argumenterar utifrån en syn på vittnena som svekfulla och konspiratoriska. De stod på Delawalls sida, vilket var grunden till att samtalet "skulle till duell vrida". Dels, menade Fröhlich, för att se till att han försvann från regementet och dels för att hjälpa Delawall med att utkräva sin hämnd på Fröhlich för att denne tidigare hade anklagat honom för ifrågasättande av order. Fröhlich beskriver vidare vittnena som hämndlystna och avundsjuka.

Enligt tidens juridiska uppfattning ansågs, som ovan nämnts, två vittnen utgöra fullt bevis varför Fröhlichs enda möjlighet att fria sig från anklagelsen om duellbrott var att undergräva trovärdigheten i de båda herrarnas vittnesmål och åberopa jäv. Det är mot denna bakgrund som stora delar av hans argumentation kan förstås.

Adelsmannens och officerens moraluppfattning kopplades även till synen på sociala positioner och särskillnader. Fröhlich var major och Delawall var hans ryttmästare. Fröhlich hade alltså högre rang än Delawall. Fröhlich argumenterade för att det var en viktig faktor i sammanhanget. Han menade att det i ett sådant sällskap inte anstod honom som Delawalls major, att "tåla slikt angripligt svar, hade i hastighet något retorquerat, så voro det ju över hela världen en ganska obillig ting att belägga mig med straff efter Duellplakatet".[143] Fröhlich markerar på så vis starkt att straffet enligt duellplakatet var orimligt strängt. De militära rangskillnaderna hade inte vägts in i domen. Fröhlich menade således att rätten inte bedömt händelsen på ett sätt som beaktade de militära förhållandena.

I ett av sina många brev till Kungl. Maj:t, skriver Fröhlich att han, när han var hos kommendant Hårdh, försökte fråga Dellawall "utan all bitterhet och ovänskap" varför han handlade som han gjorde.[144] Fröhlich hävdar att han inte var ute efter någon ursäkt men "åtminstone ett vist svar." Men Delawall hade "mot allt samvete och Bättre vetande nekat." Därfter hade han "med hård svordom sådant bekräftat". På detta vis markeras Delawalls ovilja att försonas.

Fröhlich argumenterar även i detta brev utifrån offentlighetens betydelse för äran. Han beskriver middagsgästerna som ett "stort och honette Compagnie", ett stort och ärbart sällskap, som bestod av överstelöjtnant Hierta, överstelöjtnant Gyllenhast, ryttmästaren Johan Pauli, kapten von Vicher

142. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial*, (odaterat).
143. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial*, (odaterat).
144. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs brev till Kungl. Maj:t*, 19/2 1702.

och värden kommendant Hårdh, vilka alla bevittnade Delawalls kränkande ord mot honom men som sedan kom "med grov och uppenbar osanning" mot honom. Fröhlich fortsätter:

> ändock med lika Moderation, som förr, svarade: allt jag det ville bevisa. Men Ryttmästaren vanvördade mig då på det allra svårligaste; Utbristande mot mig, med den allra Sensibelska och hårdaste okvädingsord, Under Solen kunde upptänkas, sägandes till mig, som sådant ville bevisa, att ingen ärlig Karl eller Man honom sådant bevisa skall.[145]

Med frasen "lika moderation som förr", markerar Fröhlich att han tog kränkningarna med lugn och saktmod. Därefter blir Fröhlich kränkt "på det allra svårligaste". Svårare kränkning än den Delawall riktade mot honom fanns inte, menade Fröhlich. Även här kan man se det ritualiserade inslaget i den adliga, manliga, militära hederskulturen. Fröhlich ville bevisa att han hade rätt beträffande Delawalls ordervägran. Delawall svarar med förolämpningar samt med en utmanande fras att "ingen ärlig Karl eller Man honom sådant bevisa skall". Därmed placerades Fröhlich i de oärligas skara som en lögnare. Begreppet "ärlig karl" var grundläggande för män som Fröhlich och Delawall, för deras trovärdighet och samhälleliga existens över huvud taget. Fröhlich bad Kungl. Maj:t om ett omprövande av Göta hovrätts dom mot bakgrund av följande: "om jag [Fröhlich] icke på oskäligaste och försmädligaste sätt av Ryttmästaren Delawall i så måtto blev hanterat, överfallen, samt på min heder och ära på det allrahögsta laderat?"[146] Var det inte bevis nog, frågade Fröhlich vidare, att Delavall fråntagit honom trumpetaren och "således jag alldeles ohemult och straffbart av honom en oärlig man allraförst är kallat vorden."[147]

Fröhlich menade vidare att hans ord, "sakramentskade Karl", inte riktade sig till Delawall, utan skulle förstås som ett allmänt uttryck utan bestämd riktning. Ordets makt var synnerligen konkret bland adelsmän och officerare, under förutsättning att adressaten var omtalad och definierad på något vis, vilket återspeglar ärans relationella karaktär. Fanns ingen konkret adressat kunde det inte heller vara tal om att äran var i fara. Fröhlich menade att det var tydligt att Delawalls ord var riktade mot honom. Men när det gällde hans egna ord menade han att "de goda herrar som vittnat mot mig,

145. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs brev till Kungl. Maj:t*, 19/2 1702.

146. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs brev till Kungl. Maj:t*, 19/2 1702 (min anm.).

147. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs brev till Kungl. Maj:t*, 19/2 1702.

havandes icke på deras Ed kunnat säga att jag skolat sagt du Sakramentskade Karl, utan allenast orden förutan du".[148]

Brott kunde definieras på flera olika sätt under 1600- och 1700-talen. Handlingar som juridiskt definierades som brott var, kan man säga, representationer av uppenbara normöverträdelser, alltså de handlingar som Gud och den världsliga, politiska makten hade fört in i lagen och belagt med straff. Den rättsliga arenan var därför en av de mest väsentliga arenorna där olika manligheter stod inför granskning och bedömning. Här urskiljdes onda/kriminella från goda/laglydiga män mot bakgrund av lagen men också utifrån andra kulturella normer och värdesystem. Gränserna mellan olika typer av män drogs på ett slagkraftigt vis, inte minst genom domslutet.

I ett av Fröhlichs brev, som har titeln "Underdånigt memorial uti åtskilliga mål angående Överstelöjtnant Hiertas otillbörliga förhållande", tecknar han mycket ingående en bild av vittnet Lars Hierta som icke trovärdig. Fröhlich skriver: "Ehuru väl jag alltid beflitat mig om på möjligaste sätt att vinna min överstelöjtnant Lars Hiertas vänskap, så måste jag dock beklaga, det allt varit förgäves."[149] Genom att argumentera i termer av att han förgäves försökte vinna Hiertas "vänskap" formar Fröhlich bilden av sig själv. Bakom vänskapsargumentet låg den kristna kulturens syn på den gode mannen som söker försoning. Hierta står för motbilden, den man som inte vill besvara vänskapsbetygelser och försonas. Att på olika vis framhäva sin motståndares allmänna omoral är ett genomgående drag i den rättsliga argumentationen. I tidens rättstänkande var det ett sätt att definiera brottslingen. Förutom att hänvisa till kristna värden, dygder och odygder kunde man också vara mer precis i sin argumentation genom att åberopa tidigare begångna brottsliga handlingar. Enligt Fröhlich hade Hierta tidigare varit inblandad i inte mindre än fyra dueller, varav en med sin egen svåger. I två av duellerna skulle Fröhlich ha gått emellan och skilt kontrahenterna åt. Duellen med svågern ryttmästaren Reenstierna (Fröhlich betecknar den som en "Plen Duell") drabbade Hiertas fru så starkt att hon fick ett dödfött barn, menade Fröhlich. På sin egen dotters bröllop skall Hierta ha slagits med överhovstallmästaren Gustaf Hårdh, dock utan vare sig värja eller pistol. Tre eller fyra stycken försökte hålla dem isär men de lyckades inte, skriver Fröhlich. Brudgummen bad honom därför "för guds skull komma ut och taga dem isär". "Men jag med stor hast som alltid", fortsatte Fröhlich,

148. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial* (odaterat) (Fröhlichs understrykning).

149. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial uti åtskilliga mål*, (odaterat).

tog dem ifrån varandra, och talte dem skarpt till sägandes, jag skall klaga överstelöjtnanten efter i så lever med Eder gäst, som Gustav Hårdh då vart överfallen, är det Kristligt att så handla mot honom som gjort er den äran och bevistat, bröllopet och i fägnar honom oförsvarligen. Vittnen som då tillstädes voro sade, för guds skull give intet annat, jag, sade jag, måste givat an, jag törs intet förtigat, då vittena svarade, vi vittnar intet med Eder, då vart jag tvungen att där tiga [...] Och huru ofta överstelöjtnanten Lars Hierta måste haft Dueller i min frånvaro när jag icke varit hos, kan var och en lätteligen tänka.[150]

Det framgår av Fröhlichs framställning att han försöker skapa en moralisk åtskillnad mellan den odygdige Hierta och den egna dygdiga personen. Fröhlich försökte förhindra konflikter och dueller och Hierta var drivande. Fröhlich ville anmäla Hierta för myndigheterna, men tvingades tiga eftersom ingen annan ville vittna med honom. Högst sannolikt var, menade Fröhlich, att Hierta även var inblandad i dueller när Fröhlich inte var närvarande och kunde avstyra våldet. Det betonas också att Hierta hade handlat okristligt på sin egen dotters bröllop genom att överfalla en av sina gäster. Vidare hade han duellerat med en familjemedlem, sin svåger, så att Hiertas fru i sin förskräckelse fött ett dött barn. Att duellera med en släkting var enligt tidens juridiska uppfattning ett allvarligare brott än att duellera med en okänd ofredare. En viktig del av den rättslära som tillämpades i de högre domstolarna var den skolastiska tanken om den graduerade kärleken till nästan. Ju närmare personerna var i sin relation till varandra desto mer påfallande och stark borde kärleken vara. Samma synsätt ligger bakom talet om Hiertas duell med sin dotters bröllopsgäst. Det var inte vilken person som helst, utan en gäst som hedrat Hierta med sitt besök.

Lars Hierta hade också "illa hanterat ryttmästaren Wulfenstierna till heder och ära och mig till mörkaste Ruin." Hierta hade, menade Fröhlich, skrivit till ryttmästare Wulfenstierna med "sådana Formalier och skarpa reprimander, som jag plägar giva mina pojkar att han skulle efterleva ordres än till förne och icke låta Persvadera sig". Det fanns således en gräns för den verbala upptuktelsen. Hierta hade behandlat Wulfenstierna som husbonden behandlar en pojke inom ramen för hushållets fostran, inte som man bemöter en vuxen man av börd. Fröhlich fortsätter och skriver att "det är något eftertänkligt, ty den Ryttmästare som låter Persvadera sig att icke göra sina ordres tillfyllest, passerar aldrig för någon brav Karl." Att påstå att ryttmästaren inte skötte sina militära plikter innebar en kränkning, menade Fröhlich. Intressant är hur Fröhlich kopplar ihop plikt med begreppet "brav

150. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial uti åtskilliga mål*, (odaterat).

Karl". Den militära plikten återverkade på officerens anseende som tapper och hederlig.

Det ålåg var laglydig och kristen människa att medverka till att den sociala freden upprätthölls. Fröhlich är noga med att poängtera detta samt att han också fick lida för att han följde sin kristna plikt. Han hade anmält Hierta och en viss överste Selou för "det jag står på Kungl. Maj:ts intresse, och vill inte att den fattige skall bliva förföljd och lida orätt, därför måste jag bliva så [...] hanterat". För att ytterligare framhäva sina motståndares okristlighet och sin egen dygd tar Fröhlich hjälp av Ordspråksboken. Han skriver: "Stor gud var min hjälp emot mina ovänner och förföljare så att de måtte själva falla i den gropen som de för mig grävt." Han fortsätter:

> så grymt handla icke Turkar, hedningar, och okristna kunna icke göra en så grov och grym gärning, gud förlåta dem deras Synder, och give dem till att der icke måtta mista det Eviga för en så grym gärning, allernådigste Konung hjälpa den fattige och förtryckte att jag måtte få Satisfaktion, uti alla delar, samt 4000 riksdaler som är rätteligen uppförda, uti min Expence lista; och näpst åt dem som så förföljer sin nästa utan sak, androm till varnagel och sig själva till ett välförtjänt straff.[151]

Fröhlich placerar sina förföljare ännu "längre ned" på den moraliska måttstocken än turkar och hedningar. Inte ens de som var helt okunniga om de kristna levnadsreglerna kunde handla så orätt som Hierta och Selou. Samtidigt är han tydlig med att han inte önskar sina förföljares själars eviga förtappelse. Fröhlich understryker att han är en kristlig och dygdig man men att hans förföljares handlingar var så allvarliga att deras salighet var i fara.

Att betona sin egen olycka var också en del i en slagkraftig argumentation. Fröhlich illustrerar hur han tillsammans med sin hustru och tio omyndiga barn hamnat i största "elände och fattigdom."

> så framt gud och redliga människor hulpit mig, att fått lånt penningar [till böter och rättsprocesser], dock står all min timliga välfärd ute, den endaste gården jag fått med min hustru, är redan borta när kreditorerna taga sin betalning, mina bästa hästar en stor del sålda, mina Schabracker samt denna Enda Silverbägare jag med mig haft till att själv dricka utur är bort pantsatt här i Staden [...].[152]

Fröhlich säger sig också ha blivit illa behandlad vid kommissionens förhör i Mariestad när man rannsakade de påstådda kränkningarna mot Delawall.

---

151. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial uti åtskilliga mål*, (odaterat).

152. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial uti åtskilliga mål*, (odaterat), (min anm.).

detta är mycket beklagligt och sorgligt huru och vistligen jag fattig och trogen konungens tjänare blev hanterad vid förhöret i Mariestad, ja så grymt att jag med pennan det allt icke beskriva kan, och ifrån första minuten jag kom för förhöret blev jag okristligen hanterat allt in till ändan [...].[153]

Det var beklagansvärt, menade Fröhlich, att en fattig och trogen kungens tjänare kunde behandlas på ett sådant sätt. Med orden "fattig och trogen konungens tjänare" understryks lojaliteten gentemot kung och stat. Den okristliga hanteringen innebar bland annat att Fröhlich inte tillåtits granska vad som förts till protokollet. Landshövdingen hade befallt fiskalen att gripa Fröhlich om han sade ett ord till. Landshövdingen gav sedan Fröhlich böter på hundra daler för att han insinuerat att protokollet var felaktigt.

Fröhlich fortsätter och menar att ryttmästare Delawall en gång "toucherade sin Kamrat Ryttmästare Elfving, till heder och ära och en plen Duell", vilket fiskalen inte hade nämnt ett ord om. Senare hade Fröhlich konfronterat fiskalen på vinkällaren och frågat honom "varför han mig så grymt attaquerade och Ryttmästare Delawall intet, när han Tucherade Elfvingen". Fiskalen svarade då, skriver Fröhlich, med gråtande ögon att landshövdingen befallt fiskalen att attackera honom, men att inte röra Delawall. Fröhlich frågade sig retoriskt:

är nånsin ett så grymt Stycke Passerat, så länge världen stått, och om det skulle vara ett sådant gudlöst, tro och Samvetslöst, stycke passerat så bör sådant icke släppas utan hårt straff, så framt land och rike icke vill förvänta sig guds vredeshämnd [...].[154]

Det Fröhlich hade blivit utsatt för var, menade han själv, "gudlöst och samvetslöst" och det krävde ett hårt straff om man inte ville riskera "guds vredeshämnd" över land och rike. Det är intressant att notera att Fröhlich här åberopar den gammaltestamentliga gudsbilden, det vill säga den stränge och hämnande Guden.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag undersökt hur uppfattningar om adelsmannens och officerens ära kom till uttryck i samband med att duellbrott som ärekränkningar och lindrigare fysiskt våld drogs inför rätta. Alla män i det svenska samhället förväntades inte upprätta sin ära genom duell. En

153. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial uti åtskilliga mål*, (odaterat).

154. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 28, 30/8 1701, *Fröhlichs memorial uti åtskilliga mål*, (odaterat).

mans duellvärdighet konstruerades mot bakgrund av ålder, adelskap och rang. Konflikterna rörde ofta män som var varandra relativt jämlika i rang, nämligen fänrikar, löjtnanter och kaptener, som inte sällan tillhörde samma regemente.

Duellbrotten återspeglar en manlig värld där faktorer som exempelvis äktenskap, sexualitet, börd och familj spelade en underordnad roll för adelsmannens och officerens ära. I den bemärkelsen skiljer sig duellbrotten från bönders och hantverkares ärekränkningar. Konflikter som hade sin grund i hustruns osedlighet eller annan anknytning till äktenskap och sexualitet var bland allmogen, som exempelvis Erling Sandmo, Gudrun Andersson och Dag Lindström har visat, kopplade till den ära som mannen bar på i egenskap av föreståndare för sitt hushåll. Men det var inte denna dimension i den manliga äran som ledde till ärekränkningar, utmaningar, våld och dueller bland män ur rikets övre skikt.

Adelsmannens och officerens ära ifrågasattes formelartat och många olika typer av konflikter kunde ligga bakom de kränkande ord som uttalades. Hundsfått och kanalje var två ärekränkande ord som förekom ofta, vilka dock inte alls var unika för just adeln. Orden markerade att en viss person hade brutit mot gruppens normer och att han därför inte längre hörde hemma i den manliga, i detta sammanhang oftast militära, högreståndsgemenskapen.

Även om de kränkande orden ofta var de samma för bönder och adelsmän är det viktigt att understryka att de underliggande konflikerna skiljde sig åt. I en undersökning av hur äran var konstruerad bland bönder i Torna härad från slutet av 1600-talet till slutet av 1800-talet har Marie Lindstedt Cronberg visat att den manliga äran i stort handlade om respekt för andras egendom och att sköta sina sysslor i vardagens bestyr. Detta var en förutsättning för tillträdet till bondesamhällets religiösa, politiska, sociala, ekonomiska och juridiska verksamheter. En bonde med ära kunde då ta nattvarden som var ett uttryck för tillhörigheten i den kristna gemenskapen, han kunde förhandla med kungamakten, vara nämndeman och vittna i domstol. Han kunde få sin ära bekräftad och bekräfta andra mäns ära vid dryckeslag och andra sociala tillställningar samt ingå lämpliga giftermål och sluta ekonomiska uppgörelser.[155]

Men den hedersuppfattning som låg bakom utmaningar, våld och dueller inom adeln och officerskåren hade inte främst med vare sig religiösa, politiska, ekonomiska eller juridiska verksamheter att göra, utan handlade om tillhörigheten till en upphöjd manlig gemenskap i sig som baserades på

155. Lindstedt Cronberg, 1997b, s. 247–248.

adliga och militära normer och värden. Konflikterna emanerade ofta ur den manliga homosociala samvaron på krogar, kaffehus och under middagar. Adelsmannens och officerens ära handlade här om att uppträda respektabelt i offentligheten och inte nedvärdera sina ståndsbröder. Han skulle alltid tala sanning och inte sprida ut falska rykten, han skulle sköta sina militära plikter och respektera sina överordnade och de hierarkier som den militära organisationen och samhället i stort vilade på. Den adelsman eller officer som inte uppträdde mot sina ståndsbröder på det sätt som förväntades av honom kunde kallas för hundsfått. Ofta var detta tillräckligt för att konflikten skulle skruvas upp och leda till ytterligare utmaningar, örfilar, hårdrag, knuffar, sparkar och värjeblottanden och dueller. Konflikterna följde en slags eskalerande princip som byggde på ett intressant kulturellt regelverk om utmaningar och motstötar. Att bli kallad för hundsfått var en utmanande kränkning som krävde en efter situationen väl avvägd motstöt.

Svenska adelsmäns och officerares hedersuppfattning visar många likheter med hedersuppfattningen bland brittiska officerare under 1700-talet. Historikern Arthur N. Gilbert har visat att den brittiske officerens ära var nära kopplad till grundläggande militära koder och värden som befälskapet, tillhörigheten i ett militärt brödraskap samt att faktorer som mod och rang hade en avgörande betydelse. Konflikterna mellan officerare kunde även bottna i beskyllningar om oärlighet, i dispyter mellan officerare av samma rang, i gräl om kvinnor, skulder och ekonomiska transaktioner och karaktärsrelaterade förolämpningar. Det sistnämnda kunde inbegripa beskyllningar om feghet, nedvärderande av en hel militär enhet samt att bli anklagad för att ha umgåtts med meniga soldater.[156]

I den svenska högreståndsgemenskapen var bevakandet av gränser ytterst påtagligt. Framför allt bevakades skillnaderna inom den egna ärbara, "duellvärdiga" gruppen medan gränsen "utåt", gentemot bönder, hantverkare eller meniga soldater, framstår som oproblematisk. Skillnaderna mellan männen som riskerade att duellera var subtila och hårfina vilket medförde ett ständigt iakttagande och registrerande. Minsta gest, min eller ord uppmärksammades och värderades. I den rättsliga argumentationen framställdes den manliga kroppen som nära kopplad till äran. Att på olika vis komma en manskropp "för nära", genom en knuff, stöt eller liknande, uppfattades som en gränsöverskridande handling och var ytterst kränkande.

I argumentationen understryks ofta betydelsen av det sociala rummet och offentligheten. Ord och handlingar kunde få mer eller mindre allvarliga konsekvenser beroende på var de uttalades och ägde rum, både när det

156. Gilbert, 1976, s. 75, 78, 84–86.

gällde den egna äran och statsmaktens. Oväsen och oordning i närheten av kungligheter eller fältmarskalken betraktades enligt krigsartiklarna som mycket grova disciplinbrott och var belagda med dödsstraff.

Uppfattningar om adelsmannens och officerens ära kom tydligt till uttryck i den rättsliga argumentationen, men de underordnades och färgades av argument som hämtades ur rättsläran och den religiösa kristna diskursen. I argumentationen som fördes i rättsprotokoll, försvars- och anklagelseskrifter avtecknar sig två intressanta bilder av adelsmannen och officeren, en ideal bild och en motbild. Bilden av den ideale mannen tecknades just mot bakgrund av element ur den kristna kulturens normer och värden, med begrepp som fredlig, from, gladlynt, tålig, mild och kallsinnig (behärskad). De begrepp som brukades i den rättsliga argumentationen kring adelsmäns och officerares ärekränkningar är representationer av en manlighet som står helt i samklang med Luthers förklaring av det åttonde budordet: "Vi skola frukta och älska Gud, så att vi icke beljuga, förråda, baktala eller illa berykta vår nästa, utan urskulda honom, tänka och tala väl om honom och tyda allt till det bästa."[157] I sin Stora katekes (1529) förklarar Luther det åttonde budordets innebörd betydligt utförligare. Hans utläggning här är mycket intressant och ger en djupare inblick i det reformatoriska perspektivet på den tidigmoderna hedersuppfattningen. Han skriver:

> Vid sidan av vår kropp, vår äkta maka och vår egendom, har vi ytterligare en skatt som vi inte klarar oss utan. Det är vårt goda namn och rykte. Det går nämligen inte att leva bland människor om man har dåligt rykte och är föraktad av alla. Därför vill Gud att vi inte skall dra vår nästas namn, ära eller heder i vanära [...].[158]

En person som skvallrar och talar illa om andra människor bakom deras ryggar tar, menar Luther, på sig domarens befogenheter och griper in i Guds domsrätt. Den som kallar sin nästa för tjuv, mördare eller förrädare ikläder sig samma roll som överheten och de styrande. Luther såg detta som en allvarlig synd och ett grovt brott och skriver: "Fastän du inte har rätt att bära det straffande svärdet, använder du din giftiga tunga till att skämma ut och skada din nästa."[159] Gud förbjuder, menar Luther, människan, med undantag för den världsliga överheten, predikanter och föräldrar, att säga något ont om sin nästa och döma hennes handlingar. Med detta avsågs alltså att föräldrar fick döma sina barns handlingar, prästen sina församlingsmedlemmars och överheten sina undersåtars. Luther placerar således in

157. Martin Luthers Lilla katekes, 1983, s. 54.
158. Martin Luthers Stora katekes, 1999, s. 73.
159. Martin Luthers Stora katekes, 1999, s. 75.

sin syn på heder inom ramen för hustavleideologins värde- och plikthierarki. Det är även anmärkningsvärt att Luther talar kring äran och vanäran med utgångspunkt i synen på kroppens olika delar. Han skriver:

> Ingen täcker över ansiktet, ögonen, näsan eller munnen – det behövs inte eftersom de är de mest hedervärda kroppsdelar vi har. Men de skröpligaste kroppsdelarna som vi blygs för, täcker vi över med omsorg. Då hjälper händerna, ögonen och hela kroppen till med övertäckandet och skylandet. På samma sätt bör människor sinsemellan hjälpa till med att dölja det som är vanhedrande hos varandra. Vi bör stödja och framhäva det som är hedrande för vår nästa på alla sätt vi kan, och avvärja allt som vanhedrar honom. Det är en mycket ädel och fin dygd att framställa allt som man hör om sin nästa så det tyds till det bästa – såvida det inte gäller något ont som är allmänt känt [...] Det finns inget hos människan som kan ställa till större skada i andliga och världsliga angelägenheter – eller åstadkomma mer gott – än tungan. Ändå är den den minsta och svagaste av kroppsdelarna.[160]

En människas ära var i tidigmodern tid något som var beroende av synlighet och öppenhet samt människors inbördes relationer och vardagliga samtal. Luthers utläggning i sin lilla och stora katekes kring åttonde budet visar hur äran också var ett bärande element i den reformatoriska diskursen.

Den gode kristne mannen i allmänhet och adelsmannen och officeren i synnerhet ljög inte, han spred inga rykten, han förrådde inte sin nästa, utan han förlät honom, tänkte och talade väl om honom, var behärskad och lugn om någon kränkte honom och tydde allt till det bästa. Han var laglydig och dygdig och antog aldrig en utmaning till duell.

Motbilden som avtecknar sig i de rättsliga texterna kan sammanfattas med begrepp som arghet, ondska, bitterhet, vedervilja, hämndlystnad, iver, avundsvilja, otålighet och listighet. Så tecknades bilden av utmanaren och duellanten, en man som nitiskt bevakade sin ära, som var misstänksam, som spred elaka rykten och inte förlät eller visade tålamod gentemot sin nästa.

160 Martin Luthers Stora katekes, 1999, s. 79.

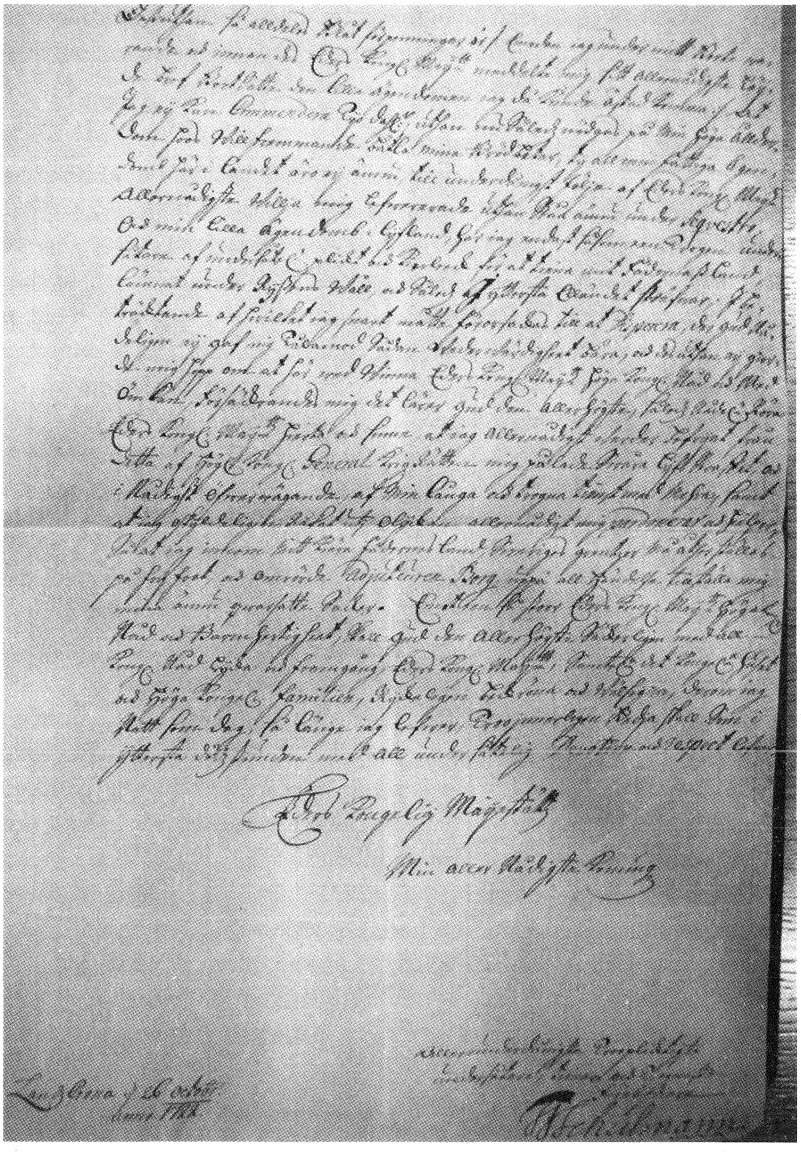

Överstelöjtnant Schulmans nådeansökan den 26 oktober 1722.

7

Den dråpanklagade duellantens röst

I detta kapitel står den dråpanklagade och dödsdömde adelsmannens och officerens rättsliga argumentation i fokus. Hur konstruerades berättelserna och argumentationen kring dueller med dödlig utgång i de dråpanklagade duellanternas nådebrev, försvarsskrifter och rättsliga försvarstal? Vilka värden, begrepp och tankefigurer är framträdande? Hur legitimerar och rättfärdigar duellanten sina våldshandlingar? Hur beskriver han sig själv och sin motståndares karaktär? Domen samt juristernas och rådets argumentation kommer sedan, för respektive fall, att analyseras i kapitel 8.

Ett dödligt möte på krogen

Den fredlige

Den 31 maj 1712 stod den unge löjtnant Johan Sievers inför krigsrätten i den svenska provinsstaden Stralsund. Han var anklagad för att ha stuckit ihjäl löjtnant Hammar i en duell.

Vid krigsrättens förhör berättade Sievers att han en söndag hade fått permission från regementet för att gå in till staden. Efter gudstjänsten skulle han och kommissarien Cederberg besöka mademoiselle Uttermarck och grevinnan Rehnschöld. Men på väg dit hade Cederberg bjudit in Sievers till ett hus dit också löjtnant Hammar, fänrik Dimberg och fänrik Haxe kom. Senare anslöt sig också fänrik Groos till sällskapet. Efter en stund hade löjtnant Hammar sagt till Sievers att de skulle gå till stadsmajorens trädgård. Sievers ville inte följa med, men tvingades, menade han, av Hammar och Groos. När han på väg dit

> blivit något ängslig, har fänrik Groos frågat honom om han voro onder, vartill han svarat, Nej men jag har intet orsak att vara onder och som han ingen lust hade att följa med dem, har han ställt sig litet avsides att låtsas som han hade något beställa, och således ment att så kunna abstrahera sig ifrån deras compagnie, men löjtnant Hammar och fänrik Groos stod stilla och väntade.[1]

1. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 31/5 1712, s. 3–4.

Misstankar om stundande våldsamheter och olika strategier att undgå en konflikt med löjtnant Hammar och fänrik Groos präglar Sievers argumentation. Han framhåller att han var ängslig när han följde med dem och att han betygade att han inte var ond på de två männen som dock tvingade honom med sig. Han understryker på så vis sin välvillighet och betonar att han försökte undvika de båda herrarnas sällskap genom att hålla sig avsides och låtsas som om han sysslade med något annat. Sievers misslyckades emellertid och han hamnade i en diskussion med Hammar.

Det kom in en smedsgesäll i lusthuset där officerarna satt. Gesällen, som tjänade hos Sievers värd, tog av hatten och hälsade på Sievers, varpå han satte hatten tillbaka på huvudet igen. Fänrik Groos hade då, framhöll Sievers, "funnit sig offenderad och givit smedsgesällen en örfil, samt sagt, du hundsfått skall du intet visa mer respekt för officerare".[2]

En stund senare började fänrik Groos och smedsgesällen åter att gräla, varpå Sievers ingrep och bad fänriken Groos att "låta bli att göra något oväsende". Sievers argumentation får här en annan riktning. Istället för att betona sin misstänksamhet framställer han sig själv som omtänksam mot utsatta människor, i det här fallet mot smedsgesällen, och som upprätthållare av den sociala freden genom att hänvisa till hur han även en andra gång försökte avstyra det gräl och den våldsamhet som utspelades mellan fänriken Groos och smedsgesällen. Hammar å sin sida, berättar Sievers, sade till honom att låta dem vara ostörda. Sievers svarade då "käre bror det skulle vara oss förtretligt om majoren fick veta att vi här i staden hava någon händel".[3] Hammar framställs här som obenägen att stoppa bråket mellan fänriken och smedsgesällen medan Sievers lyfter fram sig själv som den som försöker avstyra konflikten och bevara det sociala lugnet. Han understryker även sin välvilja gentemot Hammar genom att tilltala honom med "käre bror". Fänriken och smedsgesällen slutar inte gräla och Sievers ingriper återigen.

> Sievers går dit till att avstyra honom från allt oväsende, och vid det han tog honom i rocken, och ville hava honom därifrån, har en knapp gått utur rocken varöver fänrik Groos blivit otålig och frågat vad är det för manér, men löjtnant Sievers ursäktade sig att han inte menade något ont, utan ville endast avstyra all olåt.[4]

2. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 31/5 1712, s. 5.
3. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 31/5 1712, s. 6.
4. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 31/5 1712 s. 6–7.

I Sievers argumentation betonas att han försöker avstyra grälet, han försöker föra Groos därifrån, han ber om ursäkt när han råkar dra en knapp ur Groos rock och hävdar att han inte menade något ont. Men bilden av Groos formas genom termer som "otålig" och genom att denne skulle ha frågat "vad är det där för manér", som innebar ett tydligt ifrågasättande av Sievers uppträdande. Sievers beskrivning av sitt eget handlande präglas av begrepp som syftar till fred och försoning. På så sätt synliggörs gränserna för det korrekta uppträdandet gentemot andra män ur samma hedersbaserade gemenskap och Sievers markerar att han höll sig på rätt sida om den gränsen. Fredsmotivet och en betoning på icke-våld löper som en röd tråd genom den dråpanklagade Sievers argumentation. Mot egna egenskaper och sinnelag som omtänksamhet och fredsmäklande ställs ofredens hela repertoar av handlingar.

Fänriken och Sievers kom överens om att de skulle gå tillbaka till förläggningen. Men bakom buskarna utanför porten, fortsätter Sievers, stod löjtnant Hammar och ropade åt honom

> [...] hertzen Bruder kommt hier, ich will dir was sagen, då Sievers säger till Grosen, Bida, jag vill taga löjtnant Hammar med mig och vid han dit kommer och ber honom komma med sig till Campementet, har löjtnant Hammar sagt hund du sollst hier sterben, och oaktat alla goda ord som Sievers honom givit, har han fått ut sin värja då löjtnant Sievers honom frågat om det var hans allvar och som han fick till svars ja, så tar löjtnant Sievers ut sin värja att därmed undsätta de stötar han [löjtnant Hammar] gav och retirerade sig således gången tillbaka till han äntligen kom emot ett bräde som stod på kant tvärt över gången, och som han intet kunde komma där över, så har han ropat och frågat om där ingen voro som såg hur han blev överfallen varvid några borgare kommit, om med det Sievers håller värjan för sig och ser till borgarna, blir han i huvudet huggen utav Hammar, varvid han ropat är det icke förskräckligt att jag så skall bliva överfallen; kan intet mera minnas vad som efter det undfångna hugget passerat, eftersom han därav blivit helt yr och blodet därjämte runnit honom över ansiktet så att han äntligen därifrån bortgått till sin värd att låta sig förbinda.[5]

Det fysiska våldsscenariot förläggs till en plats utan direkt insyn och på så vis betonas Hammars uppsåt. Här annonserar Hammar sina avsikter genom att Sievers först kränks med tillmälet "hund" och därefter hotas till livet. Detta trots att Sievers har visat sig vänlig och inte velat Hammar något annat än väl.

Som historikern Martin Dinges har poängterat beträffande 1700-talets

5. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 31/5 1712, s. 7–8 (min anm.).

parisare är det påtagligt hur man i rättsprocesser underströk sin fredlighet och tro på att det "sociala lugnet" skulle bibehållas. Fredlighet är ett helt centralt tema även i svensk rättslig diskurs och det kunde framhållas på olika sätt. Som Dinges har påpekat fanns det olika praktiker och handlingar varigenom det sociala lugnet och freden upprätthölls. Sådana praktiker som man framhöll i rätten var, menar han: strategier att undvika konflikter, tålmodighet att utstå lidande av olika slag, och slutligen att man rubricerade den egna våldshandlingen som självförsvar. Den fredliga karaktären och det fridsamma sinnelaget kunde betonas genom att man uttryckte sin överraskning och framhävde sin förvåning över att motståndaren hade onda avsikter.[6]

I svensk historisk forskning har Karin Hassan Jansson nyligen gjort en intressant analys av ett större antal rättsfall som rör hemfridsbrott under perioden 1550–1650. Hemfridsbrott är intressanta, inte minst därför att de på samma sätt som dueller kan ses som våldshandlingar med rötter i en utomrättslig konfliktlösningskultur. I likhet med Dinges poängterar Hassan Jansson att de manlighetstyper som framkommer i rättsprotokollen är "den fridsamme mannen", som aktivt undviker väpnad konflikt och "den överdådige mannen", som är ytterst våldsbenägen. Hassan Jansson går i polemik med tidigare forskning som lyft fram bilden av det tidigmoderna samhället som kaotiskt, våldsamt och befolkat av människor utan kontroll över sina affekter och visar istället på en mer nyanserad bild av kopplingen mellan manlighet, våld och ära i tidigmodern tid. Hassan Jansson menar att det pacificerade mansidealet återspeglar den typ av man som statsmakten behövde under perioden, men också de manliga egenskaper som krävdes i den äldre rättsliga kulturen.[7]

Dinges och Hassan Janssons resultat är mycket intressanta och får även stöd i mitt material som rör duellbrott. Men ingen av dem lyfter fram den religiösa aspekten. Jag menar att bilden av den fridsamme mannen respektive den överdådige mannen har sina rötter i den kristna religiösa världsbilden och synen på kärleken till nästan. Till skillnad från Hassan Jansson vill jag med min avhandling starkt betona att den svenska rättsläran i tidigmodern tid vilade på den kristna religiösa diskursen samt moralfilosofiska tankegångar knutna till den, och att det i första hand var dessa värdesystem som låg bakom de rättsliga kategoriseringarna av våldsbrott. Lagen och icke-våldsbudskapet var avgörande. Detta var, menar jag, i många avseenden den manliga hederskulturens motsats. Kärandens och svarandens betoning av fredlighet, att våldet kom som en överraskning och så vidare hade, vill jag

6. Dinges, 1994, s. 75.
7. Hassan Jansson, 2006, s. 429–452.

hävda, för svenska förhållanden ytterst att göra med uppfattningar hämtade ur lagen och rättsläran som i sin tur vilade på den klassiska dygdeetiken och det kristna religiösa värdesystemet.

Duellanten Sievers bild av sig själv som fredlig bevarare av det sociala lugnet var dock svår att upprätthålla i samma ögonblick han drog sin värja. Men också ett icke-fredligt och brottsligt beteende kunde, som Dinges vidare har framhållit, rättfärdigas genom att aktörerna inför rätten hänvisade till yttre tvång, det vill säga nödvärn. Jag får all anledning att återkomma till synen på nödvärn senare, men låt mig redan nu understryka begreppets självklara funktion och innebörd i rättsliga sammanhang. Att kunna påvisa nödvärn var åtminstone i svensk kontext ett mycket slagkraftigt argument. Med hänvisning till nödvärn kunde den dråpanklagade hävda att han hade brukat rättfärdigt våld och att hans handlingar inte var straffvärda. Rätten att försvara sitt eget liv i uppenbar livsfara, att bruka nödvärn, var reglerad i lagen.

Nödvärnsargumentet blir tydligt i löjtnant Sievers argumentation. Han drog sin värja för att försvara sig, men underströk att han förhöll sig defensiv. Därefter hänvisas till den fara han ofrivilligt befann sig i och till den grymhet Hammar utsatte honom för. Vidare, menar han, blev han huggen i huvudet av Hammar och betonar det orättfärdiga i dennes handlingar genom det känslofulla utropandet: ”är inte det förskräckligt att jag skall bliva överfallen.”[8] Slutligen, när Sievers skall redogöra för Hammars död, hänvisar han till minnesförlust på grund av det hugg som Hammar riktade mot hans huvud, vilket gjorde honom yr och orsakade kraftig blodsutgjutelse. Minnesförlusten och det ymniga blodflödet tjänar här således som berättigande och förmildrande omständighet.

Det genomgående temat i Sievers berättelse är hans syn på sig själv som fredlig och aktiv fredsmäklare. Sievers betonar sin fredlighet genom att framhålla att han inte hade menat någonting ont, genom att understryka sin överraskning över att befinna sig i konflikt, genom en tillbakadragenhet i en ytterst känslig miljö, genom välvillighet mot sina motståndare, i känsloyttringar om sin motståndares grymhet, i beskrivningar av det väpnade våldets blodiga konsekvenser och i termer som bekriver det egna våldet som nödvärn.

Generalkrigsrätten dömde trots detta Sievers till döden. I Sievers nådebrev lyfts andra retoriska figurer fram som avspeglar kristna värden och dygder samt deras motsatser. Sievers börjar med att återge sitt försvarstal i rätten samt de vittnesmål som framlagts. Därefter börjar han i punktform att lägga

8. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Regementskrigsrättens rannsakning*, 31/5 1712, s. 8.

fram de förmildrande omständigheterna. Han börjar med att angripa det vittnesmål som sade att han hade ingått duellen "godvilligt och otvunget". Han skriver:

> Enär man först anse det förut passerade, så skall det därav icke finnas, att jag uti någon måtto har givit löjtnant Hammar någon ovänskap emot mig, utan med goda ord och böner sökt att förekomma all händel, havandes jag ock betalt laget [betalt för hela dryckessällskapet], samt således icke kunde förmoda att bliva av Hammar angripen, eller kunde tro, att dess ropande till mig skulle betyda något ont.[9]

Det fanns ingen ovänskap från Sievers sida och därmed kunde det heller inte vara tal om orättfärdigt våld, utan självförsvar, menade Sievers. Han hade talat med välvilja och inte kränkt Hammar på något sätt, utan hade försökt förhindra att något allvarligt hände. Därtill hade han visat sin goda vilja genom att betala för hela dryckessällskapet. På så vis kunde han inte tänka sig att Hammar ville honom något ont när han ropade på honom. Inte heller skulle han, som ett vittne hade berättat, ha ställt sig i "positeur", i fäktningsställning, när han mötte Hammar.

Den sinnesförvirrade

Ett centralt drag i den dråpanklagades försvar var alltså argument om nödvärn. Sievers framför flera argument för varför han inte kunde betraktas som en dråpare. Han hävdar i sitt nådebrev att han inte hade några avsikter att duellera med Hammar. Men han befann sig plötsligt i livsfara och:

> därför måste jag till försvar gripa, då jag ock av honom undan slog värjan blev jag illa uti huvudet huggen och av en sådan Contusion omöjligen kunnat mig strax besinna, utvisandes bifogade Regementsfältskärs attest nr 2 [...] tillkommandes det att såväl det första som fjärde vittnet [...] hava enhälligt bekänt att jag blivit tvungen till mitt livs försvar, och således under defension eller den svåra blesseuren och den därmed orsakade Contusion mig ankomna sinnesirring något förelupit, eller jag icke kunnat så hastigt bortgå, så kan det förmodligen icke mitt liv gravera.[10]

Sievers bygger upp sin argumentation utifrån de möjligheter till ansvarsfrihet som lagen öppnade för. Han hävdar att han ofrivilligt hade hamnat i livsfara och att han drog sin värja i nödvärn. Han fick därpå ett så svårt hugg

9. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Sievers nådeansökan*, 23/3 1713.
10. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Sievers nådeansökan*, 23/3 1713.

i huvidet av Hammar att han inte omedelbart kunde bemästra situationen. Dessutom medverkade skadan i huvudet till att han hamnade i ett tillstånd av sinnesförvirring, vilket ansågs som en förmildrande omständighet i rättsliga sammanhang. Därför, menade han, ägde han inte heller förmågan att hastigt dra sig undan från platsen och våldet.

Det fanns dock vittnesmål om att Sievers inte agerat förvirrat efter skadan i huvudet utan med sinnesnärvaro efter dödstöten ropat på fältskär. Sievers utläggning kring detta är intressant. När det gällde Hammars skada så bestod den av två sår enligt fältskärsrapporten varav endast det ena var dödligt och lades till grund för dödsdomen. Men saken stannade i ovisshet, menade Sievers, eftersom man inte kunde veta när han fick det dödliga såret. Var det under "min yttersta defension" så vore jag förmodligen utan tvivel fri, hävdade Sievers. Men

> om den dödliga stöten skett sedermera, då jag blivit så illa uti huvudet huggen, lärer jag då vinna en allernådigste enskyllan, synnerligen som jag då var satt utav mig själv, och fast det emot mig argumenteras, att jag för och efter icke visat några särdeles tecken avgivit så är dock att märka, det en stor skillnad är emellan sinnesraseri och förståndets bortkommande.[11]

Trots att det var omvittnat att Sievers tycktes vara vid sina sinnens fulla bruk både före och efter dödsstöten, hävdar Sievers själv att han inte visste vad han gjorde. Det finns olika typer av sinnesförvirring, menade han. Och i sammanhanget var det en stor skillnad om den orsakats av "sinnesraseri" eller om man miste förståndet av någon yttre anledning. Att vara vred och rasande kunde i rättsliga sammanhang tolkas som uttryck för uppsåt. Sådan vrede var en straffbar, försvårande omständighet, en odygd som i rättsliga sammanhang markerade att gränsen hade överskridits för vad som var berättigat bruk av våld.

Men vrede kunde också ses som rättmätig om den var ett utslag av lidelse och affekt och framkallats i stundens hetta genom provokationer som exempelvis kränkningar. Duellplakatet skulle, som tidigare nämnts, inte tillämpas på den som hade blivit kränkt och genast besvarade kränkningen med en skymf. Sievers argument ovan, att han inte kunde besinna sig, tyder på att han åberopade någon form av rättmätig vrede eller att han tappat sinnesnärvaron på ett sätt som, när den kopplades till våld, också kunde ses som förmildrande omständighet.

Juridiskt sett kunde en otillräknelig person inte dömas enligt lagens

11. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Sievers nådeansökan*, 23/3 1713.

bokstav. Rättshistorikern Stig Jägerskiöld framhåller i en studie av den karolinska straffrätten att otillräknelighet betraktades som "ett ursäktande moment", det vill säga en förmildrande omständighet.[12] Genom att åberopa "förståndets bortkommande" betonar Sievers att han inte bar något straffrättsligt ansvar i lagens mening till Hammars död. Sievers fortsätter:

> därpå min undfångna blesseur och blodet flödande över ögonen åkommen yrhet, att man icke kan med fullt förstånd veta, vad man tager sig för, utan är då uti ett förstånds svaghet och förminskning ställd, särdeles när sådan sårnad träffar huvudet, och kan på den starkaste karl förorsaka irringar [...] dessutom är jag i min föråriga barndom genom ett hårt fall med huvudet mot sten blivit laderad.[13]

Sievers beskriver dock inte sitt tillstånd som ett totaltillstånd, utan som en tillfälligt förminskad medvetenhet och förvirring, vilken var en konsekvens av hugget i huvudet, blodflödet och yrsel. Ett sådant hugg, hävdade han, kunde förorsaka förvirring hos den "starkaste karl". Dessutom, underströk han vidare, hade han som barn skadat sig allvarligt i huvudet. På så vis betonar Sievers att hans reaktion efter hugget var naturlig och vad man kunde förvänta. I sin slutplädering återkommer Sievers till sin egen fredlighet som kontrast till duellhändelsen och Hammars sinnelag och handlingar. Sievers placerar sig på så vis utanför det som har skett. Han skriver:

> Allernådigste konung, emedan som 1. alla officerare och de mig känna skulle kunna bevittna, att jag alltid varit fredsam, och aldrig givit någon anledning till någon oeninghet, det och välborne översten Grundell med anfodran kan betyga, som jämväl och om Hammars Conduite som alltid sökt och varit benägen till Craquel och slagsmål, havandes 2. jag och sökt hindra och avvärja den onödiga och oanständiga händel som fänriken Groos tillika med löjtnanten Hammar då i trädgården emot smedsgesällen begått, men 3. för denna min fredsamhet har Hammar emot mig ovetande av dess uppsåt fattat ett dödligt hat [...].[14]

Sievers argumenterade utifrån sitt allmänna goda anseende, att det var känt att han alltid hade varit fredlig och aldrig kränkt eller ofredat någon. Hammar däremot var, enligt Sievers, alltid benägen till gräl och slagsmål. Jag menar att Sievers argumentation här grundar sig på vad rättsläran och den allmänt kristna etiska diskursen definierade som goda och onda människor.

---

12. Jägerskiöld, 1963, s. 35.
13. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Sievers nådeansökan*, 23/3 1713.
14. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Sievers nådeansökan*, 23/3 1713.

Den gode var som Sievers dygdig och kristlig, han var fredsam, lugn och vänlig mot andra och försöker avvärja våld och andra "oanständiga" handlingar. Den onde mannen och brottslingen var som Hammar, nämligen grälsjuk, hatisk, ovänlig och våldsam.

Nådebrevet avslutas med ett löfte. Om Sievers blev benådad skulle han, skrev han, med "innerliga åstundan så mitt unga blod emot fiender uti Eders Kungl. Ma:jts tjänst uppoffra". Offervilligheten att spilla sitt blod i krig var, som exempelvis Andreas Marklund har framhållit, en mycket betydelsefull egenskap hos män under perioden och den framhävdes ofta, inte minst i krigspropagandan och skillingtrycken.[15] Att det brukades som argument i ett nådebrev är mycket intressant av den anledningen att det speglar den dödsdömde duellantens försök till en överenskommelse med stat och kungamakt som tjänar bådas syften. Om Sievers benådades skulle han med "innerlig åstundan" offra sitt blod och sitt liv i den svenska statens krig.

Den offervillige och trogne

Sievers skrev ytterligare en nådeansökan, där bilden av honom själv är en annan. Mottagaren av detta brev är inte kungen utan fältmarskalken som i kungens frånvaro hade rätt att benåda dödsdömda. Bilden som Sievers tecknar av sig själv är den av en fattig, nedbruten undersåte. Sievers inleder känslofullt med att betona hur fängelsevistelsen har tärt på honom. Därför såg han sig i sitt "usla och utarmade tillstånd" tvungen att sin

> [...] enfaldiga och underdånödmjukaste böneskrift inleverera, med underdånödmjukaste begäran [...] min misär och elände med nådiga ögon omse, emedan jag med Gud och mitt eget samvete kan contestera, det jag till denna min olycka aldrig varit någon orsak, utan jag utav löjtnant Hammar blivit såväl attackerad som blesserad [...] nu såsom jag näst Gud ingen annan utväg för mig ser, Eders Höggrevl Excellence; ty bönfaller jag underdånigst till Eders Höggrevl Excellence att Eders Höggrevl Excellence behagade utav nåder resolvera till ett nådigt utslag, samt pardonera mig fattiga fånge, som så länge haver måst kväljas med arrest.[16]

Sievers nådansökan följer två linjer. Han ber om nåd, som den fattiga fånge han är, att slippa dödstraffet och den misär som hans fängelsevistelse innebar. Han menar att han på sitt samvete kunde försäkra att han inte bar någon skuld i lagens mening till Hammars död. Men han ser ingen annan

15. Se till exempel Marklund, 2006.
16. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Sievers nådeansökan nr 2*, (odaterad).

utväg än att förlita sig på Guds och fältmarskalkens nåd. Därefter återkommer löftet om offervillighet i utbyte mot att bli skonad från att avrättas. "Jag skall", lovar Sievers,

> där jag kunde erhålla Eders höggrevl. Excellence nåd, alltid emot mina fiender förhålla mig, såsom en trogen och oförfärad Kungl. Ma:jts tjänare [oläsligt] när det påfordras, samt aldrig manquera att för Eders höggrevl. Excellences ständiga väl mina trägna böner till Gud fälla.[17]

Särskilt intressant i Sievers avslutande ord är löftet om att be till Gud för fältmarskalken. Detta visar, menar jag, hur levande religionen var i början av 1700-talet. Med löfte om förböner vädjade Sievers till fältmarskalkens religiositet och gudsförhållande. Jag återkommer till denna aspekt av den rättsliga argumentationen.

I Sievers nådebrev avtecknar sig olika bilder av Mannen. Det mest slående är att han hänvisar till manligheter som syftar både till fredlighet och krigiskhet/våldsbenägenhet. I svensk forskning har till exempel Andreas Marklund menat att den tidigmoderna manligheten var konjunkturkänslig. I krig krävdes, menar han, en våldsbenägen och offervillig manlighet. I fredstider däremot behövdes andra manligheter som var bättre lämpade för fredliga förhållanden. Svärdets värv skulle i fredstid bytas ut mot plogens och manligheten skulle så demobiliseras.[18] Med en sådan tolkningsram kan den unge löjtnant Sievers argumentation bli begriplig när han i sina skrifter, som författades någon gång före 1715 och mitt under brinnande krig, ger uttryck för så disparata bilder av sig själv som fredsbevararen och den offervillige krigaren. För den tidigmoderne officeren och adelsmannen existerade det, liksom idag, flera diskurser kring våld och fred parallellt som formade manlighet. Manlighetens relation till våld var mångbottnad.

Sievers författade sitt nådebrev under en turbulent tid i Sverige. Den svenska stormakten var kraftigt på fall. Behovet av duktiga officerare, som visste att göra bruk av sitt mod och sin tapperhet, var därför stort. Våldsbenägenheten premierades således men fick endast användas utåt mot rikets fiender i krig. I de mellanmänskliga sociala relationerna skulle däremot fred alltid gälla oavsett om krig rasade. Fredlighet och vänskap var här det påbjudna normaltillståndet. Enligt den kristna läran var individen belagd med ett ansvar och en plikt att förhindra våld mot medkristna med alla fredliga medel som stod till buds. I kungens tjänst i krig var läget ett annat. Den kristet motiverade fredligheten och de praktiker som länkades

17. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Sievers nådeansökan nr 2*, (odaterad).
18. Marklund, 2006.

till den var naturligtvis inte tillämpbara i krig. I krig kan man inte ställa sig avsides, bedyra sin vänskap eller avstyra konflikter. Här uppmuntrades istället ståndaktigheten och tapperheten.[19]

I Sievers argumentation kan man se hur denne anknyter till både en icke-våldsdiskurs och en krigsvåldsdiskurs. Det handlade om olika plikter, om olika våldssituationer som appellerade till olika manligheter, som såväl adelsmannen som bondsonen skulle veta att skilja på när det hettade till.

En planerad duell till döds

Krigarens plikter var av avgörande betydelse för adelsmannens och officerens ära. Att vara modig, tapper och trogen, att på alla sätt leva upp till sin uppgift och sitt världsliga kall, som Gud och kungamakt hade ålagt mannen, var centrala element i diskursen om adlig/militär ära. Den enskilde krigarens plikter var avgörande också för den militära ordningen i stort. Att beskylla någon för att inte ha skött sina plikter och roller ordentligt eller för bristande militär kompetens var en allvarlig anklagelse och kränkande även på ett personligt plan.

Den dödliga duellen mellan överstelöjtnant Bure och överstelöjtnant Schulman år 1722 uttrycker en problematik som i grunden var militär. I en av Schulmans många försvarsskrifter ringas dilemmat in på ett tydligt sätt. Schulman räknar upp de brott han stod anklagad för:

> 1. att jag alldeles skall åsidosatt den underdånigste vördnad och lydno jag bort visa Kungl. Ma:jts till överstelöjtnant Bure allernådigste givna fullmakt, 2. att jag satt mig mot kommando, 3. inlåtit mig med bemälte överstelöjtnant Bure uti Duell och äntligen, 4 att utan i laga nödvärn stadd avhänt honom livet.[20]

De övriga brotten som Schulman var anklagad för hade enligt både regementskrigsrätten och generalkrigsrätten tydliga kopplingar till den dödliga duellen. En mycket stor del av regementskrigsrättens och generalkrigsrättens förhör och rannsakning kring händelsen handlar om att klarlägga orsaken till duellen.[21] Här framfördes bland annat vittnesmål om hur Schulman hade vägrat att överlämna regementet till Bure, trots att denne hade haft en kunglig fullmakt som gjort honom till regementets högste befälhavare.

---

19. Se exempelvis Perlestam, 2003b, s. 55–76; Perlestam, 2004, s. 71–83; Stadin, 2004, s. 141–142.
20. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.
21. Se RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Regementets överkrigsförhör*, 4/1 1722. Se även Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 2/10 1722.

Därefter inleddes en maktkamp, eller annorlunda uttryckt, en kamp om ära på fästningen mellan de båda männen, med de meniga soldaterna som "spelpjäser". Detta bedömde rätten som grundorsaken till duellen. Eftersom Bure hade begåvats med en kunglig fullmakt medförde det att Schulmans omflyttningar hit och dit av regementets soldater bar prägeln av ordervägran, ett brott mot kungens kommando. Det rörde sig alltså om mycket grova anklagelser. I Karl XI: krigsartiklar är officerens lydnad gentemot överheten reglerad under rubriken: "Om Konungens samt högre och nedrigere Officerares Respekt, Auktoritet och Kommando, samt de Gemenes lydnad".[22]

I sin argumentation uttrycker Schulman sin stora bestörtning över anklagelserna. Schulman skriver:

> det är obeskrivligt med hjärtans ängslan, vanmodighet och bedrövelse jag har måst åhöra Fiskalens emot mig anförda besvär, att hava vanvördat hans Kungl. Ma:jts allernådigste vilja och välbehag vid överstelöjtnantstjänstens givande åt överstelöjtnant Bure, och är den insimulation så mycket smärta fullare, som oansedd jag tjänat Sveriges Krono i 33 år vid Soldatesquen [...].[23]

Det framgår att Schulman försöker värja sig mot anklagelserna om brott genom att bedyra sin osvikliga lojalitet. Under sina 33 år i det militära hade Schulman, enligt honom själv, alltid varit lojal mot kungen och alltid hörsammat hans order. Att bli anklagad för att inte ha varit lojal det var, underströk han, en beskyllning som "smärtar mig intill själen". Schulman tillbakavisar anklagelsen genom att betona sin lojalitet gentemot kungen och intressant nog bygger hans argumentation på hänvisningar till personliga känslor som "obeskrivlig hjärtans ängslan", "vanmodighet", "bedrövelse" och "smärta".

Den plikttrogne

I försvarstalets hela karaktär ligger just kampen om att på bästa sätt omdefiniera straffbelagda handlingar som rättfärdiga. Så gavs Schulmans dödliga duell mot Bure, genom olika argument, olika mening och innehåll. Rätten såg på händelsen som ett mycket grovt planerat brott som därtill bottnade i ett militärt disciplinbrott. Schulman var i rättens ögon inte bara dråpare, utan också ordervägrare, och den som bar skuld till duellen. Schulman å sin sida betygade sin plikttrogenhet och hävdade att befälet över

22. *Karl XI:s krigsartiklar*, 1998, s. 5; se även Modéer, 1974, s. 306.
23. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.

regementet hade anförtrotts honom eftersom greven och översten Posse inte var närvarande. Hur kan, frågade sig Schulman:

> då sägas att jag opponerat mig kommando i det jag aldrig sett hans fullmakt, och han dessutom aldrig varit lagligen introducerat. Jag har ju således agerat överstelöjtnant, utan ock i greven och överstens frånvaro varit högsta befäl [...] Månne det icke då skulle varit orimligt om jag lämnat honom [Bure] kommando över regementet utan order, eller på vad sätt skulle jag där en sådan enorm felaktighet av mig blivit begången.[24]

Schulmans argumentation ligger nära det militära lagverket. En kunglig fullmakt skulle uppvisas för att officeren skulle kunna göra anspråk på befälskap. Men Schulman hade aldrig sett Bures fullmakt. Dessutom hade Bure aldrig blivit lagenligt introducerad för regementet. Schulman menade att han därför inte kunde fällas för ordervägran. I överstens frånvaro hade Schulman i egenskap av sin rang som överstelöjtnant varit högsta befäl. Ur Schulmans argumentation framgår att han ansåg det otänkbart att överlåta befälet till någon utan att den ordern hade givits, i synnerhet till någon som varken hade visat sin fullmakt eller introducerats enligt vad de militära förordningarna föreskrev. Schulman fortsätter:

> Det är ju oemotsägligt att intet Regementet kan bestyras utan vederbörlig Subordination, så borde ock alla dependera av mina order i anseende därtill, att jag efter befallning var Regementets högsta kommendör, vilken envar borde lyda och hörsamma uti allt det, som angick Kungl. Ma:jts och rikets tjänst. Den frågan om den högre Befälhavaren bör lyda den nedrigare uti Ämbetessaker bör dependera av den övres kommando är under år 1683 uti de då ingivna Krigsartiklar [...].[25]

Det strikta reglementet och hierarkin inom det militära används här för att avgöra vems order som skulle gälla. Genom ordergången som var tydligt återgiven i krigsartiklarna från 1683 och som bör ses som en reglering av krigsmakten och de militära ämbetena, markerades hierarkierna inom det militära och vilket värde som olika positioner medförde. Det militära livet, för såväl den menige soldaten som den höge officeren, hade naturligtvis även tidigare präglats av strikta pliktbaserade hierarkier men med Karl XI:s krigsartiklar preciserades reglerna ytterligare, vilket innebar att gränserna för vad som var tillåtet militärt uppträdande blev allt tydligare definierade. Att

24. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.
25. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.

gå emot det militära reglementet kunde, förutom att det definierades som ordervägran och i en vidare mening ett brott mot kungens auktoritet, även medföra en kränkning av den personliga äran och den militära manligheten och utgöra ett motiv till duell. Schulmans fortsatta argumentation visar detta på ett tydligt vis. Det hade kommit till Schulmans kännedom att eftersom Bure var utan tjänst

> så vill Kungl. Ma:jt i nåder hjälpa honom till sin gamla post med överstelöjtnants lön för sina meriter och skicklighet, men icke att han skall hava mitt kompani, alltså har han förolämpat mig och icke jag honom [...] varför allt och bör komma mig icke så mycket undersamt, som smärta fullt för att fiskalen uti sitt klagomål positive anse mig så som den där satt sig emot kommando där likväl överstelöjtnant Bure var den som satte sig emot Kungl. Ma:jts Brev, samt General och Guvernörens såsom Generalmönsterherrens Brev och resolution [...].[26]

Det var, menade Schulman, inte Kungl. Ma:jts avsikt att överlämna Schulmans kompani till Bure. Därför, menade Schulman, hade Bure förolämpat honom genom att göra anspråk på att ta befälet över hans kompani. Det framgår att Bures disciplinära övertramp fick personliga konsekvenser som direkt berörde Schulmans ära och heder. Det var Bure som hade kränkt honom och överskridit sina militära befogenheter. Schulman betonar på flera ställen i sina försvarsskrifter hur mycket han lider av att bli felaktigt anklagad. Genom en känslobaserad retorik, där han vänder anklagelsen mot motparten samt genom att definiera vad ära var i sammanhanget och vems ära som blivit kränkt, frånsade sig Schulman således det moraliska och straffrättsliga ansvaret för duellen och Bures död.

Avsikter och uppsåt

En stor del av Schulmans motargumentation kretsade kring frågan om han hade haft uppsåtet att duellera. Som ovan nämnts var just uppsåtet en bärande faktor i brottsdefinitionen. Om handlingar hade begåtts med avsikt att skada ansågs de juridiskt sett som ett uppenbart brott, men också i en allmän kristen bemärkelse, det vill säga som ett brott mot budet att älska sin nästa.

Det fanns en mängd omständigheter och vittnesmål som talade för att duellen mellan Schulman och Bure var planerad och fastställd av de båda. Schulman lägger retoriskt först fram argumenten som talar mot hans sak för att sedan förkasta dem med sina argument. Argumenten mot honom handlade om:

26. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.

1. att en stor ovänskap varit emellan överstelöjtnant Bure och mig i det vi [...] med så många contraordres laederat varann förutställandes 2. en fråga varför jag skulle rida ut med 2 par laddade pistoler och en bössa emellan 11 och 12 om nyårsmiddagen, om jag ej hade vänt om att tala med överstelöjtnant Bure i förtrolighet, 3. att jag efter vittnens intygande först satt mig till häst och ridit kring Borgen samt väntat på Buren till dess han skulle utkomma.[27]

Mot påståendena om "ovänskap" och planer på att duellera anförde Schulman med hänvisning till Guds och Sveriges lag att "all sanning består i två till tre mans vittnesmål", men till den duell som han var anklagad för fanns inga vittnen och därför, framgår det av hans brev, skulle han frias enligt domarreglerna samt §49 i krigsrättsprocessen. Det fanns, menade Schulman, inga laga bevis, som kunde underbygga hans skuld till duellen, utan enbart gissningar. Hans tanke när han red ut med Bure var aldrig att de skulle duellera. Det fanns ingen rimlighet i ett sådant påstående. Vad är det för ett skäl, fortsatte han:

att påbörda annan ansvar utav Duell för det man låter sin dräng nedföra en häst vilken är sadlad med behörig mundering, är det icke tillåtet att gå ifrån sitt kvarter och rida hem igen, utan att därför underställas en så svår misstanke som fiskalen i detta målet yttrat mot mig.[28]

Anklagelsen om duellbrott var grundlös, menade Schulman. Att sadla sin häst med behörig mundering var inget brott, hävdade han, inte heller var det brottsligt att rida bort från sitt kvarter och sedan tillbaka igen.

I försvarsskriften gav Schulman en ingående beskrivning av vad som kom att bli upptakten till duellen. De båda hade mötts vid fästningsporten och ridit ut sakta fot för fot. Plötsligt hade Bure kastat om hästen, ridit ett stycke och stannat. När Schulman intet ont anande kom dit hade Bure gjort tecken till honom att fortsätta. Strax därefter kom regementets vaktmästare för att å Bures vägnar

utfordra mig på pistoler eller värja, var på jag strax skulle förklara mig, varpå jag lämnade honom detta svaret att jag hade ett par goda pistoler och en god värja för mig och eljest för ingen och har med honom intet att göra ridandes min rätta väg fram över 1000 skritt honom förbi, men de alla förföljde efter på vänstra sidan av vägen [...] och då kom vaktmästaren en andra gång ridandes till mig med samma fråga [...].[29]

27. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.
28. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.
29. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.

Schulman ger en bild av upptakten till det dödliga våldet som formaliserad och regelstyrd, där Bure framställs som den drivande och skyldige. Bure utmanar honom på duell, Schulman får själv välja vapen, men betygar att hans pistol och värja inte är till för någon annan än honom själv. Bure nöjer sig inte med det svaret utan förföljer honom tillsammans med sin dräng och vaktmästare och skickar därefter vaktmästaren på nytt med samma fråga. I Schulmans berättelse framgår hur hans argument bottnar i vad rättsläran och den kristna kulturen definierade som goda respektive onda och brottsliga handlingar. Han blir i sin berättelse till den fredlige som gör allt för att förhindra våld genom att inte anta utmaningen till duell, och han försöker undgå våldet genom att rida därifrån. Bure framställs med hänvisning till det kristna motidealet, som den odygdige våldshetsaren som förföljer och utmanar. Dygd och kristliga handlingar ställs alltså i argumentationen mot den stundande dödsskjutningen. Vaktmästaren red efter sin andra fråga tillbaka till Bure som steg av hästen:

> och ropade till mig att jag måste stiga av, han ville tala med mig och hade han då en pistol i var hand [...] och allt sådant men en stor iver, alltså tänkte jag att vaktmästaren intet rätt framfört mitt svar, ty befallde jag min dräng hålla min häst, tog så bägge mina pistoler under armen och käppen i den högra handen, i den tanken att nämligen tala med honom och förnimma om vaktmästaren orätt framfört mitt svar och på den händelsen bringa honom till fredsamhet.[30]

Bure framställs nu som ivrig att bruka våld. Schulman betonar återigen sin fredlighet genom att hänvisa till handlingar som han uppfattade som våldsavvärjande. Han tog sina pistoler under armen och käppen i den andra handen och gick mot Bure för att ta reda på om vaktmästaren felaktigt återgett hans vägran att duellera. Om så var fallet ville han bringa honom till "fredsamhet", eller som han skriver i sin andra försvarsskrift "genom vänligt tal bringa honom till ett mildare förfarande särskilt som det var nyårsdagen."[31]

Tecken på uppsåt och ömsesidig planering sågs som bevis på att det dödliga våldet inte hade brukats i nödvärn. Villigheten var, som ovan nämnts, något duellplakatet definierade som grundläggande för duellen som brottskategori. Att leta efter tecken på att kontrahenterna planerade att lämna landet kunde därför ingå som ett led i rannsakningen och i bevisföringen. Sådana tecken kunde till exempel vara att man tagit med sig en

30. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 6/10 1722.

31. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.

packad kappsäck till duellplatsen.[32] Schulman var anklagad för att ha ridit ut till duellen frivilligt och med vetskap om vad som väntade. Mot denna anklagelse hävdade han att han på sitt:

> samvete sannfärdeligen betygar, sådant icke varit min tanke kunnandes hela världen efterfinna, att där jag varit sinnad utrida till Duell hade jag visserligen tagit med mig några kläder, penningar och mina lägenhetsskrifter såsom obligationer av utomrikes boende personer och de avhandlingar vilka angå min lilla egendom i Livland [...] samt förut befallt mina drängar göra mig följe, som allt intet skett, utan då olyckan var hänt stod jag allenast uti mina gamla skämda kläder och utan penningar.[33]

Det fanns, menade Schulman, inget som pekade på att han önskade duellera med Bure eller att duellen varit planerad. Han hade varken pengar, kläder eller sina drängar med sig, inte heller de värdepapper som angick hans egendomar.

Den rädde

Det har i svensk forskning framhållits att offervilja, mannamod och tapperhet var centrala ideal inom den svenska armén i allmänhet och inom officerskåren i synnerhet. Enligt historikern Kekke Stadin kopplades rikets stormaktsstatus ihop med officerarnas tapperhet och hjältemod i det politiska samtalet. Det var här, menar hon, dygder som särskilde officeren från andra grupper av män.[34] Det var också dessa ideal som Sievers åberopade i utbyte mot nåden. I den rättsliga argumentationen kring dråp och dödliga dueller lyser däremot sådana ideal med sin frånvaro. Förvisso poängteras ibland ståndaktigheten att utstå hugg och slag, till och med pistolskott, vilket i sig kan ses som en form av tapperhet. Men det kopplas alltid till självförsvar. Den särskilda offensiva taktik, den "gå-på-anda", som enligt flera forskare var ett kännetecken för den karolinska armén, kunde inte brukas som argument i en rättslig situation när det handlade om interpersonellt våld. Då argumenterade man istället utifrån sina känslor som exempelvis rädsla, ängsla och oro som snarare ringar in den offensiva tapperhetens motsatser.

Rädslan åberopas bland annat i en redogörelse för oddsen i händelse av strid. Schulman skriver att han

32. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Regementskrigsrättens förhör*, 4/1 1722. Se även RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 2/10 1722.

33. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 6/10 1722.

34. Stadin, 2004, s. 142.

ej hade eller någonsin haft lust till ett slikt väsende, betänkandes ock där hos, att han har tvenne gånger skickat bud till mig, kan hända han eljest kommer tredje gången med sitt följe som alla äro välberidna och mig överfalla, som hade en gammal tung och genom resor mellan Malmö och Landskrona utmattad häst och dessutom inga sporrar på, där likvisst de andra som förutom att de väl beridna voro, alla hade sporrar på [...] men när jag något litet mot honom hade gått sköt han första skottet på mig som gick förbi; då jag således förmärkte det onda uppsåt emot mig.[35]

Enligt tidens juridiska uppfattning var, som nämnts ovan, omständigheter som exempelvis sättet ett brott hade begåtts på och vilka medel som brukats grundläggande för hur handlingen kunde kategoriseras. Schulman betonar så det livshotande i att bli överfallen av tre beridna män och framställer på så vis sin oro för sitt liv. Risken för ett överfall var överhängande, menade han, eftersom Bure redan två gånger hade visat att han ville duellera. Hans möjlighet att fly hade helt kringskurits. Hans häst var gammal och utmattad och han hade inga sporrar, vilket hans motståndare hade. De skulle därför med lätthet komma ikapp honom. Så legitimerade Schulman att han stannade på platsen. Det var farligare att försöka fly än att försöka tala Bure till rätta. Skottet mot honom vittnade om ett ont uppsåt.

Bure sköt ett andra skott:

Vilket träffade mig genom högra fotleden, så att underligt var, att jag därav ej strax kullföll, vilket om så skett, hade jag visserligen på samma rum blivit mördad, emedan överstelöjtnant Bure med en ganska stor iver hastigt ropade på de andra pistolerna, som vardera var laddade med fyra kulor, förutom de han bakom sig hade liggandes skjutjärn med åtta kulor laddat. Jag kom då uti en så stor ängslan stadder var ock av min undfångna svåra blesseur ej förmådde gå till min häst, samt förmärkte att vaktmästaren sprang efter de andra pistolerna och således ej annat såg än döden för ögonen, grep äntligen uti min stora ängslan och yttersta dödsfara denna resolution att lossa den ena pistolen, dock ej det jag inför Gud med gott Samvete fulltyga kan, i den tanken att skjuta honom till döds, som beklagligen likväl skedde, utan allenast att hindra honom komma mig närmare på livet och alldeles mörda mig, samt och tjäna tiden, att jag kunna få min häst till mig och sedan retirera mig ifrån detta mordiska förfarandet så vida möjligen vara kunna.[36]

35. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 6/10 1722.
36. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 6/10 1722.

Den beprövade soldaten Schulman med 33 år bakom sig inom armén, under en av de mest krigiska perioderna i det svenska stormaktsväldets historia, ger i sin argumentation sken av att vara rädd. Schulman framställer sig själv som ytterst utsatt. Han var skadad i foten och i totalt underläge när det gällde vapenarsenalen. Han greps av en stor ängslan, hävdade han, när han förstod att han befann sig i fara. Bure framställs istället som ivrig att döda, han är mordisk och har förberett sig med flera olika laddade skjutvapen. I sin "stora ängsla" avlossade så Schulman sin pistol, men inte för att döda, betonade han, utan för att få en möjlighet att nå sin häst och fly för sitt liv.

Schulman lägger stor vikt vid de vapen som Bure hade fört med sig. När rätten skulle bedöma en våldshandling och leverera en rättmätig dom var det avgörande att ta ställning till vilket vapen som hade använts och hur det hade använts. Det var naturligtvis angeläget för dråpanklagade som Schulman att lyfta fram detta till sin egen fördel. Kampen var inte jämbördig, varken till "kvantitet eller kvalitet", menade han. Bure hade flera skjutvapen med sig som var "till mord laddade".[37] Men däremot, hävdade han, "bestod allenast min defension uti tvenne pistoler och en värja".[38]

Schulmans argumentation visar vidare att tapperheten, när den kopplades till interpersonella våldshandlingar, kunde vara ett flytande begrepp. Den var liksom våldet rättfärdig endast om det existerade ett legitimt syfte. Våldet på slagfältet kunde sanktioneras av kyrka och kungamakt. Här var därför den offensiva tapperheten en dygd och plikt. Men i de mellanmänskliga relationerna i det vardagliga sociala livet betraktades samma kampvilja som en odygd och okristlig handling.

Rädsla och oro var ett tema i den dråpanklagades argumentation, liksom tillbakadragenhet, vänlighet, fredlighet och försiktighet. Dessa bilder av relativt blida och milda män visar hur den kristna diskursen om icke-våld hela tiden kom till uttryck i de duellbrottsanklagades argumentation. Detta ger ett intressant perspektiv på de offensiva karolinska tapperhetsideal som forskare som exempelvis Kekke Stadin, Magnus Perlestam och Andreas Marklund har lyft fram ur material som krigspropaganda, pamfletter och karolinska krigares dagböcker.[39] Även om modet i krig var en central dygd var, som Göran Göransson har funnit i en analys av likpredikningar över döda officerare, även andra ideala egenskaper som omtanke, fromhet

37. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 6/10 1722.
38. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.
39. Perlestam, 2003b; Stadin, 2004, s. 140–142; Marklund, 2006.

(gudsfruktan), ödmjukhet och försiktighet helt centrala för den karolinske officeren.

Offensiv tapperhet och den typen av våldsbaserad manlighet ägde inte samma legitimitet i alla situationer. I en rättslig kontext kunde den dråpanklagade till och med överge centrala manlighetsideal som mod och tapperhet för att istället argumentera på en etiskt och existentiellt normativ nivå. Att i våldssituationer känna oro och ängslan och att vara försiktig och eftertänksam uppfattades, som jag strax skall återkomma till, som naturligt för människan. Att betona ängslan framför tapperhet och ståndaktighet var därför ibland ett viktigt led i den dråpanklagades argumentation. Så markerades utsattheten som berättigade till bruk av våld i nödvärn.

Omanliga kroppar

Den dråpanklagade duellantens argumentation i försvarstal och nådebrev konstruerades med utgångspunkt i bilden av den gode, dygdige mannen i kontrast till bilden av den onde, odygdige och brottslige mannen. Men också andra manligheter kunde avteckna sig i den dråpanklagades argumentation, som vetter åt synen på mannens kropp och hälsa. Som vi sett ovan anförde exempelvis Sievers som argument, att han som barn hade slagit sig allvarligt i huvudet och att den gamla skadan medverkade till att han blev sinnesförvirrad efter hugget i huvudet. Även i Schulmans försvarsskrifter konstruerades argumentationen genom utläggningar kring den egna kroppens dysfunktion. Schulman skriver,

> Vad smärta, sveda och värk jag efter detta olyckliga skottets unfående utstått det är allena den allsmäktige Guden bekant förutan det att uti Helsingör allmänt kunnigt är, att jag där sedan jag med Guds nådiga tillhjälp dit lyckeligen ankommit, uti 20 veckors tid måst hålla vid sängen, och det så ynkeligen att där huset hade brunnit över huvudet, hade jag utan hjälp ej kunnat komma ur rummet, därföre jag ock stundeligen måst hålla tre personer, som mig hämta och lyfta skulle. Denna höga Kungl. General Krigsrätten lärer och i nåder förnimma det jag ännu, Gud bättre är i det stånd att jag på käpp och krycka nödgas för deras ögon framträda.[40]

Schulman åberopar "smärta, sveda och värk". Vad betyder då detta? Orden kopplas till kroppslig ohälsa och fysiskt lidande. Han hade varit "sängliggande" i 20 veckor efter duellen. Hans tillstånd hade varit så ynkligt att han inte kunnat sköta sig själv, utan emellanåt behövt ha tre personer till hjälp för att komma ur sängen. Schulmans bedrövliga tillstånd var dessutom

40. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 6/10 1722.

allmänt känt i Helsingör dit han tagit sin tillflykt efter duellen. Hans hälsa var nu emellertid bättre avslutar han, men han tvingades fortfarande gå med käpp och krycka.[41]

Inom tidigmodern rättslig diskurs var det retoriska anslaget i argumentationen väsentligt för målets utgång. Försvarstal och nådebrev, liksom en rättmätig dom, måste konstrueras på ett slagkraftigt och trovärdigt vis. Både anklagade och rättens representanter tvingades förhålla sig till övergripande rådande diskurser för att övertyga åhörare och läsare om sin ståndpunkt.

I tidigare forskning har exempelvis den svenske historikern Jonas Liliequist lyft fram triaden styrka, kontroll och självbehärskning som de grundläggande elementen i manlighetsdiskursen i tidigmodern tid, de utgjorde bålverket mot vad som ansågs omanligt. Hur kan då Schulmans argumentation tolkas? Medförde hans berättelse om kroppslig ohälsa, smärta, värk och oförmåga att ens kliva ur sängen själv, att han beskrev sig själv som omanlig? Inte nödvändigtvis, vill jag hävda. Det är åtminstone inte självklart i ett rättsligt sammanhang om man ser till den dråpanklagades försvarsargumentation som helhet. Argument som syftar till kroppslig ohälsa och kroppslig dysfunktion framstår, menar jag, i rättsliga sammanhang snarare som ett område där gränsen mellan manlighet och omanlighet var i rörelse. Att i den rättsliga argumentationen använda sig av markörer för omanlighet medförde att den anklagades manlighet blev till en fråga om grader snarare än omanlighet som totaltillstånd. Schulman hade ju trots allt, genom duellen, redan agerat på ett sätt som åtminstone inom adeln och officerskåren ansågs vara ett manligt beteende. I sina försvarsskrifter anför han dessutom många andra argument som vetter åt militära och kristna plikter som var bärande element i den adliga manlighetskonstruktionen under perioden. Men det var avgörande för Schulman och andra duellanter att konstruera argumentationen på ett sätt som kunde slå an hos åhörare och läsare. Inom rättslig diskurs skapades bilden av mannen med utgångspunkt i berättelserna och argumentationen som helhet. Att beskriva lidande och sin kropp och fysiska hälsa som eländig var, bland mycket annat, något som den rättsliga situationen krävde av Schulman för att väcka medlidande hos den militära rättens ledamöter och därmed låta honom slippa att dömas till döden. Det rör sig här om en rättsligt situerad manlighet. Därför menar jag att även argument om fysiskt lidande, kroppslig ohälsa och kroppslig dysfunktion, som under perioden främst hade rötter i synen på omanlighet, inte fråntog Schulman hans manlighet, utan gjorde hans situation desto

41. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 6/10 1722.

mer beklagansvärd. Detta till trots dömde generalkrigsrätten Schulman till döden. Jag återkommer till rättens resonemang kring detta i kapitel 8.

Våld som människans naturliga drift och kristna plikt

Den kristna religiösa världsbilden och den moralfilosofiskt influerade rättsläran var helt avgörande för hur man bedömde våldsbrott under perioden. Detta blir uppenbart även i dråpanklagade duellanters argumentation. I Schulmans försvarsskrifter drivs argumenten ofta på en mycket hög juridisk nivå. Det förefaller ibland uppenbart att han har hjälp av en jurist. Schulmans argumentation är här så belysande för avhandlingens övergripande tematik att jag väljer att återge en stor del av hans slutplädering. Han skriver:

> Månne nu det icke varit okristligt av mig om jag alldeles låtit skjuta mig till död, eller månne någon lag förbjuder en människa till att så alldeles hata sig själv att han för en annans skull skäler låta taga livet av sig. Jag förunnar att var förnuftig och rättsint lärer hålla det för oskäligt och har varken naturens eller moratiorum gentium lag velat någon sådant påbörda utan står den regeln fast, att man bör så älska sin nästa, att man cj hatar sig själv. Naturen har ju ocmotsägligen ingivit de oskäliga kreaturen en ömhet och sin conservation i det att de förda av naturens drift äro ömma om sitt räddande och därmed oftast skada den som dem förolämpar, huru mera en människa som utav Gud och naturens lag är upplyst funno att nödvärn är lagligt och uti beskrivna lagen tillåtligt. Om ännu bemälte fiskalen ville säga, att flera gradus av mig hade bort observeras, var jag kunde argumentera mitt försvar utav in culpata tutele, så svaras här till, att jag icke önskar någon komma uti den frestelsen som jag då var, särdeles som det var ock mig som illa blesserad omöjligen genom skottets innehållande undangå den hårda mig ärnade medfaren, och tvivel jag om någon vid slik olycklig händelse skulle kunnat visa ett även lika återhåld med mig. Utom detta som klart bevist är, att jag varit nödsakad till att slikt nödvärns brukande men ingalunda att jag inlåtit mig i någon Duell, vilken har helt annorlunda steg än överstelöjtnant Bures förfarande mot mig, Så visar Kungl. Ma:jts nådigste förklaring av år 1695 19 Nov: över §5 i Duellplakatet att i fall det varit Duellsmål, som aldrig någonsin kan bevisas, så hade jag, som av överstelöjtnant Bure på många sätt oförrättad, omsider emot min tanke och mening med Skott attackerat, ex justo dolore gripit till nödvärn, bort för tjänst befrias, huru mycket mera än då ingen Duell av mig varit påtänkt eller betingad; varför ock som likmätigt 35 domarereglerna alla gärningar böra dömas efter den akt och mening uti vilken de gjorda äro [...] och den höglovliga Kungl. General Krigsrätten utav den hållna rannsakningen högrättvisligen befunnit huru oskyldigen och emot all min tanke och mening jag råkat i denna olyckan endast på det jag måtte värja mitt eget liv; så lovar

jag ock i den ödmjukaste förtröstan, att igenom den höglovliga Kungl. General Krigsrätten högrättvisa dom och utslag få njuta min oskuld till godo.[42]

Lidelser och drifter kunde vara straffbara enligt den tidigmoderna juridiska uppfattningen, men det existerade även goda lidelser. Självbevarelsedriften var en sådan. I denna drift såg vissa jurister och teologer självkärleken, det vill säga plikten mot den egna personen och i den, hävdades det alltså från många håll, fanns i sin tur den kristna gyllene regeln. Jurister, teologer och filosofer i Schulmans samtid förlade självbevarelsedriften till människans djupt liggande animala själsskikt. Det var en drift som alla levande varelser, människor som djur, delade. Det ansågs obestridligt att denna drift existerade hos människan och det hävdades att det härifrån var möjligt att också härleda en plikt och skyldighet att bevara sitt eget väsen. Detta naturligtvis under förutsättning att bejakandet av driften inte stod i strid med de kristna förhållningssätt som kunde härledas ur en högre själslig förmåga och medvetenhet.[43]

Under tidigt 1600-tal representerade den namnkunnige moralteologen Paulinus Gothus de samtida juristernas uppfattning om att människan ägde rätten att försvara sig mot andras våld. Främst borde försvaret naturligtvis ske med hjälp av domstolen men, menade han, om inte det var möjligt kunde våld mötas med våld, allt enligt den romerska rättens princip. Senare tiders jurister som David Nehrman var under 1700-talet också mycket noga med att betona den naturliga kärlekens förening med den kristna. Nödvärnsrätten som härstammade från förkristen tid då Guds lag nedtecknades hade inte upplösts med den kristna upplysningen. Tvärtom var alltså nödvärnsrätt och evangelium förenliga.[44]

Dessa idéer kommer till uttryck i Schulmans argumentation. Han frågar sig retoriskt om det var "okristligt", av honom att inte låta sig skjutas till döds av Bure. Istället tror han sig ha handlat "förnuftigt" och "rättsint". Han åberopar "naturens lag" och "naturens drift" det vill säga den drift att överleva som var inrotad i alla Guds levande skapelser, både människor och djur samt den kristna människans plikt att älska sin nästa. Det var dock förkastligt att älska sin nästa så mycket att man därigenom skadade sig själv. På så vis markeras rättfärdigheten i våldet och att det var laga nödvärn det handlade om. Schulman ser ingen motsättning mellan de kristna buden och naturens lag. På så vis kunde Schulman motivera sin dödsskjutning av

42. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans försvarsskrift*, 15/10 1722.
43. Lindberg, 1992, s. 383.
44. Lindberg, 1992, se till exempel s. 146, 387.

Bure med hänvisning till kärleken till det egna livet, en kärlek som inte var ett utslag av egoism, utan en kristlig plikt och naturlig drift.

Schulman understryker att han var "illa blesserad", svårt skadad. På så vis markeras utsattheten. Han försöker fria sig från anklagelsen om duell genom att ställa domarreglernas föreskrifter mot duellplakatets. Detta är intressant. Duellplakatet reglerade ju det våld mellan adelsmän som var uppsåtligt. Schulmans bruk av våld var, menade han själv, inte "påtänkt eller betingad". Därför åberopade Schulman paragraf 35 i domarreglerna som stadgade att gärningar skulle bedömas i "den akt och mening uti vilken de gjorda äro". På så vis kunde Schulmans kategorisera sin dödskjutning av Bure som icke straffbar enligt lag.

Redlighet och lojalitet

Generalkrigsrätten dömde emellertid Schulman till döden. Men i sin landsflykt författade han ytterligare ett brev om nåd. Han skriver:

> Varför till Eders Kungl. Ma:jt över hela världen högst berömde Kungl. Nåd och Mildhet jag uti allradjupaste underdånighet hemflyr med Vemodig Suck och Tårar strömfallandes, Eders Kungl. Ma:jts tåckas behjärta, att jag uti ingen Herres tjänst än allenast under Sveriges hela min livstid emplogerat, därav jag trogen ärlig och redeligen tjänat uti samfällt 33 år, så att förmodligen ingen kan med Skäl kunna säga, det ringaste mått, åtminstone varit anklagat för något straffvärdigt, utan all min tid ställt mig som en trogen soldat ägnat och anstått häråt att jag nu Kröppling är som ej är Capabel förutan till hjälp både av käpp och krycka att komma ut ur det Rummet jag står uppå [...].[45]

Schulman anknyter till tidens fursteideal, det vill säga furstens förväntade mildhet och barmhärtighet mot undersåtarna. Han prisar kungen som den för sin nåd "högst berömde" och med en argumentation som retoriskt byggs upp med hänvisning till personliga känslor, som "vemodig suck" och "tårar strömfallandes", betonar han sin lojalitet gentemot kungen och långa och trogna tjänst som grund för benådning. Han understryker att han aldrig varit i någon annan furstes tjänst utan under 33 års tid varit en trogen, ärlig och redlig soldat i den svenska krigsmakten. Han framhåller även att han tidigare aldrig hade blivit bestraffad.

I bönerna om förskoning blottade den dråpanklagade Schulman sig själv på sätt som förmodligen skulle ha varit omöjligt för män i andra offentliga sammanhang. Även i nådebrevet framhåller han att han hade blivit krympling till följd av duellen och behövde hjälp av andra samt käpp och

45. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans nådebrev*, 26/10 1722.

krycka för att ta sig fram. Det är, som ovan nämnts, en beskrivning av en situation ämnad att väcka medlidande. Och kanske framhåller Schulman sitt lidande och det fysiska handikapp som följt på duellen som ett straff i sig. Det lidande han redan utstått kunde vägas in vid straffmätningen. Som krympling var Schulman inte längre användbar i kungens och den svenska krigsmaktens tjänst. Därav torde hans militära manlighet ha blivit kraftig naggad i kanten.

Dödsdomen hade emellertid inte hade kunnat exekveras eftersom Schulman hade inställt sig till rättegången med löfte om lejd och således hade rätt att åter sätta sig i säkerhet utomlands. Eftersom inte straffet hade kunnat verkställas hade hans egendom i Sverige istället dragits in tills vidare. Schulman hade även haft en egendom i Livland men den, skrev han:

> har jag endast såsom en trogen undersåte av undersåtlig plikt och kärlek för att tjäna mitt fädernesland lämnat under Ryssens våld och således i yttersta eländet strävar. I betraktande härav av vilket jag snart förorsakas till att disperera, där Gud nådeligen ej gav mig Tålamod sådan vedervärdighet bära, och dessutom ej gjorde mig hopp om att härmed vinna Eders Kungl. Ma:jts Nåd och Medömkan försäkrandes mig det lärer Gud den allerhögste så och nådeligen röra Eders Kungl. Ma:jts hjärta och sinne att jag allernådigst varder befriad från detta av höga General Krigsrättens mig pålade svåra Livsstraffet i nådigst övervägande av min långa trogna tjänst med mera, samt att jag oskyldigt råkat i olyckan, allernådigst pardonera och hjälpa så att jag åter inom mitt kära fäderneslands gränser må åter ställas på fri fot [...].[46]

Det framgår av Schulmans brev att han befann sig i landsflykt när han författade sitt nådebrev och han framhåller att det är en trogen undersåte i en bedrövlig situation som skriver till kungen. Han skriver att han tidigare övergivit sin egendom i Livland åt ryssarna för att kunna uppfylla sin plikt gentemot fäderneslandet. Utan vare sig svenska eller livländska egendomar befarade Schulman att han skulle gå under (disperera) om inte Gud gav honom tålamod att leva med en sådan "vedervärdighet" eller gav honom hopp om att få kungens nåd och medlidande. Att Schulman kopplar begreppet vedervärdighet till förlusten av sina egendomar är mycket intressant och visar på att det inte bara handlade om en ekonomisk katastrof för Schulman, utan också att det medförde en social nedvärdering, en förlust av ära. En viktig komponent i konstruktionen av den adliga äran var, som tidigare nämnts, att leva ståndsenligt. Gods och egendomar spelade här en stor roll. Att mista detta var, som Schulman uttryckte det, "vedervärdigt".

46. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans nådebrev*, 26/10 1722.

Därför hoppades han att Gud "rörde vid kungens hjärta och sinne", så att kungen vägde in den långa och trogna tjänsten i bedömningen och benådade honom från dödsstraffet.

Förböner för den kungliga familjen

Ett intressant inslag i nådansökningarna är den dråpanklagades löften om förböner. Mig veterligen har denna aspekt av dråpanklagades rättsliga argumentation inte uppmärksammats i någon större utsträckning i tidigare forskning.

Löftena om förböner kunde formuleras på olika sätt. Vi har tidigare sett hur löjtnant Sievers lovade fältmarskalken att be för honom samt villigt offra sitt liv i kunglig tjänst om han benådades. Även Schulman utlovar förböner i utbyte mot benådning, men riktar löftet direkt till kungen. Han skriver:

> Emedan så stor Eders Kungl. Ma:jts högeliga Nåd och Barmhärtighet, skall Gud den allerhögste säkerligen med all Kungl. Nåd, lycka och framgång, Eders Kungl. Ma:jt samtligen det Kungl. huset och Höga Kungl. familjen, rikeligen bekröna och välsigna, därom jag Natt som Dag, så länge jag lever, Troinnerligen bedja skall som i yttersta dödsstunden med all undersåtlig Devotion och respekt lovar.[47]

Schulman framhåller kraftfullt kungens nåd och barmhärtighet och anknyter därmed till tidens fursteideal. Schulman prisar kungen och försäkrar att han skall be innerligt, natt och dag, så länge han lever, liksom på dödsbädden, för den kungliga familjen. Han skall be till Gud för kungafamiljens "lycka" och "framgång" och för att Gud skall "bekröna" och "välsigna" dem. Schulman utlovar alltså förböner i utbyte mot benådning. Om Gud krävde att fursten straffade illgärningar men gärningsmannen, i det här fallet Schulman, åberopar nåd och barmhärtighet som något som tilltalar Gud, uppstod ett nytt läge. Med löfte om förböner skulle så furstens stränghet omvandlas till mildhet.

Det är också intressant att jämföra den unge löjtnanten Sievers nådebrev med den betydligt äldre överstelöjtnant Schulmans som varit i den svenska krigsmakten i 33 år. Sievers betygade att han i framtiden skulle visa sitt mod och sin tapperhet i krig mot rikets fiender i utbyte mot benådningen. I Schulmans nådebrev avtecknar sig en annan bild. Det rådde förvisso fred i Sverige, men det är inte i första hand därför som Schulmans argumentation får en annan form. Schulman var en beprövad soldat som tjänat Sverige i

47. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Schulmans nådebrev*, 26/10 1722.

33 år och redan bevisat sitt mod och sin lojalitet. Men han var nu relativt gammal och dessutom krympling. I hans nådebrev framtonar varken offervillighet eller handlingskraft, utan bilden av en man som nu istället för stordåd på slagfältet kunde tjäna fäderneslandet och kungen genom sin kristna tro och gudsfruktan och genom böner för kungafamiljen.

Att dräpa en vän

Den rättsliga diskursen kring dueller med dödlig utgång gav uttryck för en intressant typologi. Kristlighet och dygd respektive synd och last markerade motpolerna. Med detta som bakgrund kunde handlingar definieras som uttryck för vänskap och ovänskap, ödmjukhet och avund, fredlighet och mordiskhet och så vidare. Avgörande för den rättsliga bedömningen var avsikten, viljan och förmågan att styra sina egna handlingar och kontrollera lidelser och affekter. Personens liv och allmänna karaktär bedömdes i varje enskilt mål. De olika val som män ställdes inför under ett helt liv var således konstituerande för den rättsliga uppfattningen om personen och hur han värderades i förhållande till kulturens bild av ideal manlighet. Duellbrottsanklagade kunde i sin argumentation ibland härleda sin motståndares onda läggning som hat, avund och ovänskap mycket långt tillbaka i tiden. Sådana män ansågs särskilt straffbara eftersom de uppenbarligen hade utvecklat en permanent okristlig och odygdig karaktär, (se duellmålet nedan med den dråpanklagade Rahm).[48] I andra fall kunde motståndarens last- och straffbara val förläggas i direkt anslutning till konflikten.

I amiralitetskaptenen Sven Ådermans omfattande försvarsskrifter och nådebrev från åren 1726–1727 kan vi läsa om hur dennes möte med kapten Linnencrantz på ett kaffehus slutade med utdragna värjor, fäktande och den sistnämndes död ungefär två veckor senare. Orsaken till duellen är oklar. Berättelserna går nämligen isär på flera springande punkter, vilket inte alls var ovanligt i duellmål. Det handlade ju trots allt om att konstruera en så övertygande argumentation som möjligt, inte minst för de anklagade. Vissa omständigheter betonades, andra teg man hellre om. Duellmålet mellan kaptenerna Åderman och Linnencrantz är ett belysande exempel.

Ett viktigt vittne var värdshuspigan som berättade för rätten att de båda herrarna, innan de satt sig till bords, hade samtalat om riksdagen. Efter ett tag, berättade pigan, hade Linnencrantz bett Åderman att inte tala mer om den saken. Kapten Åderman hade då svarat, "visst får jag tala om riksdagen, fast jag intet är adelsman". Därefter hade de satt sig till bords.[49] Pigan hade

48. Jfr Lindberg, 1992, s. 390.
49. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralkrigsrättens refereat och dom*, 2/8 1727.

sett hur kapten Linnencrantz hade lagt armarna i kors och sedan stirrat Åderman i ögonen och med en "märklig min på munnen sagt, vill du mig något, så är jag här, varpå de slagit i bordet, utan att pigan hade observerat vilken av dem, som slagit först eller sist."[50] Av pigans berättelse att döma tycks alltså herrarnas samtal om riksdagen ha urartat. Linnencrantz spände ögonen i Åderman och utmanade honom med orden "vill du mig något, så är jag här". Att Linnencrantz blivit kränkt på något sätt står klart. Låt oss nu se hur Ådermans argumentation och berättelse var konstruerad. Åderman inleder en av sina försvarsskrifter med orden:

> Ehuru högt jag till sinnes går och mig grämer, den för mig allt beklagliga svårigheten och olycka som emellan mig och Salig Kapten Zacharias Linnencrantz förelupit, kan jag ej med ängslan nog beskriva, helst jag bortmist en trogen och redlig kamrat, samt en del satt min timliga välfärd i olägenhet [...].[51]

Åderman beskriver händelsen som en olycka. Han går och grämer sig över det som har skett och betonar att han känner sig ängslig över att ha mist en trogen och redlig kamrat samt att händelsen kunde medföra att hans liv och välgång, hans "timliga välfärd", tog skada. På detta vis slog Åderman an tonen för den följande argumentationen. Hans förlust framställdes således som tvåfaldig. Det ömsesidiga vänskapsförhållandet är ett återkommande tema i Ådermans argumentation. I sin redogörelse för själva händelsen beskriver Åderman hur han och en major satt på det "tyska kaffehuset" och av någon "naturlig orsak" gick Åderman ut och "vid ingången mötte mig Salig kaptenen Linnencrantz i förstugan, där vi varandra av kärlig vänskap omfamnade och klappade".[52] Att Åderman tidigare hade åberopat att de hade varit vänner förstärks här genom hänvisningar till vänskapliga handlingar som omfamningar och klappar. Så markerar Åderman att ingen fiendskap hade funnits mellan dem. Relationen hade varit kristlig och dygdig. Bo H. Lindberg menar att den aristoteliska vänskapsläran, som vid 1700-talets slut fortfarande var välkänd i det svenska högreståndssamhället, angav tre former av vänskap. Två former ingicks för egen fördel, för nöjes skull och för den egna nyttans skull. Den tredje, "ärbara" formen, ingicks för vännens skull, för att främja dennes bästa. Vilken form av manlig vänskap som döljde sig bakom relationen mellan Åderman och Linnencrantz ut-

50. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralkrigsrättens refereat och dom*, 2/8 1727.
51. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 435.
52. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 439.

trycks förvisso inte explicit. Men av Ådermans beskrivning av Linnencrantz som en "trogen och redlig kamrat" framgår att vänskapen mellan de båda männen var baserad på deras dygder. I skolböckerna framhölls också att den högsta formen av vänskap endast existerade mellan "goda män och i dygd likvärdiga".[53] Inlindat i beskrivningen av den man han dräpt kunde Åderman således framhäva den egna dygden och ärbarheten.

Precis innan de satt sig till bords, skriver Åderman, hade han frågat Linnencrantz om han "ärnade sig, efter han var adelsman såsom kapten för regementet, till riksdagen, samt om majoren tänkte sig dit".[54] Linnencrantz hade svarat "Gud vet". Därefter, berättar Åderman, hade han "frågat honom i tysthet hemma hos sig kunde tala med majoren om det jag honom anmodat [...]".[55] Sedan fortsätter Åderman, "tog jag upp en liten uppsats, vilket skedde under på golvet, på den inkomst majoren haft detta år till juli månad av kompaniet, sägande salig kapten Linnencrantz, ja, det är den han: menande majoren: för väsen över [...]".[56]

Hur kan då detta scenario tolkas? Ådermans berättelse ter sig fragmentariserad och svårbegriplig. Men jag menar att den bör förstås mot bakgrund av det adliga och militära hederstänkandet. Åderman väljer i sin argumentation att understryka vissa omständigheter som är direkta referenser till en diskurs kring adlig manlig ära. Äran var, som tidigare nämnts, i det äldre samhället en storhet med klara kopplingar till faktorer som offentlighet, synlighet och öppenhet. Den adliga och militära miljön kännetecknades som vi tidigare har sett av ett ständigt iakttagande. Allt uppmärksammades och värderades. Åderman anknyter, menar jag, till ett sådant tänkande i sin berättelse. Han skriver i sitt brev att han hade frågat Linnencrantz om något "i tysthet". Han hade givit Linnencrantz en "uppsats" om majorens inkomst, "vilket skedde under på golvet". Med dessa ord markerades alltså att samtalet rörde känsliga ämnen som inte var ämnade att spridas vidare till andra. Hedersuppfattningen satte gränser för vad man fick säga och göra i andras närvaro. Det offentliga talet om andra män var riskabelt och kunde lätt få en kränkande innebörd. Detta var även reglerat i lagar som duellplakatet. Man såg mycket allvarligt på baktaleri och skvaller. Straffet för ryktesspridaren var strängt. Enligt duellplakatet skulle han böta 2.000 daler silvermynt, förlora sin tjänst och sitta i fängelse i två år. Dessutom

53. Lindberg, 1992, s. 176–177, se även Österberg, 2003.
54. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 439–440.
55. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 440–441.
56. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 440–441.

skulle han ge en muntlig och skriftlig förklaring och ursäkt till den som kränkts genom lögnerna. Kravet på diskretion var alltså reglerat i lagen. Sett mot denna bakgrund blir den diskretion som Åderman påtalade i sitt brev fullt begriplig.

När de sedan satt sig att samtala vid ett bord, berättar Åderman i sitt brev till rätten, slog Linnencrantz plötsligt

> hårt med knytta näven i bordet, att glas och pipor hoppade och med stor ivrighet emot mig yttrade, tag mig tusende djävlar om någon gjorde mig så, gjorde icke jag detsamma det är klart, jag som ej visste vad en sådan ivrighet kom, helst det [samtalet] honom något ej själv angick, kunde ej efterfinna huru jag mig bete skulle, svarade med största moderation och kallsinnighet men Käre Bror, jag kan och slå i bordet och slog så med tvenne främsta högra hands fingrar på bordskanten att majorens pipa som därpå låg föll i golvet utlåtandes sig då vidare salig kapten, som av ivrighet hastig var och helt röd i ansiktet, Vad, Si jag skall tukta honom, tog hatten som låg på bordet, satte den på huvudet, värjan i största hast utdrog, samt den i sin vänstra hand kastade och åt mig gick, Jag har haft tusende tankar efter varav en sådan ondska härstamma som Gud allena bekant är, kan hända att det var något överlagt verk, att han mig så med värjan överfalla skulle, och därigenom skada till liv och levnad tillfoga [...].[57]

Av brevet framgår att Åderman inte kunde förstå orsaken till Linnencrantz "ivrighet", särskilt inte eftersom samtalet de hade fört inte angick honom personligen. Därmed understryker Åderman att han inte hade förolämpat Linnencrantz på något sätt. I Ådermans brev ställs begrepp som "ivrighet" mot "moderation" och "kallsinnighet" och detta är viktigt att beakta. Genom sådana ordval betonades att Åderman agerade som han förväntades göra i sådan situation. Därefter berättar Åderman hur han slagit med två fingrar i bordskanten och därefter eskalerade förloppet ytterligare. Linnencrantz beskrivs med begrepp som "ivrighet", "hastig" och "helt röd i ansiktet". Ordvalet markerar Linnencrantz sinnesstämning. Det kommande våldet annonseras genom ordet "tukta" och därefter beskriver Åderman Linnencrantz uppträdande handling för handling. Linnencrantz satte "hatten på huvudet", drog ut värjan "i största hast", kastade den i "vänster hand" och "åt mig gick". Så betonade Åderman Linnencrantz våldsbenägenhet. Åderman uttrycker sin förvåning över Linnencrantz uppträdande mot honom genom att framhålla att han haft "tusende tankar därom vad en sådan ondska härstamma". Att Linnencrantz beteende omnämns som "ondska" är viktigt i sammanhanget. Så underströk Åderman att Linnencrantz bete-

57. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 441–442.

ende var uppsåtligt och därmed brottsligt i lagens mening. Med begreppet "överlagt verk" markerar Åderman att Linnencrantz kan ha planerat att döda honom.

Advokatfiskalen hade anklagat Åderman för att vara den som först gav upphov till den ordväxling som sedan ledde till våldet, men på detta svarade Åderman i en senare försvarsskrift att han inte hade givit någon som helst orsak till att "sann bitterhet härflöt".[58] Däremot kan jag, skriver han, "svara och tryggeligen säga inför min Gud, att jag aldrig gav ringaste anledning därtill".[59] Inte heller hade Linnencrantz sagt några "injurieuse ord" förrän han slagit näven i bordet, vilket dock "som väl skattas för en så skymflig åthäva att det ofta givit tillfälle till slagsmål och dråp [...]."[60] På så vis betonar Åderman det utmanande i Linnencrantz uppträdande. Advokatfiskalen menade att Åderman borde ha varit mer försiktig när han talade med Linnencrantz som var "en drucken man". Han borde ha gått sin väg för att på så vis undvika den olycka som samtalet ledde till.[61] Men på denna anklagelse svarade Åderman:

> Det är ej i min eller i någon människas, utan allenast i Guds makt, att veta förut vad som påföljer, och så mycket mindre i detta mål av mig fordras kan, som mitt samtal med honom som en vän, aldrig hade något ont avseende, utan stödde sig därpå, att han skulle vara en medlare emellan mig och tredje man [...].[62]

Att Åderman åberopar Guds makt är intressant. På så vis markeras det orimliga i advokatfiskalens anklagelse. Särskilt orimligt var det att förutse vad som skulle följa i detta fall, menade Åderman själv, eftersom han hade talat med Linnencranz "som en vän" och inte i "något ont avseende".

Livsfara

Att på olika vis framhäva livsfara var, som vi har sett ovan, ett viktigt led i den dråpanklagades argumentation. Så markerades att det egna våldet brukades i nödvärn och inte med avsikt och uppsåt att döda. På detta vis kunde det egna våldet konstrueras som rättfärdigt enligt lag och därmed leda till att personen var utan straffrättsligt ansvar för den andres död.

58. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 542.
59. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 542.
60. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 542.
61. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 552.
62. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 551–552.

Livsfaran kunde framhävas på flera olika sätt. Schulman ovan anförde till exempel att Bure hade en större vapenarsenal och att risken att mista livet därmed var överhängande. Till argumentationen om livsfara och nödvärn hörde också att på olika sätt betona den egna defensiva hållningen i förhållande till motståndarens våldsamma offensiva avancemang. Åderman skriver:

> då när värjan [Linnencrantz] var blottad och åt mig ställdes; var ej tid för mig att stå stilla, utan steg jag några steg tillbaka, så att jag kom emot Kakelugnen, då när jag ej längre komma kunde, och jag såg att Majoren som närvarande ej ville Salig Kaptenen återhålla utan vände sig till fönstret ifrån oss tillika med Regements Pastorn blev jag nödsakad min värja till mitt livs frälsande att blotta [...].[63]

Det är en bild av hopplöshet som Åderman tecknar och härigenom betonas livsfaran. Linnencrantz hade dragit ut värjan ur skidan och riktade den mot honom. Åderman kunde därför inte passivt stå stilla, utan retirerade tills han inte kunde komma längre. Efter en blick mot de två närvarande, majoren och regementspastorn, som vände sig bort från dem, förstod han att han inte kunde förvänta sig någon hjälp, utan tvangs att dra sin värja för att försvara sitt liv. Åderman fortsätter:

> så snart jag ville parera för hans stöt, stötte Salig Kaptenen till, att plåten på min värja avföll, och jag blev i högra handen på främsta fingrars knogar stucken. Gud var vid det tillfället mitt särdeles beskydd, ty därest min värja hade aldrig så litet hårdare suttit i baljan, och jag den ej så snart utfått, hade jag blivit av honom [Linnencrantz] genomstucken [...].[64]

Faran i situationen framhävs här av att handskyddet på hans värja föll av och att han därför skadades på knogarna av den andres värja, när han skulle parera dennes stöt. Men i Ådermans berättelse markeras att våldets utgång också lydde under Guds vilja. Åderman tolkade så händelsen som att Gud stod vid hans sida och beskyddade honom. Ett tecken på detta var, menade han, att om värjan vid det tillfället bara hade suttit lite hårdare i skidan så hade Linnencrantz stuckit ihjäl honom. Gud och vittnen kunde också intyga att han endast hade:

---

63. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 443.
64. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 444 (min anm.).

lagt mig i positeur, och för hans häftiga stötar, medelst undanparerande, utan den ringaste utstöt mig sökte att försvara, Men Salig Kaptenen trängde sig allt hårdare och vidare på mig att jag nödgades bedja upphålla, det vi och litet gjorde, då jag tänkte att allt var slutat oss emellan, och hans häftiga ivrighet övergången, så att jag ärnade min värja insätta, men Salig Kaptenen ropade Revanche, revanche och åter åt mig gick som förr, jag var då vidare nödsakad, mig på det allra högsta att värja, till mitt livs försvarande [...].[65]

Åderman lyfter vidare fram sin defensiva roll i termer av att han endast lagt sig "i positur", det vill säga lagt sig i utgångsställning för fäktning. Han hade bara parerat Linnencrantz häftiga stötar, utan att själv göra en enda stöt. Bilden av återhållsamhet förstärks genom Ådermans hänvisningar till den andres allt hårdare framryckning. Det är intressant att notera att det inte handlar om besinningslöst våld. På Ådermans förfrågan stannar de båda upp ett tag i fäktandet och han uttrycker sin förhoppning om att allt var över och att Linnencrantz hade lugnat sig. Men freden bryts strax av Linnencrantz som utropar "revanche, revanche" och därefter attackerar Åderman igen med dragen värja.

I brevet åberopar Åderman den naturrättsliga definitionen av nödvärn. Han skriver:

helst den som överfallen bliver, ej behöver visa, det han första sting eller skott utstått innan han söker sig att försvara, då det kan hända voro allt för sent och stridande emot de fasta i Naturen inplantade Regler i tid att värja sig, är bättre en efter utgången att hämnas [...].[66]

I likhet med den ovan nämnde Schulman åberopar Åderman den naturliga driften att skydda sitt eget liv. Att man hellre skulle lyda den naturliga självbevarelsedriften än att kristet och behärskat invänta ett skott eller stick framhålls. Då kunde det vara för sent, menade Åderman. Det var bättre att ta fasta på de "i Naturen inplantade reglerna" än "efter utgång hämnas". Åderman som högst sannolikt har haft en jurist vid sin sida hävdar att Gud har inplanterat i:

de oskäliga djuren den varsamma aktsamheten att söka sina livsräddningar, mycket mer åligger det en Människa som Gud med förnuftig Själ begåvat sådant göra, tillfinnandes varken Gud, Naturen, eller Sveriges Lag, som sig på de förra stödjer, en Människa därtill att han bör preferera en annan fara till

65. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 445.
66. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 533–534.

sitt Liv eller Ledamot framför sin egen, utan tvärtom Kungl Förordningen det 1682: om Dueller i det 1:§ tydligt exciperar, om det i rätta livsnöd sker, lagen i det 1 och 12 Kap. Dråp M Vilje [...] tala och om livsnöd, samt Kungl Maj: ts svar och förklaring över den 5§ i ovannämnde duellplakat dat 19 Nov 1695, skiljer agressor och upphovsman ifrån dem som förorättade bliva, i så måtto, att den som förolämpas när han i en hastig och rättmätig iver samt laga nödvärn brukar bör för straff fri vara [...].[67]

Ett djur försöker alltid försvara sitt liv, menade Åderman. Därför ankom det desto mer på den kristna människan som också begåvats med en förnuftig själ att försöka rädda sitt liv. Varken Gud, naturen eller den svenska lagen föreskrev att man skulle sätta en annan människas liv framför sitt eget. Åderman åberopar även duellplakatets föreskrifter om straffrihet, nämligen att det skiljer upphovsmannen från den som förolämpats om denne svarar "i hastig och rättmätig iver" samt "laga nödvärn brukar". Det är intressant att notera att Ådermans, liksom även Schulmans och Sievers argumentation i många avseenden är strikt juridisk och stödjer sig på olika lagtexter och lagrum, och därmed anknyter till juristernas rättsuppfattning och tidens interna rättskultur.

"Karln blev stucken"

I ett tidigare brev skrev Åderman att han retirerade

till dess att jag tyckte det min värja, av det han på mig trängde, och jag undanparerade, gick i hans vänstra sida ett stycke, då jag ungefär efter mitt tycke halvannan minut sammanvarat, var vilket jag med ett häftigt utrop sade [...] karln blev stucken, dock har ej samma förmente stick, som jag hört ej synts skada Salig Kaptenen utan gått alldeles förbi och tillräknar jag det Guds nåd tillskickelse och injagande, på det att sådant utrop göra måtte, att de närvarande tillslutna öron och ögon öppna skulle, oss att förhindra mer olycklig påföljd [...].[68]

Åderman tecknar en bild av att han befann sig i livsfara. Sakligt beskriver han att han uppfattade det som om hans värja trängde in i Linnencrantz "vänstra sida ett stycke". Ett litet tag därefter skall Åderman, enligt egen utsago, "häftigt" ha utropat "karln blev stucken". Detta för att de närvarande, som tydligen blundade för vad som skedde mellan de båda männen, skulle "oss att förhindra mer olycklig påföljd". Hur kan då Ådermans uttalanden tolkas? Genom att tydligt annonsera värjsticket och på så vis påkalla om-

67. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 549–551.

68. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 445–446.

givningens uppmärksamhet markerade Åderman sin motvilja mot våldet och en önskan om att få ett slut på fäktandet innan allvarligare skador inträffade. Därmed läggs också ansvaret över på dem som varit närvarande vid händelsen. Åderman menade dessutom att den andres skada inte var så allvarlig och understryker att han såg det som Guds verk att han fick en möjlighet att avbryta striden innan något allvarligare inträffade. Därmed framhävs också Ådermans personliga gudstro.

Om, skriver Åderman vidare,

> hur och när Salig Kaptenen blev skadad i halsen och bröstet vet jag inte, som av dess hårda inträngande väl skett, helst jag säker vet, att jag ingen utstöt gjorde utan allenast vid ett sådant farligt tillfälle, sökte endast mitt liv att frälsa, mig var ej heller bekant det jag var stucken i handen, förr än allt var förbi, och jag såg blodet rinna, så att jag nödgades näsduken ombinda, och fann även att plåten var av värjan [...].[69]

Åderman framställer sig själv som ovetande om stöten som trängde in i den forna vännens hals och bröst. Inte heller var han medveten om sin egen skada förrän allt var över. Han understryker sin känsla av att vara inträngd och i livsfara och markerar på så vis att det var laga nödvärn det handlade om.

Fäktningens konst

Regementspastorn som var närvarande menade dock att Åderman hade gjort en utstöt och att det var den stöten som varit dödsbringande. Ådermans motargument är intressant och visar på hur fäktningstekniska kunskaper kunde brukas som argument. Detta kombineras i Ådermans argumentation med en form av medicinska reflexioner kring hur värjor tränger in i den mänskliga kroppen. Åderman skriver att själva skadorna ger vid handen, "att de som ej någondera varit mer än en tvär finger djup, ej orsaken av utstötar, då de väl varit svårare, utan av eget intrång och rännande på värjan".[70] Vidare var det inte möjligt, menade Åderman, att

> när tvenne [som är övade i fäktning] så komma tillsammans, att de kunna tillika stöta ut, om de ej bägge vilja sig skada, utan måste endera parera och en attackera [...] och kunde Regementspastorn på min till honom stadda frågan ej göra åtskillnad emellan parerande och utstöt, vilket för honom dess svårare

69. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 447.
70. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 565.

varom ej heller kan pretenderas, som han ej ex arte någon vetenskap därom hade, och lätteligen således att parerande för stöt taga kunde [...].[71]

Regementspastorn som inte var kunnig i fäktningskonsten kunde inte uppfatta skillnaden mellan parerande och utfall, det kunde inte heller förväntas av honom, menade Åderman. Här brukas på så vis det ståndsfunktionella tänkandet i Ådermans argumentation. Präster hade ingen fullständig kunskap om det som var adelsståndets och officerens profession och kunde därför inte skilja ett offensivt från ett defensivt agerande.

Käre bror

Åderman hänvisar ofta till sin vänskapliga relation till Linnencrantz och väver in den i sitt försvar på ett slagkraftigt vis. När Linnencrantz låg på golvet och:

alltsammans var avslutat, lade jag armarna korsvis och med ängslan frågade honom, Men Käre Bror var till skulle nu detta och varför är det skett, Jämrades mig innerligen däröver när jag såg bloden rinna, sade Gud nåde mig, att det så illa mot min vilja tröste min Käre Bror, vartill han svarat Lappri allenast jag får fältskär, men när blodet ur halsen mer utkom rev han upp Västen utlåtande sig, hå hå ja lika gott, detta har jag för mitt goda hjärta skull, seendes där vid på Majoren, om någon honom till detta väsende rått att han mig överfalla skulle, eller vad hans egentliga mening därmed var, vet jag intet, utan det hemställer jag den högsta Guden, som är alla hjärtans Rannsakare [...].[72]

Centralt är uttrycket "Käre Bror" vilket ger Ådermans fortsatta redogörelse om våldet en särskild mening i form av ett beklagande. Ådermans sinnesstämning beskrivs nu av honom själv som kvalfylld. Det handlar om ängslan, jämmer över det rinnande blodet och vilja att trösta den sårade vännen, men att denne först uppfattar sin situation mer positivt. Ådermans jämmer och försök att trösta mottas av Linnencrantz med ordet "lappri", struntprat, och denne menade att om han bara fick en fältskär så blev han bra igen. På så vis förringas händelsens allvar, men inte på bekostnad av den bild som Åderman konstruerar av sig själv.

Uttrycket "käre bror" är en intressant fras som emellanåt återkommer i berättelserna om duellbrott.[73] Bruket av orden kan i sig uppfattas som

71. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 565–566 (min anm.).
72. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 26/10 1726, s. 448–449.
73. Se exempelvis RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 3, 16/1 1712; Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715.

ett vänligt sätt att tilltala en annan man och som en beskrivning av ett vänskapsförhållande. Men det skiljer sig från det vänskapsbegrepp som ofta brukades som argument i rättsliga sammanhang och som var nära kopplat till dygd. I bondesamhället, liksom i den adliga och militära manliga hederskulturen odlades en mer basal variant av manliga vänskapliga relationer som i första hand baserades på föreställningar om ömsesidig ära. Den ritualiserade broderskålen var för adelsmän och officerare ett sätt att befästa hierarkierna och de fredliga relationerna inom gruppen genom att erkänna varandras ära. Man såg ytterst allvarligt på sådana relationer, inte minst mellan män ur samhällets elit. Bland handlingarna som inkom till justiterevisionen återfinns några fall där våldet hade sin grund i antingen en ovilja mot att dricka broderskål eller att någon nekat till att ha gjort det. En påstådd motvilja att dricka broderskål kunde, som i fallet mellan fänrik von Ahnen och kapten Lindquist till och med få dödliga konsekvenser, vilket understryker betydelsen av heder och ära för de manliga relationerna.[74]

Friska och sjuka män

Som vi har sett ovan kunde den dråpanklagade duellanten argumentera utifrån sin fysiska ohälsa och kroppsliga dysfynktion. Sådana uttalanden var, som tidigare nämnts, ett retoriskt bruk av den samtida diskursen om omanlighet. Men detta syftade knappast till att beskriva sig själv som alltigenom omanlig, utan till att övertyga rätten om den svåra situation man befann sig i. Genom att framhäva sin kropp som omanlig kunde medlidande väckas.

Kroppslig ohälsa kunde poängteras på flera sätt i den dråpanklagades argumentation. Att inhämta information från den medicinska vetenskapen var ett sätt. Detta var inget som var förbehållet de rättsliga representanterna, även om medicinska utlåtanden initierades av domstolen. Även den dråpanklagade hade tillgång till de fältskärsprotokoll eller läkarprotokoll som fördes vid examinationen av den sårades och dödes kropp och de kunde tolkas och brukas för individuella syften. Åderman skriver:

> Vid kaptenens döda lekamens öppnande, om sårets beskaffenhet i halsen utnämner, sedan det såret uti bröstet funnits väl läkt och helat och ej letalt varit, att såret i halsen ej heller var absolut letalt eller dödligt befunnits, utan Patienten dött av någon därtill slagen accident, bestående i feber [...].[75]

74. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 7, 9/4 1719. Fallet har också behandlats i Nylander, 1966, 19–20 samt i Liliequist, 2004.

75. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 573.

Så kunde Åderman hävda att Linnencrantz sår i bröstet hade läkt väl och att skadan i halsen inte hade varit "absolut letal". Således framhävde Åderman att de skador han gett Linnencrantz inte varit dödande i sig. Till saken hör också att Linnencrantz behandlades men dog först två veckor efter händelsen. Det faktiska våldet hamnar i bakgrunden och ersätts av en diskussion kring Linnencrantz hälsotillstånd efter den våldsamma händelsen. Fem dagar efter att Linnencrantz "slutat Brunns Kur, begynte föra en oordentlig Diet med drickande och nattvakning och därmed in till denna olycksdagen continuerat vilket förorsakat en illa Konstituerad Kropp och ett svårt sår till att läka [...]."[76] I Ådermans utläggning kring händelseförloppet skall Linnencrantz själv ha medverkat till sin död. Linnencrantz redan illa åtgångna kropp och ohälsa försvagades av att han drack sprit och inte förde en ordentlig diet. Detta var orsaken till att han dog, hävdade Åderman. Linnencrantz hade dessutom en dålig hälsa redan före händelsen, menade han. Han var av en "svag konstitution och hälsa".[77] Det kunde kompaniets fältskär intyga. Men detta reste frågor. Hur skulle man döma i mål där en av de inblandade duellanterna var sjuk och svag och åt medicin före duellen?[78] Var det en försvårande omständighet att tillfoga en sjuk man skada? Åderman var helt klar på denna punkt. Han skriver:

> om en sjukling för dess svaga Konstitutions skull överfalla någon, eller tillräknar sig någon förmån för den orsaken, och vid sitt livs frälsande, åligger den som angripen bliver ej så högt anse, antastarens svaghet som egen Konservation, utan bör sådant å sido sätta, samt sig förvara och väl akta, antingen det är emot illa eller väl Konstituerad människa.[79a]

I den "lära om omständigheterna" som låg till grund för den högre rättskipningen ingick ett moment där rätten i sin dom skulle ta hänsyn till vem personen var. Att bedöma hälsa och kropp kunde som i detta fall vara ett led i rannsakningen. I Ådermans brev artikuleras indirekt en uppfattning om att det kunde finnas invändningar mot en frisk mans bruk av våld mot en sjuk man. Möjligen kan man tänka sig att det här bakom ligger en uppfattning om att de inte var jämbördiga i kroppslig styrka och hälsa, vilket kan jämföras med andra argument som vetter åt utsatthet och underläge. Det

76. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 574.
77. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 576.
78. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 576.
79a. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Ådermans försvarsskrift*, 19/5 1727, s. 577.

handlade alltså här om huruvida nödvärnsargumentet kunde tillämpas i sådana fall. Oavsett om det är en frisk eller sjuk man som överfaller har man alltid rätt att försvara sig, hävdade Åderman. Det ålåg den som blev överfallen, menade han, att alltid bortse från vem det är som överfaller. Av Ådermans berättelse framgår att han inte ansåg det som relevant om angriparen var fysiskt sjuk eller frisk. Man skall inte värdera "antastarens svaghet" högre än sin "egen Konservation". Man måste alltså försvara sitt liv oavsett om det är mot en "illa eller väl Konstituerad människa".

Avvikaren från kristlighet och dygd

Äran var en förutsättning för tillhörighet i de sociala och kristna gemenskaperna i det tidigmoderna samhället. I lokalsamhället var ärelösa som bödlar, rackare och kringstrykare självklara medlemmar av de "oärligas skara". Erling Sandmo har i sin diskussion om dråp i det norska bondesamhället framhållit hur motsättningen mellan de som ägde tillhörighet och de som stod utanför, "de andra", blev väldigt tydlig i relation till dråpsbrotten. Tillhörigheten sattes dramatiskt på spel genom dråpen. Här blev det extra viktigt att ta reda på vilka de inblandade var. Sandmo exemplifierar med tattaren, en person utan tillhörighet i lokalsamhället, vars utanförskap var kopplad till en kringstrykande rotlöshet. Sandmo menar att tattaren var ett tydligt exempel på hur Förbrytaren konstruerades som typ.[79b]

Diskussionen om tillhörighet var också ett genomgående tema i talet om duellbrotten, både ur rättens och de anklagades perspektiv. När jag läser de dråpanklagade duellanternas försvarstal och nådebrev uppfattar jag att brottslingen som typ i första hand konstruerades i relation till kulturens uppfattningar om vad som kännetecknade ett kristligt och dygdigt liv. Bakom den rättsliga argumentationen låg rättsläran, moralfilosofin och den kristna kulturens uppfattningar om den gode respektive onde mannen. Ryttmästare Rahms framställning av den dödliga duellen med löjtnant Wiberg runt år 1720 är ett av de allra tydligaste exemplen som jag funnit på hur bilden av motparten som den onde mannen konstruerades i relation till avvikelsen från dygden och de kristna levnadsreglerna.

Överdådighet

I fallet med Rahm och Wiberg var det oklart vad som låg bakom konflikten. Det fanns heller inga vittnen till själva duellen. Informationen inhämtades istället från omgivningens uppfattningar om de inblandades allmänna moraliska karaktär. Präster och andra fick skriva intyg som rätten sedan

79b. Sandmo, 1999, s. 196–199.

baserade sin bedömning av händelsen på. Låt oss nu se hur ryttmästare Rahm konstruerade sin berättelse och argumentation.

"Jag vill till min defension", skriver Rahm i en av sina försvarsskrifter,

> angående den händelse och dödsmål, vilken framlidna löjtnanten Erik Wiberg, själv viljandes och förmedelst sin hemliga praktikers anställande, och därunder yttrade omänskliga och överdådiga invasion av, min handaverkan, således av fullt tvång och till mitt livs värn, timmad och tillkommen är, så att när man av medföljande attester jämförer bägges vårt förhållande i det allmänna levernet, kan ögontjänligen intagas huru Desperat han alltid varit [...].[80]

Rahm bygger upp sin argumentation genom att teckna en bild av Wiberg med uttryck som "hemliga praktikers anställande" och "omänskliga och överdådiga invasion". Så markerar Rahm Wibergs odygd och okristlighet. Dessutom gör Rahm läsaren uppmärksam på att karaktärsskillnaderna blir tydliga om man jämför utlåtandena om deras allmänna leverne.

Begreppet överdåd återkommer då och då i det rättsliga talet om duellbrotten och även, som Bo H. Lindberg har visat, i anslutning till andra brott. Överdåd och överdådighet markerade, inom dygdeetikens ramar, det lastbara i en handling. Som jag tidigare diskuterat ansågs överdåd för den yttersta lasten. Den överdådige satte sin egen vilja framför Guds. Alla laster motsvarades av en dygd. Överdådets motsats var dygden ödmjukhet. Ödmjukheten visade på gudsfruktan som ju var en avgörande egenskap för en kristen människa. Lasten överdåd kunde ibland föras samman med olika uttryck för religiös avvikelse. Teologer och politologer som exempelvis Jonas Magni inordnade lasten under Guds första budord "Du skall inga andra Gudar hava jämte mig". I enskilda domar kunde de anklagades gärningar och karaktärer betecknas och värderas i moralteologiska termer som: "okristlig överdådighet", "en ogudaktig och överdådig person som nästan hela sitt liv skall ha fört ett ogudaktigt leverne", "ogudaktig och dum i sin kristendom".[81] Ryttmästare Rahm var uppenbarligen bekant med dessa dygdeetiska och kristna beskrivningar och hur det brottsliga i personers handlingar tydligast poängterades. Rahm menade att Wiberg

> sitt liv och välfärd ofta utsätta; förgäten dess alldeles gudsfruktan och sin Kristeliga Obligation mot Gud, dess ord, och Lärare, sin Nästa och sig själv, vilket och klarligen utmärker dess raseri och överdådighet hela dess leverne igenom.[82]

80. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till krigsrätten*, (odaterad).
81. Lindberg, 1992, s. 401.
82. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till krigsrätten*, (odaterad).

Wiberg satte ofta sitt liv och välfärd på spel, menade Rahm. Han hade helt glömt bort sin kristna plikt mot Gud, mot Guds ord och lärare, mot sin nästa och mot sig själv och detta märktes i hans raseri och överdådighet. I svensk rättstradition framträdde sambandet mellan sinnelag och handlingar klart. I Rahms berättelse kommer detta till uttryck genom att Wibergs "raseri" kopplas ihop med "överdådighet".

Orsaken till duellen är alltså oklar. De hade varit ute och ridit tillsammans för att se på ett par hästar som Wiberg var intresserad av att köpa. Plötsligt hade Wiberg stigit av sin häst och bundit den vid ett träd. Han hade därefter fattat Rahms häst i betslet med ena handen och dragit ut sin värja med den andra:

> och begynner hugga med förskräckliga eder att han skall tappa bloden av mig, då jag som för mig tog med högra handen blev huggen i flygande med starkaste Force i handen igenom [...] kastades mig det första jag kunde av hästen till fot och hästen måste lös lämna, och blev så ivrigt ansatt att jag icke hinte så fort draga mig undan dess kontinuerliga hugg och stötar, som icke han allt häftigare förföljde mig hårt inpå livet, ehuru jag sökte undan vika detta hans mordiska hot och raseri varunder jag sedan blev huggen i huvudet som mig än bryr; Men löjtnanten Wiberg antingen han uti snavande eller av hetsighet sig förlöpte att värjan stannade ett qvarter vid pass i livet på honom kan jag intet uti en sådan konsternation och bestörtning mig erindra, emedan jag så blev perseqverad, att där var intet rådrum för mig att undkomma på något sätt, så att om jag vänt ryggen till, och med flykten mig sökt Salvera så hade värjan varit mitt igenom mig innan jag fått vända, Emedan hans ivriga hugg och stötar uti min värja nog visa ut, dess intention att mig mörda vilja och dess förut framgivna hot i landet, som jag nu fått veta, att han skulle tappa bloden av mig, innan jag skulle komma ifrån mönstringen, eller jag utav honom, hava tyvärr! på honom själv stannat som försåtet och mordet för mig sökte utsätta [...].[83]

Rahms resonemang och ordval understryker den livsfara han befann sig i och därmed lades grunden för att kunna åberopa laga nödvärn. Först hotar Wiberg honom till livet "med förskräckliga eder att han skall tappa blodet av mig". Därefter blev Rahm huggen i handen och betonar att det var med "starkaste Force". Han blev "ivrigt ansatt" av Wiberg och han försökte undvika hans "mordiska hot". Det fanns dock ingen möjlighet att "undkomma" situationen. Om han hade försökt fly "så hade värjan varit mitt igenom mig innan jag fått vända". Tidigare hade Wiberg, enligt Rahm, sagt att han skulle "tappa blodet" av honom innan han kom hem

83. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till krigsrätten*, (odaterad).

från mönstringen. På så vis poängteras att Wiberg hade haft uppsåt att döda och dessutom planerat dådet sedan en tid tillbaka.

Den onde

Wibergs uppträdande och bruk av våld kopplades ihop med överdåd och onda avsikter. Men Rahm stannade inte vid att fördöma Wibergs bruk av våld mot honom, utan skrev in dennes handlingar i ett alltigenom odygdigt och okristligt liv. Rahm skriver att:

> Wiberg sitt överdådiga naturelle var han framfarit visat haver, och utan försyn av ogudaktigheten sig förnöjt, icke havandes försyn att i landet förargelse uppväcka [...] och jämväl emot Präster, guds ord och herrans försyn utfarit och förakt visat; utan ock med mordiska expressioner till den allmänna fredens Turbartion så dem [...] som och dess förutan [...] dess förhärdliga uppsåt emot guds ord och konungens lag, klarligen vid handen giva; icke havandes fått andens nåd, till att ångra, mycket mindre att avstå, med ett sådant syndigt framfarande in uti själva döden; i förmedelst det han eftersom attesterna enhälligen innehålla, alltid åkallat den orena anden, visat ogudaktig framhärdelse, sällan brukat gå i kyrkan, men sina salighets medel på några år ej idkat som de gamla hederliga Kyrkoherdarna Stephan Hellstadii och Elias Winges attester klarligen utvisa [...].[84]

Genom att åberopa en mängd egenskaper som var själva motsatsen till ett dygdigt och kristet leverne ifrågasätter Rahm indirekt Wiberg som medlem av samhället och av den kristna gemenskapen. Han var av en överdådig natur i motsats till det kristna ödmjukhetsidealet, han var ogudaktig genom att han visade förakt för präster, guds ord och herrens försyn. Genom sina mordiska uttalanden och svordomar rubbade han den allmänna freden som skattades så högt av både Gud, konungen och de dygdiga människorna. Därtill gick han sällan i kyrkan och visade ett förakt för själens salighet. Han hade inte heller, som kyrkoherdarnas intyg visade, tagit nattvarden på ett par år. Han var, som Rahm uttryckte det, syndig ända in i döden. Wibergs överdådighet och avsikt att bruka våld betonades ytterligare av Rahm. På dennes begäran att Wiberg skulle sluta rasa och svära, hade Wiberg sagt:

> läs du jag må väl rasa jag har kanhända, inte så lång tid att rasa på vilken mening han på ett annat ställe [...] skall närmare förklarat, att antingen skall jag eller ryttmästaren Rahm tappa blodet av den andra, innan vi komma till mönstringen; Men varföre, eller vad orsak han där till haft att sin överdådiga

84. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till krigsrätten*, (odaterad).

> Lustmätenhet och Libidum Vindictae, så emot mig sin av gud och Kungl. Ma:jt i nåder tillförordnade förman att yttra, som attesterna utvisa och sedan sitt hot efective verkat med försåt ställe; kunde jag så mycket mindre förmoda som jag gjort honom gott [...].[85]

Wibergs ogudaktighet, överdådighet och omoraliska sinnelag hade även en socialetisk dimension. Rahm brukade begreppet förargelse och anknyter därigenom till en diskussion som pågått på det rättsliga området sedan högmedeltiden. Nyckelbegreppet i denna diskurs var *scandalum* och kunde, som jag tidigare har berört, ha flera betydelser. I Sverige översattes begreppet alltså med förargelse. Många jurister under tidigmodern tid kopplade i sina pläderingar ihop termen med synd. Hos 1700-talsjuristen David Nehrman var förargelse brottsliga handlingar som retade andra människor till att begå samma allvarliga brott. Rahms bruk av begreppet kan snarare förstås utifrån en mer allmän definition som existerade redan under medeltiden. Förargelse kunde förstås som en underlåten kärleksplikt och omfatta alla de handlingar och gärningar som kunde förhindra eller försvåra att kärleksbudet efterlevdes i den mänskliga samvaron.[86]

Det manliga dygdeexemplet

Om Wiberg framställdes som en avvikare från dygd och de kristna levnadsreglerna formade Rahm en bild av sig själv som ett dygdemönster och skapade på så vis en grund för hur rätten skulle tolka parternas våldshandlingar. I relation till sin bild av Wiberg skriver han:

> [...] men jag, Gud lov, alltid sökt min Gud och dess hus ära och haft honom för ögon, enär jag haver vistat och varit som alla föregående attester och min gamla kyrkoherden [...] attest Litt O intygar. När denna högt ärade Krigs Rättens gunst rättvisligen Conferera täckas mitt leverne, av folkets allmänna omdöme om mitt förhållande mot gud och människor i landet, så är det efter föregående attester Litt A, B, C emot högre och lägre ostraffligt Litt: D, F nyktert och gudfruktigt och redligt, Litt L, visar att jag i mitt umgänge varit vänlig stadig och skickligen emot fattigt folk Litt O saktmodig och fridsam, brukat mina salighets medel och hedrat guds hus med gåvor efter min förmögenhet, levat väl med löjtnant Wiberg i samkväm vid Litt P [...].[87]

85. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till krigsrätten*, (odaterad).
86. Jfr Lindberg, 1992, s. 421–422.
87. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till krigsrätten*, (odaterad).

En likpredikan eller någon annan liknande idealiserande framställning under 1600- och 1700-talen skulle inte kunna frambringa en mer kraftfull bild av ideal manlighet i kristen-etisk mening. I Rahms framställning återfinns alla dygder och plikter som skulle kännetecknа en god kristen man under perioden. Kärleken till Gud och gudfruktigheten markerades genom hänvisningar till att han alltid ärat Gud och hedrat kyrkan med gåvor efter ekonomisk förmåga. Och han hade alltid varit gudfruktig, redlig och nykter. Med hänvisning till regelbunden nattvardsgång betonade Rahm att han hade levt på det sätt som förväntades av honom som en laglydig och kristen människa, nämligen i vänskap och fred. Han hade alltid varit vänlig, saktmodig och fridsam gentemot andra människor, vilket han var känd för i lokalsamhället. Slutligen framhålls även förhållandet till Wiberg. Han framhåller att de "ett år emot sammanlevat i så stor endräktighet och sämja så att salig Wiberg och tvenne dess drängar ifrån Aug: 1716 till September 1717, ett helt år emot för ingen hallfl. öre uppehållt med mig till kost och försörjning [...]".[88] De båda männen hade, enligt Rahm, bott tillsammans som vänner i nästan ett år. Det görs gällande att sämjan och vänskapen mellan de båda hade varit så stark att Rahm hade låtit Wiberg och dennes två drängar leva hos honom utan ersättning för kost och logi.

När Rahm beskriver sig själv betonas hans dygder och kristliga karaktär på ett sätt som medför att han helt skiljer sig från den ogudaktige och överdådige Wiberg. Den dygdige ställs mot den avvikande syndaren.

I en annan försvarsskrift till krigsrätten betonas dikotomin än mer genom hänvisningar till konkreta bibeltexter. Rahm menade att de hade levt i sämja ett helt år fast "hans [Wibergs] manier uti allt icke med Kristlig heder uppfyllt, och jag därför på sistone sökt för min Commoditet själv och ensam leva".[89] Till slut hade Rahm valt att bo själv. Rahm skriver att det:

> mig icke åligger efter Guds ord att i akt taga, mera än det jag med ett Kristligt leverne och bud av Matt 5 Cap: samt den ringa gåva jag av Gud fått haver efter Apost: Petri förmaning samt med inbördes heder honom sökt förekomma [...] emot helt Salig Wiberg sökt förekomma mig med ondo, sitt uppsåt hemligen praktisera och mig till min grund störta.[90]

88. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till krigsrätten*, (odaterad).
89. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till rätten*, (uppläst 4/4 1718).
90. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till rätten*, (uppläst 4/4 1718).

Rahm hade levt på ett kristligt sätt och handlat hedervärt mot Wiberg. Det är intressant att notera hur Rahm förankrar sin berättelse i Matteusevangeliets femte kapitel. Detta utgör en första del av Jesu bergspredikan och förmedlar grundläggande normer och värden för en kristen människa. Rahm understryker sin kristliga och dygdiga karaktär genom att anspela på den kristna icke-våldsdiskursen som tydligt kommer till uttryck i denna text genom formuleringar som: "Saliga äro de fridsstiftande, ty de skola kallas Guds barn."[91] Här understryks den kristna människans plikt att ha tålamod med sina medmänniskor och att älska sina fiender:

> I haven hört, att det är sagt: "Öga för öga, tand för tand." Men jag säger eder, att I icke skolen motstå den som är ond; utan om någon slår dig på det högra kindbenet, så vänd honom det andra till. [...] I haven hört, att det är sagt: "Du skall älska din nästa och hata din ovän." Men jag säger eder: Älsken edra ovänner, välsignen dem som förbanna eder, gören väl mot dem som hata eder, och bedjen för dem som försmäda och förfölja eder [...].[92]

I Rahms berättelse är våldet i sig inte alltid i centrum. En viktig del i hans argumentation är att synliggöra relationen mellan honom och Wiberg. Han framställer Wiberg som alltigenom okristlig och odygdig och formar samtidigt bilden av sig själv som ett kristet dygdeexempel.

Hat, arghet och raseri

Kategoriseringen av händelsen och motståndarens sinnelag följer samma mönster som andra duellbrottsanklagades argumentation. I ett brev som lästes upp i rätten framställer Rahm dödsstöten som att Wiberg hade "råkat på min värja när jag intet komma undan dess mordiska hat och raseri".[93] Händelsen inträffade när "jag på alla sätt sökte komma undan honom och tillbakadraga så att jag [...] men han icke ursäktad är, som en hemlig intention och arghet hyst".[94] Rahm var defensiv, drog sig tillbaka och försökte skydda sitt liv mot Wibergs utfall. På så vis markerade Rahm att han till skillnad från Wiberg hade handlat på ett sätt som inte stred mot dygd och kristen etik. Wiberg hade däremot planerat våldet i hemlighet och hyst "arghet" mot honom.

Rahm hävdade att "mitt samvete är min vittnesbörd [...] att jag intet ville

91. *Bibeln*, (1884) Matt 5:9.
92. *Bibeln*, (1884) Matt 5:38–39, 43–44.
93. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till rätten*, (uppläst 4/4 1718).
94. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till rätten*, (uppläst 4/4 1718).

Wiberg dräpa".[95] Rahm drog slutsatsen att: "Wibergs desperata hjärtelag, som lätteligen kunde utan Gud och gudsfruktan skedd, nu ombytas till ännu en annan affekt, som straffbar voro, och beklagligen emot mig allra säkrast nu yttrad blev."[96]

Som Bo H. Lindberg har framhållit bedömde domstolar under 1600- och 1700-talen helt följdriktigt att faktorer som vrede, raseri och "arghet" var försvårande omständigheter. I rättspraxis, rörande andra våldsbrott, kunde det brottsliga i gärningsmannens handlingar synliggöras och göras obestridligt genom uttalanden som: "varit av barndomen en arg person", "av allt finns en stor arghet och bitterhet hos dråparen", "på åtskilliga orter ofta och så länge uti sitt raseri och överdådiga leverne framhärdat haver att ingen bättring är hos honom att förmoda". I ett dråpmål kunde det till exempel heta att gärningsmannen "med vredesmod och lust, utan all livsnöd" och "uti oavlåtlig arghet och fullkomliga uppsåt detta överdådiga dråp begått."[97]

Periodens centrala värden och diskurser kommer till uttryck i Rahms argumentation, som exempelvis lagen, evangelierna och rättsläran, vilka låg till grund för den rättsliga bedömningen av våldsbrott under 1600- och 1700-talen.

För ärans skull

Att vara en god kristen, att vara dygdig, var att inneha ära. Men föreställningar om ära behövde inte alltid vara dygd. Även om föreställningar om ära utgjorde motiven till det dödliga våldet formades den anklagades argumentationen av rättsläran och de kristna uppfattningarna om vad som var berättigat och rättfärdigt våld.

Den form av manlig ära som utgjorde motiv till våld och dueller var ur ett rättsligt och kristet perspektiv en motdiskurs, som sannolikt inte lämpade sig särskilt väl för det rättsliga försvarstalet eller bönen om nåd. Dock existerade argument som byggde på att äran hade ett världsligt egenvärde. I överstelöjtnant Johan Daniel Zanders argumentation inför generalkrigsrätten år 1720 kunde äran till och med utgöra det huvudsakliga argumentet för att rättfärdiga den dödliga duellen.

Av generalkrigsrättens referat av rannsakningen och förhöret med den dråpanklagade Zander framgår att de båda herrarnas duell hade sin grund i

95. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till rätten*, (uppläst 4/4 1718).

96. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Rahms försvarsskrift till rätten*, (uppläst 4/4 1718).

97. Lindberg, 1992, s. 407.

ett militärt tjänsteärende. Zander, som var chef över staben och ansvarig för inkvarteringen av officerare, anklagades av Weiher för att inte ha skött sina militära åtaganden ordentligt. Sanningen var, som Zander hade uttryckt det, att han hade glömt att sätta upp Weiher på en lista över vilka som kamperade i lägret, men att han hade försäkrat Weiher, som var hans vän, att han kunde bo hos honom. Weiher hade då vid vakten och i några officerares närvaro sagt till honom: "Vad tusan djävlar är det för manér, att jag intet kvarter skall få, är jag inte så god som du och någon annan."[98] Zander upplyste Weiher om att han i officerares närvaro inte "skulle vara så brutal, han hade redan gjort sin explication, att han kunde hos honom logera, till han fick kvarter". På detta svarade Weiher: "Fan far den på huvudet, som har haft disposition därom, och inte bättre förättat."

En tid efter händelsen utanför det kungliga högkvarteret och vakten hade de båda herrarna mötts igen, den här gången på en gård i Roslagen. Enligt protokollet som lästes upp i rätten hade Zander frågat Weiher om han mindes hur "brutalt och oförsvarligen han för en tid sedan, utanför hans Kungliga Höghets kvarter, och även väl i praesence av vakten, honom angripit, så att hela staden och armén voro redan full därav". Zanders förklaring till varför han konfronterat Weiher med det förflutna var att han "i den intention honom frågat att därmed kunna bringa honom i någon raison och billighet [...]". Men Weiher hade enligt Zander svarat "vad han sagt, det hade han sagt, och han står alltid sina förra ord och går intet därifrån". Zander framställer sig som brutalt och oförsvarligt angripen av Weiher, i offentligheten och så till den grad att hela staden och armén visste om det. Han visar också sin vilja till att få Weiher att ta sitt förnuft till fånga, vilket dock misslyckades. Weiher hänvisade istället till att utmaningen fortfarande gällde. Det fortsatta händelseförloppet och avgörandet av konflikten låg därför på Zanders bord. Att duellera var sista utvägen. Han hävdade att:

> [...] här av skall nogsamt kunna ses, icke allenast huru svårt och oförsvarligen överstelöjtnant Weiher honom toucherat och angripit, utan och med vad modestie och tålamod han honom bemött, varför och dess honeur skull honom forcerat att göra det som nu gjort är, nämligen att han någon tid därefter själv fordrat och manat Weiher ut, dock uppå begäran lämnat honom i förstone 8 a 10 dagars dilation att laga sig till [...].[99]

98. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.

99. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720. Fallet har även analyserats i Collstedt, 2005b med avseende på det adliga och militära hedersbegreppet.

Duellen rättfärdigades av Zander genom att han tecknade en bild av sig själv som offer för ett brutalt angrepp. Han var för sin äras skull tvungen att ta sig ur denna position, vilken inte anstod honom som hög officer och adelsman. Dödsskjutningen beklagades av Zander, men inte på ett sätt som hade med Weihers död att göra, utan snarare hans eget framtida liv. Av rättens referat av Zanders argumentation framgår att han beklagade att han:

> [...] nu dock högeligen att en sådan olycka honom hänt, helst han i de 13 års tid, som högst salig Kungl. Ma:jts och Sverige han tjänat, skall hava tillsatt och förtärt all sin ärvda Egendom, väl vetandes, huru svårt det lär vara, att få det på annan ort igen som, vad han igenom denna olyckan kommer här att förlora; dock som han ej kan ändra vad för dess honeur skull har måst ske, så underkastar han slutligen Kunglig Ma:jts nåd [...].[100]

Enligt rättens referat talade Zander inte om att han dräpt Weiher. Istället beskrivs dråpet som olyckan som drabbat honom själv. Hans ånger grundade sig i en uppfattning om att han hade förlorat allt som han förvärvat och byggt upp genom att oklanderligt ha tjänat kungen och Sverige under en lång tid, liksom sin ärvda egendom. Detta, menade han, kunde inte göras ogjort och han hade inte kunnat ställa sig utanför det som hans ära och heder krävde av honom

De ovan så vanliga kristna och dygdeetiska argumenten har här ingen framskjuten position. Här är det inte tal om ondska, okristlighet eller ånger över att ha dräpt en vän eller kristen medmänniska. Zander hade betonat att han inte försökt hålla sig undan våldet, eller brukat självförsvar. Istället uttrycks normer och värden som var grundläggande i den adliga, manliga hederskulturen. Dess bärande element som militär plikt och militär offentlighet var legitima grunder för dödligt våld till försvar mot respektlöshet, nedvärdering och ringaktande. Äran till och med krävde våld som beskydd mot kränkningar, menade Zander, och utmanade därför Weiher till duell.

Zander talade inte utifrån sin tids kristna normer och värderingar, utan såg uppenbarligen en möjlighet att nå domarnas medkänsla med hänvisning till den adliga, manliga och militära ärans krav. Men Zanders argument var mycket ovanligt. Jag har inte hittat något annat fall där äran så explicit används för att rättfärdiga en så straffbar handling som dråp. Jag vill dock inte hävda att Zanders uppfattning på något sätt var unik under tidigt 1700-tal. Själva förekomsten av dueller, men också andra former av manligt dödligt våld, visar ju att denna uppfattning existerade i

100. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.

det tidigmoderna svenska samhället. Men i rättsliga sammanhang talade man i regel inte uttryckligen om äran som överordnad det mänskliga livets värde. Här dominerade istället element ur lagen, rättsläran och synen på den kristna livsföringen den rättsliga argumentationen. Frågan är då varför Zanders argumentation skiljde sig så väsentligt från övriga dråpanklagade duellanters argumentation. En rimlig förklaring kan vara att Zander hade lejd i samband med rättegången i generalkrigsrätten och därför ägde rätten att återvända utomlands i säkerhet. Detta kan förklara varför han kunde argumentera så kraftfullt för att det var äran och inte livsfaran som tvingade honom att duellera.

Sammanfattning

Den dråpanklagades rättsliga argumentation var sammansatt. Den gick i stort ut på att teckna en bild av motståndarens ondska i motsats till den godhet och dygd som präglade den egna karaktären. I rättsprotokoll, försvarsskrifter och nådebrev avtecknar sig distinkta bilder av män, som kan komprimeras till en ideal bild, den kristlige, dygdige och gode mannen och en motbild den okristlige, odygdige och onde. Idealet kan sammanfattas i termer som fridsam, trogen, vänlig, vänskaplig, kallsinnig (behärskad), saktmodig, gudfruktig, redlig. Motidealet, den onde mannen, tecknades genom begrepp som ondska, överdåd, ogudaktighet, vrede, hat, arghet, raseri, otålighet, ivrighet, försåt, förakt och förargelse. Dråpanklagades nådebrev och försvarsskrifter visar dock även hur drifter och lidelser, som ansågs ligga utanför den egna viljan och kontrollen kunde vara en del i hur de rättsliga berättelserna om oskuld konstruerades. Särskilt tydligt blir detta ifråga om nödvärn. Att försvara sitt eget liv vid livsfara kunde framställas som en sådan driftstyrd handling. Med hänvisning till naturens lag och indirekt till själslärans utläggningar kring själens djupare skikt, lidelser och affekter, kunde så det egna bruket av våld beskrivas som rättfärdigt.

Argument som syftar till att man handlat tappert i duellen brukades inte i rättsliga sammanhang. Det var fel sorts tapperhet. I rättsliga sammanhang var egenskaper som i andra situationer kunde kopplas till omanlighet, inte något som förväntades inverka negativt på rättens bedömning av de män som besatt höga positioner i den svenska krigsmakten. Blida, milda och fredliga män var en återklang av rättslärans och den kristna diskursens budskap om icke-våld och våldets rättfärdighet. Icke-våldsbaserade manligheter som av en del att döma var underordnade i det sociala hedersbaserade livet, var däremot överordnade i rättsliga sammanhang. Inom den rättsliga diskursen kunde mannen exempelvis teckna en bild av sig själv som rädd och ängslig.

Dråpanklagade duellanter kunde även argumentera utifrån synen på kropp och hälsa, både sin egen och sin motståndares. I den rättsliga argumentationen kring dueller med dödlig utgång avpeglas så en diskurs kring mäns kroppar, där olika uppfattningar om manlighet och omanlighet kom till uttryck.

Bland de omständigheter som åberopades för att få nåd var också att man hade tjänat landet och kungen länge och troget. För att få nåd kunde man också utlova tapperhet och offervillighet, vilket markerar den särskilda patriarkala relation som fanns mellan kung och adel. Genom löfte om förböner som tack för nåden, placerade duellanten sig själv i en religiös kontext, som en troende och gudfruktig människa *och* ur ett mer ståndsideologiskt perspektiv som personligen trofast, lojal och tacksam gentemot kungamakten.

Även om det är tydligt att den kränkta äran utgjorde motiv till dueller med dödligt utgång, har jag bara funnit ett fall under perioden 1700–1740 där duellanten på ett mycket explicit sätt hävdar att han var tvungen att duellera för sin äras och heders skull.

8

Domen och de rättslärdas syn på dödliga dueller

I detta kapitel står rättsliga representanters och den politiska elitens syn på dueller med dödlig utgång i fokus. Hur argumenterade domstolens representanter och andra rättslärda samt rådsherrarna? Hur bedömdes dueller med dödlig utgång och hur värderades duellanternas liv? Vilka begrepp användes för att beskriva gärningsmannen och dennes våldshandlingar? Vad ansågs som förmildrande respektive försvårande omständigheter?

Furstens ansvar och plikt

Alla dråp skakade det tidigmoderna samhället i dess grundvalar. De kristna värdena var, som Bo H. Lindberg har påpekat, aldrig så viktiga och så närvarande som vid den rättsliga bedömningen av ett brott mot mänskligt liv, mot Guds avbild. De rättsliga representanternas och, som sista instans, det kungliga rådets uppgift var att väga in omständigheterna kring våldshandlingen i bedömningen för att ett så rättmätigt straff som möjligt skulle kunna utmätas. Dråp samt vissa fall av fysisk misshandel och falsk angivelse bedömdes, som särskilt Lindberg har framhållit, med utgångspunkt i rättslärans olika delar. Den syftade på den skolastiska handlingsteorin, vedergällningsprincipen och uppsåtsläran och bakom detta låg den kristna religiösa världsbilden. Fursten hade som uppgift att beskydda dygdiga människor och bestraffa de personer som avsiktligt syndat och förbrutit sig mot mänskligt liv.[1] Om brottet var uppenbart skulle samhällskroppen renas från syndarens brott genom dennes död.[2]

Att missbruka kärleksbudet

Kärleksbudet var det mest grundläggande värdet inom svensk rätt under perioden. För rättslärda som Johannes á Felde och David Nehrman var detta uttryckligen en central tanke. Våld och dråp var, menade Nehrman,

1. Lindberg, 1992, s. 572.
2. Lindberg, 1992, s. 578.

förbrytelser mot den högsta dygden och kärleken till nästan. Och vad, frågade sig exempelvis den under 1600-talet så ofta citerade och refererade Benedict Carpzov, var värre än att döda Guds avbild?[3] När dråparen hade förverkat sitt liv var dock en tolkningsfråga i svensk rättspraxis och domen bestämdes mot bakgrund av händelsens omständigheter, de inblandades sinnelag och handlingar. Även i den rättsliga hanteringen av duellbrott med dödlig utgång är detta påtagligt.

Krigsfiskalen Melanders resonemang kring den dödliga duellen mellan Sievers och Hammar år 1712 är belysande på många sätt. Melander föreslog generalkrigsrätten att döma löjtnant Sievers "efter den 85:e krigsartikeln, sig själv till välförtjänt straff, och androm till hämndgirigom och ondskefullom [...] avstraffas må".[4] Krigsfiskalen refererar inte till duellplakatet utan till krigsartiklarna. I Karl XI:s 85:e krigsartikel står stadgat att "Dräper någon annan utan tvång och rätta livsnöd give liv för liv och komma inga böter vid".[5] Som stöd för sin ståndpunkt hänvisade krigsfiskalen till de många vittnesmål som framförts. Av dessa kunde Melander dra slutsatsen att Sievers:

> både för och efter gärningen nogsamt visat det han sitt fulla förstånd haft. Före gärningen har han låtit sig skilja från den andra, givit goda ord, och bett att vakten ej skulle komma, betygar högeligen att de voro goda vänner och ej mera hade något ont till varandra [...] Efter gärningen har han låtit sig den ångra och ropat efter fältskär så att av dessa omständigheter nogsamt tagas kan, det han dråpet ej av yrhet, utan av ondska och med så mycket större arghet begått som den andra [löjtnant Hammar] så ej förmodat, utan stått i begrepp att kläda på sig.[6]

Dråpet, menade Melander, kunde inte ha begåtts under sinnesförvirring, utan det hade skett av "ondska" och "arghet". Försåtligheten respektive uppsåtligheten markerades av krigsfiskalen med orden att Sievers före dråpet låtit sig "skilja från den andra", "givit goda ord", "bett att vakten ej skulle komma", betygat att de var "goda vänner" och det inte längre fanns någon konflikt, "något ont", mellan dem. Efter gärningen hade han visat ånger, och ropat efter en fältskär som skulle förbinda Hammars sår. Dessutom hade Sievers anfallit Hammar i ett försvarslöst läge. Det sistnämnda bedömdes

3. Lindberg, 1992, s. 573.
4. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Generalkrigsrättens dom*, 10/6 1712, s. 31–32.
5. *Karl XI:s krigsartiklar* 1998, s. 10.
6. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Generalkrigsrättens dom*, 10/6 1712, s. 30–31.

som särskilt allvarligt. Intressant är att notera hur handlingar som i vanliga fall länkas till kristna värden och dygder som exempelvis fredlighet, vänlighet och vänskap läggs Sievers till last. Det visade att han inte hade varit sinnesförvirrad. Därför var Sievers brott särskilt allvarligt. Han hade inte bara visat en uppsåtlig vilja att skada Hammar utan även falskt använt och missbrukat vänskapen och fredligheten för att kunna genomföra våldet.

Som Bo H. Lindberg har framhållit såg tidens rättslärda extra allvarligt på brottet när gärningsmannen själv med ord eller handling anspelade på den högsta etiska principen, kärleken till nästan. Det ansågs, menar han, som en kränkning av etikens maximum och yttersta värde. Under sken av bestående vänskap mellan gärningsman och offer ansågs sådana dråp mer straffvärda än andra dråp. Handlingen var ett uttryck för illvillighet och trolöshet.[7]

Generalkrigsrätten menade att löjtnant Sievers inte kunde uppfattas som oskyldig till det dödliga såret som han tillfogat Hammar. Inte heller kunde det bli tal om nödvärn och olyckshändelse mot bakgrund av Sievers åberopade yrsel efter hugget i huvudet. Vidare hade Sievers, enligt ett vittnes berättelse, "godvilligt och otvungen givit sig i duell med Hammar, medan han lätteligen kunnat sluta [...]".[8] Detta är en viktig markering från rättens sida. Sievers hade duellerat "godvilligt och otvungen", alltså utan livsfara. Sievers hade även haft möjlighet att avsluta dispyten och förlika sig med Hammar, men inte gjort det.

Dråp under sinnesförvirring kunde det inte bli tal om eftersom Sievers före såväl som efter "gärningen haft sitt fulla förstånd, ty före gärningen har han utlovat vänskap".[9] Vidare hade Sievers efter gärningen visat sig ångerfull, vilket rätten inte anförde som förmildrande omständighet, utan som ett indicium på att han var vid sitt fulla förstånd samt att "det undfångna hugget i huvudet å förståndet ej laderad varit".[10] Rätten summerar således att löjtnant Sievers "befinnes utan tvång och rätta livsnöd eller våda, har utav en hämndgirig iver detta dråp att begått hava".[11]

Den 10 juni 1712 föll generalkrigsrättens dom över löjtnant Sievers:

---

7. Lindberg, 1992, s. 574.
8. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Generalkrigsrättens dom*, 10/6 1712, s. 43.
9. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Generalkrigsrättens dom*, 10/6 1712, s. 44.
10. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Generalkrigsrättens dom*, 10/6 1712, s. 45.
11. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Generalkrigsrättens dom*, 10/6 1712, s. 45.

> Vi prövar Kungl. General Krigsrätten skäligt att löjtnanten Johan Sievers för detta begångna dråp, sig själv till välförtjänt straff och androm hämndgirigom till sky och varnagel efter Kungl: Krigsartiklarnas 85§, samt Kungl. Duellplakats 3:e punkt, skall mista livet och varda halshuggen. [12]

Rätten värderade Sievers brott i relation till omständigheterna kring den dödliga våldshandlingen. Inte bara genom sin respektlöshet mot mänskligt liv, utan också genom att Sievers hade åberopat vänskap och således visat att han var vid sitt fulla förstånd ansåg generalkrigsrätten det som rätt och rimligt att döma honom till döden.

Sievers dödsdom togs upp i justitierevisionen för att godkännas av kungen och rådet. Men innan den slutgiltiga domen föll anhöll Sievers far om att få göra sin röst hörd genom advokaten Hierpe. Diskussionen om huruvida Sievers handlande var att betrakta som nödvärn fortsatte med utgångspunkt i vad som gick att fastställa rörande de inblandades olika temperament och sinnelag. Sievers hade fört ett fredligt och återhållsamt liv i motsats till Hammar. Hierpe anförde att löjtnant Sievers "alltid varit fredsam och tystlåtig och tvärt emot den andra I Iammar, nämligen orolig, trätesam och krakelsk".[13] Motsatserna i karaktärer talade, menade man, till Sievers fördel. Sievers hade alltid levt rättfärdigt, menade Hierpe. Hans liv borde därför värderas högre. Greve Horn menade dock att om Sievers hade "förehållit i denna sista händeln, såsom tillförne fredsam, så hade denna olyckan ej hänt, som ej kan hållas för rätt nödvärn".[14] Sievers far bad att hans "sons långliga fängelse över 1 ½ år måtte komma i nådig konsideration, förmälandes om sin sons alltifrån Barndomen förda tysta och stilla leverne [...]".[15] Utöver diskussionen om sinnelag ser man även spår av medicinvetenskapliga resonemang. På en mer empirisk rationell väg i ordens moderna bemärkelse försökte man utröna huruvida Sievers värjstöt verkligen hade varit dödlig. Man frågade sig om

> huruvida det varit görligt, att sedan Löjtnanten Hammar, jämlikt Kirurgi i Pommern attest, fått värsta blessuren, har kunnat behålla krafter till att angripa och tävlas med löjtnant Sievers emedan nu question är, om han fått värsta sticket i första eller den sista attacken![16]

---

12. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Generalkrigsrättens dom*, 10/6 1712, s. 45.
13. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:28, 29/10 1714.
14. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:28, 29/10 1714.
15. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:28, 29/10 1714.
16. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:28, 29/10 1714.

Dödsdomen stod emellertid fast och upphävdes inte heller senare av justitierevisionen. I april 1715 flydde Sievers ur sin fångenskap och tog värvning i Frankrike och senare i Mecklenburg. År 1721 återvände han till Sverige och blev av allt att döma benådad, eventuellt i samband med det pardonsplakat som utfärdades vid Ulrika Eleonoras kröning till drottning.[17]

Uppsåtet

Helt avgörande i det svenska rättstänkandet kring dråp var uppsåtsläran. Utgångspunkten för denna lära togs i den romerska rätten som i sin tur influerats av Aristoteles maxim om att uppsåtet och viljan gav den brottsliga gärningen dess innehåll och mening. Denna kom att bli själva sinnebilden för problematiken kring skuld, menar Bo H. Lindberg, och sträckte sig från en sinnelagsetik där människans djupare själsliv stod i centrum till en ansvarsetik där handlingen bedömdes helt utifrån dess yttre framkallade skada. I fråga om dråp åberopade jurister och rättslärda under perioden som Benedict Carpzov, Johannes á Felde och David Nehrman gärna maximen för olika syften. Men deras inställning kunde vara något motstridig. Å ena sidan framhöll Felde på 1660-talet att uppsåtet borde uppmärksammas mer än utgången. I andra sammanhang hävdade han att både utgång och uppsåt var lika viktiga när domstolen skulle bedöma en våldshandling. Ett knappt sekel senare menade David Nehrman att maximen snarare borde betraktas som ett undantag än en regel.[18] Hur kunde då jurister och andra rättsliga representanter förhålla sig till uppsåtsläran i den rättsliga hanteringen av dueller med dödlig utgång?

Ansvarsfrågan och därmed skuldfrågan var mer komplicerad vid dueller än vid andra dråp. Duellen som dråpbrott intog en särställning i sammanhanget eftersom det ju kunde finnas en ömsesidig vilja att duellera. Den rättsliga hanteringen av överstelöjtnant Schulmans dödliga duell med överstelöjtnant Bure får belysa problematiken.

Generalkrigsrätten genomförde långa förhör med många människor på fästningen, där de båda överstelöjtnanterna varit stationerade. Bland vittnesmålen återfinns meniga soldater, officerare och hantverkare. I fråga om uppsåtet var regementsmedens vittnesmål mycket betydelsefullt. Utifrån dennes berättelse kunde rätten fastställa att duellen var planerad från Bures sida. Smeden hade nämligen förberett hans pistoler och fått order om att de skulle laddas på ett speciellt sätt. Bure hade anmärkt på laddningen och sagt att de inte var laddade på "kavaljerers vis".[19] Smeden berättade vidare att han fruktade att något

17. Nylander, 1966, s. 14; Lewenhaupt, 1920, s. 625.
18. Lindberg, 1992, s. 579–580.
19. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 12/10 1722.

ont voro på färde bad överstelöjtnant Bure tänka på sin vackra fru och barn, varpå Buren gått fram och tillbaka på golvet, och äntligen slagit på bröstet jämte de orden: det är bättre att dö en ärlig karl, än leva en skälm.[20]

Generalkrigsrättens förhör med smeden visar att teknisk bevisning i mer modern mening kunde vara en viktig aspekt av bevisföringen vid duelldråp. Några av rättens ledamöter hade varit ute på fältet där duellen utkämpades och mätt upp 69 steg mellan Schulman och det ställe varifrån Bure avlossade sina pistoler. Ställena hade noga markerats efter duellen. Mellan Bure och det ställe där Schulman avlossade sina pistoler uppmätte man 40 steg. Rätten inledde sin fortsatta rannsakning med att fråga smeden:

Fr. huru de kommit att pistolerna hade skjutit så långt näml. 69 steg, om han, som laddat pistolerna, intet på något ovanligt sätt preparerat laddningen, eller eljest vet något därom.

Sv. att han på vanligt sätt laddat pistolerna och vet intet av någon preparation.

Fr. till vad ända att Burens fru velat att Smeden skulle följa med dagen efter, som var nyårsdagen?

Sv. det vet han intet, vidare än att frun sagt, han skulle följa med till Konggården, och om något då kunde passera, att han då skulle avvärja, det någon olycka på någondera sidan ske skulle, och märkte han då, att det intet stod rätt till, och för den skull talte med frun sägandes: det går an med en värja, men med pistoler är det intet bra, ty det är visst döden, medan kulan går igenom märg och ben, men likväl ej kunde förstå att det så skulle vara beskaffat.[21]

Vapnets laddning och den empirska undersökningen av hur långt skottet hade gått var mycket viktiga faktorer när rätten bedömde Bures uppsåt att duellera. Argumentationen kring brott kunde ibland ta sin utgångspunkt i faktorer som medel eller instrument. Med detta åsyftades att domstolen skulle beakta vilket vapen som användes och hur det brukades. I den rättslärde Benedict Carpzovs omfattande arbete *Practica rerum criminalium* (1635), som ofta refererades i den rättsliga hanteringen av dödligt våld i Sverige under 1600- och 1700-talen, redogjorde författaren med utgångspunkt i diverse bibeltexter för olika vapens beskaffenhet och farlighet. Så kunde gärningsmannens uppsåt avläsas. Carpzovs argumentation hade en grund i den skolastiska läran. Världen var, enligt denna lära, uppbyggd på en geometrisk förnuftig ordning som var fulländad just därför att den var

20. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 12/10 1722.

21. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 13/10 1722.

skapad av den alltigenom vise Guden. Även mänskliga handlingar ansågs präglas av en viss regelbundenhet.[22] Rätten menade att Bure hade laddat sina pistoler på ett vis som gjorde att de kunde avlossas på längre avstånd, och att han hade uppsåt att duellera på liv och död.

I rättens förhör av en kapten vid regementet görs ytterligare ansatser att ringa in ett eventuellt uppsåt. Rätten frågade:

Fr. När Kaptenen gått emellan bägge överstelöjtnanterna, om han då intet kunnat förmärkt några ord som kunde giva anledning till duell?

Sv. Att han sådan intet förnummit, men det har han väl märkt, att ingen så synnerligen god harmoni var emellan dem.

Fr. Att då Kaptenen var hos Schulman om nyårsdagen före predikan, om han då intet sett något gevär eller tillredelse?

Sv. Att han intet kunnat förmärka något gevär, vidare än det som efter vanligheten plägade hänga på väggen.

Fr. Om överstelöjtnant Schulman haft någon dräng med sig då han red ut med Buren genom porten?

Sv. Nej, han hade då ingen med sig, men strax därefter kom drängen Mickel och red ut efter dem.

Fr. om den drängen hade då någon kappsäck på hästen, eller vad han förde med sig?

Sv. Att han intet observerat någon kappsäck, utan han har haft en blå kappa om sig, vetandes ej heller om han fört någon bössa med sig eller ej.[23]

Bakom duellplakatets föreskrifter om att den som dräptes i duell skulle begravas på samma sätt som den avrättade dråparen låg ett sinnelagsetiskt resonemang. Trots att Bure dödades av Schulman i duellen bar inte Schulman ensam skulden och ansvaret till dennes död. Osämjan med Schulman, Bures förberedelser och vapnets dödliga laddning var ett tydligt uttryck för uppsåt och viljan att duellera.

Andra vittnen kunde intyga att Schulman på samma dag som duellen, "för någon opasslighets skull", inte gått till gudstjänsten.[24] Hur kan då detta tolkas och varför lyfter rätten fram det som en led i bevisföringen? Schulmans beteende måste, enligt min uppfattning, förstås mot bakgrund av den religiösa världsbilden. I nattvarden var, som exempelvis Marie Lindstedt Cronberg och Göran Malmstedt har poängterat, religiösa och sociala värden

22. Lindberg, 1992, s. 582.
23. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning*, 6/10 1722.
24. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning och dom*, 20/10. 1722.

intimt sammanvävda.[25] Att fira nattvarden gemensamt med andra människor var viktigt. Sådana tillfällen gav bland annat ovänner en anledning att försonas. I anslutning till nattvarden, menar Malmstedt, brukade prästen fördöma synder som vrede och avundsjuka, vilka ansågs hota samhörigheten och den sociala friden. Som Malmstedt vidare har påpekat ansågs det vara förenat med fara att ta nattvarden om man samtidigt var ovän med någon. Den som på detta vis kom ovärdig till nattvarden riskerade att väcka Guds vrede.[26] Att Schulman inte deltog i nattvardsfirandet sågs därför av rätten och vittnena som ett tecken på att han varken hade försonats eller önskade försonas med Bure och att han hade planer på duell.

Samma dag som duellen hade Schulman ridit omkring på fästningsområdet och när han till slut träffade Bure hade de ridit ut tillsammans. Schulman hade haft lika många följeslagare med sig som Bure. Det fanns heller inget som pekade på att Schulman ville förhindra duellen. Eftersom de båda hade vapen med sig när de red ut från fästningen visste Schulman, menade rätten, "hur långt de i fiendskap mot varandra voro komna".[27] Väl ute på fältet utanför fästningen skall vaktmästaren, enligt Schulmans egen utsago, ha utmanat honom å Bures vägnar med orden "att han skulle bereda sig på ett par pistoler eller värja".[28]

Mot bakgrund av en rad omständigheter kunde generalkrigsrätten inte se hur det kunde handla om ett legitimt självförsvar från Schulmans sida. Duellen bedömdes därför som uppsåtlig och Schulman dömdes till döden enligt Guds lag, efter den allmänna svenska lagen, enligt §85 i krigsartiklarna och efter §3 i duellplakatet.

Domen skickades tillsammans med en stor mängd skrivelser, bland annat Schulmans nådebrev, till justitierevisionen för granskning. Bland justitierevisionens rådsherrar rådde det dock skilda meningar om huruvida Schulmans dödsdom var berättigad. Debatten i rådet är mycket intressant och avspeglar en kamp om huruvida händelsen mellan Bure och Schulman kunde definieras som något annat än en duell i lagens mening.

Det fanns, menade man, omständigheter som talade starkt för Schulman. För rådsherrarna bottnade skälen dels i vad som uppfattades som Bures oanständiga uppträdande mot Schulman, alltså en fråga om ära och heder och den militära ordningen, dels i om Bure varit en särskilt våldsbenägen

25. Lindstedt Cronberg, 1997a; Malmstedt, 2002, se särskilt s. 134–146.
26. Malmstedt, 2002, s. 140–141.
27. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning och dom*, 20/10 1722.
28. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 20, 21/11 1722, *Generalkrigsrättens rannsakning och dom*, 20/10 1722.

person. Det hävdades att "Bure hade på ett oanständigt sätt tagit kommando av regementet, utan att han först vederbörligen sig anmält, sedan har Schulman utstått tvenne skott och intet före skjutit av sin pistol, förrän Buren ropat efter ett par andra pistoler".[29]

Greve Gustav Cronhielm tyckte inte att man kunde säga att Schulman hade gått ut med uppsåt att duellera.[30] Greve Banér däremot tyckte inte att det kunde anses som något annat än duell. Det var en frivillig våldshandling det handlade om eftersom Schulman, efter det att Bure hade skickat vaktmästaren att utmana honom, stigit av hästen "tagit pistolerna under armen, och så godvilligt gått till den andre".[31] Men, invände greve Bonde, "han har ju stått ut två skott, och ej skjutit av sin pistol, förrän Bure ropat efter andra pistoler".[32]

Några av ledamöterna hävdade att Schulman hade uppsåt att duellera. Argumenten var bland annat att de båda kombattanterna haft lika många följeslagare och lika många vapen med sig. Därför kunde man, menade de "lätteligen sluta, att de haft i sinne att duellera med varandra". Greve Lillienstedt framhöll att: "Vad det angår, att detta ej skall kunna anses som duell, så kan jag det ej finna". Lilienstedt utvecklade sitt resonemang under fyra punkter som också de vetter åt sinnelagsetiken "Ty 1", menade Lillienstedt,

> resa de båda ut, tillika, sedan den ena väntat på den andra, och det utan att talas vid då de möttes. 2. hade de haft lika mycket folk och gevär. 3 skickar Bure ock manar Schulman då de voro utkomna, varpå 4. Schulman av berått mod och otvungen går emot den andre med pistolerna under armen.[33]

Greve Bonde kunde inte heller se hur det kunde handla om något annat än duell. Han menade att:

> ty räknas det som duell som ske allenast med orden, och ej kommer till gärningen, huru mycket mer här, då de av berått mod gått emot varandra sedan först Bure manat Schulman, så att hans uppsåt ej kunde vara honom obekant.[34]

Bonde yrkade därför på att man inte skulle revidera generalkrigsrättens dom som han menade grundade sig helt på Guds och världslig lag. Det var inte nödvärn det handlade om, utan våld med berått mod.

---

29. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 356.
30. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 356.
31. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 356.
32. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 357.
33. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 357.
34. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 359–360.

Mot ovan nämnda ledamöters resonemang argumenterade greve Lieven på följande sätt:

> Jag kan intet annat än befria honom från det ådömda straffet att mista livet, emedan här intet kan sägas hava varit någon formell duell, utan har Bure skjutit efter Schulman, då han var långt borta, varigenom ock hänt att han skottet miste, var på ock efter vittnens utsago Schulman vänt ryggen till och velat gått sin väg, men i det samma blev han skjuten i foten så att han intet kunnat komma undan, utan har måst till att värja sitt eget liv, då han hörde Bure ropa på de andra pistolerna, skjuta av sin pistol, kunnandes jag för den skull ej annars anse detta än ett nödvärn.[35]

För Lieven hade det inte utkämpats en duell i formell mening, det visade Schulmans handlande. Och därmed bar inte Schulman ansvaret för Bures död. Schulman hade ju utstått två skott och varit förhindrad av skottet i foten att komma därifrån. Därför var det nödvärn det handlade om.

Greve Sparre menade att det handlade om nödvärn därför att Schulman gav sken av att vilja förlika sig med Bure och utstått allt "som man kunnat förvänta sig av en kallsint [behärskad] man, i det stället att man kan skönja Bures violence, så i kommando som på platsen där han ånyo utmanat honom[...]."[36]

Slutligen yttrade sig greve Gustav Cronhielm som menade att det inte fanns så klara skäl att döma Schulman till döden. Intressant att notera är hur Cronhielm hänvisar till att hans samvete förbjuder honom att rekommendera en dödsdom. Cronhielm placerar sig mellan de olika åsikterna och hävdar att han kunde se rimligheten i båda. Genom votering friades därför Schulman från dödsstraffet och domen mildrades till full mansbot, att stå uppenbar kyrkoplikt och att förlika sig med målsäganden. Domen presenterades samma dag för kungen som "sig i nåder nöjder var med att han pardoneras."[37]

Riksrådet greve Cronhielm och hotet om Guds vrede

En dag senare drog emellertid greve Cronhielm tillbaka sin rekommendation att fria Schulman från dödsstraffet. Efter noga granskande av protokollen fann han, menade han, skäl som talade mot Schulman. Våldet hade föregåtts av misstänkta handlingar som påvisade Schulmans del och ansvar i dödsskjutningen av Bure. "Det är i synnerhet märkvärdigt", skrev Cronhielm i ett brev som sedan bifogades rådsprotokollet,

35. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 358.
36. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 362 (min anm.).
37. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, s. 364.

att överstelöjtnant Bure har igenom vaktmästaren låtit mana Schulman tvenne gånger [...] sedan bägge dessa överstelöjtnanter voro till häst på platsen utkomna. 2. att Schulman steg av sin häst och tog bägge pistolerna med sig under armen så snart Bure hade stigit av sin häst och avancerat några steg mot honom med bägge sina pistoler, istället att han som ännu var till häst hade kunnat undankomma. 3. att de jämväl dagen tillförne hade med handslag kommit överens att tala sinsemellan utanför fästningsporten, samt att de förut hade talt med varandra på ett sådant språk som de närvarande ej förstodo, nämligen Estländska eller finska. 4. att Schulmans egen drängs bekännelse och vittnesmål är alldeles honom emot. 5. att sedan merbemälte bägge överstelöjtnanter voro utridna, har folket i Staden samlat sig på vallen till att se och åskåda huru slagsmålet avlöpa skulle, varav nogsamt slutas kan, att dem emellan var förut därom avhandlat. Och ehuruväl åtskilliga mitigantier kunde giva hans Kungl. Ma:jt anledning till nåd för överstelöjtnant Schulman: Så kan jag ej därtill råda och styrka, eftersom han haver å vigvalla avhänt Buren livet, och ej gjort det av våda eller i rättan livsnöd.[38]

Själva händelsen avlöpte på ett sätt som vittnade om vad Schulman hade i sinnet. Över huvud taget tydde mycket, enligt Cronhielm, på att det förestående våldet var väl planerat och dessutom allmänt bekant bland människorna på fästningen. Schulman hade därför fullt ansvar i frågan eftersom han hade duellerat otvunget och med vilja och inte dräpt av våda eller i livsfara. Cronhielms avslutande argumentering avslöjar tydligt hur den religiösa världsbilden låg bakom förståelsen av brott och straff. Cronhielm skriver:

Varandes Guds egen lag, att ingen försoning skall tagas för en Mandråpares själ, emedan han är saken till döden, och skall döden dö. Jag kan fördenskull ej sätta min Själ i stället för hans själ och underkasta mig den fara att Gud skall kräva överstelöjtnant Bures blod utur min hand.[39]

Att avrätta någon på felaktiga grunder var, mot bakgrund av den rådande religiösa förståelsen lika illa som att dräpa någon för egen hand. Omvänt gällde samma logik visavi att inte avrätta en dråpare som hade dömts till döden enligt Guds lag. Det var alltså ytterst känsliga frågor som Cronhielm och hans kolleger i rådet tvingades behandla.

I det samtida Danmark var det vid svåra fall vanligt att jurister och andra högt uppsatta domare, däribland kungen själv, konsulterade den teologiska

38. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 21/11 1722, *Cronhielms skrivelse*, 17/11 1722, s. 373.

39. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, *Cronhielms skrivelse*, 17/11 1722, s. 375.

fakulteten för att rätt dom skulle kunna fastställas som inte vredgade Gud. Tyghe Krogh har funnit att 17 rättsfall som rörde dueller med dödlig utgång registrerades hos den teologiska fakulteten under perioden 1701–1722. I regel var det meniga soldaters och underofficerares dueller som hamnade på den teologiska fakultetens bord. I några fall förordade fakulteten att den dödsdömde duellanten skulle benådas, men under förutsättning att våldet hade skett i nödvärn.[40]

Cronhielm förklarade sin ändrade ståndpunkt med att hans egen själ var i fara. Han ville inte riskera sin själ för en dråpares skull och på så vis även riskera att Gud lade blodskulden på honom.[41] Ytterligare ett skäl för dödsdomen var, menade Cronhielm, den ökning av dueller som på senare tid försports. Han skriver:

> Man har och nu den ena gången efter den andra beklagligen hört och försport att Dueller äro en tid bortåt mera skedda än tillförne, så att Duellplakatet därför borde snarare skärpas än mildras och den som däremot bryter bliva för exempel skull strängeligen avstraffad och njuta dess mindre Nåd som han ingen nåd värd är.[42]

Hans syn på duellanten som en brottsling som inte är värd någon nåd är tydlig. Men samtidigt hade kungen försett Schulman med ett lejdbrev, varför han ägde rätten att efter rättegången åter sätta sig i säkerhet utanför rikets gränser. Detta omöjliggjorde att dödsdomen kunde verkställas. Mot denna bakgrund formade Cronhielm en annan bild av Schulman. Cronhielm menade att Schulman borde få:

> njuta sin innestående lön eller åtminstone detta års lön, i anseende till sitt torftiga tillstånd och att han uti 33 års tid har tjänat Riket väl och berömligen, samt att han förmedelst sin blessur i foten knappt lärer på främmande orter kunna göra någon tjänst under militien och därigenom förvärva sig födan, utan måste till Rikets skam och vanheder gå omkring och tigga sitt bröd därtill är det så mycket skäligt att han genast återbekommer sina Seqvesterade saker, som hans Kungl. Ma:jt det redan i nåder beviljat och befallt hava [...].[43]

40. Krogh, 2000, s. 215–216.
41. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, *Cronhielms skrivelse*, 17/11 1722, s. 375.
42. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, *Cronhielms skrivelse*, 17/11 1722, s. 375.
43. RA. Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ:36, 16/11 1722, *Cronhielms skrivelse*, 17/11 1722, s. 376.

Hur kan denna vändning i domen tolkas? Schulman dömdes alltså till döden efter en gammaltestamentligt hållen argumentation i justititerevisionen. Men samtidigt har han inställt sig med kungens löfte om fri lejd och kan därför inte avrättas. Varför gör kungen så och hur blir hans handling begriplig parallellt med den stränga duellagstiftningen utfärdad av samma kungamakt? Som vi tidigare sett betonade Schulman i sin nådeskrift starkt sin långa och trogna tjänst som krigare samt att han befann sig i en eländig situation. Hans gods var indragna och han var krympling. Samma argument återkommer i Cronhielms slutplädering. Jag tolkar detta som att förhållandet mellan kungamakten och krigsbefälet var en patriarkal relation. Befälet stod i ett lojalitetsförhållande till kungen samtidigt som kungen gav beskydd i utbyte mot krigarens hängivenhet och offervilja. En patriarkal förpliktelse medförde för kungens del att han skulle agera på ett omhändertagande och beskyddande sätt när män ur krigsbefälet behövde det. Därför föll det sig naturligt både för kungen och duellanten att åberopa lång och trogen tjänst för benådning. Den patriarkala relationen kan också förklara varför Cronhielm åberopar Schulmans skada i foten som grund för benådningen samt att Schulman på grund av skadan inte kunde göra "någon tjänst under militien" utomlands och därigenom "förvärva sig födan", utan måste till "Rikets skam och vanheder gå omkring och tigga sitt bröd". Cronhielms ord visar att en adelsmans ära var en del av kungamaktens ära och det är kungamaktens ära som Cronhielm här bevakar. Att låta en krigare som tjänat kung och land troget i 33 år lämnas att tigga sig fram hade verkat vanärande för kungamakten. Kungen lät Schulman få tillbaka sin egendom och de ägodelar som konfiskerats. Dessutom fick han uppbära sin lön för åren 1720–1721.[44]

Att slå i bordet

Försvårande omständigheter kring en våldshandling var kopplade till uppsåtet, det vill säga viljemomentet i fråga om brott mot duellplakatet. Vrede, raseri, bitterhet och avund var sinnelag som pekade på uppsåt. Det kunde också länkas till handlingar som förberedelser, planering, vapnets slag och själva våldets karaktär. I fallet Åderman-Linnencrantz var ursprunget till händelsen svår att lokalisera, menade rätten.

Orsaken till händelsen söktes i de båda kaptenernas samtal sinsemellan, men eftersom samtalet hade förts på ett lugnt och tillbakadraget sätt var det, menade rätten, svårt att bestämma ordens innehåll närmare. Det fanns dock vittnesmål om att Åderman på något sätt hade "misshagat" Linnencrantz och "honom retat". I amiralitetsrättens rannsakning fäste

44. Härom se även Nylander, 1966, s. 14.

man stor vikt vid vad som hade hänt när de båda herrarna hade satt sig till bords. Att Linnencrantz först hade slagit i bordet hade redan fastställts. Men problemet kring hur man skulle se på Ådermans reaktion kvarstod. Rätten resonerade så här:

> Men att i vrede och iver slå i bordet för enom, det skattas väl för en skymflig gebärd och åthäva, att det ofta givit orsak tillfälle till slagsmål och därpå följda olyckliga dråp, men intet att det en sådan agressor som erfordrar något nödvärn, och har Åderman retorsion vis in instandi slagit i bordet igen, vilket inte var något medel att undvika att komma i vidare händel handgemäng med kapten Linnencrantz, utan gav det snarare därtill orsak och tillfälle att kapten Linnencrantz först skall blotta sin värja.[45]

Det framgår av rättens resonemang att slag i bordet i vrede och iver uppfattades som skymfliga handlingar som ofta ledde till slagsmål och olyckliga dråp. Men, resonerade rätten, det var inte någon handling som "erfordrar något nödvärn". Bakom detta resonemang ligger uppfattningar om heder och ära. Det handlar här om vad man i anslutning till Pierre Bourdieu kan kalla för "utmaningens och motstötens dialektik". Den manliga och militära hederskulturen krävde att en utmaning alltid besvarades. I målet med Åderman och Linnencrantz menade de rättsliga representanterna att ett slag i bordet var skymfligt men det krävde inget nödvärn. Detta skall förstås i lagens mening, på samma sätt som duellplakatet medgav straffrihet för den som hade besvarat en verbal kränkning med en annan verbal kränkning i hastigt mod. Att Åderman hade trummat med fingrarna på bordet tillbaka var alltså en försvårande omständighet för honom, eftersom det betraktades som en utmanande handling.

Vem drog sin värja först?

Gemensamt för den rättsliga hanteringen av dueller med dödlig utgång var bedömningen av de handlandes moralitet. Att bedöma handlingens moraliska innebörd innefattade även en värdering av gärningsmannens livsföring. Guds lag till och med krävde att en människas liv skulle bedömas. Detta för att ett proportionerligt straff skulle kunna utmätas. Redan att enbart höja ett farligt vapen mot någon, var som Bo H. Lindberg har framhållit, liktydigt med en syndfull och odygdig inställning till sin nästa. Att dra värja, kniv eller annat livsfarligt vapen var att avvika från den gängse goda moralen.[46]

45. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling, nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens rannsakning*, 12/5 1727, s. 509–510.
46. Lindberg, 1992, s. 585.

I fallet Åderman och Linnencrantz var frågan om vem som först hade dragit sin värja komplicerad, eftersom mycket tydde på att de dragit sina värjor "i ett moment". Advokatfiskalen hävdade därför att båda duellerat av fri vilja. Bortsett från frågan om vem som hade dragit värjan först existerade ytterligare omständigheter som gjorde det svårt att fastställa våldets karaktär. Flera vittnesmål pekade på att Åderman, trots sitt påstående om motsatsen, inte hade "defensive agerat". Det fysiska våldet hade således varit offensivt till karaktären från båda sidor, där fanns ingen "passiv" part som enbart försvarade sitt liv. Detta utgjorde en viktig gräns när det gällde hur rätten bedömde handlingens brottsliga karaktär och för nödvärnsargumentets legitimitet. Den "utsatta" partens uppträdande i det fysiska handlingsscenariot skulle kännetecknas av defensiva handlingar. Våldets berättigande fastställdes av rätten i relation till sättet på vilket det utfördes. I handlingarnas karaktär kunde människans vilja och uppsåt avläsas. Defensiva våldshandlingar kunde stå för det rättmätiga försvaret av det egna livet. I de offensiva handlingarna avspeglades uppsåtet och personens onda och brottsliga karaktär.

Medicinvetenskapliga influenser

Till våldets omständigheter hörde naturligtvis också frågan om skadorna på kroppen. Om skador uppstått fyllde fältskärer, kirurger och läkare en viktig funktion i bedömningen av den brottsliga våldshandlingen. (Jag återkommer till detta i kapitel 9). Både rättsliga representanter och dråpanklagade hade, som tidigare nämnts, tillgång till denna expertis protokollförda undersökningar. Även om kristna och dygdeetiska resonemang var dominerande i den rättsliga diskursen kring dueller och dråp under tidigt 1700-tal var den tidiga medicinvetenskapens närmare fokusering på det fysiska och kroppsliga ett mycket viktigt komplement. I föreliggande fall debatterades det huruvida Linnencrantz allmänt dåliga hälsa var skälet till att han inte överlevde det sår som Åderman åsamkade. I sådana fall var det inte självklart att Åderman bar hela ansvaret för dennes död. När rätten skulle bedöma Ådermans dråp blev de medicinska utlåtandena viktiga. Värjstynget hade inte varit direkt dödligt, menade fältskärerna, varför orsaken till döden och därmed skuldfrågan blev mer indirekt. Advokatfiskalen menade dock att inget:

> lärer kunna göra något åt Saken till Kaptenens [Ådermans] urskuldande uti detta målet, emedan det står fast att våldsamma händer, äro på Kapten Linnencrantz burna, varigenom han fått dess dödsbane av ett sting, som väl intet absolut är förklarat att vara letale, utan ex accidenti, vilka accidentier av Medikus tydligen äro utsagda varit orsaken till döden [...].[47]

47. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens rannsakning*, 26/4 1727, s. 267–268.

För advokatfiskalen stod det klart att Åderman bar skuld till Linnencrantz död. Att såret inte varit omedelbart dödande utan att Linnencrantz dött i de sviter som följde förändrade ändå inte det faktum att det var Ådermans "våldsamma händer" och dennes värjstick som var det yttersta skälet till att Linnencrantz nu var död. Det var vidare förkastligt, menade advokatfiskalen, att Åderman tillmätte Linnencrantz skulden för sin egen död genom att hänvisa till dennes tvivelaktiga livsföring,

> medelst bevisande av någon oordentlighet hos Salig Kapten Linnencrantz i dess leverne, vara så anseende att vilja påföra den döde ett elakt rykte av omdöme på dess död, än ett skäl till befrielse, särdeles, när de skulle komma för de högt upplysta ögon, som denna sakens slut synas vilja fordra, varandes det billigare, och med ens Kristeliga plikt mera enligt sådant, om så voro, med Kärlek mantelen överhölja, än hos sin Nästa, den man i livstiden så högt injurierat, upptäcka en svaghet, varav enom intet gagn tillflyta, men däremot den avlidne en blame torde hända oförskylt tillskyndas.[48]

Advokatfiskalen riktar kritik mot Ådermans sätt att smutskasta en död man genom att leta efter dennes svagheter i livet för att på så vis frånsäga sig den egna skulden och det moraliska ansvaret. Kärleken till nästan var alltid ett gudomligt krav som människan hade att rätta sig efter. Det var därför helt förkastligt att Åderman försökte fria sig själv genom att betona att den man som han skadat så allvarligt hade misskött sin egen hälsa. För Åderman handlade det emellertid inte om smutskastning. Genom den vice häradshövdingen lät han meddela att när han åberopade Linnencrantz diet och uppträdande vid kuren:

> intet i det avseendet göres att sätta honom uti något blame eller vidrigt omdöme, ty han är i detta jordiska nu givit, utan endast till att visa, att han så väl, när denna olyckan sig tilldrog, ej varit sig själv mäktig som ock att en illa disponerad Kropp och ett elakt Sår, och snarligen senare accidentier, som här varit, kunnat tillstöta [...].[49]

Åderman försvarade sig genom att hävda att Linnencrantz inte "hade varit sig själv mäktig" när händelsen inträffade. Han led sedan tidigare av dålig hälsa och en sjuk kropp. Därtill kom naturligtvis värjstynget, men också den räcka händelser som följde under kuren.

Där advokatfiskalen hänvisade till människans kristliga plikt att inte

48. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens rannsakning*, 26/4 1727, s. 268–269.
49. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens rannsakning*, 26/4 1727, s. 270.

smutskasta andra gav Åderman följande argument som vetter åt den skolastiska tanken om den tredelade kärleken: "Ty den Kristliga Kärleken, som man till sin Nästa hava bör, skall ej övergå den, man till sig själv och sin egen välfärd bör äga och draga."[50]

Amiralitetsöverrätten menade dock att tillräckliga bevis fanns för att kunna fastställa Ådermans skuld och döma honom till döden genom halshuggning. Åderman hade dock hunnit fly till Köpenhamn och begåvades sedan med ett kungligt lejdbrev, varför avrättningen inte kunde exekveras.

Generalauditör Dalman och synen på nödvärn

I sin intressanta studie av våldsuppfattningen på den norska landsbygden under tidigt 1600-tal har Erling Sandmo funnit att i de fall där berättelserna inte talar om fred eller försoning dömde rätten med få undantag hårt och efter lagen. Vad rätten bestraffade var, menar han, själva fiendskapen som hade en religiös och social innebörd. En sådan tolkning förklarar, menar Sandmo vidare, varför fysiskt självförsvar inte tycks ha vägt särskilt tungt när den dråpanklagade stod inför rätten. Självförsvaret, hävdar han, var ju på många sätt en demonstration av att konflikten var verklig och att det inte fanns någon vilja hos parterna att försonas.[51]

Min undersökning, som till skillnad från Sandmos baseras på överrätternas bedömning, visar att berättelserna om fysiskt självförsvar och nödvärn var helt centrala och brukades som komplement till berättelserna om den egna fredligheten och vänskapen samt motståndarens ondska och fiendskap. Rättens representanter tog av allt att döma också dessa argument på största allvar eftersom de i den högre straffrättstillämpningen var ett led i själva bevisföringen av våld och dråp som brottskategori.

Låt oss nu titta närmare på hur man från rättens sida såg på nödvärn i samband med våldshandlingar som dueller. I generalauditören Lars Dalmans berättelse i duellmålet mellan Rahm och Wiberg återfinns även en längre utläggning kring begreppet dråp och när en dödlig handling kunde kallas för nödvärn. Dalman går mycket utförligt tillväga och förtydligar vad nödvärn innebar i juridisk mening och om det fanns ett stöd för det i Guds lag. Här beskrivs olika dimensioner av våld – "vållande, våda och värn".[52] I Rahms fall var det, menade han, inte vållande och våda som rätten behövde ta ställning till, utan våld och värn, och i synnerhet rörde det frågan om

50. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens rannsakning*, 26/4 1727, s. 270–271.

51. Sandmo, 1999, s. 189.

52. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718.

"rätta nödvärn och livsnöd". När rätten skulle bedöma det rättfärdiga i en våldshandling var dess första uppgift att ställa begreppet i relation till de andra tre. I Rahms fall fogades begreppet våld alltså ihop med värn vilket ringade in problematiken för rättens fortsatta arbete.

Men nödvärn var i sig problematiskt, menar Dalman. För vad, frågade han sig, var rätt betydelse av ordet? Så här resonerade han:

> som nödvärn rätteligen kallas, ty som intet är gemenare [vanligare] än ordspråket, att nöden har ingen lag, så höres och vid dråpmål ingen snällare ursäkt, än att dråparen tager sin tillflykt till nödvärn i hopp att vinna därvid ursäkt och befrielse: Man har väl icke uttryckligen nödvärn i Guds ord beskrivit, men så göres det dock en åtskillnad emellan dråp som uppsåtligen av hat, ovänskap med förakt ske, så och de dråp som mot vilja, med våda och av händelse tima, varandes dödsdomen avsagd över de förra, men icke över de senare [...].[53]

Det framgår att nödvärn inte uttryckligen hade stöd i Guds ord, men att det gjordes en skillnad mellan uppsåtliga dråp av "hat", "ovänskap" och "förakt" respektive motvilligt genom "våda" och olycka. Dalman finner det förenligt med Guds ord att dödstraffet förbehålls viljehandlingar.

Argumentationen och berättelserna om dueller med dödlig utgång formas även med hänvisning till uppfattningar som vetter åt den skolastiska och naturrättsliga synen på kärlek. Här uppfattades kärleken ha tre dimensioner, kärleken till nästan, till Gud, och till det egna jaget. Den kunde till och med formuleras som en plikt. Dessutom ansågs den enligt själsläran även vara en djupt liggande mänsklig drift som alla levande varelser styrdes av. Debatter i rikets domstolar som rörde skilda uppfattningar om huruvida gärningsmannen hade brukat våld i nödvärn eller inte, kunde ytterst spegla olika sätt att förhålla sig till de olika idétraditioner och synsätt som låg till grund för rättsuppfattningen under perioden.

I den svenska lagen, skriver Dalman, "talas uttryckligen därom, och kallas nödvärn när någon är trängder å livsnöd, börandes gärningen prövas om den är gjord med lust och utan alla livsnöd".[54] Om gärningsmannen åberopade nödvärn skulle rätten, enligt Dalman, särskilt beakta följande:

> Nödvärn är inom trånga gränser inskränkt, varvid man bör hava sitt hänseende på orsaken, Sättet, och tiden. Vid det första skärskådas om [...] [gärningsmannen] är med orätt och övermod anfallen, så att han är nödgad sitt liv Konferera

53. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718 (min anm.).

54. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718.

med våldsam hand. Vid sättet kommer att övervägas om där finnes tecken till något hämmande eller blått förfarande och om försvaret stannar inom en billig jämlikhet emot den andres anlopp. Vid tiden är att anmärka om det skedde i samma stund, då man ej kunnat undvika [...].[55]

Det var alltså, hävdade Dalman, nödvändigt för de rättsliga representanterna att ta hänsyn till ytterligare tre faktorer när våld och dråp skulle bedömas; orsaken, sättet och tiden. Nödvärn var således när en människa blev orättmätigt anfallen med "övermod" och när ingen annan utväg fanns än att försvara sig med våld. Men även detta våld hade sina gränser. Det fick inte finnas några tecken på hämnd eller vilja att göra något ont. När man försvarade sitt liv var man därtill tvungen att inte bruka mer våld än vad situationen krävde. Bruket av våld skulle alltså vara proportionerligt för att kunna kallas för nödvärn. Slutligen skulle även tiden för våldet beaktas. Om det skedde i ett ögonblick när det inte fanns några andra utvägar att försvara sitt liv kunde det anses som acceptabelt. Att dra sin värja i fel ögonblick kunde således vändas från nödvärn till ett mycket grovt och allvarligt brott. Gränsen mellan rättfärdigt och orättfärdigt våld, mellan nödvärn och offensiv handling, kunde vara hårfin i den rättsliga analysen av händelsen.

Kunskaper om dessa omständigheter skulle inhämtas från den överlevande och vittnen och därefter skulle saken avgöras genom "sunda förnuftets vägledande", menade Dalman.[56] Därefter redogörs för processen mot Rahm genom att Dalman beskriver hur de olika omständigheterna värderades. När det gällde orsaken fastställdes att Rahms påstående om att Wiberg hade överfallit honom "ovitterligen och med övervåld" inte kunde bevisas. Inte heller kunde påståendet om Wibergs hot bestyrkas. Det var således inte bevisat att brottet begåtts med vilja. Däremot fanns det vittnesmål om att Rahm och Wiberg "sällan varit tillförne vänner, utan i som oftast Kivat och inbördes oväsende förehaft".[57] Det existerade inga vittnesmål som kunde ge upplysningar om "slagsmålet hårt eller länge varat".[58]

Att Rahm och Wiberg hade ridit ut tillsammans från kompaniet, sågs också som ett tecken på att de hade som uppsåt att duellera. När det gällde sättet och själva utförandet av våldet fastställdes att Rahm som satt till häst när Wiberg började hugga mot honom kunnat

55. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718 (min anm.).
56. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718.
57. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718.
58. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718.

sig säkrare till häst söka skilja sig ifrån Wiberg som var till fot, än då han själv tillika avsteg. 2. haver Wiberg allenast med huggande skadat Rahm men Wiberg är stungen, vilket snarare oftare och mera dödsfara är undergivet än det förra och alltså förvandlat ett jämlikt försvar till en dödande hämnd; varmedelst ryttmästaren Rahm synes svårligen kunna skylas under ett lagligt nödvärns sätt [...].[59]

Faktorer som grymhet och offensivt våld var tecken på att handlingarna var ett uttryck för okristlighet och odygd och således att de var brottsliga. I fallet Rahm-Wiberg poängterades även bruket av värjan. En gräns drogs mellan att hugga och att sticka. Frågan är nu hur detta uttalande bäst kan tolkas. Här ställs tanken bakom handlingen i fokus, alltså Rahms vilja att hämnas. Man hänvisar till det logiska i att värjstick var dödligare än hugg. Kanske fälls uttalandet mot bakgrund av vad som var allmänna kunskaper och erfarenheter i det tidigmoderna Sverige. Troligare är dock att det bakom ett sådant uttalande döljer sig mer pregnanta tankestrukturer. Resonemanget präglades, menar jag, av två diskurser som i det tidiga 1700-talets rättsliga hantering av dråp och mord tycks ha överlappat varandra. Dalmans uttalande refererar dels till den mer eller mindre dominerande uppfattningen om att vapnet och det sätt det brukades på var en indikator på gärningsmannens sinne och uppsåt. Detta var en juridisk uppfattning som cirkulerade inte minst genom Benedict Carpzovs arbeten om olika föremåls tänkbara farlighet, vilken i sin tur hade en grund i den skolastiska läran och Bibeln. Resonemanget kan också vara ett uttryck för den medicinvetenskapliga diskursen och läran om den mänskliga kroppen, som redan under det tidiga 1700-talet inkluderade betydande anatomiska kunskaper om de inre livsviktiga organen, som hjärta och lungor (se kapitel 9).

Galenskap

Generalkrigsrätten dömde Rahm till döden efter duellplakatet och krigsartiklarna med motiveringen att Rahm och Wiberg hade ridit ut "avsides, i uppsåt till att slåss och duellera", men det fanns omständigheter som omöjliggjorde att dödsdomen kunde exekveras. Mycket tydde på att Rahm inte var vid sina sinnens fulla bruk. Han hade före mönstringen och det kommande dråpet varit "likasom desperat, intet sovit, och gått och vurmat".[60] Detta var skäl nog för rätten att inleda en undersökning om huruvida Rahm kunde betraktas som "avvita" (galen) eller inte. Förhållanden som tydde på

59. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Dalmans berättelse*, 17/6 1718.

60. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Extrakt av generalkrigsrättens protokoll*, 9/6 1718.

Rahms sjukliga sinnestillstånd kunde, som majoren Lagerkrantz vittnesmål visade, vara att:

> han hela två månader förut lika som ifrån sig, så att han for fram som en galen människa, förvänt ögonen, ridit av och an som han skulle ridit halsen av sig, skjutit och burit sig åt, så att alla vid regementet nog kunna betyga, att han ej var med rätt förnuft, kunde ej heller något beskedligt vid regementet beställa, men i synnerhet har han natten för än hans Kompani kom att mönstras gått i bara skjortan med gehäng om sig lika som en förvirrat människa, har ej heller sedan han sin hitkomst på lejd visat sig vara rätt klok.[61]

Rahms avvikande uppträdande särskilde honom från andra människor och bestod i att han ridit av och an, förvänt ögonen, skjutit och burit sig åt, gått i bara skjortan samt uppvisat ett allmänt märkligt beteende. Rahms lejdbrev hade tillsvidare dragits in eftersom han:

> efter säkra rön och bevis hava avvita blivit, så att han under förvar har måst hållas, alltså prövar Kungl. General Krigsrätten det bör benämnde Olof Rahm försändas till något dårhus eller annan ort, derest han under sitt vettlösa tillstånd kan behörigen i akt tagas, men på den händelsen, att han åter skulle komma vid sig och till sitt rätta förnuft så njuter han sin lejde-tid till godo att kunna sig i säkerhet förskaffa.[62]

Grunden för denna vändning var att Rahms tillstånd inte svarade mot den gängse uppfattningen om en fullt "normal" människa. Sinnesförvirring och "avvita" (galenskap) kunde följdriktigt, i en värld där tanken, viljan och uppsåtet att skada var minst lika straffbara som handlingens konsekvenser, ses som en straffrihetsgrund eller förmildrande omständighet i den rättsliga bedömningen av dueller med dödlig utgång.

Ärans tvång mot kristen plikt

Den kränkta äran ligger mer eller mindre uttalat bakom alla duellbrott under den undersökta perioden. På en nivå var den adliga äran själva kärnan i duellproblematiken. Men det cirkulerade olika definitioner av adlig ära. Den uppfattning av adlig ära som var godtagbar på de flesta nivåer i det tidigmoderna svenska samhället kunde hämta sina bärande element från den kristna läran, från lagen och från uppfattningar kopplade till adelsståndets samhälleliga position och funktion, i första hand som krigarstånd. Denna

61. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Extrakt av generalkrigsrättens protokoll*, 9/6 1718.
62. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 1, 14/1 1720, *Generalkrigsrättens dom*, 17/9 1718.

form av ära var en del av statsmaktens ära och betraktades därför som eftersträvansvärd. Kungamakten och kyrkan ansåg däremot att duellhandlingar var ett uttryck för en illegitim uppfattning om vad som var ärbart beteende och vad äran krävde. Den som besvarade en duellhandling utan att vara i fysisk livsfara skulle bestraffas hårt. Men det fanns gränsfall.

I fallet Zander kretsar de rättsliga representanternas diskussion kring huruvida den kränkta äran kunde rättfärdiga dödligt våld. Krigsfiskalen Langs anmälan visar detta på ett tydligt sätt. Weiher hade "emot honom [Zander] med hårda och håniska ord förövade svår otidighet och insultation, det Weiher på intet sätt velat bättra, skall för sin honeur skull hava blivit här till forcerad och tvungen."[63] Men ärans tvång, menade Lang, kunde aldrig vara viktigare än livets helighet och den kristna plikten att älska sin nästa. Lang formulerar sin anmälan mot Zander med hänvisning till den kristna uppfattningen om livets okränkbarhet och det brottsliga i att ta lagen i egna händer och själv hämnas på sin motståndare:

> [...] likväl som all egen hämnd är högst förbjuden och var och en undersåte äger lag bruka, och under sin laga överhets handhavande av lag söka rättelse och bot uti allt det han till heder eller annat kan lida, och Gud människors liv så högt privilegierat, och ifred tagit att en som människoblod utgjuter, hans blod skall och utgjutet varda, och den som människa dräper, han skall dö [...].[64]

Den allmänna föreställningen i det tidigmoderna samhället, som låg till grund för straffutmätningen, var att människans liv var en Guds avbild. Lang åberopar därför helt följdriktigt den mosaiska lagen att den som spiller en annan människas blod själv skall dö. Därtill betonar han också att Zander var fast besluten att hämnas. Zander hade inte bara utmanat Weiher utan också påmint Weiher om duellen när denne var i färd att resa bort. Detta var ett tecken på att Zander "med berått mod och länge betänkt, samt uppsåtligt dråp å överstelöjtnant Weiher utan all livsnöd begånget".[65] Zander hade med vilja och otvivelaktigt uppsåt ingivit sig i dödlig strid med Weiher. Han hade dessutom nonchalerat Guds och kungamaktens påbud att bruka lagen och domstolen till upprättelse av sin ära och heder och istället hämnats på egen hand. Därför skulle han plikta med sitt liv. Generalkrigsrättens representanter kunde senare fastställa att Zander "av

63. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720 (min anm.).
64. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.
65. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.

länge väckt och hos sig inneburit hat utmanat sin vederdeloman".[66] Detta ansågs som en viktig grund för motiveringen av dödsdomen.

Men trots att man kunde bevisa att Zander länge varit hatisk mot Weiher, att han hade duellerat med vilja och uppsåt och med livsfarliga vapen var dödsdomen ingen självklarhet. Flera vittnesmål hade lyft fram förmildrande omständigheter som syftade till att den döde överstelöjtnant Weiher också bar skuld till sin egen död. Vittnesmålen bekräftade att Weiher hade med "skymfliga och oanständiga ord gripit Zander an, samt således första upphov och orsak varit".[67] Att Weiher hade kränkt Zander vid högkvarteret och inför vakten var "så mycket oanständigare och straffbarare". Weiher hade heller inte visat någon vilja till att förklara sina ord för Zander. Detta var till Weihers nackdel, för om han

> som primus agressor hade velat sig besinna, och gjort emot honom en raisonabel och billig förklaring över dess svåra ord och skymfliga utlåtelser, varigenom all vidare fullföljd av utmaning av duell hade kunnat undvikas.[68]

Weiher som hade fastställts som "primus agressor", alltså den som var orsak till att konflikten började, framställdes på så vis som den som bar främsta ansvaret för att förhindra den destruktiva utvecklingen. Detta eftersom han vid mötet med Zander inte förklarade vad han menade med sina ord och ursäktade sig. Här överlappar således föreställningar om ära och kristen plikt varandra. Weiher hade kränkt Zanders ära, men fick möjlighet att försonas med Zander utan att ta tillfället i akt. En god kristen människa som levde efter de kristna normerna och dygderna hade antingen försonats med den som kränkt honom eller dragit saken inför rätta. Men eftersom Weiher inte visade en vilja till försoning ansågs han bära ett ansvar för händelsen och en betydande del i skulden till sin egen död.

Enligt vittnen, däribland Weihers egen dräng, hade Zander genom sin sekundant givit honom möjligheten att förlikas, men Weiher hade "sådant avslagit och befallt drängen att draga kapporna av pistolerna". Enligt ett annat vittne hade Weiher på platsen där han blivit skjuten, berättat att han:

> icke velat förlika sig med överste Zander, utan har denne senare måst med Weiher toppera, som vittnets ord lyda, att han skulle giva honom revange när han blivit frisk igen, vilket har det anseende, som Weiher, den där upphovet

66. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens skrivelse till rådet*, (odaterad).
67. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.
68. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.

var till missförståndet, har ändå varit obenägen till förlikning, och således lika som forcerat Zander till duellens fortsättande.[69]

Weiher gavs alltså flera möjligheter att försonas med Zander, att visa sin välvilja och fredlighet men nonchalerade detta och drev istället på våldet. En annan viktig aspekt som rätten ansåg vara ett tecken på att Weiher bar ansvaret var att han inte låtit sig behandlas på tillbörligt sätt av fältskären. Fältskären menade att Weiher hade varit "hastig och ivrig till sinnes" och på så vis burit ansvaret för att såret som han fick i duellen inte läkte ordentligt.

Generalkrigsrätten kunde fastställa att Weiher bar skuld till sin egen död, men Zanders skuld till händelsen var allvarligare. Zander hade gjort anspråk på rätten att hämnas, en rätt som enbart var förbehållen Gud och kungen. Zanders brott var därför ytterst allvarligt. Brottet definierades genom att Zander

hade tvärt emot högstbemälte. Kungl. förbud, efter egen bekännelse icke allenast själv fordrat och manat Weiher ut till Duell och Enviges kamp, med sig, utan och, då Weiher lagat sig till att resa bort samt således förmodligen velat söka tillfälla att undvika duellen, låtit på nytt genom överste Marsylle honom säga, att han icke ville veta utav något längre uppsåt [...].[70]

Zander hade också

verkställt och fullföljt detta slagsmål med pistoler, såsom med ett dödligt gevär, kan nogsamt avtagas, att uppsåtet varit att göra varannan skada, och det på äventyr av liv eller lem, kunnandes överste Zander till ingen lindring och hjälpande tjäna att överstelöjtnant Weiher honom med håniska och skymfliga ord angripit, ej heller att han, uppå Zanders förehållande, sig till ingen billighet velat finna, emedan överste Zander för all den tort honom i så måtto vederfarit, hade kunnat betjäna sig av och ytterligare till sin fullkomliga satisfaktion som Överhetens och Riksens lag alla undersåtar föreskrivit hava [...].[71]

Uppsåtet var tydligt. De båda herrarna ville skada varandra. De hade satt livet och kroppen på spel och därför kunde Weihers kränkningar inte rättfärdiga Zanders dödsskjutning. Inte heller kunde Weihers ovilja att förlikas brukas i rättfärdigande syfte. Också här tar rätten i sin argumentation sin utgångspunkt i de medel/vapen som brukades. Pistolerna benämns som

69. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.
70. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.
71. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.

"ett dödligt gevär". På så vis kunde rätten, med hänvisning till centrala delar i uppsåtsläran, sluta sig till att de båda haft för avsikt att ge varandra dödliga sår. Medlets farlighet och därmed duellens syfte var här otvivelaktigt.

Argumentet som syftade till att Weiher bar skuld till sin död eftersom han inte lät sig behandlas på det sätt som fältskären förordade avvisades av rätten med hänvisning till fältskärens egna ord, nämligen att "såret ändå så beskaffat varit att 20 eller 30 som en sådan blessur fått, knappt en kom med livet därifrån [...]".[72]

Mot bakgrund av faktorer som Zanders hämndlystnad och uppsåt, att han värdesatte äran högre än livet och lagen samt genom att åberopa statistik från den medicinska vetenskapen, hade rätten funnit tillräckliga bevis för att kunna döma Zander till döden.

Fredrik I och rädslan för blodskuld

Rättens uppgift var att utarbeta en dom som motsvarade brottets art och den anklagade människans okristliga och odygdiga särdrag. Vedergällning eller försoning var de alternativ som existerade men de var i regel aldrig självklara. Ett felaktigt domslut kunde, som greve Cronhielm uttryckte det, innebära att själen sattes på spel för den som utfärdat en oberättigad dödsdom och kunde dessutom vara farligt för hela samhället, som då kunde hamna i blodskuld till Gud. I fallet Zander-Weiher rådde i det kungliga rådet delade meningar om händelsen.[73] Riksrådet och fältmarskalken Carl Gustaf Dücker förklarade till exempel att bland officerare ansågs inte den man för någon "brav och honnete kavaljer" som inte besvarade en kränkning. Riksrådet Gustaf Cronhielm replikerade att i sådant fall var duellplakatet inte nödvändigt och hänvisade talande nog till Fjärde Mosebokens 35:e kapitel. I detta kapitel ställs föreställningar om Guds kollektiva vedergällning på sin spets. Här heter det till exempel att "försoning inte kunde bringas för landet för det blod, som blivit utgjutit däri, annat än genom dens blod som utgjutit det".[74] Blodsymboliken var, som tidigare berörts, ett genomgående tema bland samtidens duellkritiker som exempelvis Simon Isogaeus och Rudolph Clingel. Argumentet användes även i rättsliga sammanhang. Som exempel från den rättsliga bedömningen av dueller med dödlig utgång kan krigsfiskalen Melander nämnas, som hänvisade till den "blodskuld" som löjtnant Sievers hade åsamkat landet genom sitt dödliga uppsåt och sin duell med löjtnant Hammar.

---

72. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.
73. Nylander, 1966, s. 13–14.
74. Nylander, 1966, s. 13.

Bevisen mot Zander ansågs dock av rådsherrarna som för vaga för att Zander skulle kunna dömas till döden. Kung Fredrik betonade så med hänvisning till rädslan för Guds kollektiva vedergällning att han inte ville dra någon blodskuld över landet.

Den 12 maj 1720 fastställde Kungl. Ma:jt att Zander skulle benådas från dödsstraffet och förlika sig med målsäganden, undergå uppenbar kyrkoplikt och betala 200 daler i silvermynt i mansbot till Kungsholms kyrka.[75] Intressant nog valdes försoningens väg i just detta fall. Detta trots att Zander uppenbart och enligt egen utsago inte hade brukat våld för att skydda sitt eget liv, utan för ärans skull, tvärtemot vad den kristna försoningskulturen och icke-våldsdiskursen föreskrev. Det svenska samhället under tidigt 1700-tal var mycket starkt präglat av den kristna religiösa världsbilden. Den styrde i allt väsentligt synen på våldshandlingar som dueller. Men samtidigt fanns där också uppenbarligen en viss förståelse för Ärans tvingande kraft på adelsmannen och officeren.

Sammanfattning

De rättsliga representanternas och rådsherrarnas argumentation kring dueller med dödlig utgång konstruerades mot bakgrund av en väv av komplicerade teorier och idéer som alla på något sätt var en återklang av den kristna religiösa världsbilden och rättslärans teorier om människan, brottet, förhållandet till Gud, nästan och till sig själv, sitt liv, sin själ och kropp. Ett särskilt tydligt drag i de rättsliga representanternas argumentation var inte så mycket våldshandlingens konsekvenser, som gärningsmannens tanke och vilja att begå en så förkastlig handling som att förbryta sig mot det mänskliga livets helighet. Gärningsmannens uppsåt överordnades alltså handlingens utfall. Bärande komponenter i rättens argumentation kring uppsåtet var ovänskap och förberedelser, över huvud taget handlingar som indikerade våldsbenägenhet och vilja att skada en annan människa. Medlets eller vapnets beskaffenhet och farlighet visade på gärningsmännens sinne och uppsåt. Sättet som våldet brukades på liksom när i händelseförloppet vapnet användes var också en indikator på uppsåtet. Ett offensivt bruk av våld var en försvårande omständighet och visade på övermod och hämndlystnad.

I rättsprotokoll och domar samt i rådsherrarnas protokoll avtecknade sig bilder av den gode respektive onde mannen – bilder som inte skiljde sig markant från dem som brukades i de dråpanklagades argumentation och berättelser. Bilden av den onde mannen kan sammanfattas i begrepp

75. Nylander, 1966, s. 15.

och beskrivningar av sinnelag som överdåd, ondska, ovänskap, förakt, arghet, vrede, raseri, iver och hämndgirighet. Bilden av den gode mannen tecknades med hjälp av termer som exempelvis fridsam, vänlig, vänskaplig, trogen, tystlåten, stillsam, kallsint (behärskad). Utifrån dessa begrepp kan man alltså se att den rättsliga argumentationen konstruerades mot bakgrund av det kristna manlighetsidealet, det vill säga den kristlige, dygdige och gode mannen respektive dess motbild, den okristlige, odygdige och onde mannen.

I den rättsliga argumentationen kring typiskt manliga brott som dueller, värderades inte heller mannens roll som föreståndare för ett hushåll, hans äktenskap eller sexualitet. Det handlade här om andra samhälleliga normer och värderingar kopplade till mannens offentliga liv som krigare i kunglig tjänst.

Andra faktorer som inte direkt kopplades till bilden av den onde respektive gode mannen var vidare sinnesförvirring, oförstånd och galenskap. Sådana handlingar var inte nödvändigtvis straffbara. Galenskap, "avvita", medförde straffrihet. De rättsliga representanternas argumentation kring de anklagades sinnelag och handlingar kompletterades även med medicinska och anatomiska iakttagelser, vilket framstår som en viktig grund för hur domen fastställdes.

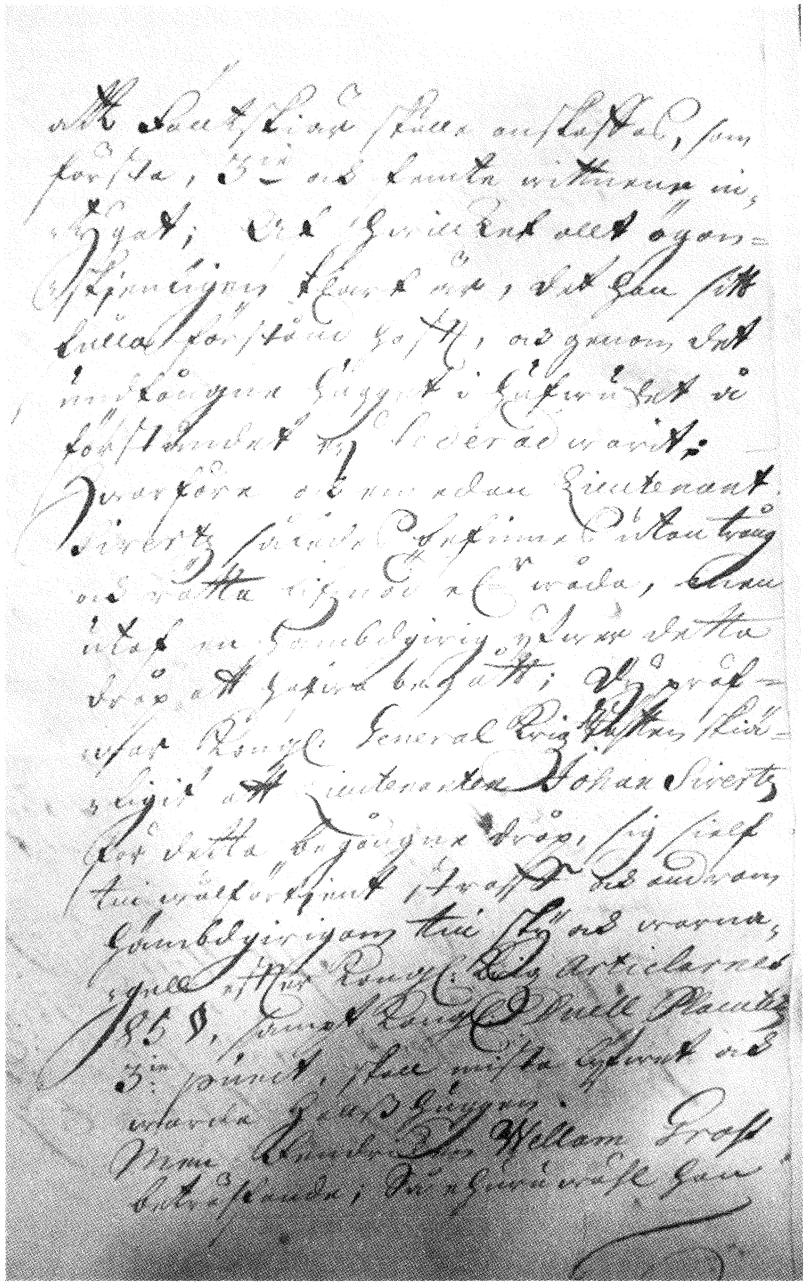

Löjtnant Sievers dödsdom utfärdad i generalkrigsrätten den 10 juni 1712.

9

Läkare, kirurger och fältskärer

Medicinvetenskapen och dueller med dödlig utgång

Inledning

I detta kapitel skall medicinvetenskapens roll undersökas samt vilka uttryck den tog sig i samband med den rättsliga bedömningen av dueller med dödlig utgång. Såväl lokala fältskärer, hantverksutbildade kirurger respektive bardskärare som universitetsutbildade medicinare bedömde adelsmäns och officerares skador i samband med dueller. Hur argumenterade då de medicinskt kunniga om de sår och skador som åsamkats duellanten? Vilken uppfattningar om duellantens hälsa och kropp kommer här till uttryck? Under 1600-talets andra hälft började man professionalisera medicinvetenskapen. Kommer detta till uttryck i talet om skadade och döda duellanter från början 1700-talet och i så fall på vilket sätt?

Läkaren som specialist på våldsbrott

Redan i antikens Aten och Egypten kunde medicinskt kunniga män ombes granska skador och dödsfall. Under medeltiden återkom bruket som ett sätt att tidigt motverka våld och privata uppgörelser genom att sårskador systematiskt rapporterades till de lokala myndigheterna som då kunde förebygga våldsspiraler.[1]

Också besiktningen av döda kroppar var en uppgift för medicinskt kunniga. I staden Freiburg konsulterades bardskärare eller kirurger i misstänkta mordfall konsekvent redan på 1400-talet. År 1532 blev bruket obligatoriskt över Tyskromerska riket och Frankrike följde tätt därpå.[2] Den fortsatta utvecklingen inom det rättsmedicinska området hade att göra med ökade anatomiska kunskaper.[3] De tidigmoderna straffrättsprocesserna gav så allt större utrymme åt den medicinskt kunnige att uttala sig i fråga om dråpet, människan och hennes kropp.

1. Persson, 1998, s. 115.
2. Persson, 1998, s. 115.
3. Persson, 1998, s. 116.

I Sverige nämns likbesiktningen, den yttre undersökningen av den dödes kropp, i Kristofers Landslag från 1442. Här gavs häradshövdingen uppdraget att utnämna tre till sex män, som skulle undersöka och mäta såret. I 1734 års lag föreskrevs att två goda män, företrädesvis stadens läkare, skulle granska såret noga för att sedan återge sina intryck för rätten.[4]

Läkare är dock, som Bodil E.B. Persson har framhållit, en rätt avig benämning på äldre tiders vårdgivare. Under 1600- och 1700-talen drogs en tydlig gräns mellan de universitetsutbildade medicinarna och kirurgerna som var hantverksutbildade. De senare benämndes även fältskärer och bardskärare. Den medicinska vetenskapen började i Sverige att professionaliseras under 1600-talets andra hälft. År 1663 grundades det så kallade Colleguim Medicum, en institution som bars upp av universitetsutbildade medicinare, som bland annat skulle förhindra kvacksalveri.[5] Fältskären, bardskären eller kirurgen kom även att få en viss teoretisk utbildning och började delta i anatomiska dissektioner under denna period. Ett uttryck för denna utveckling är att "de privilegierade fältskärernas skrå" omorganiserades till en "Chirurgisk Societet år 1685.[6]

Bardskärarna eller kirurgerna hade, framhåller Persson, både rättighet och skyldighet att yttra sig i de examinationer av lik som de genomfört, men också Collegium Medicum kom att tillfrågas allt mer flitigt av domstolarna, framför allt i svåra fall. 1689 gav Collegium Medicum instruktioner till både medicinare och kirurger om vilken information såramålsattesterna skulle innehålla. Året före fastställdes bland annat att fältskären, bardskären eller kirurgen inte fick utföra någon liköppning på egen hand och särskilt inte om besiktningen var begärd av den dödes släkt. Vid liköppningar skulle alltid någon medlem från Colleguim Medicum närvara.[7] Det sena 1600-talets professionalisering av medicinvetenskapen gällde både yttre och invärtes medicin, vilket medförde att även kunskaperna om kroppens inre, dess anatomi, ökade avsevärt.

I en studie av dödligt våld i Stockholm har kriminologen Maria Kaspersson funnit vissa förändringar över tid som visar på medicinvetenskapens utveckling i tidigmodern tid. Diskussioner kring huruvida våldet verkligen var det som orsakade dödsfallet saknades i Stockholms tänkeböcker från 1500-talet. Detta hade, menar hon, förmodligen sin grund i den lära som utvecklats mot slutet av 1500-talet, vilken hävdade att enbart sår som

4. Persson, 1998, s. 116.
5. Persson, 1998, s. 116–117.
6. Persson, 1998, s. 115.
7. Persson, 1998, s. 117.

tillfogats hjärna, hjärta eller lever var absolut dödliga. Andra sår orsakade döden endast om vitala organ var skadade. Dödlighetsgraden bestämdes i relation till sårens närhet eller förbindelse med de vitala organen i huvud, bröst och buk, hur stor blodförlust de orsakade, den skadades ålder och allmänna hälsa samt årstiden och vädret. Till detta lades förövarens avsikter. Som en följd av 1700-talets mer regelmässiga obduktioner började dödsfallets orsaker ifrågasättas på ett mer konsekvent och djupgående sätt, menar Kaspersson.[8]

Historikern Eva Bergenlöv sammanfattar det medicinvetenskapliga inflytandet över rättspraxis som vagt kring sekelskiftet 1700. Få vetenskapliga influenser syntes i den rättsliga hanteringen av barnamord. Granskningar av döda kroppar och misstänkta barnaföderskor genomfördes i regel av lekmän, betrodda hustrur och i vissa fall av barnmorskor utan någon egentlig utbildning. Under 1700-talets två sista decennier hade mycket förändrats i den rättsliga hanteringen och bedömningen av barnamord. Utredningen präglades nu av professionalism och vetenskaplighet i mer modern mening. De rättsliga texterna från denna period är, menar Bergenlöv, påtagligt influerade av en medicinvetenskaplig diskurs.[9]

Läkarna i Collegium Medicum

Collegium Medicums ledamöter besatt tidens yttersta expertis om den mänskliga kroppen, åtminstone i anatomisk bemärkelse. I rättsliga sammanhang kunde deras funktion vara att behandla verkligt komplicerade rättsmedicinska frågeställningar samt att granska fältskärers och kirurgers tidigare protokollförda examinationer av sårade och döda kroppar. I duellmålet med den dråpanklagade löjtnant Sievers presenterades den komplicerade rättsmedicinska problematiken för Collegium Medicum genom ett brev från justitierevisionen. Frågan kretsade kring huruvida "Löjtnanten Hammar, som fått en dödlig blessur genom hjärtat, dess ådror och diafragma, som kirurgi attest förmälte, har haft krafter att tävlas med Löjtnanten Sievers [...]."[10]

Frågan diskuterades i Collegium Medicum i början av november 1714 och protokollet skickades sedan till justitierevisionen. Här presenterade kol-

8. Kaspersson, 2000, s. 91. För fler analyser av det medicinska inflytandet på den rättsliga hanteringen av dödligt våld se Jansson, 1998, s. 72–74. För andra våldsrelaterande brott se Bergenlöv, 2004, särskilt s. 359–385. För naturvetenskapliga argument i relation till ett barnamordsfall se även Andersson, Hans, 1998, s. 91–94. För medicinska bedömningar i samband med den rättsliga hanteringen av självmord se Persson, 1998, s. 101–208.
9. Bergenlöv, 2004, s. 385–386.
10. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 538.

legiets ledamöter sina respektive uppfattningar mycket ingående. Doktor Heyne svarade till exempel

> om den som således blivit sårat kan därefter tävla, brottas och bruka kroppens och Lemmarnas styrka och Krafter, vartill intet allena en fri andedräkt och blodets omlopp utan och illaesa Solida [osårad] således vitalia [livskraft] fordras; så tyckes mig oförgripligen det ingalunda kunna ske, emedan ingen observation någonsin eller hos någon auctor därom i så beskaffat mål är vorden anmärkt, varandes ogörligt, att sedan Löjtnanten likmätigt Kirurgi attest och rannsakningens innehåll fått största blessuren har kunnat behålla krafter till att attackera eller tävla med Löjtnanten Sievers, emedan det klart är att han fått största sticket i sista och intet i första attacken [...].[11]

Att Hammar efter sin tillfogade skada skulle kunna fortsätta att fäktas med Sievers var omöjligt, menade Heyne, och detta av flera skäl. Våld kräver kroppslig styrka. Hammars kropp bör, menade Heyne, ha varit kraftigt försvagad av Sievers värjstick. Kroppens handlingar och rörelser och således våldet är vidare beroende av att andningen är fri samt att blodet cirkulerar utan hinder. Heyne förankrar sedan dessa synpunkter i den erfarenhetsmässiga iakttagelsen att ingen någonsin har gjort upptäckten att en människa med sådana inre skador kan behålla kraften och styrkan i kroppen att attackera sin motståndare. De medicinska argumenten får också en vetenskaplig tyngd och särställning genom bruket av latinska termer.

En av kollegiets ledamöter, Stockholms stadsläkare doktor Johan von Hoorn, även känd som den svenska obstetrikens fader, menade följande:

> Ty huru ofta jag och med uppmärksamhet attesten igenom läser, och saken eftertänker, så kan jag ej begripa: huru detta sticket har kunnat gå igenom diafragma; vilket mycket skulle föröka blessurens farlighet; emedan det, efter attestens innehåll har gått in i 1. mitt uti bröstet. 2. En tum brett ovanför hjärtgropen. 3. emellan cartilaginem [brosk] tredje cothae [tredje kotan]. och 4. mitt uti hjärtat. Vartill komma är dessa konsiderationer att går ett styng 5. igenom Sternum[bröstbenet] uti hjärtat, så måste diafragma hava sitt ställe emellan dessa bägge, och det skall och igenomborras, det som strider emot Situm Partum [beläget]. 6 som uti attesten ej talas om pericardio [hjärtsäck] eller mediastino; det dock, som en pars laesa [skadad del], hade bort nämnas, Ty man på intet sätt kan komma uti hjärtat illaeso pericardo[skada hjärtsäcken]. 7. Skall ett styng gå igenom diafragma så måste värjan antingen uti buken stötas in, och gå snett uppför uti bröstes cavitet [hålighet] det här ej är skett; eller

11. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 547–548 (min översättning).

måste geväret stötas in uti bröstet, och gå snett utför uti bukens cavitet; men då kan värjan ej gå mitt uti hjärtat.[12]

Hoorns redogörelse för våldet är en uppvisning i anatomiska kunskaper. Med termer som diafragma, Situm Parum, illaso pericardio och cavitet bäddas våldet in i en naturvetenskaplig syn på den mänskliga kroppen. Hoorn ifrågasätter därmed den redan etablerade bilden av Sievers som dråpare. Hoorn anlägger flera perspektiv på värjsticket och graderar på så vis våldets allvarlighet. Ett stick genom diafragma hade ökat risken och farligheten, men sticket kunde omöjligen ha gått den vägen. Hoorns granskning av den tyske fältskärens besiktningsprotokoll visar på hur den medicinska eliten mycket kritiskt kunde ifrågasätta och revidera den lokale vårdgivarens examinationer. Motsägelserna i fältskärens attest lyfts fram under fyra punkter. Kritiken handlade om att värjsticket i sig inte kunde vara dödligt, det var anatomiskt omöjligt. Dessutom saknades många relevanta upplysningar i fältskärens attest. Att döden var anatomiskt omöjlig innebar bland annat att värjan måste stötas in i buken och snett uppför i "bröstets cavitet" om den skall nå hjärtat och det hade den inte gjort i det här fallet. Vapnet kunde också stötas i bröstet och gå snett utför i bukhålan, med det omöjliggjorde att hjärtat var i farozonen. Hoorn fortsätter

kan jag ej annat se, än att Concepisten; vars tanke här måst spelat på sårets lethalitet, och vilken ej tänkt att attesten skulle komma uti Collegium Medicum att kritiseras, och att det sitt betänkande om saken giva måste; lärer i hastighet förskrivit sig, och satt diafragma istället för pericardium [hjärtsäck] et errare humanum est.[13]

Fältskärens eller snarare protokollförfattarens förvisso mänskliga fel, *errare humanum est*, men också slarv och anatomiska okunskap försvårade, menade Hoorn, att sanningen uppdagades om hur allvarligt våldet verkligen varit. Eftersom fältskären var övertygad om att såret var dödligt och inte förväntade sig att attesten skulle skickas till Collegium Medicum att "kritiseras", brukade han, menade Hoorn, fel termer och satte "diafragma" istället för "pericardium". Vi ser här ett exempel på medicinvetenskapens strävan efter professionalism och förvetenskapligande, en process och diskussion som alltså integrerades i den rättsliga bedömningen av grova våldsbrott som dueller med dödlig utgång redan under tidigt 1700-tal.

12. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 550–551 (min översättning).
13. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 551 (min översättning)

Själva frågan kring huruvida Hammar kunde fäktas mot Sievers efter att han fått värjsticket diskuterade Hoorn med utgångspunkt i fältskärens attest. Hoorn skriver

> Som attesten 1. säger: att vulnus [såret] har varit mitt uti hjärtat [...] och befintliga vasa[kärl] sönderskurit [...] och som på det stället äro ej andra vasa, än de, så kallade vasa coronaria, eller vasa parenchymatis cordis, [kärl i hjärtats vävnader] vilka äro ej så särdeles stora; Ty de fyra stora vasa cordis som äro fontes vitae [livets brunnar], kunna ej härunder begripas; emedan de hava sitt ställe ovan hjärtat, och infereras i dess basin. Som utur attesten ej kan slutas: att sticket har penetrerat uti cordis ventriculum [hjärtklammern]; ty sådant nämnes ej, utan varemot står att vulnus [såret] var en led av ett finger ingånget det man ej har kunnat mäta om det hade gått uti caviteten [håligheten], utan härutur och av dessa: (nahe der rechten Herzkammer) kan snara slutas: att värjan har träffat parieten cordis intergerinum [skiljevägg], och gått där en led av ett finger in. Så att hjärtat allenast mist blod ex vasis coronaris och ej något de Sanguine ex ventriculo in aortem propellando [av blodet i hjärtkammaren kasta fram]. Vartill än kommer 3. att var gång hjärtat drar sig ihop, så klämmes och såret tillsammans att de avskurna vasa, uti liten kvantitet utgjuta sitt blod. Alltså kan jag ej se, varför icke denna person har kunnat leva efter sticket några timmar ja fast det voro några dygn, som åtskilliga sådana exempel hos authores finnas: och jag själv kan vittna; Ty vid min tid var uti Leiden en Student, som levde uti tre dygn, sedan han var stucken uti hjärtat. Men att försäkra: att han skulle efter detta sticket, hava haft än så stora Krafter: att kunna med Kontraparten tävlas och tumla kring, det är svårt att göra, och har man orsak därom att tvivla, så framt icke häpenheten och ondskan hava kunnat giva honom denna styrkan, som man har Exempel: att den som har varit dödligen blesserat, han den andra förföljt, och igenomstuckit, att de äro bägge på platsen nederfallna. Vilket votum [åsikt] jag med mitt namns underskrifts bekräftar.[14]

Hoorn ifrågasätter återigen fältskären med hänvisning till anatomiska fakta. Här rör diskussionen hjärtat, som enligt fältskärens attest skulle vara genomstucket. Sticket skulle ha träffat mitt i hjärtat och skurit sönder de blodkärl som finns där. Men de kärl som kunde komma ifråga var, menade Hoorn, inte särskilt stora och därmed var sticket inte omedelbart dödligt som fältskären lät påskina. Sticket hade uppskattats till att ha gått in en fingerled djupt, vilket Hoorn ifrågasatte. Om sticket hade gått in i bukhålan kunde djupet inte mätas. Troligare var, menade Hoorn, att sticket hade gått igenom "parieten cordis intergerinum". Detta betydde vidare att varje gång

14. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 552–554 (protokollskrivarens understrykningar) (min översättning).

hjärtat drog ihop sig så klämdes de avskurna blodkärlen ihop så att endast en mindre mängd blod förlorades. Därför kunde Hoorn inte se annat än att Hammar kunde leva några timmar, till och med dygn, efter sticket. Uppfattningen förankrades också i andra medicinares verk där fler liknande exempel kunde hittas. Genom att hänvisa till andra auktoriteter på området samt visa på sin beläsenhet gav Hoorn tyngd åt argumenten. Hoorn hade även egna erfarenheter av att behandla sådana skador. Under sin tid i Leiden, den holländska ort dit de flesta svenskar tog sig för att studera medicin under 1600- och 1700-talen, hade han bevittnat hur en student levde i tre dygn efter ett sådant värjstick.[15]

Kunskaperna om kroppens fysik och anatomi är helt dominerande i Hoorns argumentation. Men samtidigt fanns det faktorer som låg bortom hans kunskaper om kroppens inre. Det var svårt att säga, menade han, om den stuckne haft krafter kvar att kämpa vidare med sin motståndare. Men det fanns exempel på hur "häpenheten" och "ondskan" kunde bidraga till att den redan stuckne hade förföljt och genomstuckit sin motståndare så att de båda dog på platsen.[16]

Den tyske fältskärens attest var undermålig, menade en annan ledamot, eftersom inte "alla stycken tyckes komma överens med dödssåret."[17] Men inte desto mindre har "ett sådant sår alltid varit och blir per Se lethale och måste därefter Kroppens actioner efter handen stanna."[18] Det krävdes, hävdades det vidare från en annan ledamot, "en fri andedräkt och blodets orubbade cirkulation",[19] för att kunna begå sådana våldsamheter, vilket talade mot att Hammar kunde fäktas mot Sievers efter sticket. Men samme ledamot var även

> försäkrad däruppå, att en dylik dödligen sargad person, medan uti hastigaste iver [...] ännu spänna ut senor och ådror, uti hastighet kan utföra ett stygn eller hugg emot sin vederdeloman och således kan kallas attackera densamma; vilket många gånger; så uti fältslag som enviges Kamp försport är, där en som fått ett dödligt sår ännu mer iver påstått anfallit sin antagonist och de således ofta bägge stupat på en gång.[20]

15. Om svenska medicinarstudenters studieresor i Europa se Lindroth, 1997, s. 387–401.
16. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 553.
17. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 555.
18. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 555.
19. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 556.
20. RA. Collegium Medicums protokoll, 6/11 1714, serie AIA:2, 1706–1720, s. 556.

Genom en sista mer eller mindre medveten kraftansamling kunde en människa, som fått ett dödligt stick ändå med iver fortsätta hugga eller stöta mot sin antagonist. Med hänvisning till vad han visste om skador i samband med krigsvåld och dueller bedömde även denne ledamot, i likhet med Hoorn, att en handling kunde genomföras blott genom gärningsmannens vilja och uppsåt att fullfölja det han haft i tankarna, trots att han var döende.

Collegium Medicums rapport till justitierevisionen i frågan rörande huruvida Hammar efter sticket i hjärtat kunde ha krafter kvar att bruka våld mot Sievers löd enligt följande:

> Och ehuruväl att Collegium finner, att denna attesten icke uti allt med anatomien och partium Situ [lägets uppdelning] är enlig, dock kan Collegium intet neka att fast blessuren är per Se letahlis, Löjtnanten Hammar ju likväl någon tid kunnat leva; men att han haft Krafter att tävlas med Löjtnanten Sievers, sedan han dödligen blivit blesserad, det kan Collegium intet finna.[21]

Efter att alla ledamöter fått säga sitt i frågan om huruvida Hammar kunde fäktas mot Sievers efter att han hade sårats avlade Collegium Medicum sin rapport till justitierevisionen. De var i rapporten eniga om att den dödligt sårade Hammar inte hade kunnat fortsätta hugga mot Sievers. Därmed kunde Sievers handlingar inte ses som nödvärn.

Läkarna i Collegium Medicum var som sagt tidens experter. De ansågs ha störst kunskap om den mänskliga kroppens anatomi, vilket tydligt kommer till uttryck i deras diskussioner. Den lokale fältskärens rapport visade sig vara undermålig, vilket läkarna noga poängterade. Här kommer alltså medicinvetenskapliga professionaliseringstendenser till uttryck.

Läkarna för ett mycket invecklat och vetenskapligt präglat resonemang kring duellantens sår och hans kropps inre skador, som bland annat byggs upp kring latinska begrepp och termer. Men samtidigt fanns det gränser för vad som helt gick att förklara på medicinsk rationell väg. Hammars skada var dödlig och han skulle rimligen inte kunna anfalla Sievers. Men Hoorns inlägg visar hur han som läkare också kunde bruka ord som "häpenhet" samt det religiöst laddade begreppet "ondska" för att förklara något som inte helt stämde in i den medicinvetenskapliga bilden. Läkarnas rapporter dominerades dock av naturvetenskapliga referenser. Collegium Medicums diskussionsprotokoll rörande duellanten Hammar avspeglar, menar jag, en medicinvetenskaplig diskurs i mer modern mening.

---

21. RA. Justitierevisionen, Generalsauditörshandling nr 1, 13/1 1715, *Collegium Medicums skrivelse till justitietrevisionen*, 6/11 1714.

Fältskärers berättelser

Medicinalväsendets professionaliseringssträvanden kommer tydligt till uttryck i Collegium Medicums diskussion kring det sår som löjtnant Sievers åsamkade löjtnant Hammar i duellen. Det rådde också bland experterna skilda åsikter i frågan. Låt oss nu titta närmare på några lokala kirurger och fältskärers berättelser.

Hälsa, temperament och sedlighet

Överstelöjtnant Weihers lik öppnades och besiktigades av de tre kirurgerna Ribe, Wulff och Schytzer. (De omnämns även som fältskärer). Deras arbete protokollfördes och skickades till generalkrigsrätten, där de också muntligt fick beskriva examinationen av Weiher samt deras uppfattning om honom som patient. Generalkrigsrättens referat av deras skriftliga och muntliga vittnesmål vittnar om att det fördes ett intressant anatomiskt resonemang men även resonemang kring yttre omständigheter som hälsa, temperament och sedlighet. De rapporterade att:

> kulan gått in på högra höften och snett uppför åt leden, så att den så kallade trochanter Major [del av lårbenet] varit splittrat, som och det bandet vilket fäster huvudet i sin panna uti osse ischio [del av bäckenbenet], sönderslitit varandes kulan vidare gången under vasa cruralia [kärlen till benet], varest in ramus vena cruralis varit sönderskjuten och så sedan igenom peritonacum [bukhålan] uti ihåliga livet, därest kulan funnits liggande uti pelvi [höften], emellan intestinum rectum [ändtarmen] och blåsan, slutandes sedan med den meningen, att samma Sår väl förorsakat döden, men intet absolut per Se, utan per accidens.[22]

Obduktionen skapade en möjlighet för rätten att följa den väg som Zanders kula gått genom Weihers kropp. Här ges en ingående beskrivning, med en del latinska begrepp, av hur kulan slitit sönder delar av Weihers inre och sedan stannat och blivit liggande i magen på honom, mellan ändtarmen och blåsan. Skadan var dödlig, men inte absolut, utan *per accidens*, det vill säga framtvingad av en räcka yttre omständigheter.

I Schutzers berättelse lyfts dessa omständigheter fram på ett intressant och tydligt vis. Han klargjorde för rätten att:

> på ett sådant Sår som överstelöjtnant Weiher hade följer först en stor smärta, uppå smärtan en stark och häftig feber, som dagligen tilltager, och äntligen putrefaction eller förruttnelse, allt efter som Subjecta kunna vara konstituerade till, så att man ibland mot application av alla remedier och handgrepp, som

22. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720 (min översättning).

konsten där till förordnat, sådant icke avhålla och förekomma kan. Men vad framleden Överste Löjtnant Weiher i synnerhet angår, så har Schutzer 2 eller 3 månader före som han blev blesserad, haft honom i kur för veneriska Sjukdomar, så kallade S:v: chaudepisse, och testiculus venerus eller Sandklot; men som han var en man, den ingen diet höll utan så snart han kom sig något för, åter strax genom debauche sig förhitzade, så blev han aldrig kurerad, och ehuruväl då han blev blesserad, smärtan av den ena passion sig saktat, så var han dock ej fri ifrån den andra, varigenom dess Natur städse varit echaufferad [upphettad]; därjämte har Weiher varit mycket otålig, så att när Schützer förställt honom, att Såret borde mera öppnas, och han jämväl i den positur läggas, att Medicamenterna kunde så långt in appliceras, som behövdes, har han skrikit och ropat, samt slagit ikring sig med händerna, och intet velat sådant tillstädja, har och ofta varit så otålig och svurit, att icke allenast dess tjänstefolk lupit ifrån honom, så att Schützer understundom ingen hjälp och handräckning haft, innan han skaffat sig annat folk igen, utan har han och, Schützer, blivit ofta nödsakad, att säga honom, att om han icke finge så hantera honom som sig borde, så ville han hellre övergiva honom, och således vara helt oskyldig hans död; men allt sådant har ändå intet hulpit, utan Weiher har svarat: att han då hellre ville ligga därpå Guds barmhärtighet. Varför och som Weiher, när han blev blesserad, ännu hade som förbemält är, en venerisk passion och ävenväl natten förut efter dess Kammartjänares intygande haft ett Kvinnfolk hos sig, samt under själva kuren varit mycket otålig, ivrig och häftig till sinnes och icke velat tillstädja, att såret skulle öppnas, alltså sluter Schützer att de av Såret tillslagna accidentier hava förmedelst att sådant måst stiga till högsta graden, och jämväl döden därpå nödvändigt följa.[23]

Ett sådant sår som Weiher hade orsakade stor smärta och stigande feber och slutligen förruttnelse, menade Schützer. Men hur detta förlopp tog sig uttryck var avhängigt av hur patienten var "konstituerad". Därför, står det i protokollet, hjälper ibland inte de olika "remedier, handgrepp som konsten därtill förordnat". Det framgår på så vis att läkekonsten uppfattades som beroende av patientens konstitution och temperament. Som idéhistorikern Sten Lindroth har framhållit dominerade den galenska läkekonsten och humoralpatologin tidens förståelse av en människas konstitution och lidande. Schützer och hans kolleger tolkade sannolikt Weihers stigande feber med utgångspunkt i denna lära med rötter i det antika tankegodset. Hälsan och temperamentet var, menade man, beroende av kroppsvätskornas inbördes förhållande.[24]

23. RA. Justitierevisionen, Generalauditörshandling nr 4, 12/5 1720, *Generalkrigsrättens referat och dom*, 21/4 1720.

24. Lindroth, 1997, s. 378, 402.

Weiher hade tidigare dessutom blivit behandlad för en "venerisk Sjukdom", men eftersom "han var en man som ingen diet höll" blev han "aldrig kurerad". Uttalandet att "han ingen diet höll" är intressant och speglar ytterligare en central aspekt av tidens medicinska vetande. I hälsofrågor anknöt man ofta till den rådande hälsoläran eller dietetiken. Under senare hälften av 1700-talet var läran under kraftig utveckling, inte minst genom Carl von Linnés stora intresse för hälsofrågor. Läran gick tillbaka på Galenos tvådelade läkekonst. Den ena delen handlade om hur hälsan skulle bevaras och den andra om hur hälsans skulle återställas. Hälsoläran byggde på ett antal grundläggande faktorer som den omgivande luften, rörelse och vila, sömn och vaka osv. och hur dessa skulle beaktas. Ohälsa ansågs alltså vara en följd av att man inte hade beaktat hälso- och sundhetsreglerna.[25]

Även om Weihers smärta från könssjukdomen började avta, blev han inte fri från smärtan som skottskadan åsamkade honom, just eftersom han hetsade upp sig ideligen och inte följde den kur som man hade ordinerat honom. Han hade varit "mycket otålig" och när såret skulle öppnas mer och medicinen skulle "appliceras" djupare i såret hade han "skrikit och ropat" och "slagit ikring sig med händerna". Han hade varit "otålig och svurit" under hela behandlingen. Hans tjänstefolk hade "lupit ifrån honom" så att Schützer emellanåt inte hade haft någon "hjälp och handräckning". Schützer hade då sagt att han skulle "övergiva honom", och Weiher hade svarat att han "hellre ville ligga därpå Guds barmhärtighet". Dessutom hade Weiher haft ett "Kvinnfolk" hos sig, vilket måste förstås som en prostituerad kvinna.

Patientens konstitution och temperament var utgångspunkten för den läkekonst som var dominerande under perioden. Av Schützers och hans kollegers berättelse framgår att det existerade en uppfattning om att hälsan styrs av ett samspel mellan kropp och själsliv. Weihers konstitution och temperament påverkade hans tillfrisknande. Men fältskärens berättelse utgör samtidigt en moralisk betygsättning av Weiher. Weiher var enligt fältskären mycket ivrig och häftig till sinnes, vilket ju även skulle kunna säga något om hans skuld till duellen. Han är otålig och svär, vilket är allt annat än gudfruktigt. Han har en venerisk sjukdom och han anlitar även på sjukbädden en prostituerad kvinna, det vill säga han är notoriskt osedlig. Att han skriker, ropar och slår omkring sig med händerna när man skall öppna såret indikerar dessutom feghet inför fysisk smärta och brist på tapperhet och mod. Jag menar att fältskären som behandlade Weiher inte nödvändigtvis såg någon konkurrens mellan det religiösa, etiska perspektivet och det medicinska, naturvetenskapliga, utan snarare att de kunde flyta ihop för honom.

25. Broberg, 2005, s. 161–171, se även Lindroth, 1997, s. 402.

Kirurgiska ingrepp och hälsolära

Dialogen mellan rätten och medicinskt kunniga var viktig när grova våldsbrott som dueller skulle bedömas. Kirurger och fältskärer hade en skyldighet att rapportera in intrycken av sina examinationer till rätten. Detta kunde ske både skriftligt och muntligt. I duellmålet mellan Åderman och Linnencrantz berättade amiralitetsfältskären Matzon för rätten att den sårade kapten Linnencrantz ett par dagar efter värjstynget i halsen hade fått feber och "sedan inflammation uti halsen så att den svullnade upp på båda sidor". Rätten (L) frågade "om ingen rodnad fanns på halsen?". Fältskären (R) svarade: "Nej, ingenting utan till och kan väl vara att någon rodnad fanns, men den gjorde ingenting till saken". Förhöret fortsatte

L: Om de tillslagna accidentierna hade någon annan orsak än utav blessuren?

R: Accidentierna har kommit först utav blessuren, så att den var första orsaken därtill.

L: Om han vet några andra orsaker därtill, att accidentierna kunnat bliva tillstötta eller förökta?

R: Nej, utan när han varit hos honom och förbundit honom så har han ingenting funnit än väl, och vad dess utan passerat vet han intet [...].

L: Om han under det, han förband honom, kunde förmärka det hos honom uti Kroppen förrän han blev skadad varit någon feber?

R: När han förband honom första gången, så var där en feber, men vad det där före varit hos honom det vet han intet, men eljest som han hört spargeras, så skulle han varit en sjuklig Man.

L: Om, när han blev uppskuren, skada befunnits djupare, än som vid första visitationen var befunnen?

R: Att han intet kan just säga, det skadan befunnits djupare av värjstinget, emedan när han blev uppskuren så fanns där en stor cavitet uti halsen, som materien frätit och var nedersjunken uti, och så angripit omkring varande delarna, att de var gangranerade [kallbrand] och mortifierade [döda]; Berättandes där hos att man inte kunde finna skadan djupare vid första visitationen för ty strax när skadan var skedd falt musklerna igen så att man intet då kunde finna vägen.[26]

När Linnencrantz "blev uppskuren" fann man en stor "cavitet", hålighet, i halsen som "materien" frätt och sjunkit in i och som sedan illa hade angripit de närliggande delarna i halsområdet. Det var också svårt att se huruvida skadan var djupare vid andra undersökningen än vid den första eftersom musklerna hade dragit ihop sig.

Dialogen visar hur rätten inte enbart intresserade sig för den specifika

26. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens förhör*, 26/4 1727, s. 254–257.

skadan som Åderman hade åsamkat Linnencrantz. Fältskären förhördes om Linnencrantz inre skada men också, som brukligt var, om det fanns några yttre omständigheter som kunnat ha orsakat att Linnencrantz dog på sjukbädden. På frågan om huruvida det var möjligt att skära upp såret svarade en annan fältskär som också hade engagerats i fallet att ett sådant ingrepp hade:

> varit mycket betänklig och dubieus till att göra där, utan och onyttig, om man icke hade velat göra henne så stor, att man av henne kunna haft nytta vilket hade haft stort äventyr med sig, ity så många vasa sanguisera [blodkärl] och nervi löpa där tillsammans, för vilkes skada man intet hade kunnat sig veta, utan de hade lupit alla tillsamman i stor fara till värre tillstånd, och dessutan tillät Patienten intet sådant, och jämväl kan man antaga, att värjstynget förorsakade så svåra accidentier, vad skulle icke då incisionen avgivit värre Konsekvenser.[27]

Såret hade inte öppnats, menade fältskären, eftersom värjan hade trängt in i ett område i halsen där många nerver och blodkärl var koncentrerade. Risken att förvärra Linnencrantz hälsa hade varit stor vid ett öppnande. De eventuella riskerna med ett kirurgiskt ingrepp i halsen värderades så mot det tillstånd som värjstynget hade förorsakat. Dessutom hade patienten inte tillåtit att såret öppnades.

Rätten hade stort intresse av att få kunskap om såväl det dödliga våldets yttre som inre anatomiska omständigheter och konsekvenser, i synnerhet det eventuella sambandet mellan dessa. Fältskären Clamor Bauk binder ihop dessa faktorer i sin redogörelse för Linnencrantz behandling.

Bauk var den som först undersökte Linnencrantz efter duellen med Åderman. Bauk berättade att Linnencrantz spottade blod och att hans feber, och inflammation och svullnad i halsen blev allt värre. På fjärde dagen hade amiralitetsfältskären Matzon bestämt att de skulle vidga såret "emedan Luft- och Strupröret var så tryckt att vad han böd till att äta och dricka gick tillbaka genom näsan".[28] Under de följande tolv eller tretton dagarna blev Linnencrantz allt bättre berättade Bauk. Linnencrantz kunde:

> tämligen utan svårighet äta och dricka framför tillförna, han gick också upp, och ville intet hålla sig stadigt vid sängen; vartill de honom förmante, och att hålla sig varm såsom en sådan Patient borde, men han ville intet, utan sade Lappri, det haver ingen fara, jag känner ingen vidare smärta [...].[29]

27. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens förhör*, 26/4 1727, s. 259.
28. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsrättens förhör*, 26/4 1727, s. 282.
29. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsrättens förhör*, 26/4 1727, s. 283.

Fältskären framhåller här hur Linnencrantz förvisso kunde äta och dricka utan svårighet, men att han inte följde det ordinerade sängliggandet. Han höll sig inte varm, utan tyckte att det var struntprat att han inte skulle kunna gå ur sängen. Han kände ju, menade han, ingen smärta längre. Linnencrantz egna handlingar utgör på så vis ett led i hans försämrade hälsa. Efter nästan två veckor, berättade fältskären vidare, sade Linnencrantz att "jag tycker, att min hals blir så styv, varför han såg efter och då befann att svullnaden begynte att taga till, och det syntes rött och var inflammerat, samt munfebern fant sig och hos honom [...]".[30] Fältskärerna tvättade då såret med stark sprit men "sedan blev det allt värre och värre med honom, och de Kontinuerade med omslag kring halsen på honom till dess att han blev död".[31]

Rättens fortsatta frågor rörde bland annat om Linnencrantz hade varit drucken när Bauk kommit till honom första gången. Bauk svarade att han hade varit blek, men om det var orsakat av "alteration, eller att blodet hade förunnit honom eller om han druckit något förut" det visste han inte. Rätten förhörde sig vidare om Linnencrantz hade "brukat någon oordentlig diet, eller eljest förhöllt sig således, varigenom dess passion kunde förökas". Bauk berättade då att:

> han intet kunde stort förtära, och under den tiden att det var bättre med honom så vet han intet, att han drack några starka drycker, utan ett glas renskt vin kunde han då och då dricka, eljest drack han mest schele, men en gång rökte han tobak, och antingen han rökte pipan uti hel eller halv, det vet han intet; varifrån han fältskären dock varnade honom såsom otjänligt, men han sade att det har ingen fara, han kände intet mera ont och så snart de antogo honom under kuren visade de honom huru han skulle ligga nämligen med den ena sidan neråt, uti vilken han hade blessuren, men det gjorde han intet, utan sade sig det intet kunna göra och kastade sig hit och dit i sängen, samt rörde halsen och låg stundom på den andra sidan, stundom på ryggen, och stundom satt han uppe, vilket var skadligt för honom.[32]

Rättens frågor och Bauks redogörelse ger, menar jag, uttryck för tidens rådande hälsolära. Av fältskärens berättelse framgår att Linnencrantz inte hade legat i sängen och att han inte hållit sig varm. Han hade så vitt fält-

30. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsrättens förhör*, 26/4 1727, s. 284.

31. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsrättens förhör*, 26/4 1727, s. 285.

32. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens förhör*, 26/4 1727, s. 286–287.

skären visste inte druckit några starka drycker, förutom ett glas vin då och då. Däremot rökte han pipa en gång trots att fältskären hade varnat honom för att det var "otjänligt". Rätten ville också veta på vilket sätt Linnencrantz förbättrade hälsa tog sig uttryck innan den försämrades. De frågade därför om han sov ordentligt under konvalescensen och om han kunde dricka varma soppor. Bauk svarade att han sov mycket bra. Hans aptit var det heller inget fel på. De varma soppor som han drack "gingo intet ut genom näsan, han kunde äta kött och kycklingstek".[33] De omständigheter som lyfts fram tycks direkt relaterade till regler för hur hälsan bäst återställs. Här framställs sängliggande, sömn, mat, dryck och, genom fältskärens utläggning om rökning, även luft som nödvändiga faktorer och omständigheter för att hälsan skulle kunna återställas.

För advokatfiskalen var det viktigt att veta om Linnencrantz hade "hållit sig till de regler, som de föreskrivit under kuren, om han då med säkerhet kan hålla före att den svåra påföljden av döden kunnat undvikas och Kaptenen blivit vid livet".[34] Det handlade här om skuldfrågan. Bauk menade att "nog hade det gjort bättre och därigenom hade alla invändningar kunnat bliva betagna, och Patienten intet haft någon skuld på sin sida, vilket dock Arkiatern och bardskäraren kunna till att bättre förklara".[35] Advokatfiskalen frågade vidare om Linnencrantz brott mot det som ordinerats honom hade en grund i "överdåd, vårdslöshet eller otålighet".[36] Bauk svarade att det var väl av otålighet och "[...] att han känner intet ont". Dialogen mellan advokatfiskalen och fältskären är inte helt enkel att förstå. I ett rent juridiskt rättsligt sammanhang hade, som ovan nämnts, begrepp som "överdåd" och "otålighet" ytterst en kristen moralisk innebörd. Särskilt allvarligt var överdåd eftersom det uppfattades som syndens grundform. Så kunde den förhärdade våldsbrottslingen definieras. Men Bauk brukar inte ordet "överdåd" för att beskriva Linnencrantz. Kanske berodde detta på han tyckte att begreppet var för starkt för att användas som beskrivning på sin patient. Troligen var det så. Det var inte Linnencrantz syndfulla och okristliga karaktär det handlade om här, utan om hans hälsa och konstitution. Fältskären använde sig däremot av ordet "otålighet". Jag tolkar detta som att begreppet i ett rättsmedicinskt sammanhang inte nödvändigvis hade

33. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens förhör*, 26/4 1727, s. 287.
34. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens förhör*, 26/4 1727, s. 290.
35. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens förhör*, 29/4 1727, s. 291.
36. RA. Justitierevisionen, Utslagshandling nr 21, 6/12 1727, *Amiralitetsöverrättens förhör*, 29/4 1727, s. 291.

enbart att göra med en persons allmänna moral och kristlighet, utan att det också inbegrep patientens själsliv i en djupare bemärkelse. Otåligheten hos en man kunde framkallas av att han inte följde hälsolärans regler och den diet som läkare ordinerat honom.

Sammanfattning

Genom att göra ett nedslag i den medicinvetenskapliga diskursen har jag med detta kapitel velat ge ett perspektiv på den juridiska, kristna och moralfilosofiska diskurs som kommer till uttryck i den rättsliga hanteringen av duellbrotten. I en vidare mening har tanken varit att i någon mån försöka belysa vilken roll medicinvetenskapen hade och vilka uttryck den tog sig när grova våldsbrott som dueller skulle bedömas. Detta i en tid då religionen fullständigt genomsyrade samhället. Naturvetenskapen kom så småningom att utgöra ett alternativ till den religiösa världsbilden. Man kan fråga sig om inte en uppluckring av den äldre världsbilden kan skönjas redan under andra hälften av 1700-talet.

Medicinvetenskapen bör alltså ha varit ett område där den äldre världsbilden tidigt började vittra sönder. Men ännu i 1600-talets anatomihandböcker poängterades det, enligt idéhistorien Karin Johannesson, att människans främsta uppgift var att utforska människokroppen som den främsta av Guds skapelser. I kroppen kunde man söka Guds existens. Som Johannesson har formulerat det ansåg man att Gud fanns "i leverns och njurarnas sinnrika form, i blodkärlens och nervbanornas fina nätsystem, i den genomskinliga lymfvätskan, i det pumpande hjärtat". Denna uppfattning fick till exempel läkaren och mångsysslaren Urban Hjärne i början av 1700-talet att beskriva den mänskliga kroppen som Jerusalems tempel.[37] Samma religiösa uppfattning låg bakom läkaren Lars Robergs uttalande i en skrift från 1716 där han menade att: "Ju mer vi får klarhet om kroppen, ju mer lär vi känna världen; när vi förstå själen, fatta vi Gud."[38]

Hur kom då medicinvetenskapen till uttryck i samband med den rättsliga hanteringen av dueller med dödlig utgång? Läkares, kirurgers och fältskärers rapporter var viktiga för att domstolen skulle kunna fatta en rättvis dom. Läkarna i Collegium Medicum ansågs ha tidens yttersta medicinska och anatomiska kunskap. De talade i egenskap av experter och kunde därför häftigt ifrågasätta fältskärers och kirurgers behandling och undersökningar. Detta indikerar att det rådde en diskursiv kamp på det medicinvetenskapliga fältet. Läkarna byggde upp sina mycket invecklade anatomiska resonemang

37. Johannisson, 1998, s. 30, 36–37.
38. Roberg, 1716. Här citerat efter Johannisson, 1998, s. 37.

med latinska termer och begrepp. Intressant är att de i sin argumentation i huvudsak rörde sig helt inom den naturvetenskapliga disciplinens gränser. Läkarnas resonemang kan, menar jag, därför ses som ett uttryck för en medicinvetenskaplig diskurs i mer modern mening.

Fältskärers och kirurgers protokoll och uttalanden i domstolen var dock av en annan karaktär. Detta berodde på att deras funktion var annorlunda än läkarnas i Collegium Medicum, som endast anlitades vid riktig svåra fall. Duellanten Hammars död var uppenbarligen ett sådant. Fältskärer och kirurger jobbade på fältet, i arméerna och ute på slagfälten. De var de lokala vårdgivarna som först behandlade den skadade duellantens sår, eller examinerade hans döda kropp. I deras protokoll och uttalanden till domstolen avtecknar sig flera intressanta aspekter av det tidiga 1700-talets läkekonst. Fältskärer och kirurger kunde liksom de universitetsutbildade medicinarna bruka latinska termer och begrepp i sina redogörelser, vilket visar på någon form av förvetenskapligande. Det mest slående är sättet de resonerar kring hur den sårade duellanten vårdades samt beskrivningarna av honom som patient. Få skulle troligen öppet ifrågasätta att den mänskliga kroppen var Guds skapelse. Men de resonerar kring yttre omständigheter som patientens "konstitution" och "temperament" som avgörande faktorer i patientens tillfrisknande. De tecknar en bild av honom som patient genom att de lyfter fram hur denne har beaktat faktorer som sängliggande, mat, dryck, sömn och luften han andas. Rökning ansågs otjänligt, liksom sprit och att "otåligt" tumla runt i sängen.

Det fanns under perioden en välkänd hälsolära baserad på den galenska läkekonsten och humoralpatologin. Att fokusera på den sårade duellantens konstitution och temperament samt hur bestämda hälsoregler beaktades var uttryck för denna läkekonst, som fortfarande under 1700-talet dominerade tolkningen av människans hälsa och lidande. Detta vid sidan av den fortgående ökande kunskapen om den mänskliga kroppen och anatomin. Fältskärernas berättelser innehöll emellertid inte bara strikt medicinska förklaringar. Här finns även religiösa moraliska betygsättningar av patienten inbäddade, vilket indikerar att gränsen mellan religiösa, moraliska perspektiv och naturvetenskapliga, medicinska perspektiv inte var fixerad. Under tidigt 1700-tal kunde perspektiven ibland flyta ihop.

10

Duellanten och rättvisan

Slutsatser och sammanfattning

Den svenska stormaktstidens slutskede präglades av en religiös kristen världsbild. Religiös i den betydelsen att människan ansågs vara omgiven av bortomvärldsliga makter och krafter som Gud och djävulen. Människan kunde gå i dialog med Gud för att få hjälp genom livets vedermödor och katastrofer som krig, svält och sjukdomar, men hon kunde också väcka Guds vrede och hämnd genom sina handlingar. Den religiösa kulturen präglades av ett pendlande mellan hopp och rädsla inför det övernaturliga. Den övergripande normativa ordningen grundades på en evangelisk-luthersk kristendomsförståelse, men det kristna vardagslivet och den rättsliga diskursen präglades av idémässig rikedom och variation snarare än enhetlighet och renlärighet. Idéer med grund i den klassiska antikens och den medeltida kyrkans tankegods blandades med de dogmatiska lärosatser och politiska samhällsdoktriner som de protestantiska teologerna hade utarbetat.

I denna värld var våld och i synnerhet dödligt våld något som skakade samhället och skapade stor oro. Brott som kränkte livets helgd kunde väcka Guds vrede och hela samhället kunde drabbas av Hans hämnd. Parallellt med dessa uppfattningar kännetecknades perioden av ett hederstänkande som, när det gällde våld, kunde utvecklas i konflikt med statens och den evangelisk-lutherska kyrkans värderingar.

Dueller var ett av de allra tydligaste uttrycken för denna problematik. Den adliga, manliga och militära hederskulturen utgick från att äran var överordnad det mänskliga livets värde, lag och religion. En adelsmans kränkta ära krävde upprättelse och duellen var det kraftfullaste sättet att återställa den ordning som raserats genom ett illvilligt förtal eller förolämpning. Dueller med dödlig utgång var relativt få i Sverige under 1600-talet och tidigt 1700-tal, men trots det avsatte duellfenomenet tydliga spår i det offentliga samtalet från mitten av 1600-talet. Kungamakten utfärdade förbud mot dueller, de så kallade duellplakaten, som lästes upp i rikets kyrkor. Straffen för brott mot duellplakaten var stränga. Utmaningar och ärekränkningar bestraffades med höga böter, flerårigt fängelsestraff och med förlust

av tjänst. I vissa fall skulle duellanten dömas till fredlöshet och kunglig onåd. Dueller med dödlig utgång skulle bestraffas med döden för dråparen enligt 1682 års duellplakat. Han skulle halshuggas och sedan begravas i stillhet, utan kyrkliga ceremonier och ritualer. Detsamma gällde för den dräpte duellanten. Ingen adelsman, för duellplakatet riktades mot adelsståndets medlemmar och dess vederlikar, skulle kunna missförstå kungamaktens straffpolitik och dess intention att utrota ett sådant beteende.

Även präster och teologer rasade i olika sammanhang mot bruket av dueller. Skrifter författades där duellanten likställdes vid en "djävulens martyr". I dessa texter formades bilden av duellanten som en man som offrade det heliga för det onda, och saligheten och det eviga för äran, det jordiska och det förgängliga.

Flera forskare har intresserat sig för duellbrotten i det tidigmoderna Sverige. I artiklar och uppsatser har rättsfall rörande duellbrott analyserats utifrån både rättshistoriska, civiliseringshistoriska, kultur- och mentalitetshistoriska samt manlighetshistoriska perspektiv.[1] Men det har hittills saknats en omfattande systematisk behandling av de svenska duellbrotten. Rättsfallen har tidigare dels analyserats med fokus på den strikt rättshistoriska aspekten, avskild från den historiska kulturella kontexten.[2] Dels har man med utgångspunkt i de rättsliga berättelserna försökt nå den adliga, manliga och militära hederskulturen samt den syn på adlig självbild och manlighet som existerade utanför domstolens skrank.[3] I tidigare undersökningar har liten eller ingen hänsyn tagits till hur rätten som institution interagerade med den omgivande kulturen och hur detta formade de rättsliga berättelserna och argumentationen kring duellbrotten. Den här avhandlingen har tydligt betonat att rättens verksamhet var inbäddad i ett större historiskt och kulturellt sammanhang. De rättsliga texterna berättar om ett samhälle och en kultur där hedern och äran värderades så högt att män var benägna att döda eller dödas i duell för en respektlös knuff eller beskyllning om lögn. Men samma texter berättar också om ett samhälle som direkt fördömde den brutala adliga, manliga och militära hederskulturens yttringar och istället propagerade för andra inställningar och värden.

Att forska om dueller och ärekränkningar har för mig inneburit ett sätt att få en inblick i hur man i det äldre samhället såg på hedersrelaterat våld mellan män – hur man med utgångspunkt i den rådande kulturens idéer, normer och värden konstruerade och fastställde vad som borde gälla för

1. Jägersköld, 1963; Nylander, 1966; Roth, 1998; Persson, 1999; Lindström, 2002; Liliequist, 2004.
2. Jägersköld, 1963; Nylander, 1966.
3. Persson, 1999; Liliequist, 2004.

legitimt och rättfärdigt respektive illegitimt och orättfärdigt våld samt var gränserna drogs. Synen på dueller och duellbrott kan spåras i grundläggande kulturella föreställningar om det mänskliga livets helighet, om fred och icke-våld, om ondska och godhet, om ära och manlighet.

Avhandlingens övergripande syfte är att belysa den rättsliga hanteringen av duellbrott som ärekränkningar och dueller med dödlig utgång under perioden 1700–1740. Med utgångspunkt i den rättsliga argumentationen analyseras hur den rättsliga diskursen kring duellbrotten var sammansatt av olika element i den rådande kulturens uppsättning av idéer, normer och värden. Annorlunda uttryckt riktas analysen mot hur olika uppfattningar kopplade till dueller och duellbrott förenades i duellagstiftningen och i rättspraxis.

Jag utgick från en relativt vid definition av våld, där ärekränkningar, verbala och fysiska, och dueller med dödlig utgång ses som två ytterligheter i diskursen kring adligt våld. Materialet har i första hand varit rättsligt, som exempelvis lagtexter, rättsprotokoll, domar, försvars- och anklagelseskrifter, nådebrev, rådsprotokoll och rättsmedicinska rapporter. I syfte att skapa en vidare inblick i den historiska och kulturella kontexten har jag även använt mig av politiskt och teologiskt material som riksdagsprotokoll och prästers skrifter som rörde dueller.

Som underlag för undersökningen genomsöktes justitierevisionens arkiv för perioden 1700–1740. Det visade sig att omkring 80 rättsfall som uttryckligen bedömdes och hanterades som dueller och duellbrott inkom till justitierevisionen under denna period. Duellbrotten, både ärekränkningar och dueller med dödlig utgång, efterlämnade inte sällan omfattande handlingar. Rättsprotokoll och brev uppgår ofta till över hundra sidor handskriven text, i några fall till tre–fyra hundra sidor, ett par fall till runt åttahundra och i ytterligare ett fall till nära tvåtusen. Som grund för djupanalysen valdes fjorton omfattande fall ut ur justitierevisionens arkiv som innefattade de anklagades brev och tal inför rätten, domar samt skrifter som härrörde från domstolens och rådsherrars argumentation och brevväxling. Nio av fallen rörde ärekränkningar och lindrigare fysiskt våld och fem fall rörde dueller med dödlig utgång. Dessutom strävade jag efter att få så stor spridning i tid som möjligt inom perioden samt att medicinska rapporter skulle finnas med i åtminstone några av fallen. För vissa slutsatser har jag också använt aspekter i de övriga cirka 80 rättsfallen.

Studien är inte i första hand en kvantitativ, socialhistorisk studie. I likhet med svenska och internationella forskare som exempelvis Eva Bergenlöv, Anton Blok, Marie Lindstedt Cronberg, Martin Dinges, Karin Hassan Jansson, Erling Sandmo och Eva Österberg riktar jag analysens fokus mot

diskurser och konstruktioner av våldets och ärans historiska och kulturella mening samt hur synen på manlighet var kopplad till sådana processer.[4]

Sättet att läsa de rättsliga texterna om duellbrott har främst influerats av Martin Dinges och Eva Bergenlöv. Den rättsliga argumentationen uppfattas i avhandlingen således som en retorisk situation där det gällde för de inblandade att leverera så slagkraftiga berättelser och argument som möjligt för att på så vis fria sig från stränga straff. För rättens representanter och rådsherrarna handlade det om att rekonstruera händelseförloppet utifrån de inblandades och vittnenas berättelser och argumentation för att sedan väga sakförhållanden som inkluderade fallets specifika omständigheter mot lagens abstrakta straffparagrafer.

Den rättsliga argumentationen ses här som uttryck för en rättslig diskurs. Undersökningen visar tydligt hur den rättsliga diskursen kring duellbrotten inbegrep olika element ur kulturens uppsättning av idéer, normer och värden. Lagen var naturligtvis viktig i alla rättsliga sammanhang, men också andra normbildningar och värdesystem fanns representerade i bedömningen av duellbrotten. I sin argumentation brukade aktörerna inför rätten sin tids tongivande diskurser, som exempelvis religionen, den högre domstolens särskilda rättslära, synen på dygd och ära, straffpolitiken och i viss mån medicinvetenskapen. Den rättsliga diskursen kring duellbrotten kan beskrivas som ett dynamiskt spänningsfält av olika religiösa, etiska, politiska, juridiska och ideologiska komponenter, som effektivt definierade gränserna "utåt" för vad som var möjligt att tala och skriva om i det rättsliga sammanhanget, men som samtidigt kännetecknades av en "inre" ambivalens och mångtydighet.

Konstruktionen av rättfärdigt och orättfärdigt våld

Duellagstiftning och rättspraxis – disciplineringen av adeln

Ute i Europa hade duellen under 1500-talet utvecklats inom adeln som ett sätt att lösa konflikter. Ungefär samtidigt började statsmakterna runt om i Europa att utfärda stränga förbud mot dueller som ett led i disciplineringen av adeln. I Sverige kom duellfenomenet att bli en politisk fråga först från andra hälften av 1600-talet. Debatter fördes i rådet och bland ständerna i riksdagen om hur våldsbeteendet bland män ur rikets övre skikt skulle hanteras och förhindras och 1662 presenterades det första så kallade duellplakatet. Tjugo år senare, år 1682, utfärdades ett nytt duellplakat. Karl XI:s duellplakat kom sedan att bestå fram till 1861 då duellagstiftningen avskaffades helt.

4. Bergenlöv, 2004; Blok, 2001; Dinges, 1993; Dinges, 1994; Hassan Jansson, 2006; Lindstedt Cronberg, 1997b; Sandmo, 1999; Österberg, 2004; Österberg, 2005a.

Den enväldige Karl XI:s duellagstiftning speglar tydligt statsmaktens ambition att disciplinera adeln. Adeln skulle tämjas till att leva kristligt, att sätta statsnyttan före egennyttan och att tvingas till att använda domstolen för upprättelse av äran istället för att söka privat hämnd. Lagen föreskrev ytterst stränga straff för kränkningar, utmaningar, våld och dueller, men hoten och de stränga straffen upprätthölls inte alltid i rättspraxis.

Under den undersökta perioden 1700–1740 inkom omkring 80 faktiska duellbrott till justitierevisionen. Minst elva mål rörde dueller med dödlig utgång. Av dessa resulterade åtta i dödsdom. Undersökningen visar emellertid att ingen av de dödsdömda duellanterna faktiskt avrättades. Dödstraffen ändrades i högre instans på grund av för svag bevisning eller därför att den dråpanklagade hade brukat laga nödvärn. Dödsdomen exekverades inte heller i fall där den anklagade hade flytt efter duellen och blivit lovad lejd i samband med rättegången.

När det gällde duellbrott som ärekränkningar, utmaningar och lindrigare fysiskt och väpnat våld tillämpade rätten lagen bokstavligt i ganska många fall. Men det existerar också nästan lika många exempel på att det kunde finnas omständigheter i det enskilda fallet som medförde att personen inte kunde dömas i enlighet med duellplakatet. Rätten kunde endast döma en person för brott mot duellplakatet och verkställa domen om duellanten inte hunnit fly utomlands eller blivit försäkrad lejd i samband med rättegång. Vidare skulle personen ha uppnått vuxen ålder och det fick inte finnas något tvivel om att hans sociala position och rang sorterade under duellplakatets kategori "ridderskapet, adeln, krigsbefälet och dess vederlikar".

Det skulle vidare bevisas att kränkningarna och utmaningarna skedde av uppsåt och varit tydligt provocerande samt att våldet skulle ha brukats av fri vilja och inte i nödvärn. Att kränka någon i vrede och hastigt mod efter att själv ha blivit kränkt var inte straffbart enligt duellplakatet.

Jag menar att kungamaktens tvetydiga duellpolitik – en sträng avskräckande lagstiftning förenad med en mildare rättslig bedömning och benådningspolitik – har att göra med tre överlappande faktorer.

- En patriarkal relation mellan kung och adelsstånd som baserades på hierarkier och ömsesidighet.
- Den demografiska och storpolitiska situationen.
- Den religiösa världsbilden och rättsläran.

Kungens relation till adeln var patriarkal. Hans uppgift var att upprätthålla lag och ordning men han stod samtidigt i en form av tacksamhetsskuld till adeln som stred och offrade sina liv i kunglig tjänst. Rollen som omhänder-

tagande patriark kommer tydligt till uttryck genom att lejden utvecklades till en del i rättspraxis. Omvänt kunde duellanten, med löfte om att han skulle visa ständig lojalitet och be förböner för kungen, anspela på kungens medkänsla och plikt att beskydda sin offervillige krigare från straff. Samma relation kommer även tydligt till uttryck i nådebreven.

En andra förklaring till rättspraxis rörande duellbrott med dödlig utgång har att göra med den demografiska och storpolitiska situationen. Stormaktsväldets alla krig hade drabbat adelsståndet mycket hårt. Den aggressiva utrikespolitiken pågick fortfarande under tidigt 1700-tal och statsmakten var i stort behov av officerare. Det var därför för kostsamt att avrätta dödsdömda duellanter.

Den tredje och mest grundläggande aspekten av rättspraxis var den religiösa världsbilden samt den rättslära med rötter i den klassiska antikens moralfilosofi och kristen teologi som betonade det enskilda fallets omständigheter och rimligheten i straffet

Rättslig argumentation

Den rättsliga hanteringen och bedömningen av duellbrott har här undersökts som en fråga om språk och kultur – en retorisk situation där det gällde att argumentera så övertygande som möjligt. Detta skedde genom ett strategiskt bruk av de diskurser och värden som låg i tiden.

Duellbrotten hanterades i huvudsak i rikets övre domstolar, det vill säga i hovrätter, generalkrigsrätten, i slottsrätten och i den övre borgrätten samt i justitierevisionen. De högre domstolarnas bedömning och strafftillämpning vilade på en särskild rättslära med grunder i den klassiska antikens och den kristna medeltidens moralfilosofi, juridik och teologi som sedan jämkats ihop med det tidigmoderna svenska samhällets religiösa, politiska och sociala förhållanden. Hur denna lära eller diskurs var sammansatt har grundligt utretts av rättshistorikern Bo H. Lindberg. Lindberg har dessutom visat hur läran kom till uttryck i de rättsliga representanternas argumentation samt hur domsluten konstruerades vid olika typer av brott, inklusive våldsbrott. Lindbergs analyser rör dock i första hand brott som begåtts av människor ur de breda befolkningslagren och alltså inte duellbrott.

Min avhandling har kompletterat denna bild och satt in den i ett större sammanhang. Undersökningen visar att de rättsliga representanterna i huvudsak argumenterade på samma vis, med samma begrepp, kring våldsbrott som begicks av män ur rikets övre skikt som vid gemene mans våldsbrott. Rättsläran erbjöd en begreppsvärld som i hög grad tycks ha varit neutral i förhållande till brottslingens sociala ursprung. Också den anklagade adelsmannens och officerens argumentation byggde i allt väsentligt på de be-

grepp som juristerna och rådsherrarna brukade. Duellanten argumenterar ytterst sällan med utgångspunkt i uppfattningar om exempelvis äran som en storhet överordnad lag och moral, även om det är uppenbart att konflikten hade sin grund i ett utpräglat adligt, manligt och militärt hederstänkande. Jag återkommer till detta nedan.

Historikern Karin Hassan Jansson har i sin studie av hemfridsbrott under 1500-talet och 1600-talet poängterat att de rättsliga kategoriseringarna av våldet var nära kopplade till den rådande kulturens mansideal och motideal. Hassan Jansson menar att de manstyper som kom till uttryck i den rättsliga argumentationen kring brotten kan sammanfattas i bilden av "den fredlige" i kontrast till "den överdådige". Mansidealet återspeglar, menar hon, den manlighet som statsmakten behövde. Det fridsamma manlighetsidealet var dock, framhåller hon, knappast något nytt fenomen som påbjudits av den starka tidigmoderna staten. Även i den äldre rättsliga kulturen hade idealet en lika viktig men något annorlunda funktion.

Min undersökning har visat att bilderna av fredliga och överdådiga män även användes i den rättsliga argumentationen kring duellbrott i början av 1700-talet. De inblandade männen kunde beskriva sig själva med begrepp som exempelvis fredlig, fridsam, from, gladlynt, tålig, mild, kallsinnig, vänlig, vänskaplig, godvillig, trogen, saktmodig, gudfruktig och redlig. Motparten var en man som kunde beskrivas som överdådig, ondskefull, ovänskaplig, föraktfull, arg, vred, rasande, hatisk, ivrig och hämndgirig. Jag menar i likhet med Hassan Jansson, att det fredliga manlighetsidealet speglar den manlighet som staten behövde. Det var en man som hade en behärskad inställning till våld, vilket var en förutsättning för att det statliga våldsmonopolet skulle kunna upprätthållas. Men till skillnad från Hassan Jansson vill jag också betona att den svenska rättsläran i tidigmodern tid vilade på den kristna religiösa diskursen och dess moralfilosofi, och att det i första hand var dessa värdesystem som låg bakom de rättsliga kategoriseringarna av våldsbrott. De bilder av fredliga män som framträder i argumentationen kring duellbrott i början av 1700-talet var inte ett uttryck för en äldre rättslig kultur, utan speglar den rådande kristna kulturens normer och värden samt rättstänkandet i rikets övre domstolar. Det mansideal och motideal som avtecknar sig i den rättsliga argumentationen kan sammanfattas på följande sätt:

Idealbild	Motbild
kristlig	okristlig
kärleksfull	hatisk
vänskaplig	en ovän
vänlig	vred/arg
ödmjuk	överdådig/högmodig
trogen gentemot kungamakten	svekfull gentemot kungamakten
fredlig	hämndgirig
ovillig till våld	villig till våld
med goda intentioner	med ont uppsåt och dolska planer
mild	rasande/brutal
ärlig	oärlig
saktmodig	ivrig
välvillig	avundsjuk

Den rättsliga argumentationen kring rättfärdigt och orättfärdigt våld när det rörde duellbrotten konstruerades med utgångspunkt från den kristna hegemoniska kulturens manlighetsideal och motbild som i en vidare mening hade en grund i den kristna dualismen mellan gott och ont. Uppspaltningen är naturligtvis en förenkling. I rättsprotokoll, försvarsskrifter, domar och nådebrev var det hela mer komplext. Men argumentationen och berättelserna i dessa texter visar ändå tydligt att duellernas och ärekränkningarnas motsats utgjordes av egenskaper och värden som ansågs normerande för människors sociala liv. Ytterst hade dessa sin grund i det kristna värdesystemet, i lagen och kärleksbudskapet.

Mina resultat kan även jämföras med vad Eva Bergenlöv har lyft fram i sin studie av den rättsliga diskursen och argumentationen kring barnamord och barnkvävning. Bergenlöv, som bland annat studerar hovrätternas argumentation, framhåller att kvinnans oskuld konstruerades mot bakgrund av de rådande uppfattningarna om den rätta kvinnligheten och moderskapet. Skulden konstruerades utifrån motbilden till idealet. Idealbilden, som alltså syftade till tidens kvinnoideal och normen för det goda kristliga moderskapet, komponerades utifrån faktorer som att kvinnan skulle vara gift, dygdig och sedlig, hon skulle ha intakt ära, föda legitima barn, vara öppen om sin graviditet och inte dölja födsel och spädbarns död, hon skulle visa sorg vid barnets död, hon skulle visa ansvar och moderskärlek, samt vara lojal och undergiven. Motbilden var den ogifta, lösaktiga kvinnan som födde utomäktenskapliga barn. Hon dolde sin graviditet och barnets födsel och död, hon var känslolös inför barnets död, hon var aktiv och självständig.[5]

5. Se Bergenlöv, 2004, s. 420.

Ur de idealbilder och motbilder som avtecknar sig i den rättsliga argumentationen kring de specifikt manliga duellbrotten respektive de specifikt kvinnliga barnamordsbrotten blir det tydligt att de båda brottstyperna härrörde ur skilda genusbestämda sfärer i den tidigmoderna kulturen. En kvinnlig "inre" sfär, med dess starka koppling till sexualitet, hushåll, äktenskap respektive en manlig "yttre" sfär som syftade till mannens liv och uppträdande i mötet med andra män på offentlighetens scen. De olika sfärerna omfattades delvis av olika normer och värderingar och säger en hel del om kvinno- respektive mansrollen i det äldre samhället. I några avseenden överensstämmer dock de manliga och kvinnliga motbilderna med varandra; dels i brottet mot de övergripande kristna värdena, dels när det gäller viljan och uppsåtet till våldet samt hemlighetsmakeriet. Så formades bilden av den förhärdade våldsbrottslingen, oavsett kön.

Som nämnts ovan kunde en man fällas för brott mot duellplakatet om han tillhörde ridderskapet, adeln, krigsbefälet eller hade rang som en adlig jämlike, om han uppnått vuxen ålder, om hans handlingar hade varit genomtänkta och uppenbart provocerande och kränkande samt om våldet inte brukats i självförsvar. I synnerhet intentionen och uppsåtet var de bärande komponenterna i den juridiska definitionen av duellbrotten och det är tydligt att den rättsliga argumentationen konstrueras med detta som utgångspunkt. Det dödliga våldet kunde enligt lag endast betraktas som rättfärdigt om det kunde bevisas att mannen befunnit sig i uppenbar livsfara och brukat laga nödvärn.

Det rättfärdiga våldet konstruerades med utgångspunkt i det kristna mansidealet. En god kristen man var själva mottypen till en duellant. Det var en man som endast brukade våld om det var absolut nödvändigt. Det orättfärdiga våldet, kränkningarna, utmaningarna och duellen beskrevs med utgångspunkt i det kristna mansidealets motbild, den onde, okristlige och odygdige mannen. Det var en man som sökte konflikt, som provocerade och var arg och häftig till sinnes, hatisk, svekfull och avundsjuk.

En "regelrätt" duell kunde således aldrig ses som nödvärn eftersom den implicerade att våldet var frivilligt, att det var en överenskommelse mellan två män som utväxlat utmaningar, bestämt tid och plats samt vapentyp. Kunde det dessutom påvisas att duellanterna hade ledsagats av sekundanter, rådde det, enligt lag, inga tvivel om att våldet och det följande dråpet skulle betraktas som uppsåtligt, orättfärdigt och brottsligt. Men detta var i regel väldigt svårt för rätten att påvisa.

I den dråpanklagades argumentation kom den kristna idealbilden och motbilden särskilt tydligt till uttryck. Idealbilden kunde förstärkas med hänvisning till faktorer som den egna förvåningen över motpartens vilja att

bruka våld, att man misstänkte att den andre hade onda intentioner, att man försökte hålla sig avsides och undvika konflikt, genom att understryka sitt tålamod att utstå kränkningar och lidande av olika slag samt att man var omedveten om det egna bruket av våld. Även fattigdom, ånger och sorg kunde vara komponenter i argumentationen. Det egna levda livet framställdes som fullständigt kristligt, plikttroget, lugnt, fridsamt och nyktert i motsats till den dräptes alltigenom okristliga och odygdiga liv, präglat av våld, oordning och vrede.

Våldshandlingar konstruerades som rättfärdiga respektive orättfärdiga också på ett mer juridiskt plan. Ett dråp kunde, enligt tidens juridiska diskurs, definieras på flera olika sätt. Våldet kunde delas in i tre kategorier med avseende på viljan – uppsåtligt vållande till annans död, våda och olyckshändelse och slutligen nödvärn och självförsvar. Rätten att bruka nödvärn var lagstadgad. Den dråpanklagade kunde argumentera utifrån uppfattningar om att alla levande varelser ägde en naturlig drift att försvara sina liv vid livsfara. Det kunde dessutom hävdas att den kristna människan inte fick gå så långt i sin kärlek till nästan att hon därigenom riskerade sitt eget liv.

Viktiga omständigheter var även vilken typ av vapen som hade använts samt hur de hade använts. Pistoler ansågs naturligtvis som ett livsfarligt vapen. En försvårande omständighet kunde till exempel vara att en viss typ av laddning användes. En pistol som laddats "på kavaljerers vis", det vill säga med en laddning som innebar att skotten nådde längre, var en försvårande omständighet, ett tydligt tecken på uppsåt.

Försvårande var också om den dråpanklagade hade stuckit med värjan. Värjstick var allvarligare än hugg. Vidare skulle omständigheter som orsaken till dådet, sättet på vilket det begicks och tiden då det hände beaktas. För vissa jurister kunde ett dråp i självförsvar endast vara rättfärdigt om personen hade överfallits med sådan vrede, raseri och besinningslöshet att ingen annan utväg fanns för honom att ta sig ur situationen. Det fick inte, hos den som försvarade sitt liv, finnas några som helst tecken på hämnd, iver eller vilja att bruka mer våld än vad nöden krävde. Att ha agerat offensivt i en fäktningssituation eller att dra sin värja annat än i livsnöd ansågs som försvårande omständigheter, till och med att göra en rörelse mot värjfästet i "fel" ögonblick. Dessa tankegångar kommer tydligt till uttryck även i de dråpanklagades argumentation. Omständigheter som talade för den anklagades skuld kunde också vara att han hade uppträtt misstänkt före våldet, som till exempel att han undvikit att ta nattvarden under en tid. Andra omständigheter som talade mot den anklagade kunde vara om det fanns tecken på förberedelser till flykt, att parterna hade grälat och skällt på varandra före våldet, att de hade kränkt eller utmanat varandra, eller att de på något sätt hade varit ovänner tidigare.

När rikets högre domstolar dömde en duellant till döden formulerades dödsdomen mot bakgrund av det kristna manlighetsidealets motbild. Han hade uppsåtligt tagit en annan människas liv. Han hade frivilligt brukat våld och våldet hade varit överlagt. Före dådet hade han fört ett allmänt okristligt och odygdigt leverne. Han hade varit högmodig och vred och stört ordningen och den allmänna friden genom ovänskap, kiv och gräl. Det var den verkligt förhärdade brottslingen som dömdes till döden. Hade han dessutom, som i den unge löjtnanten Sievers fall, varit svekfull och dolt sina onda intentioner bakom falska vänskapsbetygelser, då hade han förverkat sitt liv.

Det enskilda fallets alla omständigheter skulle vägas in i den rättsliga bedömningen av våldet. Dödsdomar som utfärdats i de högre domstolarna skulle, när det gällde dueller med dödlig utgång, alltid granskas av justitierevisionen. Här skulle den slutgiltiga domen fattas och det var en vansklig uppgift. Att döma en dråpare felaktigt, det vill säga för milt eller för strängt, kunde väcka Guds vrede. En viss religiöst grundad tvehågsenhet kan därför skönjas i rådsherrarnas diskussioner i det enskilda fallet.

Den rättsliga argumentationen kring utmaningar och kränkningar respektive dödligt våld skilde sig alltså inte väsentligt från varandra. En viktig skillnad framträder dock när man jämför de anklagades argumentation med rättens och rådsherrarnas. Idealen och motbilderna återgavs i renodlad form i de anklagades argumentation. Här rådde i regel ingen tvekan om vem som hade uppträtt rätt respektive orätt och vem som brukat rättfärdigt respektive orättfärdigt våld. För rättens ledamöter var uppgiften inte lika enkel. De skulle beakta alla omständigheter i det enskilda fallet. Oftast fanns det både förmildrande och försvårande omständigheter. I de rättsliga representanternas och särskilt i rådsherrarnas argumentation avtecknade sig mer komplexa bilder av Mannen, där våldets rättfärdiga respektive orättfärdiga innebörd konstruerades som grader på en skala.

Den tidiga medicinvetenskapen influerade även den rättsliga hanteringen och bedömningen av dueller med dödlig utgång. Från mitten av 1600-talet och framåt gjordes stora ansträngningar för att reformera och professionalisera det medicinvetenskapliga fältet. Vid svåra fall skulle tidens främsta experter på yttre medicin och anatomi, det så kallade Collegium Medicum, granska lekmäns och fältskärers diagnoser och rapporter. Åsiktsbrytningar var vanliga, vilket även kom till uttryck i de universitetsutbildade medicinarnas diskussioner kring duellanternas dödliga sår. Tidens experter förde mycket komplicerade resonemang om den mänskliga anatomin, som ofta byggdes upp med hjälp av latinska begrepp och termer. I dessa diskussioner avtecknar sig, menar jag, en medicinvetenskaplig diskurs i mer modern mening.

Vid sidan av experternas anatomiska kunskaper praktiserades även en yttre medicin vars rötter kan spåras i den äldre hälsoläran och humoralpatologin. Bedömningarna av patientens tillstånd gjordes med utgångspunkt i de kunskaper som kunde inhämtas angående hans temperament och konstitution, det vill säga yttre omständigheter som hans allmänna sinnes- och hälsotillstånd. Fältskärernas berättelser innehöll emellertid inte bara strikt medicinska förklaringar. Här kom även religiösa moraliska betygsättningar av patienten till uttryck. Gränsen mellan religiösa, moraliska perspektiv och naturvetenskapliga, medicinska perspektiv var inte fixerad. Under tidigt 1700-tal kunde perspektiven flyta ihop ibland.

Tidigmoderna manligheter

I avhandlingen har den manlighetshistoriska aspekten varit central i flera avseenden. Analysen har riktats mot hur olika uppfattningar om adlig manlighet kom till uttryck i den rättsliga diskursen kring duellbrott, framför allt med avseende på hur manligheten var kopplad till den rättsliga diskursens definitioner av rättfärdigt och orättfärdigt våld. I duellbrotten avspeglas en manlig värld med adliga och i de allra flesta fall militära förtecken. Duellerna var typiska mansfenomen, de emanerade ur mansdominerade, eller vad man inom manlighetsforskningen brukar kalla för homosociala, miljöer. Lagen, det vill säga duellplakaten och krigsartiklarna, var formade av män (även om initiativet till det första duellplakatet togs av en kvinna) och riktades mot män. Vidare var den rättsliga hanteringen och bedömningen av duellbrott en verksamhet som bedrevs av män.

Vad har då forskningen sagt om tidigmodern manlighet i allmänhet och dess koppling till våld i synnerhet och hur förhåller sig mina resultat till detta forskningsområde? Jonas Liliequist har till exempel framhållit att de bärande komponenterna i manlighetsdiskursen från vikingatid till idag kan sammanfattas med termerna styrka, kontroll och självbehärskning. Till detta fördes bruket av våld. Idéhistorikern George L. Mosse har hävdat att tidigmodern manlighet konstruerades mot bakgrund av aristokratiska och krigiska ideal som ära, mod och fysisk styrka. En viktig arena för denna manlighet var just, menar han, duellen. I den genus- och manlighetshistoriska forskningen har man vidare framhållit att manlighet i tidigmodern tid ännu inte var en kategori med ett väl avgränsat innehåll. Enligt många forskare var tidigmodern manlighet snarare något som kännetecknades av variation och tvetydigheter.[6]

En del forskare talar om att detta i viss utsträckning tycks ha gällt även

6. Amussen, 1999; Connell, 1999; Dinges, 1998b; Mosse; 1996; Österberg; 1997a.

för synen på kvinnors roller.[7] Kvinnor kunde ibland utmana och spränga gränser. Handlingsutrymmet varierade kraftigt beroende på ekonomisk och social status, ålder och civilstånd. I mäns bortavaro var det till och med möjligt för kvinnor att ikläda sig mansrollen som husbonde eller föreståndare för godset. Vad som dock står klart i de allra flesta studier är att våld i äldre tid var kopplat till manlighet, både i diskurs och i praktik. Våldsbrottsligheten toppades, då som nu av män. Män var soldater och officerare, roller som kvinnor inte kunde ikläda sig.

Mitt eget bidrag till forskningen om tidigmodern manlighet har här varit att med utgångspunkt i den rättsliga hanteringen av duellbrott djupare problematisera den tidigmoderna synen på våld med avseende på dess kulturella och historiska betingelser. Framför allt har jag fokuserat på var gränserna drogs för vad som var rättfärdigt respektive orättfärdigt våld och hur detta var kopplat till synen på manlighet. Med teoretisk inspiration från forskare som hävdar att diskurser om våld effektivt definierar manlighetens gränser mot det kvinnliga och omanliga ställde jag frågan om även freds- och icke-våldsdiskurser kom till uttryck i den rättsliga argumentationen om dueller och duellbrott samt, om så var fallet, vad detta kan avspegla för uppfattning om manlighet under tidigt svenskt 1700-tal.[8]

Undersökningen visade att den adliga och militära manlighetens koppling till våld, på ett diskursivt plan, var mer komplex än vad som tidigare gjorts gällande. Den bild av ideal manlighet som framträder i argumentationen i exempelvis de anklagades berättelser, rättsprotokoll, domar och nådebrev återspeglar i första hand den kristna kulturens normer och värderingar, eller snarare vissa aspekter av dessa. Ofta ligger argumenten och berättelserna om duellbrott även nära lagens föreskrifter. Bilden av ideal manlighet som avtecknar sig i den rättsliga argumentationen var ett av den tidigmoderna kristna kulturens mansideal, vilket inskärptes i lagen och rättsläran och som hade sin grund i Nya testamentets berättelser om den kristna livsföringen och kärleken till nästan. Denna kristna freds- och icke-våldsdiskurs överlappade den rättsliga diskursen och kom på olika vis tydligt till uttryck i olika aktörers rättsliga argumentation kring duellbrotten.

Även om adelns legitimitet och uppgift under 1600-talet och det tidiga 1700-talet vilade på uppfattningar om våld och manlig tapperhet på slagfältet, saknades alltså inte en diskurs som erbjöd mannen en möjlighet att beskriva sig själv som fredlig, mild och vänlig och i behov av nåd och beskydd, utan att för den skull göra avkall på sin manlighet.

Kristlighet och dygd syftade till kulturellt erkända positioner och tan-

7. Österberg, 1997a.
8. Se exempelvis Elshtain, 1995; Höglund, 2001.

kefigurer som förvisso gällde alla kristna människor, män som kvinnor, men som just i relation till duellbrotten blev manligt kodade. Utifrån dessa positioner konstruerade duellanten sedan sin berättelse och argumentation. Så kunde det egna våldet göras rättfärdigt.

I den tidigmoderna kristna, religiösa diskursen var fredlighet och mildhet inte könsbestämda egenskaper, utan allmänmänskliga ideal och värden. Det är emellertid viktigt att understryka att fredlighet och mildhet endast var en sida av den tidigmoderna religionsuppfattningen. I den religiösa världsbilden rymdes även våldet och aggressiviteten, vilket främst kopplades till män. Detta återverkade på manligheten både på ett diskursivt plan och i praxis. Religionen kunde legitimera både krigsvåld och aga av hustrun. Även bilden av den militante, modige krigaren i Guds och kungens tjänst finns tydligt representerad i de anklagades argumentation, vilket understryker att tidigmodern kristen manlighet spände över ett mycket brett register, från det mest fredliga och milda till det mest våldsamma och militanta.

Men de rättsliga texterna i duellmålen talar också, om än mindre explicit, om ett annat mansideal som låg mycket långt ifrån det rättsenliga och det kristna, fredliga och milda och som i huvudsak inte kan förstås utifrån den religiösa världsbilden. Även i detta avseende är det intressant att ställa duellbrotten mot barnamordsbrotten. Eva Bergenlöv har bland annat hävdat att barnamorden under 1600- och 1700-talen – både som diskurs och praktik – måste förstås mot bakgrund av den rådande religiösa världsbilden, moralen och värderingarna som flätats samman i en patriarkal samhällsordning. Alla ogifta mödrar blev inte barnamörderskor. Patriarkalismen var i den bemärkelsen inte determinerande. Men inte desto mindre, menar hon, speglade brotten det moraliska tryck som kyrkan och religionen satte på kvinnorna att leva upp till den hegemoniska moraluppfattningen.[9]

Den rättsliga diskursen kring duellbrott måste förstås utifrån den rådande religiösa världsbilden och normerna, men till skillnad från kvinnors våld mot sina spädbarn hade adelsmäns dödliga dueller ingen grund i religionens moralsyn och värderingar.

Hur kan man då förstå bruket av dueller? Vad var det som motiverade män ur adelsståndet att strida mot varandra med dödliga vapen? Dueller måste förstås som en extrem yttring av en specifik adlig, manlig och militär hederskultur, som till viss del förvisso interagerade med den kristna religiösa kulturen, men som ställde helt andra krav på de män som omfattades av dess normer och värden. Det är dock viktigt att understryka att inte heller denna kultur ledde till att alla adelsmän och officerare utkämpade dueller,

9. Bergenlöv, 2004, s. 421–422.

i synnerhet inte till döds. Sådana dueller var som nämnts ovanliga i Sverige under tidigt 1700-tal.

Vad var det då som låg till grund för adelsmannens och officerens ära och heder? Det har forskats mycket om tidigmoderna hedersföreställningar, men studierna har i allt väsentligt fokuserat på hedersuppfattningen bland bönder och hantverkare.[10] Utgångspunkten har varit ärekränkningsmål och våldsbrott. Liknande kulturhistoriskt influerade studier har hittills saknats när det gäller den rättsliga hanteringen av ärekränkningar inom adeln. Denna undersökning kan därför komplettera tidigare forskning.

Jag menar i likhet med flera andra forskare att äran i det äldre samhället måste ses som ett yttre värde som man antingen hade eller saknade och som bestod av komponenter som härrörde ur kulturens allmänna moral, respektive ståndsideologi och könsuppfattning.[11] Jag delar också uppfattningen om att det tidigmoderna hedersbegreppet skiljer sig från det moderna. Förändringar i hederstänkandet har, som bl.a. Marie Lindstedt Cronberg varit inne på, med moderniseringsprocesser som sekularisering, urbanisering, individualisering och "upptäckten" av det moderna subjektet att göra.[12]

Den hedersuppfattning som låg bakom adelsmäns konflikter och som i sin tur kunde leda till kränkningar, utmaningar, våld och dueller under tidigt 1700-tal var, menar jag, fortfarande en mans värde i andra mäns ögon, det vill säga något som främst tillskrevs mannen att förvalta och bevaka. Som exempelvis Sandmo har framhållit var äran närmast en outtalad storhet som betecknade vad personen gjorde, hans roll, i ståndssamhället.

I likhet med Sandmo förstår jag ärekränkningen som en beskyllning för att vara något man inte är, eller för att göra något man kulturellt sett inte får göra. I en vidare bemärkelse handlade ärekränkningen om att personen beskylldes för att ha överskridit en gräns mot något som låg utanför den egna kulturens normer och värderingar.

Den här undersökningen visar att de bakomliggande orsakerna till kränkande ord, utmaningar, våld och dueller kan, när de är kända, delas in i tre dominerande konfliktkategorier

- respektlösa uppträdanden på offentlighetens scen
- ifrågasättanden av militär roll och duglighet
- beskyllningar om lögn och ryktesspridning

10. Exempelvis Dinges, 1994; Lindstedt Cronberg, 1997b; Jarrick och Söderberg, 1998; Sandmo, 1999.
11. Dinges, 1989; Lindstedt Cronberg, 1997b; 2005a; Sandmo, 1999; 2005.
12. Dinges, 1989; Henderson; 1994; Lindstedt Cronberg, 2005a; Österberg, 1995.

Adelsmannens och officerens ära var starkt kopplad till uppförandet i mansdominerade offentligheter. Äran ifrågasattes när han inte betedde sig på det sätt som förväntades av honom i mötet med andra män på exempelvis krogar, kaffehus eller under middagar. En adelsman och officer med ära respekterade rangordningen och samhällets hierarkier, han var diskret och förde sig väl och respektabelt i mötet med andra män. Han nedvärderade aldrig andra män offentligt, han ifrågasatte aldrig en överordnads order, han respekterade den militära ordningen, normerna och värdena, han var lydig, modig och skötte sina militära plikter. Han förväntades vidare att alltid tala sanning och han spred aldrig ofördelaktiga rykten om andra män eller deras familjer.

Den adelsman eller officer som bröt mot dessa normer och därmed provocerade och utmanade sina ståndsbröder fick heta hundsfått, kanalje och skälm. På så vis förpassades han ur den ärbara gemenskapen. Han kunde sedan få en örfil eller bli knuffad, sparkad, slagen, dragen i håret och bli utmanad till strid med pistol eller värja, till häst eller till fots, och riskera att dö i duell.

Den hedersuppfattning som låg bakom bruket av dueller skiljer sig i flera avseenden från de uppfattningar som låg bakom ärekränkningar och bruket av våld i bondesamhället eller bland hantverkare i städerna. Konflikter som hade sin grund i beskyllningar om hustruns osedlighet eller rörde äktenskap var, som exempelvis Gudrun Andersson, Marie Lindstedt Cronberg, Dag Lindström och Erling Sandmo har visat, kopplade till den ära som mannen bar på i egenskap av föreståndare för sitt hushåll.[13] I bondesamhället var äran, menar samma forskare, en garanti för mannens tillhörighet i den kristna församlingsgemenskapen, den garanterade att mannen kunde medverka vid juridiska verksamheter som nämndeman, att han kunde sluta ekonomiska uppgörelser, att han kunde få burskap i staden och att han kunde vara fadder när andras barn döptes.

Förutom betydelsen av att vara ärlig och inte ljuga, vilket verkar vara ett allmänt moraliskt värde i den tidigmoderna kulturen, avspeglar duellbrotten en annan manlig värld än den som framskymtar bakom den rättsliga hanteringen av bönders och hantverkares hedersrelaterade konflikter. Ur den rättsliga hanteringen av duellbrotten avtecknar sig en värld där faktorer som exempelvis äktenskap, sexualitet, börd och familj, tillhörighet i den kristna församlingen, juridisk och ekonomisk trovärdighet spelade en underordnad roll för de inblandade männen. Det var sällan som den underliggande konfliktorsaken till duellhandlingar var ett angrepp på familjeäran.

13. Andersson, 1998; Lindstedt Cronberg, 1997b; Lindström, 1994; Sandmo, 1999, Österberg, 1995.

Det var över huvud taget ovanligt att kvinnor hade med männens konflikter att göra. Endast i ett fåtal fall kan man ana att kränkningarna, huggen och slagen emanerade ur konflikter med viss anspelning på relationer mellan kvinnor och män samt kvinnlig sexuell ära.

Adelsmäns och officerares konflikter var i fråga om duellbrott ett uttryck för en starkt homosocial kultur som baserades på ståndsideologiska och militära normer och värden. Adelsmannen och officeren tillhörde en exklusiv gemenskap av ärbara, duellvärdiga män och det var tillhörigheten till denna upphöjda militära, manliga högreståndsgemenskap i sig som männen försvarade och kunde offra livet för.

Den ära som adelsmän och officerare nitiskt bevakade i offentliga sammanhang och som kunde orsaka dueller när den kränktes var främst ett personligt attribut. Samtidigt var den även relaterad till kungens och den politiska maktens uppskattning. Genom att visa sig duglig, lojal och tapper i kunglig tjänst kunde officeren belönas med högre rang eller adelsskap. Som en följd av detta kunde han få allt viktigare förtroendeuppdrag i staten och därmed kunde hans ära öka. För män i samhällets övre skikt handlade det om att bevaka, försvara och befästa sin tillhörighet i en exklusiv militär högreståndsgemenskap som även definierade deras position och relation till statsmakten. Sammanfattningsvis var det alltså angrepp på denna manliga ära, som även var nära länkad till statsmaktens ära, som låg bakom utmaningarna, våldet och duellerna i Sverige i början av 1700-talet.

SUMMARY

Justice and the Duellist

Crimes of Duelling and Perceptions of Masculinity in the Final Phases of Sweden's Period as a Great Power

Sweden's era as a great power was characterised by a Christian, religious world-view. The predominant normative order was founded on a Lutheran, evangelical mindset. However, daily life under Christianity and the judicial discourse was informed by variety and a wealth of ideas rather than homogeneity and orthodoxy. Ideas founded on classical antiquity and the medieval perceptions of the church were intertwined with the prescriptions of society's political doctrines as hammered out by Protestant theologians.

In a world such as this violence, in particular fatal violence, was something that shook society and created considerable unease. Crimes against the sanctity of life could invoke the wrath of God and entire societies would be subjected to His vengeance. Parallel to these perceptions the era was infused by notions of honour which, when violence was involved, were in conflict with the values of the state and the evangelical Lutheran church. Duelling can be regarded as an excellent example of this phenomenon. This study examines duelling crimes in Sweden during the early 18th century and is not primarily a quantitative, social historical approach. This study agrees with the approach of Scandinavian and other international researchers such as Eva Bergenlöv, Anton Blok, Marie Lindstedt Cronberg, Martin Dinges, Karin Hassan Jansson, Erling Sandmo and Eva Österberg. The focus is on the discourses which define the legitimacy of violence and honour in an historical and cultural context as well as elucidating perceptions of masculinity related to these.

Based on judicial argumentation, this thesis highlights how discourse involving crimes of duelling comprised and included discourses and values of the time. It examines how borders were drawn between what is regarded as justified and unjustified masculine violence involving crimes of duelling. From 1700 to 1740, such crimes could involve provocative breaches of honour as well as duelling, resulting in death. Expressed in other terms, this study examines how various ethical perceptions became intertwined in

edicts of duelling and judicial practice and how these expressed an understanding of masculinity.

The basis of the study has primarily been judicial and it has applied, for example, legal Acts, judicial records, verdicts, defence and prosecution Acts, letters of remission, Royal Council protocols and forensic reports.

With a view to further highlighting an historical and cultural context, the study has also made use of political and theological texts, such as parliamentary protocols and clerical writings regarding duelling. It has examined Royal judicial archives, involving national high court judgements from 1700 to 1740. There were about 100 cases dealing with conflicts of honour amongst males of the aristocracy. It has been found that eighty of these cases related specifically to duelling and crimes of duelling. As point of departure for an in-depth analysis, fourteen cases were chosen based on speeches of defence and letters presented in court. Furthermore, the study examined judgements as well as writings from the communication gleaned from courts of justice and high courts. Nine cases involved breaches of honour and five involved violence resulting in death. The aim of this has been to examine as wide a spread across time as possible, as well as to ascertain whether medical reports involving some of these cases might be available. In order to draw certain conclusions the remaining eighty lawsuits were also scrutinised. In this study judicial argumentation has been regarded as a rhetorical device in which the accused presented their arguments in powerful narratives they hoped would ensure their escaping severe legal punishment. The court representatives and Royal Court judges were decisive when it came to reconstructing the chain of events from the perspective of those involved as well as taking into account evidence given by witnesses so as to assess incidents involving the specific circumstances of the case, in order to apply abstract paragraphs of law. Thus, all argumentation was, characteristically, infused by a judicial discourse.

In a discourse involving crimes of duelling, although legal texts were of extreme importance, other normative and value systems were also represented. In their argumentation in court the various actors employed discourses of their time such as religion, specific jurisprudence, perceptions of virtue and honour, policies involving penalty, and to a certain extent their knowledge of medicine.

The judicial discourse concerning crimes of duelling can consequently be described as a dynamic power arena of various norms and values directed at the "external" world. At the same time, these taken together effectively defined in a judicial context the borders of what was permissible.

Perceptions of Justified and Unjustified Violence

The phenomenon of duelling became a political issue in Sweden in the second part of the 17th century. In the Council as well as in the various estates, debates were conducted concerning procedures involving the prevention of violent behaviour amongst men of the aristocracy. In 1662 the first edict on duelling was presented and twenty years later in 1682 a new edict on duelling appeared. Charles XI's duelling edict was in force until 1861, after which laws on duelling were abolished. This authoritarian king's duelling legislation clearly reflected the state's ambitions to discipline the aristocracy. There was a need to control the aristocracy and to enforce a Christian lifestyle, ensuring that the interests of the state received priority and not personal, private interests. Furthermore, the intention would then be to employ the judicial arena to redress wrongs involving honour, instead of seeking private revenge. The law prescribed extreme punishment for breaches of honour, the challenge to duel and violence. However, threats of extreme punishment were not always maintained in judicial practice.

From 1700 to 1740 at least eleven duels resulting in death were taken to court and eight cases resulted in death penalties. However, this study found that none of the duellists sentenced to death were actually executed. In certain circumstances the death penalty was not carried out: when the evidence was too weak or the accused acted in self-defence or because the accused fled after the duel or had been promised safe-conduct during the trial. In cases involving duelling crimes such as breaches of honour, challenges to duel and physical and armed violence, in many cases the courts applied the law in a literal sense. However, there are numerous examples of individual cases where circumstances resulted in the fact that a person could not be judged in accordance with the duelling edict. The courts could only judge a person for crimes against the duelling edict and put into effect such judgement if a duellist had not fled abroad or had been promised safe-conduct during the trial. Furthermore, the accused person had to be of adult age and there was to be no doubt concerning such a person's social rank according to the duelling edict's prescription defining concepts such as knighthood, the aristocracy, military officers and their equals.

Moreover, proof had to be given that breaches of honour and challenges to duel indicated malicious intent and were clear provocations where the violence was intentional and not in self-defence. To insult a person in outrage after having being insulted was not punishable according to the duelling edict. This study argues that the state's ambivalent policy of strict deterring legislation on the one hand, combined with a milder judicial judgement involving the granting of pardon, on the other, is explained by three overlapping aspects:

- A mutually accepted hierarchy between the king and the aristocracy. An officer's loyalty and self-sacrifice is rewarded by royal protection.
- The demographic and macro-political situation. The aristocracy suffered mass extinction as a result of war during the era when Sweden was a Great Power. An aggressive foreign policy continued throughout the first decades of the 18th century and consequently the state needed its military officers. It was too expensive to execute men of the aristocracy and military officers who were sentenced to death for duelling.
- The religious world-view and jurisprudence with its roots in classical antiquity and Christian theology emphasised the circumstances of individual cases as well as accentuating the fact that the punishment should be in relation to the crime.

Persons who were accused of committing crimes of duelling could be taken to high court, or were court marshalled and they subsequently appeared in the Royal High Court. The judgement and punishment of these courts were based on specific jurisprudence that had its roots in the philosophy of classical antiquity, medieval Christian moral philosophy, jurisprudence and theology that were then combined with an early modern Swedish society's religious, political and social conditions.

This study has shown that the judicial argumentation comprising justified and unjustified violence in crimes of duelling has its origin in a Christian, hegemonic cultural perception where binary oppositions of good and bad are combined with jurisprudence.

Consequently, the masculine ideal and its counterpart are mirrored in the judicial discourse which is identified by the following key concepts:

Masculine ideal	Counterpart
Christian	Unchristian
Loving	Hateful
Friendship	Enmity
Amicable	Wrathful
Humble	Haughty
Faithful to the state	Unfaithful to the state
Peaceful	Vengeful
Disinclined to violence	Inclined to violence
With good intentions	With evil intentions
Gentle	Cruel/Brutal
Honest	Dishonest
Meek	Zealous
Benevolent	Malevolent

As mentioned previously, justified violence has its origins in the Christian masculine ideal which holds that a "good" Christian man is the counterpart of the duellist. The good male was a man who only used violence if it were absolutely necessary. Unjustified violence, breaches of honour and challenges to duel are opposed to the Christian male ideal and are, instead, typical characteristics of the evil, unchristian male. The latter was regarded as a man who would seek conflict, who provoked, was wrathful, vengeful, hateful, deceitful and jealous.

In the arguments employed by persons accused of murder the binary oppositions inherent in the Christian ideal, and its counterpart, become particularly apparent. Several factors contribute to reinforce the perception of the ideal:

- one person's surprise at another's desire to employ violence
- the attempt to withdraw in order to avoid conflict
- patience to endure insults and various hardships
- being ignorant of one's own use of violence

In addition, poverty, remorse and sorrow are further factors that could contribute to the perception of this ideal. Thus a life which is characterised as totally Christian, dutiful, peaceful and sober is contrasted to that of the slain person whose life is regarded as totally unchristian and wicked, with violence, anger and disorder prevailing.

Violent deeds are perceived as justified or unjustified, also on a more judicial level. Murder could be defined in various ways according to the judicial discourse. Crimes of violence resulting in death could be divided into the following three categories:

- deliberately causing another's death
- accidentally causing another's death
- self-defence

The right to self-defence was legally defined: In crimes of duelling the person accused of murder could argue that all living beings had the right to defend themselves in situations where their lives were threatened. Moreover, it could be argued that Christian persons should not go so far in their love of their neighbour that they place their own lives at risk. Circumstances such as cause, manner and time are taken into account by representatives of the court. For some jurists, murder in self-defence was only justified if a person was filled with such wrath and fury that no other way out of

the situation presented itself. Persons who defended their lives should not display any signs of revenge, zeal or wish to use more violence than called for by the situation. Such thoughts are clearly expressed in the accused person's argumentation. Furthermore, suspicious behaviour before the duelling crime, such as the refusal to partake of Holy Communion, could also be interpreted as expressions of guilt. Other circumstances implying guilt could be the following:

- signs of preparation to flee
- that the parties had quarrelled or abused each other before the duel
- that they had insulted or challenged each other
- that they in any way were enemies previously

When the high courts of state sentenced duellists to death, the death sentence was formulated with the negative Christian male ideal in mind. The duellist had deliberately taken another person's life, he had voluntarily employed excessive violence against that person. Prior to the deed he had lived a generally unchristian, impure life. He was proud and wrathful and disturbed the general order through enmity and quarrelling. Moreover, if he were deceitful and had hidden his intentions behind false expressions of friendship, only to carry out the violent deed, he had forfeited the right to live.

An important difference becomes apparent when one compares the argumentation of the accused with that of the judicial representatives. In the argumentation of the accused there is, as a rule, no doubt as to who had acted correctly or incorrectly or who had employed justified or unjustified violence. On the other hand, for the members of the court the distinctions were not as clear. In every individual case they were to take all circumstances into account and often there were mitigating as well as aggravating circumstances. In the argumentation of the court representatives, especially those of the Royal Court, a more complex image of the implications of the duellist's justified or unjustified violence appears as grades on a scale.

Early medical science influenced the judicial assessment of duels resulting in death. In extreme cases the foremost experts on external medicine and anatomy, the *Collegium Medicum*, scrutinised laymen's and barber-surgeons' diagnoses and reports. The experts of the time construed very complicated arguments about the human anatomy, often employing Latin concepts and terms. Such discussions display a discourse of medical science that could be compatible with a more modern approach. Parallel to the anatomical knowledge of the experts there was an approach displaying knowledge of

older medical teachings. An assessment of patients' condition was based on the knowledge of their external condition such as their temperament and constitution, that is, their general state of mind and health. The barber-surgeons' reports contained not only strictly medical explanations, but even religious, moral assessments of a patient were expressed. The borders between religious/moral perspectives and scientific/medical perspectives were not fixed since these were fluid during the early 18th century.

Early Modern Masculinities

This study is greatly influenced by the various aspects of masculinity research. It has, in particular, examined how perceptions of masculinity are embedded in the way violence has been construed as justified or unjustified in a judicial context. Contemporary research has maintained that much discourse concerning violence has defined the borders of masculinity in terms of perceptions of what is regarded as feminine and emasculated. This study has shown how in the 17th and early 18th centuries the discourse of peace and non-violence, based on the jurisprudence of the time as well as on the narratives of the New Testament that preached a Christian lifestyle and love, constituted the basis of argumentation.

Despite the fact that notions about the legitimacy and the task of the aristocracy during the 17th and early 18th centuries had their origin in perceptions of violence and masculine bravery on the battlefield, there was no absence of a discourse which provided men with the possibility to describe themselves as peaceful, meek and friendly, in need of protection, without depriving them of their masculinity.

A Christian lifestyle and virtue aspired to achieve culturally recognised positions in society for all Christian persons; men as well as women, but in relation to crimes of duelling these were attributed to masculinity. The duellist formulated his narrative from a position based on the notions of a Christian, virtuous lifestyle. In an early modern Christian religious discourse peacefulness and meekness were not determined by gender, but were regarded as general qualities of human greatness. It is however important to emphasise that peacefulness and meekness were but two aspects of an early modern religious perception. This religious world-view also encompassed violence and aggressiveness, qualities mainly associated with men. This had repercussions for masculinity both on a discursive level and in practice. For example, religion could legitimise the violence of war as well as domestic violence. The image of the brave and militant man in the duty of God and king is clearly represented in the argumentation of the accused duellist. This elucidates how early modern Christian masculinity spans over a wide

range from the most peaceful and meek to the violent and militant. Judicial texts in cases of crimes of duelling also bear witness, albeit less explicitly, to another masculine ideal, which is divorced from the legal, peaceful, meek Christian ideal as it cannot be understood from the perspective of a religious world-view. Duels and breaches of honour need to be understood as expressions of an aristocratic, masculine, military, culture of honour. This is to a certain extent integrated into a religious Christian culture, but places totally different demands on those men who are included in its normative value system. It is however important to emphasise that this culture of honour did not necessarily imply a challenge to duel. Not all aristocrats fought duels, especially not duels that could have a fatal outcome. As mentioned previously, such duels were unusual in Sweden during the early 18th century.

This study defines aristocratic honour as consisting of components derived from the prevailing cultural perceptions of morality, including notions of gender, combined with an aristocratic ideology. Moreover, the following three categories exemplify possible reasons for a duellist to make use of insults, challenges to duel and violence:

- disrespectful behaviour in the public arena
- calling in question a military person's role
- accusations of lying and spreading of rumours

The above categories constitute, with few exceptions, the hidden causes of conflicts. Noblemen's and military officers' honour was strongly connected to behaviour in a male-dominated public arena. Honour was questioned when a man did not behave in the manner expected of him in confrontations with other men in, for example, inns and coffee-houses, or during dinner parties. An honourable nobleman and a military officer respected the ranks and hierarchies of society. He was discrete, conducted himself well and respectably in confrontations with other men. He never depreciated other men publicly, he never questioned a superior's orders, he respected military rank, regulations, norms and values, he was obedient, brave and fulfilled his military duties. A nobleman and an officer with honour was expected always to tell the truth and never to spread unfavourable rumours about other men or their families. A man who broke these norms and thereby provoked his peers was referred to as *hundsfått* (dog's cunt), *kanalje* (rascal) and *skälm* (rogue). In such a manner he was expelled from honourable social intercourse. He could then be given a slap in the face, be pushed, kicked, beaten, pulled by the hair and be challenged to fight with a pistol or a rapier, on horseback or on foot, thus risking death in a duel.

The perception of honour behind duelling differs in many ways from the perception underlying breaches of honour and the use of violence in agrarian societies or among craftsmen in urban environments. The judicial approach to crimes of duelling depicts a thoroughly masculine world where aspects such as marriage, sexuality, lineage, and family, membership of the Christian community, legal and economic credibility played a subordinate role for those men who were involved in crimes of duelling. It was rare that the underlying cause of conflict leading to duelling was related to an attack on the family honour. Moreover, it was unusual that women had anything to do with masculine conflicts such as duelling. In only a few cases was it possible to discern that violations of honour and beatings stemmed from conflicts that allude to the relationships between men and women or female sexual honour.

In the case of crimes of duelling the conflicts of noblemen and military officers were expressions of a strong homo-social culture based on aristocratic ideologies and military norms and values. Noblemen and military officers belonged to an exclusive community of honourable, worthy men and it was their belonging to this elevated masculine, military, aristocratic community in itself that these men defended and were prepared to sacrifice their lives for.

The honour that these noblemen and military officers guarded so zealously in the public arena, and which could lead to duelling when threatened, was primarily a personal attribute. However, at the same time it was related to the appreciation of the king and the political power. By appearing worthy and brave in the duty of the king, a military officer was rewarded with a higher rank or a knighthood and, as a result, he could be given more important commissions of trust in the state, thus enhancing his honour. For men who belonged to the higher strata of society it was important to guard, defend and consolidate their membership in an exclusive aristocratic community that also defined their position and relationship to the powers of state. To conclude, this study contends that it was an assault on this masculine honour, which was also closely linked to the honour of the powers of state, which lay behind the violence and challenges to duel in Sweden at the beginning of the 18th century.

Translation: *Rose Bloem*

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Justitierevisionens arkiv:
Generalauditörshandlingar, 1700–1740
Utslagshandlingar, 1700–1740

Protokoll i justitieärenden, Rådsprotokoll, serie BIJ

Collegium Medicum:
Protokoll, serie AIA:2, 1706–1720

Göta hovrätts arkiv (GHA)

Brottmålsutslag, serie BIIA, 1700–1730

Tryckta källor

Bibeln (1884)
Clingel, Rudolph, *En liten tractat de duellis eller eenwijges-kamp*, Stockholm, 1674
Isogaeus, Simon, *Carla-seger-skiöld hwilken then stormächtigste konung Carl XII. wår allernådigste regerande konung, så wäl som forna Swea och Götha konungar…*, Stockholm 1714
Karl XI:s krigsartiklar från år 1683, Karlstad, 1998
Martin Luthers Lilla katekes (med kort utveckling och med hänvisning till exempel ur Bibeln språkligt bearb. och varsamt revid. av Per-Olof Sjögren och Lennart Widing), Stockholm, 1983
Martin Luthers Stora katekes (i översättning av Martin Krauklis), Täby, 1999
Porath, Diedrich von, *Paleastra Svecana eller Den Adeliga Fäktare-Konsten*, Stockholm, 1693
Rousseau, Jean Jacques, *Bref angående dueller*, Stockholm, 1799
Schmedeman, Johan, *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån åhr 1528 in til 1701 angående justitiae och executions- ährender…*, Stockholm, 1706
Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll. D. 4. H. 1, 1645–1649, Stockholm, 1871
Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll. D. 9, 1664, Stockholm, 1891

Litteratur

Aalto, Seppo, Kenneth Johansson & Erling Sandmo, "Conflicts and Court Encounters in a State of Ambivalence" i Eva Österberg & Sogner, Sølvi Bauge (eds) *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000.

Amussen, Susan Dwyer, "Manligheten och det sociala systemet under den tidigmoderna perioden" i Anne Marie Berggren (red.) *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm: Forskningsrådsnämnden (FRN), 1999.

Andersson, Gudrun, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala, 1998.

Andersson, Gudrun, "Att bygga sig ett namn. Rumsliga hierarkier och strategier hos eliten i Arboga 1650–1770", i Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.) *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, Uppsala, 2003.

Andersson, Hans, *'Androm till varnagel...' Det tidigmoderna Stockholms rättskultur i ett komparativt perspektiv*, Stockholm, 1998

Andersson, Hans & Magnus Perlestam, "Sodomiter inför rätta. Sexuellt avvikande inför militär domstol i början av 1700-talet", i *Karolinska förbundets årsbok*, 2001.

Andersson, Lars M, *En jude, är en jude, är en jude...Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund, 2000.

Andrén, Åke, *Sveriges kyrkohistoria. 3, Reformationstid,* Stockholm, 1999.

Andrew, Donna T., "The Code of Honour and its Critics. The Opposition to Duelling in England, 1700–1850", i *Social History*, London, 1980.

Ariès, Philippe, *Döden. Föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*, Stockholm, 1978.

Ariès, Philippe, "Introduction" i Roger Chartier (ed.) *A History of Private Life. 3, Passions of the Renaissance,* Cambridge 1989.

Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*, Lund, 1992.

Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige,* Stockholm, 1982.

Artéus, Gunnar, *Vetenskap som livsäventyr. Samhälle, krig och historia*, Stockholm, 2001.

Bachtin, Michail, *Rabelais och skrattets historia. Francois Rabelais verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*, Gråbo, 1986.

de Bejczy, Gunila, "Kriget och poeterna i 1700-talets Sverige" i *Scandia, 1984:2*, Lund, 1984.

Bergenlöv, Eva, Marie Lindstedt Cronberg & Eva Österberg, *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid,* Lund, 2002.

Bergenlöv, Eva "Våldtäkt – brott mot Gud, ordningen eller individen?", i Eva Bergenlöv, Marie Lindstedt Cronberg & Eva Österberg, *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*, Lund 2002.

Bergenlöv, Eva, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, Lund, 2004.

Bergner, Barbro, "Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden", i Eva Österberg (red.) *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm, 1997.

Billacois, Francois, *The Duel. Its Rise and Fall in Early Modern France,* London, 1990.

Blok, Anton, *Honour and Violence*, Cambridge, 2001.

Broberg, Gunnar, "Mat och levnadskonst. Arkiater Linné ger goda råd". Särtryck i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria*, Uppsala, 2005.
Brunfelt, Evald, "PM angående borgrätterna och deras arkiv i slottsarkivet" (Riksarkivet).
Brunner, O.; W. Conze, R. Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart, 1990.
Bryson, Anna, *From Courtesy to Civility. Changing Codes of Conduct in Early Modern England*, Oxford, 1998.
Bourdieu, Pierre, "Hederskänslan", i *Kultursociologiska texter*. I urval av Donald Broady och Mikael Palme, Stockholm, 1986.
Bourdieu, Pierre, *Den manliga dominansen*, Göteborg, 1999.
Burke, Peter, *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Stockholm, 1983.
Collstedt, Christopher, *Saa gach nu diefwulen i wold, din thiuff. En undersökning av den manliga äran i 1660-talets Bohuslän,* opublicerad kandidatuppsats, Historiska institutionen Lund, 2002.
Collstedt, Christopher, "'Som en adlig vederlike'. Duellbrottet i det svenska stormaktssamhället" i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund, 2004.
Collstedt, Christopher, "Våld som konst och förfinad handling. En historia om kroppar, manlighet och kultur", i *Scandia, 2005:1,* Lund, 2005a.
Collstedt, Christopher, "Den dödsbringande äran. Duellen som en form av hedersmord på män", i Kenneth Johansson (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer,* Lund, 2005b.
Collstedt, Christopher, "Duellpolitik och duellestetik. Representationer av våld i politisk debatt och skönlitterär fiktion", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.) *Våld. Representation och verklighet*, Lund, 2006.
Connell, Robert, *Maskuliniteter*, Göteborg, 1999.
Connell, Robert & James W. Messerschmidt, "Hegemonic masculinity? Rethinking the concept", i *Gender and Society, 2005:4*, (Online), 2005.
Danckert, Werner, *Unehrliche Leute. Die verfemten Berufe*, Bern, 1963.
Darnton, Robert, *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*, Stockholm 1987.
Davis, Natalie Zemon, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France*, Cambridge, 1987.
Dieners, Peter, *Das Duell und die Sonderrolle des Militärs. Zur preussisch-deutschen Entwicklung von Militär- und Zivilgewalt im 19.Jahrhundert*, Berlin, 1991.
Dinges, Martin, "Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne", i *Zeitschrift für historische Forschung* 16, 1989.
Dinges, Martin, "Michel Foucault, Justizphantasien und die Macht", in Gerd Schwerhoff, und Andreas Blauert (Hrsg.), *Mit den Waffen der Justiz*, Frankfurt M., 1993.
Dinges, Martin, *Der Maurermeister und der Finanzrichter, Ehre, Geld und soziale Kontrolle im Paris des 18 Jahrhunderts*, Göttingen, 1994.
Dinges, Martin, "Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung" i Klaus Schreiner & Gerd Schwerhoff (Hrsg.), *Verletzte Ehre – Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Köln, 1995.
Dinges, Martin, "Ehre und Geschlecht in der Frühen Neuzeit", i S. Backmann, H.J. Künast, S. Ullmann, B.A. Tlusty (Hrsg.), *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit – Identitäten und Abgrenzungen*, Berlin, 1998a.
Dinges, Martin, "Einleitung. Geschlechtergeschichte – mit Männern", i Martin Dinges

(Hrsg.) *Hausväter, Priester, Kastraten. Zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen, 1998b.
van Dülmen, Rickard, *Theater des Schreckens. Gerichtspraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit*, München, 1988.
van Dülmen, Rickard, *Der ehrlose Mensch. Unehrlichkeit und soziale Ausgrenzung in der Frühen Neuzeit*, Köln, 1999.
Edgren, Monika, "Att återupprätta äran. Språk, subjekt och sexuellt våld i äldre tid" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift, 2004:3*, Stockholm, 2004.
Eklund, Soili-Maria, "Drängen Henrich Michelssons Änglasyner. Demonologiska och medicinska förklaringsmodeller i tidigmodern tid" i Hanne Sanders (red.) *Mellom Gud og Djaevulen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, København, 2001.
Elmroth, Ingvar, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*, Lund, 1981.
Elmroth, Ingvar, *Från överklass till medelklass. Studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900*, Lund, 2001.
Eldén, Åsa, *Heder på liv och död. Våldsamma berättelser om rykten, oskuld och heder*, Uppsala, 2003.
Eldén, Åsa & Jenny Westerstrand, "Hederns försvarare. Den rättsliga hanteringen av ett hedersmord", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift, 2004:3*, Stockholm, 2004.
Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*, Frankfurt am Main, 1983.
Elias, Norbert, *Civilisationsteori. D. 2, Från svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar*, Stockholm, 1991.
Elias, Norbert, *Tyskarna och civilisationens bräcklighet*, Stockholm, 1996.
Elshtain, Jean B., *Women and War. With a New Epilogue*, Chicago, 1995.
Englund, Peter, *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*, Stockholm, 1988.
Englund, Peter, *Det hotade huset, Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm, 2002.
Eriksson, Marie, "Fly, fäkta, förlikas eller förbliva i mannens våld?: några fallstudier av mäns våld mot hustrur, 1874–1920" i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund 2005.
Fagerlund, Solveig, *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv, Helsingborg ca 1680–1709*, Lund, 2002.
Florén, Anders, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet. Jäders bruk 1640–1750*, Uppsala, 1987.
Floto, Inga, "Døden i historien – historiografiske perspektiver", i Yvonne Maria Werner, (red.) *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*, Stockholm, 2004.
Foucault, Michel, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund 1993.
Foucault, Michel, *Sexualitetens historia Bd 1. Viljan att veta*, Göteborg, 2004.
Frevert, Ute, *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*, München, 1991.
Frevert, Ute, "The Taming of the Noble Ruffian", i Pieter Spierenburg (ed.) *Men and Violence. Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus, 1998.
Galtung, Johan, "Cultural Violence", i *Journal of Peace Research*. vol. 27. no.3, 1990.
Geertz, Clifford, "Thick description. Toward an Interpretive Theory of Culture", i *The Interpretation of Cultures. Selected essays*, New York, 1973.
Geschwind, Lars, "Ärlig eller oärlig. Identitet och utanförskap i det tidigmoderna Uppsala"

i Anders Florén & Åsa Karlsson (red.) *Främlingar – ett historiskt perspektiv*, Uppsala, 1998.
Gilbert, Arthur N, "Law and Honour among Eighteenth-Century British Army Officers", i *The Historical Journal* 19, Cambridge, 1976.
Gillgren, Peter, "Att minnas de döda", i Jacob Christiansson (red.) *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, Lund, 2005.
Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm, 1996.
Greenblatt, Stephen, *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Oxford, 1988.
Gurevitj, Aron, *Den svårfångade individen. Självsyn hos fornnordiska hjältar och medeltidens lärde i Europa,* Stockholm, 1997.
Guttandin, Friedhelm, *Das paradoxe Schicksal der Ehre. Zum Wandel der adeligen Ehre und zur Bedeutung von Duell und Ehre für den monarchischen Zentralstaat*, Berlin, 1993.
Göransson, Göran, *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718*, Lund, 1990.
Hassan Jansson, Karin, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala, 2002.
Hassan Jansson, Karin, "Våld som aggression eller kommunikation? Hemfridsbrott 1550–1650", i *Historisk tidskrift, 2006:3*, Stockholm, 2006.
Hitchcock Tim & Michèle Cohen (eds) *English Masculinities, 1660–1800*, London, 1999.
Hitchcock, Tim & Michèle Cohen, "Introduction", i Tim Hitchcock & Michèle Cohen (eds) *English Masculinities 1660–1800*, London, 1999.
Henderson, Frank Stewart, *Honor*, Chicago, 1994.
Herrup, Cynthia B., *The Common Peace. Participation and the Criminal Law in England in Seventeenth-Century England*, Cambridge, 1987.
Hunt, Lynn, "Introduction. History, Culture, and Text", i Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley, 1989.
Höglund, Anna T., *Krig och kön. Feministisk etik och den moraliska bedömningen av militärt våld,* Uppsala, 2001.
Jager, Eric, *The Last Duel. A True Story of Crime, Scandal and Trial by Combat in Medieval France*, London, 2005.
Jansson, Arne, *From Swords to Sorrow. Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm*, Stockholm, 1998.
Jarlert, Anders, "Fostran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag." i Anne Marie Berggren (red.) *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv,* Stockholm, Forskningsrådsnämnden (FRN), 1999.
Jarlert, Anders, "Den missförstådda ortodoxin" i Samuel Rubenson & Anders Jarlert, *Kyrkohistoriska omvärderingar. Meddelanden från kyrkohistoriska arkivet i Lund*, Lund, 2005a.
Jarlert, Anders, "Kyrka och tro", i Jacob Christiansson (red.) *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, Lund, 2005b.
Jarrick, Arne, "Tiden i kärlekspegeln. En historia nerifrån, uppifrån, inifrån" i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.) *Svensk historia underifrån, 1. Tänka, tycka, tro*, Stockholm, 1993.
Jarrick, Arne & Johan Söderberg, "Inledning", i Arne Jarrick & Johan Söderberg (red.) *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, Stockholm, 1994.

Jarrick, Arne & Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm,* Stockholm, 1998.
Johannisson, Karin, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa,* Stockholm, 1988.
Johannisson, Karin, *Kroppens tunna skal. Sex essäer om kropp, historia och kultur*, Stockholm 1998.
Johansson, Kenneth, "Krig och våld i det civila samhället", i Eva Österberg (red.), *Socialt och politiskt våld. Perspektiv på svensk historia*, Lund, 2002.
Johansson, Kenneth, "Makt, våld och besinning", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.) *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund, 2004.
Johansson, Kenneth, "Heder, ära och skam". i Kenneth Johansson (red.) *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund, 2005.
Jägerskiöld, Stig, "Juridik och politik: studier i karolinsk straffrätt", i *Karolinska förbundets årsbok,* Stockholm, 1963.
Karlsson, Åsa, "Enväldets politiska elit. Släkt- och äktenskapsband inom rådskretsen 1680–1718", i *Historisk tidskrift*, Stockholm, 1997.
Karlsson, Åsa, "En man i statens tjänst. Den politiska elitens manlighetsideal under det karolinska enväldet", Anne Marie Berggren (red.) *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv,* Stockholm, Forskningsrådsnämnden (FRN), 1999.
Kaspersson, Maria, *Dödligt våld i Stockholm på 1500-, 1700- och 1900-talen,* Stockholm, 2000.
Kiernan, Victor Gordon, *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*, Oxford, 1988.
Krogh, Tyge, *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, København, 2000.
Larsson, Esbjörn, "Att studera titlar som kapital. En teoretisk diskussion kring militära titlar i 1700-talets svenska samhälle", i Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.) *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, Uppsala, 2003.
Lennartsson, Malin, "De som älskar varandra måtte få komma tillsammans", i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm, 1997.
Lennartsson, Malin, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund, 1999.
Lerbom, Jens, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund, 2003.
Lewenhaupt, Adam, *Karl XII:s officerare. Biografiska anteckningar*, Stockholm, 1920.
Liedman, Sven-Eric, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm 1998.
Liliequist, Jonas, *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*, Umeå 1992.
Liliequist, Jonas, "Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal", i Anne Marie Berggren (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm, Forskningsrådsnämnden (FRN), 1999a.
Liliequist, Jonas, "Violence, honour and manliness in early modern northern Sweden", i Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (eds), *Crime and Control in Europe From the Past to the Present*, Helsinki, 1999b.
Liliequist, Jonas; "Mannens våld och välde inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början", i Inger Lövkrona (red.),

Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld, Lund, 2001

Liliequist, Jonas, "Manlighet och socialitet, Från duellernas hedersretorik till 1700- och 1800-talens vänskapskult", i Ann-Katrin Hatje (red.), *Historiens mångfald. Presentation av pågående forskning vid Institutionen för historiska studier*. Umeå, 2004.

Lindberg, Bo H., "Brott och straff enligt more geometrico. Ett kristet-aristoteliskt krav". i Göran Inger, *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktsamhälle*, Stockholm, 1984.

Lindberg, Bo H., *Praemia et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid*, Uppsala, 1992.

Lindberg Bo, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*, Stockholm, 2001.

Lindegren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala, 1980.

Lindgärde, Valborg & Elisabeth Mansén (red.), *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, Stockholm, 1999.

Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, Stockholm, 1997.

Lindstedt Cronberg, Marie, "Att försonas med Gud och hans heliga församling", i Eva Österberg (red.) *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm, 1997a.

Lindstedt Cronberg, Marie, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund, 1997b.

Lindstedt Cronberg, Marie, "I husbondemaktens tid. Hustrumisshandel i 1800-talets Sverige", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund, 2004.

Lindstedt Cronberg, Marie, "Mäns våld mot kvinnor i 1800-talets Sverige. Hustrumisshandel som manlig ritual", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.) *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund, 2005a.

Lindstedt Cronberg, Marie, "Dagens hedersmord kontra nordiska kvinnors historia", i Kenneth Johansson (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund, 2005b.

Lindström, Dag, "Våld, förtal och förlikning i Stockholm 1475–1625", i *Rättshistoriska studier, serie 2 band 14*, Stockholm, 1988.

Lindström, Dag, "Skrå, ära och hantverkarkultur i Sverige ca 1350–1900. Kring arbetarkultur före industrialismen", i *Historisk tidskrift, 1993:1*, Stockholm, 1993.

Lindström, Dag, "Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", i *Historisk tidskrift, 1994:4*, Stockholm, 1994.

Lindström, Dag, "Kanske du vill huggas? Om en duell mellan löjtnant Joen Joensson och fänriken Olof Karlsson i Karlstad år 1650", i Irene Andersson, Kenneth Johansson & Marie Lindstedt Cronberg, (red.) *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg*, Stockholm, 2002.

Ljunggren, Jens, *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*, Eslöv, 1999.

Low, Jennifer, *Manhood and the Duel. Masculinity in Early Modern Drama and Culture*, New York, 2003.

Lövkrona, Inger, *Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, Lund, 1999.

Lövkrona, Inger (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund, 2001.

Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund, 2002.
McAleer, Kevin, *Dueling. The Cult of Honor in fin de siécle Germany*, Princeton, 1994.
McLaren, Angus, *The Trials of Masculinity. Policing Sexual Boundaries 1870–1930*, Chicago, 1997.
Marklund, Andreas, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå, 2004.
Marklund, Andreas, "Bocken, räven & dygdiga damen. Könsmetaforer i svensk-dansk propaganda under stora nordiska kriget", i *Historisk Tidsskrift, 2005:1*, København, 2005.
Marklund, Andreas, "Bättre dö än illa fäkta. Våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under Stora nordiska kriget", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld. Representation och verklighet*, Lund, 2006.
Modéer, Kjell Åke, *Militär rättegång i Sverige under Frihetstidens början*, Lund, 1974.
Modéer, Kjell Åke, "Vad är rättskultur? Om vår tids historiska skolstrid vid juridisk fakultet", i Lars M Andersson, Anna Jansdotter, Bodil E.B. Persson, Charlotte Tornbjer (red.) *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund, 2000.
Mosse, George L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, New York, 1990.
Mosse, George L., *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York, 1996.
Montgomery, Ingun, *Sveriges kyrkohistoria. 4, Enhetskyrkans tid*, Stockholm, 2002.
Muchembled, Robert, *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750*, Baton Rouge, 1985.
Muir, Edward, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge, 1997.
Naess, Hans Eyvind & Eva Österberg, "Sanctions, Agreements, Sufferings", i Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (eds), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000.
Nedkvitne, Arnved, "Katharsis och aere. To middelaldrige diskurser om döden", i Yvonne Maria Werner (red.) *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*, Stockholm, 2004.
Nilsson, Sven A., *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala, 1990.
Nordbäck, Carola, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå, 2004.
Nye, Robert, *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*, Berkeley, 1993.
Nylander, Ivar, "Duell och ärekränkning. En studie rörande tillämpningen av 1682 års duellplakat och lagkommissionens arbete på en reformering av duellagstiftningen under den tidigare frihetstiden", i *Saga och sed, Kungl. Gustav Adolfs akademins årsbok*, Uppsala, 1966.
Oestreich, Gerhard, *Geist und Gestalt des Frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin, 1969.
Oja, Linda, *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*, Eslöv, 1999.
Pedersen, Sune Christian, *På liv og død. Duellens historie i Danmark*, København, 2003.
Peltonen, Markku, *The Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour*, Cambridge, 2002.
Perlestam, Magnus, "Jag lovar och svär. Ett plikttroget beteende i de förnyade sjöartiklarna år 1685", i *Militärhistorisk tidsskrift*, Stockholm, 2003a.

Perlestam, Magnus, "'Fienden hade doch intet det hiertat att attaquera mig'. Den karolinske krigarens syn på ett modigt beteende", i Stig Welinder (red.) *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Stockholm, 2003b.

Perlestam, Magnus "'Såsom en skyldig och oförfärad soldat och Tjänare'. Mod i Karl XI:s krigsartiklar", i Christina Kjellson, Sven Olofsson & Per Sörlin (red.) *Blickar bakåt. Elva uppsatser om ett förgånget nu*, Härnösand, 2004.

Persson, Bodil E.B., "Drunknad eller dränkt? Plötsliga oväntade dödsfall, särskilt drunkningar, i Skåne 1704–1718", i Birgitta Odén, Bodil E.B. Persson, Yvonne Maria Werner (red.), *Den frivilliga döden. Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv*, Stockholm, 1998.

Persson, Fabian, "Bättre livlös än ärelös. Symbolik och sociala funktioner i stormaktstidens dueller", i *Scandia, 1999:1* Lund, 1999a.

Persson, Fabian, *Servants of Fortune. The Swedish Court Between 1598 and 1721*, Lund, 1999b.

Posse, Johan August, *Bidrag till den svenska lagstiftningens historia: från slutet av sextonde århundradet till stadsfästelsen av 1734 års lag*, Stockholm, 1850.

Pitt-Rivers, Julian, "Honour and Social Status", i J.G. Persistiany (red.), *Honour and Shame: The values of Mediterranean Society*, London, 1966.

Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm, 1970.

Prokowsky, Dieter, *Die Geschichte der Duellbekämpfung*, Bonn, 1965.

Radler, Alexander, *Kristendomens idéhistoria. Från medeltiden till vår tid*, Lund, 1995.

Resic, Sanimir, *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience During the Vietnam War, 1965–1973*, Lund, 1999.

Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund, 2001.

Revera, Margareta, "En barock historia. Om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen", i Gudrun Ekstrand (red.) *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*, Stockholm, 1984.

Riches, David, "The Phenomenon of Violence", i David Riches (ed.), *The Anthropology of Violence*, Oxford, 1986.

Roper, Lyndal, *The Holy Household. Women and Morals, in Reformation Augsburg*, Oxford, 1989.

Roth, Thomas, "Officer och adelsman. En spegling av mentalitet och yrkesroll genom Karl XI:s duellplakat", i *Ad Familiares. Sällskapet för renässans- och barockstudier*, Stockholm, 1998.

Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm, 2001.

Runefelt, Leif, "Dygden, nyttan och begären. Affektläran i frihetstida etisk och psykologisk litteratur", i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria*, Uppsala, 2004.

Sanders, Hanne, (red.) *Mellom Gud og djaevulen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, København, 2001.

Sanders, Hanne, "Sekularisering. Et relevant begreb for historisk forskning?", i Hanne Sanders (red.) *Mellom religion og oplysning. Sekulariseringen af 1700-tallets politiske och kulturelle univers*, Århus, 2004.

Sandmo, Erling, *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763–97*, Oslo, 1992.

Sandmo, Erling, "Aeren og aerekrenkelsen", i Kåre Tönnesson (red.) *Det 22. nordiske historikermøte. Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*, Oslo, 1994.

Sandmo, Erling, "Et virkeligt mandfolk". Teorier om kjønn i det tidlig-moderne Europa" i *Historisk tidskrift, 1995:4*, Stockholm, 1995.
Sandmo, Erling, *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo, 1999.
Sandmo, Erling, "Æreskulturens fall og vekst. Om historien som tilnaerming til det vanskelige" i Kenneth Johansson (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund, 2005.
Said, Edward, *Orientalism*, Stockholm, 1997.
Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora, 2001.
Shoemaker, Robert, "The Taming of the Duel. Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660–1800" in *The Historical Journal*, vol. 45, No.3, Columbus, 2002.
Sommerville, John C., "The Destruction of Religious Culture in Pre-industrial England", i *The Journal of Religious history*, vol. 15, No.1, Sydney, 1988.
Spierenburg, Pieter (ed.), *Men and Violence. Gender, Honor and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus, 1998.
Stadin Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund, 2004.
Stenberg, Göran, *Döden dikterar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen,* Lund, 1998.
Söderberg, Johan, "En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660", i *Historisk tidskrift, 1990:2*, Stockholm, 1990.
Taussi Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1996.
Telste, Kari, "A Tale of Courtship or Immorality. Some Reflections on Court Records as Narratives", i Sölvi Bauge Sogner (ed.), *Tid og tanke. Fact fiction and forensic evidence*, Oslo, 1997.
Telste, Kari, *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og aere 1700–1900*, Oslo, 1999.
Thunander, Rudolf, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Stockholm, 1993.
Ullgren, Peter, *Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut*, Lund, 2004.
Ulvros, Eva Helen, *Dansens och tidens virvlar. Om dans och lek i Sveriges historia*, Lund, 2004.
Vogt, Ludgera & Arnold Zingerle (Hrsg.), *Ehre. Archaische Momente in der Moderne*, Frankfurt am Main, 1994.
Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5., rev. Aufl., Tübingen, 1976.
Weikert, Monica, "Gåvans kraft och kyrkans helighet. Offerkyrkoseden och dess plats i den tidigmoderna förställningsvärlden" i Hanne Sanders, (red.), *Mellem Gud og Djævulen. Religøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, København, 2001.
Werner, Yvonne Maria, "Självmord i det stora nordiska krigets skugga. En analys av självspillingsmålen vid Göta hovrätt 1695–1718", i Birgitta Odén, Bodil E.B. Persson, Yvonne Maria Werner, *Den frivilliga döden. Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv*, Stockholm, 1998.
Wikan, Unni, *En fråga om heder*, Stockholm, 2005.
Winter Jörgensen, Marianne & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund, 2000.
Wuthnow, Robert, *Meaning and Moral Order. Explorations in Cultural Analysis*, Berkeley, 1987.

Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Stockholm, 1995.
Österberg, Eva, "Våld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", i *Scandia, 1983:1*, Lund, 1983.
Österberg, Eva, "Brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid. Svensk kriminalitet i europeiskt perspektiv" i Ingemar Norrlid (red.) *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén*, Lund, 1987.
Österberg, Eva, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", i *Scandia, 1989:1*, Lund, 1989.
Österberg, Eva, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar", i *Scandia, 1991:1*, Lund, 1991a.
Österberg, Eva, "Social Arena or Theatre of Power? The Courts, Crime and the Early Modern State in Sweden", i Bengt Ankarloo (red.) *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*, Lund, 1991b.
Österberg, Eva, *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm, 1995.
Österberg, Eva, "Våld och ära, böter och skam. Kriminalitet och straff i Sverige från medeltid till nutid", i Malin Åkerström (red.) *Kriminalitet, kultur, kontroll. En antologi*, Stockholm, 1996.
Österberg, Eva, "Den förmoderna kvinnan. Variationer och tvetydigheter", i Eva Österberg (red.) *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm, 1997a.
Österberg, Eva, "Förbjuden kärlek och förtigandets strategi. När Ulrika Eleonora gifte sig med Maria", i Eva Österberg, *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm, 1997b.
Österberg, Eva & Sølvi Bauge Sogner (red.), *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000.
Österberg, Eva & Erling Sandmo, "Introduction", i Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (eds), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000.
Österberg, Eva, Malin Lennartsson & Hans Eyvind Naess, "Social Control Outside or Combined with the Secular Judicial Arena", in Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (eds), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000.
Österberg, Eva (red.) *Socialt och politiskt våld. Perspektiv på svensk historia*, Lund, 2002.
Österberg, Eva m.fl., "Fredliga moder Svea? Sociopolitiskt våld och den svenska modellen", i Eva Österberg (red.) *Socialt och politiskt våld. Perspektiv på svensk historia*, Lund 2002.
Österberg, Eva, "Litteratur och kultur, text och liv", i *Historisk tidskrift, 2002:1*, Stockholm, 2002.
Österberg, Eva, "Vänskap – hot eller skydd i medeltidens samhälle? En existentiell och etisk historia", i *Historisk tidskrift, 2003:4*, Stockholm, 2003.
Österberg, Eva, "Våldets känslorum. Berättelser om makt och moral i det förmoderna samhället" i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.) *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund 2004.
Österberg, Eva, "Krigens moral och fredens lycka. Kvinnor om våldet på 1600-talet", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg, *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund, 2005a.
Österberg, Eva, "Civilisationen, våldet och kvinnorna", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.) *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund, 2005b.

Österberg, Eva, "Heder, hat och förtvivlan", i Kenneth Johansson (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund, 2005c.
Österberg, Eva, "Rätt och moral", i Jacob Christensson (red.) *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden,* Lund, 2005d.

Internet

SAOB, www.saob.se

Christopher Collstedt, född 1976, är verksam vid Historiska institutionen vid Lunds universitet.

Duellen var under äldre tid en form av privat hämnd och en ritual för upprättelse inom den svenska adeln. Genom sträng lagstiftning, de så kallade duellplakaten, försökte staten under 1600-talet utrota bruket av dueller som uttryck för den adliga ståndsideologin och hedersuppfattningen.

I denna bok utforskas den rättsliga hanteringen av duellbrott under stormaktsväldets slutskede. Genom analyser av lagtexter, rättsfall, prästers och rättslärdas skrifter samt anklagade duellanters brev och nådeansökningar, belyses hur det rättsliga samtalet om duellbrott speglade grundläggande kulturella normer och etiska värden; den världsbild och människosyn som utmärkte stormaktstidens samhälle. Gränsdragningen mellan rättfärdigt och orättfärdigt våld framträder på ett intressant vis i berättelserna om adelsmäns och officerares dueller samt den syn på manlighet som var intimt förknippad med den adliga äran.

Christopher Collstedt är verksam vid Historiska institutionen vid Lunds universitet. *Duellanten och rättvisan* är hans doktorsavhandling.

Sekel Bokförlag

ISBN 978-91-976529-3-3